
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
Gazi
1926

TÜRKİYE SİYASAL HAYATINDA UZLAŞI KÜLTÜRÜ: MİLLİ GÖRÜŞ PARTİLERİ ÖRNEĞİ

Yusuf Yalanız

DOKTORA TEZİ
TÜRKÇE VE SOSYAL BİLİMLER EĞİTİMİ
ANABİLİM DALI

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

ŞUBAT, 2022

TELİF HAKKI VE TEZ FOTOKOPİ İZİN FORMU

Bu tezin tüm hakları saklıdır. Kaynak göstermek koşuluyla tezin teslim tarihinden itibaren 1 (Bir) ay sonra tezden fotokopi çekilebilir.

YAZARIN

Adı : Yusuf

Soyadı : Yalanız

Bölümü : Felsefe Grubu Eğitimi Bilim Dalı

İmza :

Teslim Tarihi :

TEZİN

Türkçe Adı:
Türkiye Siyasal Hayatında Uzlaşı Kültürü:
Milli Görüş Partileri Örneği

İngilizce Adı:
The Culture of Political Compromise in Turkey:
The Example of Milli Gorus Parties

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Tez yazma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyduğumu yararlandığım tüm kaynakları kaynak gösterme ilkelerine uygun olarak kaynakça da belirttiğimi ve bu bölümler dışındaki tüm ifadelerin şahsıma ait olduğunu beyan ederim.

Yusuf Yalanız

JÜRİ ONAY SAYFASI

Yusuf Yalanız tarafından hazırlanan "Türkiye Siyasal Hayatında Uzlaşı Kültürü: Milli Görüş Partileri Örneği" adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Felsefe Grubu Eğitimi Bilim Dalı Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı'nda Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Prof. Dr. Beyhan Zabun
Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı, Gazi Üniversitesi ……

Başkan: Prof. Dr. Emel Koç
Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı, Gazi Üniversitesi ……

Üye: Prof. Dr. Mehmet Ali Dombaycı
Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı, Gazi Üniversitesi ……

Üye: Prof. Dr. İhsan Sezal
Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, TOBB ETÜ ……

Üye: Prof. Dr. Hasan Haluk Erdem
Eğitim Felsefesi Anabilim Dalı, Ankara Üniversitesi ……

Tez Savunma Tarihi: …/…/……

Bu tezin Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı'nda Doktora tezi olması için şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Prof. Dr. Yücel Gelişli
Eğitim Bilimleri Enstitüsü Müdürü ……

Bu doktora tezini
çok değerli geniş aileme
ithaf ediyorum.

TEŞEKKÜR

Bu tezin hazırlanma aşamasında rehberliği ve eğitimci kişiliğinden ziyadesiyle müstefit olduğum tez danışmanım Prof. Dr. Beyhan Zabun'a, tecrübesini ve yol göstericiliğini hiçbir zaman esirgemeyen ve bunu her daim üzerimde hissettiren güzide büyüğüm Mehmet Recai Kutan'a, düşüncelerinden olanca istifade ettiğim, çalışmanın bilinçaltında ve üzerimde mümtaz emeği olan müteveffa Bahri Zengin ve Prof. Dr. Arif Ersoy'a, bakış açısıyla ilmi yönüne katkıda bulunan Prof. Dr. Emel Koç, Prof. Dr. Hüseyin Emre Bağce, Prof. Dr. Mehmet Görmez ve Prof. Dr. Mehmet Ali Dombaycı'ya, çalışmaya tetkikleriyle katkılar sunan Doç. Dr. Abdullah Aydın, Doç. Dr. Musa Öztürk, Doç. Dr. Mehmet Aykanat ve Mazlum Ar'a, mesai yükümü hafifleten ve çalışmanın her safhasında destek veren ESAM'a [Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi] ve yöneticileri Atik Ağdağ, Mücahit Feyzullah Ayrancı ve Yılmaz Balçın'a, motivasyonuma ivme katan kıymettar Hasan Bitmez, Fatih Aydın, Muhammed Maruf, Mehmet Biten, Salih Akyüz, Yusuf Karaağaç, Hüseyin Ulusoy, Burhan Uddin ve Muhammed Ali Altınışık'a, en önemlisi de çalışmanın manevi mimarı ve mihmandarı olan aileme; pek kıymetlim anneme, babama ve kardeşlerime, zamanlarını ve dualarını benim için biriktiren sevgili çocuklarım Muhammed Ali ve Ahmed Erdem'e ve her türlü zorluğa karşı göstermiş olduğu fedakarlıkla çalışmanın nihayete ermesinde büyük emeği olan değerli eşim Ümmühan Yalanız'a teşekkürü en içten samimiyetimle bir borç bilirim.

TÜRKİYE SİYASAL HAYATINDA UZLAŞI KÜLTÜRÜ: MİLLİ GÖRÜŞ PARTİLERİ ÖRNEĞİ

Doktora Tezi

Yusuf Yalanız

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

Şubat, 2022

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, Milli Görüş partileri örneklemiyle siyaseti ve özelde de Türkiye siyasetini siyasal uzlaşı kültürü ve toplumsallaşma diyalektiği ile ele alarak faklı siyasal pratikler olarak görünen örüntülerin arkasındaki bağlamı ya da gerçekliği çözümlemeye disiplinler arası bir yaklaşımla katkı sağlamaktır. Çalışmanın metodoloji ve sistematiği açısından öncelikli olarak konunun bileşenleri kavramsal ve kuramsal olmak üzere iki temel kategoride ele alınmıştır. Kavramsal çerçevede konunun değerlendirileceği zemin ve disiplinler belirlenerek çalışmanın merkez aksı oluşturulmuştur. Bu doğrultuda çalışmanın odak düşüncesinin pekişmesinde ve kurgusunun oluşmasında ilk olarak felsefe alanının özellikle "insanın özü itibariyle nasıl bir varlık olduğu" üzerine geliştirdiği sorularından faydalanılmıştır. Bu izlenim ile özellikle Batı ve İslam medeniyetleri gibi farklı medeniyet formlarında oluşan paradigmal anlayışlar diyalektik olarak değerlendirilmiştir. Burada insanın siyasal ve toplumsal canlı olması gibi mahiyetine ilişkin yapılan vurgular ise konuyu topluma, toplum sözleşmelerine ve birlikte yaşama kültürüne taşımıştır. Bu aşamada insanlığın çeşitli evresindeki medeniyet kökleri aile, topluluk, toplum gibi formlarda incelenmiş ve birlikte yaşamanın mukaddem olarak politik bir mesele olduğu tespitine varılmıştır. Bundan dolayı toplumsallaşmak ve siyasallaşmak için temel ve aracı ilke olarak insanların yasalara, kurumlara ve toplumsal organizasyonlara ihtiyaç duyduğu

gözlemlenmiştir. Ayrıca bu ihtiyacın temel metni olarak ifade edilen "toplum sözleşmesinin" insanın doğası gereği nitelemesine, egemenlik ve hak anlayışı gibi siyasal anlam skalalarına sahip olduğu kadar insanların birbirlerini farklılıklarıyla karşılıklı birer özne olarak kabul edebilecekleri kültür, değer, ahlak gibi aksiyoloji biçimlerine de gereksinim duyduğu incelenmiştir. İkinci aşamada bu çok boyutlulukla ortaya çıkan devletin ana fonksiyonları siyaset teorileri bağlamında konuyla ilişkilendirilmiştir. Böylelikle çalışma, ortaya konan felsefi, sosyolojik ve siyasi doktrinasyonun özünde kolektif olarak var olan siyasal kültür, uzlaşı, toplumsallaşma ve demokrasi kavramlarının eklektik olarak belirlenmesiyle şekillenmiştir. Kavramsal çerçevenin oluşmasından sonra konu siyaset alanının yapısal yönüne nüfuz etmiş ve kuramsal çerçevenin nitelikleri böylelikle ortaya çıkmıştır. Bu bölümde siyasal yapının oluşmasındaki en önemli unsurlardan hükümet sistemleri, seçim sistemleri ve siyasi partiler bir bütün olarak dedüktif bir yöntem ve yeni bir tasnifleme şekliyle konuya uygun olarak yeniden ele alınmıştır. Çalışmanın bu safhasından sonra siyasal kültürün etkisi göz önüne alınarak önce Türkiye siyasal hayatındaki yapısal değişimler sonra da Türkiye siyasal hayatındaki uzlaşı ve toplumsallaşma nitelikleri incelenmiştir. Bu müktesebatın akabinde kurumsal çerçeve olarak ele alınan bölümde örneklemi desteklemesi ve bağlamı kuvvetlendirmesi amacıyla Milli Görüş partilerinin tarihsel, toplumsal ve siyasal arka planı, siyasal düşüncesinin temel ilkeleri ve Türkiye siyasal hayatındaki yeri başlıklarına yer verilmiştir. Bu noktada örnek seçiminde Milli Görüş partilerinin tercih edilmesi ele alınan çalışmanın konusu kapsamında Türkiye siyaset tarihi ve siyaset literatürü bakımından zengin bulgulara sahip olmasından ileri gelmektedir. Ayrıca Türkiye siyasal hayatına dâhil olduğu tarihten itibaren yaşamış olduğu serencam göz önünde bulundurulduğunda Milli Görüş partilerinin örnek olarak seçilmesinde siyasal düşüncesinin, siyasal sistem içerisindeki terminolojiyi yeniden tanımlamasının, farklı siyasal eğilimlerdeki partilerle müşterek yaptığı hamlelerin ve toplumsal bir hareket olarak da var olmasının etkileri olmuştur. Bu minvalde çalışmanın sonucunda Türkiye siyasetinin çeşitli evrelerinde siyasal metafiziğin, siyasal kültürün, siyasal yapının, siyasetin özgüsel ve geçerli durumlarının, tarihsel özgeçmişin ve devralınan siyasi mirasın, siyasal ve toplumsal değişim ve dönüşümlerin, çalışmanın örnekleminde incelendiği üzere siyasi parti zihniyet, tutum ve politik yaklaşımlarının siyasetin uzlaşma biçimine ve toplumsallaşma niteliklerine önemli ölçüde etki ettiği değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler : Siyasal kültür, siyasal yapı, siyasal partiler, siyasal uzlaşı, siyasal toplumsallaşma, Milli Görüş partileri.

Sayfa Adedi : 333

Danışman : Prof. Dr. Beyhan Zabun

THE CULTURE OF POLITICAL COMPROMISE IN TURKEY: THE EXAMPLE OF MILLI GORUS PARTIES

Ph.D.

Yusuf Yalanız

GAZI UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL OF EDUCATIONAL SCIENCES

February, 2022

ABSTRACT

The aim of this research is to contribute to the analysis of the context or reality behind the patterns that appear as different political practices, with an interdisciplinary approach by considering politics, particularly Turkish politics, with the dialectic of the culture of political compromise and political socialization by the example of Milli Görüs parties. In terms of the study's methodology and systematics, the subject's components were primarily discussed in two basic categories as conceptual and theoretical. In the conceptual framework, the central axis of the research was formed by determining the area and disciplines on which the subject will be evaluated. In this direction, in the consolidation of the focus idea and the formation of fiction of this research were firstly used from the questions developed by the field of philosophy, particularly on the thought of "Inherently, what kind of creature is the human being." With this impression, paradigm understandings were evaluated dialectically which have been formed in different forms of civilization, such as the Western and the Islamic. In this chapter, the emphasizes on the character of humans such as being political and social creature has carried the issue to society, community contracts and cohabitation culture. In this stage, the roots of civilization in various stages of humankind were examined in forms such as family, community and society and it was determined that living together a political issue as predecessor. Therefore, it has been observed that people need laws, institutions and

social organizations as the basic and intermediary principle for socialization and politicization. In addition, it has been examined that the "social contract", which is expressed as the basic text of this need, has the definition of by nature of man and political meaning scales such as understanding of sovereignty and of rights as well as the social contract needs forms of axiology such as culture, value and morality, in which people can accept each other as mutual subjects with their differences. In the second stage, the main functions of the state which emerged with this multidimensionality were correlated with the topic in the context of political theories. Hence, the study has been shaped by the eclectic determination of the concepts of political culture, consensus, socialization and democracy, which are collectively at the core of the philosophical, sociological and political doctrine. After the formation of the conceptual framework, the subject penetrated the structural aspect of the field of politics and thus the characteristics of the theoretical framework emerged. In this section, the most important ingredients in the formation of the political structures such as government systems, electoral systems and political parties were re-examined as a total according to the subject with a deductive method and a new form of classification. After this phase of the research, firstly the structural changes and then the characteristics of compromise and socialization in the political life of Turkey were examined considering the influence of political culture. Following this acquis, has been covered the historical, social, and political background of the Milli Gorus parties, the basic principles of their political thought and their place in the political life of Turkey In the section considered as an institutional framework, in order to support the sample and to strengthen the context. At this juncture, the preference of Milli Görüs parties in the example selection is since it has rich outputs in terms of Turkish political history and political literature within the scope of the subject of the research. In addition, the political thought, the redefinition of the terminology in the political system, the mutual steps they made with the parties of different political tendencies and the existence as a social movement had effects to take Milli Görüs parties as an example, its considering the story it has lived since the date of his involvement in Turkish political life. As a result of this research, it was evaluated that political metaphysics, political culture, political structure, unique and conjunctive situations of politics, historical past and inherited political heritage, political and social changes, and transformations, as examined in the sample of the research; mentality and attitude of political parties, political approaches significantly affect the form of compromise and characteristics of socialization.

Key Words : Political culture, political structure, political parties, political compromise, political socialization, parties of Milli Gorus.

Page Number : 333

Supervisor : Prof. Dr. Beyhan Zabun

İÇİNDEKİLER

TELİF HAKKI VE TEZ FOTOKOPİ İZİN FORMU ..... **ii**

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI ..... **iii**

JÜRİ ONAY SAYFASI ..... **iv**

İTHAF ..... **v**

TEŞEKKÜR ..... **vi**

ÖZ ..... **vii**

ABSTRACT ..... **ix**

TABLOLAR LİSTESİ ..... **xv**

KISALTMALAR LİSTESİ ..... **xvii**

1. BÖLÜM - GİRİŞ **1**

1.1. Çalışmanın Konusu **3**

1.2. Çalışmanın Önemi **5**

1.3. Çalışmanın Amacı **5**

1.4. Çalışmanın Sınırlılıkları **6**

1.5. Yöntem **6**

1.5.1. Nitel Veri Toplama Tekniği **8**

1.5.2. Nitel Araştırma Süreci **9**

2. BÖLÜM - KAVRAMSAL VE KURAMSAL DÜZLEM 15

2.1. İnterdisipliner Çerçeve 15

2.1.1. İnsandan Topluma Birlikte Yaşama Kültürü, Misak ve Toplum Sözleşmesi 15

2.1.2. Devlet ve Siyaset Teorileri 22

2.2. Eklektik Kavramsal Çerçeve 29

2.2.1. Siyasal Kültür 30

2.2.2. Siyasal Uzlaşı Kültürü 34

2.2.3. Siyasal Toplumsallaşma 43

2.2.4. Demokrasi 46

2.3. Spesifik Kuramsal Çerçeve 53

2.3.1. Siyasal Yapı 53

2.3.1.1. Hükümet Sistemleri 54

2.3.1.1.1. Parlamenter Sistem ve Koalisyonlar 54

2.3.1.1.2. Başkanlık Sistemi ve Kabine 62

2.3.1.2. Seçim Sistemleri 64

2.3.1.3. Siyasi Partiler 69

2.3.1.3.1. Parti Sistemleri 72

2.3.1.3.2. Parti Yapısı 73

2.3.1.3.3. Parlamenterler 74

2.3.1.3.4. Parti Disiplini 75

2.3.1.3.5. Siyasal Katılma 77

2.3.1.3.6. Kutuplaşma ve Muhalefet 79

2.3.2. Türkiye Siyasal Hayatında Yapısal Değişimler 80

2.3.2.1. Anayasa Değişiklikleri ve Hükümet Sistemleri 80

2.3.2.2. Seçim Sistemi Değişiklikleri ve Uygulama Modelleri 86

2.3.3. Türkiye Siyasal Hayatında Uzlaşı Kültürü Nitelikleri 96

3. BÖLÜM - KURUMSAL DÜZLEM 105

3.1. Milli Görüş Partilerinin Tarihsel, Toplumsal ve Siyasal Arka Planı 105

3.2. Milli Görüş Partilerinin Siyasal Düşüncesinin Temel İlkeleri 109

3.3. Milli Görüş Partilerinin Türkiye Siyasal Hayatındaki Yeri 113

3.3.1. Bağımsızlar Hareketi ve Milli Nizam Partisi 113

3.3.2. Milli Selamet Partisi 115

3.3.3. Refah Partisi 122

3.3.4. Fazilet Partisi 132

3.3.5. Saadet Partisi 135

4. BÖLÜM - MİLLİ GÖRÜŞ PARTİLERİNDE SİYASAL UZLAŞI KÜLTÜRÜ NİTELİKLERİ 143

4.1. Uzlaşılan ya da Uzlaşılamayan Kavramlar 143

4.1.1. Laiklik ya da İnanç Hürriyeti 143

4.1.2. Atatürkçülük ya da Kemalizm 149

4.1.3. Batı, Batıcılık ve Batılılaşma 150

4.1.4. Demokrasi ya da Demokratur 152

4.2. Koalisyonlar 154

4.2.1. CHP-MSP Koalisyonu 156

4.2.2. I. Milliyetçi Cephe Koalisyonu 168

4.2.3. II. Milliyetçi Cephe Koalisyonu 178

4.2.4. Refah-Yol Koalisyonu 186

4.3. Hükümet Dışı Destek 196

4.3.1. VI. Demirel Azınlık Hükümeti 196

4.4. Güvenoyu, Gensoru, Meclis Soruşturması 199

4.4.1. Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen Hakkında Gensoru 200

4.4.2. Eski Başbakan Tansu Çiller Hakkında Meclis Soruşturması ve Başbakan Ahmet Mesut Yılmaz Hakkında Gensoru 203

4.5. TBMM Başkanı Seçimleri 206

4.5.1. 1973-1980 Arası Meclis Başkanı Seçimleri 208

4.5.2. 1991-2002 Arası Meclis Başkanı Seçimleri 212

4.6. Parlamenter Sistemde Cumhurbaşkanı Seçimleri 221

4.6.1. 7. Cumhurbaşkanı Seçimi 224

4.6.2. 9. Cumhurbaşkanı Seçimi 227

4.6.3. 10. Cumhurbaşkanı Seçimi 232

4.7. Seçim İttifakları ve Görüşmeleri 236
4.7.1. Seçim İttifakları 237
4.7.1.1. RP-MÇP-IDP İttifakı 237
4.7.1.2. Millî İttifak 240
4.7.1.3. Millet İttifakı 243
4.7.2. Seçim İttifak Görüşmeleri 246
4.7.2.1. 24 Aralık 1995 Genel Seçimi 247
4.7.2.1.1. HADEP İltihak ve İttifak Görüşmeleri 247
4.7.2.2. 3 Kasım 2002 Genel Seçimi 247
4.7.2.2.1. DEHAP İttifak Çalışması 247
4.7.2.2.2. BBP Görüşmesi 248
4.7.2.3. 22 Temmuz 2007 Genel Seçimi 248
4.7.2.3.1. Milli Kurtuluş Harekâtı 248
4.7.2.3.2. AK Parti Teması 250
4.7.2.3.3. DTP Görüşmesi 250
4.7.2.4. 12 Haziran 2011 Genel Seçimi 250
4.7.2.4.1. AK Parti Teması 250
4.7.2.4.2. BBP-DP-TP İttifak Çalışması 251
4.7.2.5. 7 Haziran 2015 Genel Seçimi 253
4.7.2.5.1. CHP Görüşmesi 253
4.7.2.5.2. AK Parti Görüşmesi 254
4.7.2.5.3. HDP Görüşmesi 255
4.7.2.6. 1 Kasım 2015 Genel Seçimi 255
4.7.2.6.1. AK Parti Görüşmesi 255
4.7.2.7. 24 Haziran 2018 Genel Seçimi 256
4.7.2.7.1. AK Parti Görüşmesi 256
4.7.2.7.2. HDP Yoklaması 257
4.7.2.8. 2021 - Erdoğan - Asiltürk Görüşmeleri 257
4.7.2.9. 2022 - Ahlatlıbel Buluşması 259

5. BÖLÜM - SONUÇ VE DEĞERLENDİRME 262

KAYNAKLAR 281

EKLER 311
EK-1 Görüşme ve Mülakatlar 311

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1. *Çalışmada Kullanılan Karma Desen Perspektifi* 7

Tablo 2. *1960-1980 Arası T.C. Hükümetleri ve İktidarda Kalma Süreleri* 84

Tablo 3. *1876'dan 2018'e Milletvekili Genel Seçimleri ve Uygulanan Seçim Sistemleri* 87

Tablo 4. *1950'den 2018'e Seçimlere Katılım ve Meclis'te Temsil Edilemeyen Oy Oranları* 94

Tablo 5. *1950'den 2018'e Seçimlerdeki Aşkın-Eksik Oran Parametreleri* 95

Tablo 6. *Türkiye'de Askeri Müdahaleler Sonrası Seçimlere Katılım Oranları* 100

Tablo 7. *Müstakiller Hareketi Adayları* 113

Tablo 8. *9 Aralık 1973 Yerel Seçimleri'nde MSP'nin Kazandığı İl Belediye Başkanlıkları* 116

Tablo 9. *11 Aralık 1977 Yerel Seçimleri'nde MSP'nin Kazandığı İl Belediye Başkanlıkları* 119

Tablo 10. *25 Mart 1984 Yerel Seçimleri'nde RP'nin Kazandığı İl Belediye Başkanlıkları* 122

Tablo 11. *26 Mart 1989 Yerel Seçimleri'nde RP'nin Kazandığı İl Belediye Başkanlıkları* 123

Tablo 12. *27 Mart 1994 Yerel Seçimleri'nde RP'nin Kazandığı Büyükşehir Belediye Başkanlıkları* 126

Tablo 13. *18 Nisan 1999 Yerel Seçimleri'nde FP'nin Kazandığı Büyükşehir Belediye Başkanlıkları* 133

Tablo 14. *Milli Görüş Partilerinin Dâhil Olduğu Hükümetler*.....156
Tablo 15. *37. T.C. Hükümeti Bakanlar Kurulu Listesi* 163
Tablo 16. *39. T.C. Hükümeti Bakanlar Kurulu Listesi* 174
Tablo 17. *41. T.C. Hükümeti Bakanlar Kurulu Listesi* 184
Tablo 18. *54. T.C. Hükümeti Bakanlar Kurulu Listesi* 192
Tablo 19. *TBMM 19. Dönem Meclis Başkanı 1. Devre Seçimi*.....213
Tablo 20. *TBMM 19. Dönem Meclis Başkanı 2. Devre 2. Seçimi*.....214
Tablo 21. *TBMM 20. Dönem Meclis Başkanı 1. Devre Seçimi*.....215
Tablo 22. *TBMM 20. Dönem Meclis Başkanı 2. Devre Seçimi*.....217
Tablo 23. *TBMM 21. Dönem Meclis Başkanı 1. Devre Seçimi*.....219
Tablo 24. *TBMM 21. Dönem Meclis Başkanı 2. Devre Seçimi*.....220
Tablo 25. *9. Cumhurbaşkanı Seçimi* 229
Tablo 26. *10. Cumhurbaşkanı Seçimi* 233

KISALTMALAR LİSTESİ

AK Parti	Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP	Anavatan Partisi
AP	Adalet Partisi
BBP	Büyük Birlik Partisi
CGP	Cumhuriyetçi Güven Partisi
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
DEHAP	Demokratik Halk Partisi
DYP	Doğru Yol Partisi
DP	Demokrat Parti
DSP	Demokratik Sol Parti
DTP	Demokratik Toplum Partisi
FP	Fazilet Partisi
HADEP	Halkın Demokrasi Partisi
HAS Parti	Halkın Sesi Partisi
HDP	Halkların Demokratik Partisi
IDP	Islahatçı Demokrasi Partisi
MC	Milliyetçi Cephe
MÇP	Milliyetçi Çalışma Partisi
MHP	Milliyetçi Hareket Partisi

MNP	Milli Nizam Partisi
MSP	Milli Selamet Partisi
MP	Millet Partisi
RP	Refah Partisi
SHP	Sosyaldemokrat Halkçı Parti
TBP	Türkiye Birlik Partisi
TP	Türkiye Partisi

1. BÖLÜM

GİRİŞ

Türkiye siyaset tarihi Cumhuriyet'ten günümüze kökleşik bazı nitelikler taşımasının yanında farklı dönemlere özgü konjonktürel özelliklere de sahiptir. Kökleşikliğin önemli bir kısmı Cumhuriyet'in kurucu unsurlarıyla şekillenmiş olmasına rağmen Osmanlı'dan tebarüz eden ciddi bir gelenek ya da müktesebat ve bunun yanında dünyada meydana gelen siyasal deşiğim ve dönüşümler önemli bir yer tutmaktadır. Dolayısıyla Cumhuriyet'in kuruluş felsefesi ve dönemin savaş şartları da göz önüne alındığında kurumsallaşmış, işlerliği makul ölçülerde sağlanmış, siyasal kültürü oturmuş bir siyasal yapının varlığından bahsetmek pek de mümkün değildir. Ancak Cumhuriyet'in varlık sebebi zamanla demokratik işleyişi sağlamak ve normalleşmek adına kurucu teamüllerden ya da devrimlerden anayasal ve toplumsal mutabakata, seçim olgusuna ve parlamenter sistem yapısına doğru evrilmiştir.

Bu süre zarfında yönetim anlayışlarının ya da siyasal tarafların bilinçaltında iki temel saik var olagelmiştir. Birincisi, İslam Medeniyeti'nin devamı olunduğu ve Osmanlı'nın siyasi mirasının devralındığı varsayımı üzerinden oluşan geleneksel ya da İslami yaklaşım. İkincisi de Batı Medeniyeti'nin mevcut şartlardaki maddi gelişmişliği göz önüne alınarak ve Batılılaşma yönelimi ile ilerlemede ivme kazanılacağı varsayımı üzerinden modernist ya da Batıcı yaklaşım. Bunun yanında "Garbın fennini alın, harsını kendine bırakın." zemininde farklı ara form ya da uzlaştırma biçimlerine rastlamakta da mümkündür. Ancak buradaki temel argümantasyon Cumhuriyetle birlikte siyasal yapının, siyasal kültürün ya da bütünüyle siyasanın oturtulacağı merkez bakımından hangi medeniyetin ilkelerinin ya da prensiplerinin esas alınacağı ile ilgilidir.

Çalışmanın kavramsal ve kuramsal çerçevesini oluşturan bağlam bu minvalde İslam ve Batı medeniyetlerinin insan, toplum ve devlet eksenindeki yaklaşımlarını ortaya koyan açıklamaları üzerinden kurgulanmıştır. Çünkü siyasal uzlaşı kültürü veya siyasal toplumsallaşma, politik görüngünün ötesinde ileri çağrışımlara ve metafiziğe sahip birer olgu olarak da karşımıza çıkmaktadır. Diğer yandan tezin "siyasal uzlaşı kültürü" odaklı bir konuma sahip olması siyasetin özüne ulaşma, siyasetin menşeinden bir düşünceye varma ve oradan da bir siyasal pratiğe erişme çabasının ürünü olarak belirmiş ve bu doğrultuda kavramlar meselenin çok boyutluluğunu da karşılayabilecek nitelikleriyle ele alınmıştır.

Çalışma yaklaşımında anlam çeşitliliğine rağmen diyalektik yaklaşımın seçilmesi konunun felsefi arka planı ile sıkı bir bağa sahip olmasından ileri gelmektedir. Öncelikle tartışma sanatı, felsefi akıl yürütme biçemi ve karşıtların analitiği olarak beliren "diyalektik" kavramının görüngüsü daha sonra yeniden ve birçok kere tanımlanan ister idealist anlamda kullanılan görünenin arkasındaki gerçeklik ya da idrakin güçlenmesi için kullanılan düşünme tarzı ister realist anlamda kullanılan görünüşün mantığı isterse materyalist anlamda kullanılan istidlal[1] metodu ya da görünüşün ve düşüncenin genel yasaları şeklindeki kullanımları olsun konunun interdisipliner hinterlandı ve kapsamı bakımından en uygun yaklaşım olarak değerlendirilmiştir. Bu minvalde diyalektik yaklaşımın aynı zamanda çalışmanın ana alanları olan siyaset sosyolojisi ve siyaset biliminin ortak terminolojisi olarak kullanıldığı da gözlemlenmiştir (Bolay, 2004, s. 109-119; Akarsu, 1998, s. 77-78).

Siyasal uzlaşı kültürü ve toplumsallaşma diyalektiği bu noktainazarda siyasetin kadim geleneğinden ve günümüzdeki siyasanın, siyasetin temel bileşenlerinin ve siyaset tarzının doğru çözümlenebilmesi çabasına dayanmaktadır. Bu yönüyle siyasal olanın toplumsal, toplumsal olanın da siyasal üzerindeki etkisi siyaset bilimi ile siyaset sosyolojisi çalışmalarını yakından ilgilendirmektedir. Ülkelerin kendilerine özgü toplumsal ve siyasal yapılarından hareketle farklı modellemeleri ortaya çıkardığı gözlenmektedir. Özellikle Sanayi Devrimi ve Fransız İhtilali ile gelişen ulus-devlet anlayışı hem toplumların yeni hüviyetler kazanmasına hem de siyasal yapıların değişimine zemin hazırlamıştır. Tarihi müktesebatıyla Tanzimat ile başlayan, Osmanlı Devleti'nin yıkılışı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile devam eden ve çok partili hayata geçişten günümüze kadar süregelen ülkemizdeki siyasal devinimde ise toplum ile siyaset ya da millet ile devlet

[1] Bir veya birden çok önermeden başka bir önerme çıkarma, akıl yürütme anlamında mantık terimi. https://islamansiklopedisi.org.tr/istidlal#1 adresinden 7.12.2021 tarihinde alınmıştır.

arasındaki mukavemet -kısmen darbelerle, kısmen dış müdahalelerle, kısmen de siyasal krizlerle sekteye uğramış olsa da- hiçbir zaman önemini yitirmemiştir.

17. yüzyıldan itibaren dünyada özellikle de Avrupa'da "demokrasi" anlayışının gelişmesi ve yaygınlaşması ile birlikte siyasal yapılar ve devlet işleyişleri siyasi partiler üzerinden şekillenmeye başlamıştır. Siyasi partiler siyaset yapma tarzları, toplumsal taban bulma özellikleri, devlet meselelerine olan yaklaşımları, dünya görüşü gibi birçok sebeple birbirlerinden ayrışmışlardır. Bu yönleriyle partiler bir taraftan kendilerine toplumsal bir mecra açmakta, toplumu kendilerine oy verecek eğilime hazırlamakta, siyasal toplumsallaşmasına katkı sağlamakta diğer taraftan da birbirleriyle münasebetler geliştirerek ülkenin yönetimine ilişkin bir siyasal uzlaşı anlayışı geliştirmeye çalışmaktadır.

Türkiye ise toplumsal olarak kendine özgü ve çok kültürlü yapısı ile siyasette nevi şahsına münhasır bir siyasal hüviyete sahiptir. Ancak gerek partilerin konumları gerek bürokrasi ve baskın devlet kurumlarının tutumları gerekse toplum açısından oldukça hareketli geçen siyasal hareketlilikler -Cumhuriyet öncesi, çok partili hayat, Demokrat Parti (DP) dönemi, 1980 öncesi ve sonrası gibi- Türkiye siyaset tarihinin çeşitli fragmanlara bölünmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla Türkiye'de "siyasi partiler ve toplumsallaşma" üzerine yapılan çalışmaların ekseriyeti göz önüne alındığında literatür çalışmasıyla beraber belli sorunlara odaklanıldığı ancak bu sorunları çözümleyebilecek metotlara başvurulmadığı incelenmiştir. Bunun için problemin durumunu serimleyen kavram ve kuram paradigmaları da dikkate alındığında; medeniyet perspektifinin, tarihi ve coğrafi konumlandırmaların, kültürel formların, siyasal yapının ve farklılıkların, demokrasi algısının, parti mantalitesinin, toplumsal ve siyasal değişim ve dönüşümlerin ve benzeri birçok unsurun değişken olarak ele alınmadığı çalışmaların Türkiye siyasetini incelemede doğru bir yaklaşım sunmadığı gibi, akademik anlamda da makuliyetini yitirdikleri değerlendirilmiştir.

1.1. Çalışmanın Konusu

Konunun bileşenleri olarak yurt dışı menşeili siyaset sosyolojisi ve siyaset bilimi alanlarında "compromise", "political compromise", "coalition compromise", "democratic compromise", "political socialization", "consensus culture", "political culture" gibi etiketlerde muhtelif akademik çalışmalar yapılmıştır. Türkiye'de ise yüksek lisans ve doktora düzeyinde "siyasal uzlaşı kültürü" ya da "uzlaşı kültürü" adıyla herhangi bir çalışma

bulunmazken siyasal bilimlerde "siyasal uzlaşma" etiketiyle "Political Compromise and Coalitions in Turkey: The case of Milli Görüş" [Türkiye'de Siyasi Uzlaşma ve Koalisyonlar: Milli Görüş Örneği] başlığı ile 2020 yılında yayımlanmış ve yine Milli Görüş partilerini örnek olarak alan sadece bir adet doktora çalışması vardır. Politik kültür ve siyasal toplumsallaşma konularında ise mahdut sayıda eser ortaya konulmuştur.

Örneklem bağlamında değerlendirildiğinde Türkiye'de 2010'lu yıllardan itibaren akademik anlamda Milli Görüş partileriyle ilgili farklı disiplin ve konularda yapılan yüksek lisans ve doktora çalışmalarında artış olduğu tespit edilmiştir. Ancak bu akademik çalışmalarda Türkiye siyaset tarihinin ideolojik yönleri ve politik kırılma noktaları ele alınırken toplumsal bağlam ve siyasal yapının konumu ve etkisi bağımsız olarak incelenmemiştir. Dolayısıyla "Türkiye Siyasal Hayatında Uzlaşı Kültürü: Milli Görüş Partileri Örneği" başlığı hem toplumun siyasal eğilimleri ve toplum kesimlerinin siyasete dâhil oluşu bakımından toplum analizlerini hem de siyasal yapı içerisinde siyasi partilerin konumlarını ve etkileşimini incelemektedir.

Türkiye'nin tarihi, coğrafi ve kültürel olarak içinde bulunmuş olduğu havza, siyaset tarihine yakından etki etmiştir. Gerek ilk dönem cumhuriyet tarihinde gerekse çok partili hayata geçişle birlikte siyasal uzlaşı kültürü buna ait pratikler her zaman gündem olmuştur. Dünyadaki genel eğilimlerden ve Türkiye'nin ana akım[2] siyaset tarzından farklı olarak Milli Görüş Hareketi ise 1969 yılında kendine has bir anlayış ve "Milli Görüş" tanımlaması ile siyasi yelpazenin teamüllerini de zorlayarak kendisine yeni bir siyasi alan açmış, siyasal uzlaşıda belirleyici roller üstlenmiş ve farklı toplum kesimlerini mobilize eden bir siyasal toplumsallaşma hamlesi gerçekleştirmiştir. Mili Görüş partileri Hareket'in ilk yıllarından itibaren çeşitli gerekçelerle kapatılmış ve partilerin üst düzey yöneticileri siyasi yasaklarla siyaset dışına itilmiş olmasına rağmen hem toplumsallaşma hem de uzlaşı kültürü bağlamında yakalamış olduğu siyasi geleneksel motifi ya da siyaset biçemini partilerinin farklı üslupları ile sürdürmüştür.

Çalışmanın genel kapsamı siyaset teorileri, Türkiye'deki ana akım siyasi yaklaşımlar ve nitelikleri; özel kapsamı ise Milli Görüş partileri [Milli Nizam Partisi (MNP), Milli Selamet Partisi (MSP), Refah Partisi (RP), Fazilet Partisi (FP) ve Saadet Partisi] üzerine oluşturulmuştur. Ayrıca Milli Görüş ana akım partilerinden ayrılarak kurulan yeni partiler -

[2] Ana akım siyaset: Siyasetteki baskın eğilim veya siyasal düşünceler; kökleşik olarak beliren siyasi görüngü (Heywood, 2018b, s. 674).

birincisi, kendisini Mili Görüş partisi olarak tanımlamadıkları, ikincisi de kendisini Milli Görüş partisi olarak ifade edenlerin geleneksel politik yaklaşımın dışında temsil edilmesi sebepleriyle- örnekleme dâhil edilmemiştir.

Diğer taraftan Cumhuriyet tarihiyle gelişen siyasal konjonktürler özellikle çok partili hayata geçişle birlikte değerlendirildiğinde toplum ile siyasal alan arasında partileri daha fazla göz önüne almayı gerekli kılmıştır. Son dönemde ise 2017 yılında gerçekleşen referandumla siyasi yapıda meydana gelen değişiklik yani parlamenter sistemden başkanlık sistemine geçiş bu gerekliliği pekiştirmiştir. Bu minvalde toplumun, siyasetin ve siyasal yapıların birlikte ele alındığı eklektik bir akademik çalışmaya olan ihtiyaç belirgin bir şekilde tespit edilmiştir.

Böylelikle bu çalışmayla akademik anlamda açık olan bir boşluk siyaset felsefesi, siyaset sosyolojisi ve siyaset biliminin temel kavramları, ilkeleri ve yaklaşımları çerçevesinde doldurulmaya çalışılmıştır.

1.2. Çalışmanın Önemi

Türkiye siyaset tarihi açısından ve Türkiye'nin içinde bulunduğu toplumsal ve siyasi özel şartlardan dolayı siyasal uzlaşı kültürü birçok yönüyle önemli bir yere sahiptir. Ancak Türkiye siyaset tarihi bakımından konu akademik çalışmalar düzeyinde yeterli seviyede değildir. Ayrıca ülkemizin ana akım sağ-sol siyasetinden farklı olarak kendine yeni bir toplumsal ve siyasal taban bulan Milli Görüş Hareketi ve partileri siyasal uzlaşı kültürünün tarzlarını hem siyasal düşüncesinde barındırmış hem de siyasi pratik olarak tecrübe etmiştir. Bu yönleriyle akademik olarak "siyasal uzlaşı kültürü" tanımlaması gerek kavramsal ve kuramsal gerekse örnek ve örneklem çeşitliliğiyle disiplinler arası bir düzeyde ele alınmamıştır. Dolayısıyla çalışma; konu, kavramsal ve kuramsal çerçeve, örneklem ve tasnif biçimi yönleriyle akademik alana katkı sunması bakımında birçok öneme sahiptir.

1.3. Çalışmanın Amacı

Çalışmanın amacı, Milli Görüş partileri örneklemiyle siyaseti ve özelde de Türkiye siyasetini siyasal uzlaşı kültürü ve siyasal toplumsallaşma diyalektiği ile ele alarak faklı siyasal

pratikler olarak görünen örüntülerin arkasındaki bağlamı ya da gerçekliği çözümlemeye disiplinler arası bir yaklaşımla katkı sağlamaktır.

Ayrıca çalışma ile siyasal metafiziğin, siyasal kültürün, siyasal yapının, siyasal ve toplumsal değişim ve dönüşümlerin, siyasi parti zihniyet, tutum ve politik yaklaşımlarının siyasetin kurgulanma biçiminde ve özelde de Türkiye siyasetinin çeşitli evrelerinde ne derece ve ne türlü bir etkiye sahip olduğu sorusuna siyasal uzlaşı kültürü bağlamında yanıt aramayı amaçlamaktadır.

Çalışmanın kavramsal ve kuramsal çerçevesinde konunun çok boyutluluğu sebebiyle interdisipliner bir yaklaşım tercih edilmiş ve bu minvalde özellikle "siyasallaşma" olgusunun özüne inerek Türkiye siyasetine ilişkin bir öngörü geliştirmek hedeflenmiştir.

1.4. Çalışmanın Sınırlılıkları

Çalışma insan felsefesi, toplum sözleşmeleri ve siyaset teorileri bağlamında siyasal kültür, siyasal uzlaşı kültürü, siyasal toplumsallaşma ve demokrasi ile beliren kavramsal; hükümet sistemleri, seçim sistemleri ve siyasi partiler bağlamında kuramsal; Türkiye siyaset tarihinde Milli Görüş partileri olarak adlandırılan Milli Nizam, Milli Selamet, Refah, Fazilet ve Saadet partileri örneklemiyle kurumsal; koalisyonlar, hükümet dışı destekler, güvenoyu, gensoru, Meclis soruşturması, TBMM başkanı seçimi, cumhurbaşkanı seçimi ve seçim ittifakları ile de tematik sınırlılıklara sahiptir.

1.5. Yöntem

Bu çalışma, nitel araştırma yöntemi kullanılarak hazırlanmıştır.

Araştırma yöntemi bir araştırmanın amacına ulaşmasındaki en önemli unsurlardan biridir. Uygun seçilmiş bir yöntem, çalışmanın sıhhatli bir şekilde sonuçlanmasını sağlayarak doğruluğunu ve inandırıcılığını pekiştirir (Ergun, 1993). Sosyal bilimlerde özellikle de felsefe, sosyoloji, siyaset bilimi, eğitim gibi alanlarda yöntem seçiminde ciddi tartışmalar vardır. Ancak nicel araştırma yöntemine nazaran çalışmada esneklik, ilişki ve etkileşim ilkelerini önceleme, olguya ve olgunun anlamına yönelme, derinlemesine inceleme yapma, kavramsal ve kuramsal niteliğe daha fazla eğilme, "niçin" veya "nasıl" sorunu merkeze alma, tecrübî bilgiyi önemseme, sorgulayıcı ve yorumlayıcı gücü kullanma gibi sebepler

nitel araştırma yöntemine olan yönelimi artırmıştır (Sandelowski, 1986; Neuman, W. L., 2012). Bununla birlikte nitel araştırma yönteminde veri toplama tekniği olarak gözlem, görüşme ve doküman analizinin kullanılması ayırıcı bir özellik olarak belirmektedir (Yıldırım & Şimşek, 2008). Bu çalışmada ise konuyla mündemiç belirtilen nedenlerin önemli bir kısmı tetkik edilmiş ve yine ortaya konulan veri toplama tekniklerinin tamamı kullanılmıştır.

Nitel araştırma yöntemlerinde genel kabul gören üç tip veri grubu vardır. Birincisi doğa ve çevreyi konu edinir, ikincisi sürece vurgu yapar, üçüncüsü de olay ve olgunun algılanmasını esas alır (Patton, 1990). Bu tezin hazırlanmasına konunun muhtevası gereği ikinci ve üçüncü tip veri grubuna ağırlık verilmiştir.

Çalışmanın yapısal bütünlüğü göz önüne alındığında başta amaç faktörü olmak üzere, kavramsal ve kuramsal çerçevesinin disiplinler arası bir kurgu ile oluşturulması, veri toplama tekniği, veri analizi ve sonuç değerlendirmelerinin mahiyeti kesişim örüntülü olarak ifade edilen karma desenin kullanılmasını beraberinde getirmiştir.

Tablo 1.

Çalışmada Kullanılan Karma Desen Perspektifi

	Kuramsal Temel	Veri Toplama Tekniği	Veri Analizi
Kültür Analizi	Sosyoloji	Görüşme Doküman analizi	Betimleme Örnekleme Açıklama İlişkilendirme
Olgubilim	Felsefe	Görüşme Gözlem	Temaları ortaya çıkarma
Kuram Oluşturma	Felsefe Sosyoloji Siyaset Bilimi	Görüşme Gözlem	Verilerin kodlanması Tematik kodlama Karşılaştırmalı analiz
Durum Çalışması	Sosyoloji Siyaset Bilimi	Görüşme Gözlem Doküman analizi	Betimleme Örnekleme Temaları ve örüntüleri ortaya çıkarma

Not: Patton (1990). Qualitative evaluation and research methods; Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, http://acikders.atauni.edu.tr/pluginfile.php/77629/mod_resource/content/0/SEC.pdf kaynaklarından uyarlanmıştır.

1.5.1. Nitel Veri Toplama Tekniği

Nitel araştırma yöntemlerinde veri toplama üzerinde ittifak edilen üç çeşit teknik bulunmaktadır: Görüşme, gözlem ve doküman inceleme.

Görüşme, birincil kaynak olarak kabul edilmesinden dolayı en fazla başvurulan tekniktir. Görüşme, olgu ve olaylar ile görüşme yapılan kişi arasındaki öznel durumları ve değer algısını açığa çıkardığından gözlem ve doküman analizi ile desteklenmesi çalışmanın inandırıcılığını artırmaktadır. Ayrıca görüşme, araştırmacının beceri ve konuya olan ilgisine doğrudan bağlı olduğu için ciddi bir ön hazırlığa ihtiyaç duymaktadır (Bellamy, 2012).

Oldukça geniş bir görüşme tekniği ve literatürü olmasına rağmen öne çıkan üç ana tür vardır. Yapılandırılmış görüşme (survey: closed-ended questions), yarı yapılandırılmış görüşme (interview: open-ended questions) ve yapılandırılmamış görüşme (interrogation: open-ended questions). Yapılandırılmış görüşmeler araştırmacı tarafından önceden belirlenen sorulara ve yine önceden belirlenen cevaplara görüşme yapılan kişisinin verdiği yanıtlarla yani kapalı uçlu olarak, "ankete benzer" şeklide oluşur. Yarı yapılandırılmış görüşmeler araştırmacı tarafından önceden belirlenen sorulara görüşme yapılan kişisinin esnek olarak verdiği yanıtlarla yani açık uçlu olarak, "mülakat" şeklide oluşur. Yapılandırılmamış görüşmeler araştırmacı tarafından önceden esnek belirlenen ya da görüşme sırasındaki duruma bağlı ileri sürülen sorulara görüşme yapılan kişisinin yine esnek olarak verdiği yanıtlarla yani açık uçlu olarak, "soruşturma" şeklide oluşur. Bu çalışmada yarı yapılandırılmış ve yapılandırılmamış görüşme türlerine yer verilmiştir. Dipnotlarda ve ekte verilen isimlendirmede ise farkı belirtmek adına yarı yapılandırılmış görüşmeye "mülakat", yapılandırılmamış görüşmelere de sadece "görüşme" denmiştir.

Mevcut akademik çalışmalar incelendiğinde birincil veri toplama yönteminde sıkça yapılan yanlışlıkların başında veri tabanı ile görüşme yapılan kişiler arasındaki ilişkinin uyumsuz oluşu gösterilebilir. Görüşmelerde zaman, maliyet, erişim gibi birçok imkânın kısıtlı olması, bunun zorluğu ya da bunlara benzer sebepler araştırmacıları birincil kaynak olarak görünen ama sıhhatli bilgiye ulaştırmayan kişilerle görüşme yapmaya yöneltmektedir. Bu çalışmada ise birincil veri kaynağı olarak gösterilen kişilerin tamamı gerek ilmi gerek konunun ilgilisi gerekse şahidi olması bakımlarından doğrudan muhatabı kişilerden seçilmiştir. Ayrıca tartışmaya açık ya da muğlak olan meselelerde konunun farklı taraflarıyla görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

İkinci veri toplama tekniği olarak gözlem, yeni durumlar karşısında yani araştırma sürecinde gerçekleşen olayların müşahedesine dayanır ve bir yönüyle de subjektif olduğu için eleştiriye açıktır. Araştırmacı çoğunlukla meselenin dışında ve pasif olarak incelemede bulunur ancak doğrudan içinde olduğu ya da kısmen dahil olduğu tekniklerde mevcuttur (Crabtree & Miller, 1999). Bu çalışmada kültür, siyasal kültür, siyasal yapı gibi başlıklarında doğal olarak katılımlı gözlem, örneklem kısmında yeni gelişen olaylar karşısında da katılımsız gözlem yapılmıştır.

Üçüncü veri toplama tekniği olarak dokümanların incelenmesi, geniş bir envanter ağına sahiptir. Özellikle dijitalleşme çağı olarak adlandırılan günümüzde sadece yazılı olarak değil, görsel ve işitsel birçok doküman türüne ulaşmak mümkündür. Doküman incelemesi veriye ulaşmada önemli kolaylıklar sağladığı için çoğu zaman diğer veri toplama tekniklerinin kullanımının önüne geçebilmektedir. Bu çalışmada ikincil veri toplama tekniği olarak doküman incelemesinde; literatür taraması, parti kayıtları, kişisel belgeler, arşiv belgeleri, tutanaklar, ses ve video dosyaları gibi farklı tür verilere başvurulmuştur. Ancak mevcut akademik çalışmalar incelendiğinde yaygın yapılan hatalardan birinin ikincil veri toplama kaynağı olarak görüldüğü için ikincil öneme sahip olduğu yanlış bir şekilde varsayılan verilerin kategorik değersizleştirilmesidir. Örneğin, siyasi parti çalışmalarında konunun doğrudan odağı olan parti programı, kayıtları, arşivi, tüzüğü, beyannamesi, parti genel başkanı veya ilgili yetkililerinin yazılı veya sözlü açıklamaları, siyasi otobiyografik hatıratlar esas alınması gerekirken intihal yoluyla yaygınlaşan yanlış veriler veya konuyla ilgili popüler literatür; çalışmaların doğruluk derecesini düşürmektedir. Bu çalışmada ise spekülatif, ideolojik, yanlı ya da teyit edilmemiş veri kaynaklarından özellikle uzak durulmuştur.

1.5.2. Nitel Araştırma Süreci

Her ne kadar akademik bir çalışma ya da araştırma da olsa araştırmacının karşısına çıkan en önemli meselelerin başında merak, ilgi, konuya olan yatkınlık gibi durumları gelmektedir. Bundan sonraki süreç ise araştırmacının motivasyonuna göre ilerlese de daha ziyade tekniktir (Creswell, 2002).

Nitel araştırmalarda süreç planlaması yapılırken belirli prosedürlerin izlenmesi araştırmacı açısından önemli kolaylıklar sağlamaktadır. Ancak özellikle felsefe, sosyoloji, psikoloji,

antropoloji gibi sosyal bilim alanlarında nitel çalışma yapmanın getirmiş olduğu esneklikler ile yeni bir planlama yapılabilmekte, hatta konunun ilerleyişine bağlı olarak yeniden kurgulanmaya gidilebilmektedir. Bu çalışmanın sürecinde de ifade edilen esneklikten faydalanılmış ve birçok kere tasarımda değişikliğe yer verilerek mevcut durumda görüldüğü üzere son haline ulaşılmıştır.

Araştırma sürecinin aşamaları, konuya olan merak ve ilgilinin keşfedilebilirliğine ve akademik bir çalışmaya konu olabilecek niteliğin taşınabilirliğine olan kanaatle genel hatlarıyla şu şekilde oluşturulmuştur:

- Araştırma probleminin ve sorusunun belirlenmesi
- Araştırma detaylarının hazırlanması ve araştırmaya ilişkin yaklaşımın oluşturulması
- Kuramsal ve kavramsal çerçevenin tasarımı ve oluşumu
- Örnek ve örneklemlerin belirlenmesi
- Veri toplama araçlarının tespiti, geliştirilmesi ve veri toplama işlemleri
- Verilerin tasnifi, tasavvuru ve analizi
- Verilerin değerlendirilmesi
- Nitel araştırma ilkelerine göre araştırmanın geçerlik ve güvenirlik kontrolü

Çalışmanın başlangıcında problemin çözümlenebilirliği göz önüne alınarak ön bir literatür taraması gerçekleştirilmiş ve problemin durumu çalışmanın amacı başlığında açık bir şekilde ifade edilmiştir (Shenton, 2004). Bu minvalde çalışmanın içindekiler kısmı; kavramsal, kuramsal ve kurumsal olmak üzere üç ana düzlem, örneğe ait örneklemlerin belirlendiği, bulguların toplandığı ve analiz edildiği bir bölüm ve nihayetinde sonuç ve değerlendirme ile oluşturulmuştur.

Nitel araştırma yöntemlerinde yapılan çalışmanın sıhhatli ilerleyebilmesi için ikinci ve eksiksiz bir ana literatür taraması gerçekleştirilmelidir. Bu aşamada çalışma başlıklarının altınının doldurulması sağlanır ve daha da önemlisi çalışma probleminin açıkları tespit edilmiş olunur. Ana taramadan sonra literatür çalışması araştırma süresince aktiftir ve sürekli olarak yeni kaynaklara ulaşılma durumu vardır. Ancak çalışmanın sonunda çalışmanın konusu bağlamında yeni yayınlanabilecek eserler doğrultusunda üçüncü ve son bir detaylı literatür taramanın yapılması, beklenmedik durumların önüne geçmek için önemli

görülmektedir (Baxter & Jack, 2008). Bu çalışmada konu, Türkiye literatürü açısından özgün olduğundan dolayı literatür taramasına akademik alana kaynaklık etmesi bakımından ihtimam gösterilmiş ve üç aşaması da gerçekleştirilmiştir. Hatta çalışmanın sonuna gelindiği tarihlerde yeni bir uzlaşı örneklemi ortaya çıkmış ve güncel bir mesele olarak ittifak görüşmeleri bölümüne "Ahlatlıbel Buluşması" başlığı eklenmiştir.

Muhtevasıyla birlikte ifade etmek gerekirse çalışmanın sistematiğinde öncelikli olarak konunun bileşenleri kavramsal ve kuramsal kategoride toplanmıştır. Kavramsal çerçevede konunun değerlendirileceği zemin ve disiplinler belirlenerek çalışmanın mihveri oluşturulmuştur. Bu doğrultuda çalışmanın odak düşüncesinin pekişmesinde ve kurgusunun oluşmasında ilk olarak insanın siyasal ve toplumsal canlı olması gibi mahiyetine ilişkin yapılan vurgular konuyu topluma, toplum sözleşmelerine ve birlikte yaşama kültürüne taşımıştır. Bu aşamada insanlığın çeşitli evresindeki medeniyet kökleri aile, topluluk, toplum gibi formlarda incelenmiş ve birlikte yaşamanın mukaddem olarak politik bir mesele olduğu tespitine varılmıştır. Bundan dolayı toplumsallaşmak ve siyasallaşmak için temel ve aracı ilke olarak insanların yasalara, kurumlara ve toplumsal organizasyonlara ihtiyaç duyduğu gözlenmiştir. Ayrıca bu ihtiyacın temel metni olarak ifade edilen "toplum sözleşmeleri"nin insanın doğası gereği nitelemesine, egemenlik ve hak anlayışı gibi siyasal anlam skalalarına sahip olduğu kadar insanların birbirlerini farklılıklarıyla karşılıklı birer özne olarak kabul edebilecekleri kültür, değer, ahlak gibi aksiyoloji biçimlerine de gereksinim duyduğu incelenmiştir. İkinci aşamada bu çok boyutlulukla ortaya çıkan devletin ana fonksiyonları siyaset teorileri bağlamında konuyla ilişkilendirilmiştir. Böylelikle çalışma, ortaya konan felsefi, sosyolojik ve siyasi doktrinasyonun özünde kolektif olarak var olan siyasal kültür, siyasal uzlaşı kültürü, siyasal toplumsallaşma ve demokrasi kavramlarının eklektik olarak belirlenmesiyle şekillenmiştir.

Kavramsal çerçevenin oluşmasından sonra konu siyaset alanının yapısal yönüne nüfuz etmiş ve kuramsal çerçevenin nitelikleri böylelikle ortaya çıkarılmıştır. Bu bölümde siyasal yapının oluşmasındaki en önemli unsurlardan hükümet sistemleri, seçim sistemleri ve siyasi partiler bir bütün olarak dedüktif bir yöntem ve yeni bir tasnifleme şekliyle konuya uygun olarak ele alınmıştır. Çalışmanın bu safhasından sonra siyasal kültürün etkisi göz önüne alınarak önce Türkiye siyasal hayatındaki yapısal değişimler sonra da Türkiye siyasal hayatındaki uzlaşı nitelikleri incelenmiştir.

Bu müktesebatın akabinde kurumsal çerçeve olarak ele alınan bölümde örneklemi desteklemesi ve bağlamı kuvvetlendirmesi amacıyla konuyla ilişkili Milli Görüş partilerinin tarihsel, toplumsal ve siyasal arka planı, siyasal düşüncesinin temel ilkeleri ve Türkiye siyasal hayatındaki yeri başlıklarına yer verilmiştir. Akabindeki bölümde ise bulguların yer aldığı Milli Görüş partilerinde siyasal uzlaşı kültürü nitelikleri Milli Görüş partilerinin gensoru, Meclis soruşturması, Meclis araştırma önergesi gibi Meclis içi çalışmalarda; güven oylaması, koalisyon görüşmeleri gibi hükümet kurma süreçlerinde; TBMM başkanı ve cumhurbaşkanı seçim dönemlerinde ortaya koydukları tutumlar öne çıkan uzlaşı örneklemleri olarak yedi farklı başlık altında incelenmiş ve analiz edilmiştir.

Nitel çalışmalarda örnek ve örneklemin temel özelliği az da olsa yeterli sayıda olması ile evreni temsil edebilme niteliğidir. Bu şekilde benzer nitelikleriyle benzeşen ve bu sebeple ortaya çıkan tekrarların önüne geçilmekte ve araştırmacının derinlemesine çalışma yapması teşvik edilmektedir (Baltacı, 2018). Bu çalışmada tezin ana sorusuna cevap ararken başvurulan örnek incelemesinde her ne kadar Milli Görüş partileri ele alınmış olsa da ortaya konulan teorik altyapı Türkiye içinden farklı partilerin ya da Türkiye'ye şekil unsuru bakımından yakın olan ülkelerdeki partilerin incelenmesine olanak tanımaktadır. Ancak çalışma, partileri karşılaştıran bir amaç taşımadığı için çalışma örneğinin parti bazında genişletilmesine ihtiyaç duyulmamıştır. Örneklemlerin tespit edilmesinde ise meclis içi ortaya konulan nitelikler amaçlı örneklem bağlamında incelenmiştir. Bunun dışında kalan ve tespit edilen anayasa değişikliği referandumları, parti mitingleri, yerel seçim ittifakları, parti içi muhalefet ve ayrılıklar, özel programlar ile gerçekleşen partiler arası ilişkiler, yurtdışı çalışmaları gibi başlıklara aşırı örnekleme kaçılacağı ve kurgu bütünlüğünde yeni kuramsal başlıklar ile tezin ana sorusundan uzaklaşılacağı gerekçeleriyle yer verilmemiştir.

Örnek seçiminde Milli Görüş partilerinin tercih edilmesi ise ele alınan çalışmanın konusu kapsamında Türkiye siyaset tarihi ve siyaset literatürü bakımından zengin bulgulara sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca Türkiye siyasal hayatına dâhil olduğu tarihten itibaren yaşamış olduğu serencam göz önünde bulundurulduğunda Milli Görüş partilerinin örnek olarak seçilmesinde siyasal düşüncesinin, siyasal sistem içerisindeki terminolojiyi yeniden tanımlamasının, farklı siyasal eğilimlerdeki partilerle müşterek yaptığı hamlelerin, toplumsal bir hareket olarak da var olmasının etkileri olmuştur.

Milli Görüş Hareketi ve partileri Türkiye'nin sağ ve sol ana akım siyaset tarzlarından farklı bir toplumsal, siyasal ve küresel görünüm ortaya koymuştur. Çalışma konusu bağlamında

ise Milli Görüş partilerinin siyasal kültür ve yaklaşım bakımından öncelikle Türkiye'nin uzlaşı siyasetine, demokrasi anlayışına ve siyasal toplumsallaşmasına önemli etkilerde bulunduğu gözlemlenmiştir. Örneğin, kuruluşunda mütedeyyin bir tabana sahip olmasına rağmen Milli Selamet Partisi 1974 yılında CHP (Cumhuriyet Halk Partisi) ile koalisyon kurmuş ve 1970'li yılların sağ ve sol siyasal gerilimi üzerinden yaşanan toplumsal çatışmanın azalmasında önemli adımlar atmıştır. Daha sonraki süreçlerde ise üç defa merkez sağ partileriyle koalisyon kurarak uzlaşmacı koşullarını diğer bir siyasal aksa taşımıştır. Seçim ittifakları açısından 24 Haziran 2018 Genel Seçimleri'nde CHP ve İyi Parti ile "Millet İttifakı" adı altında yer alması siyasal konjonktür açısından sıkışan ve kutuplaşan durumları yumuşatarak siyasal partilerin farklı toplumsal tabanlarda meşruluk kazanmasına ve uzlaşı paydasına katkı sunmasına zemin hazırlamıştır. Ancak bu tarz ittifaklardan daha önemlisi her ne kadar başarıyla sonuçlanmasa da diğer partilerle yapılan ittifak görüşmeleridir. Bu doğrultuda çalışma kapsamında ele alınan örneklemlerde gözlemlendiği üzere uzlaşı kadar bir siyasal pratik olarak "uzlaşmama" ya da "uzlaşamama" olgusu da çalışmanın sınırlılıkları içerisinde değerlendirmeye alınmıştır.

Nitel araştırma yöntemlerinde veri toplama aşaması, araştırmacı ile konu arasındaki ilişkinin müşahhas hale geldiği bir yüzleşme merhalesidir. Çalışmanın veri toplama aşamasına geçildiğinde yeni bir teknik belirlemesine gidilmez çünkü teknik, çalışmanın başında belirlenerek araştırma yönteminin kurgusunu, perspektifini ve desenini zaten şekillendirmiştir. Yani çalışma bu noktada bütünü etkileyecek şekilde büyük oranda belirmiştir. Ancak veriye ulaşılmasında daha önce tespit edilmeyen yönlerin açığa çıkarılması için veri toplama araçların geliştirilmesine gidilebilmektedir (Forrester & Sullivan, 2018).

Nitel araştırma yöntemlerinde verilerin toplanmasının akabinde verilerin sınıflanması ve analizi aşamasında genel olarak betimsel analiz, içerik analizi ve doküman analizi olmak üzere üç tür metoda başvurulmaktadır (Creswell, 2002). Betimsel analiz, özellikle görüşme ve gözlem sonucu elde edilen verilerin temalara göre sınıflandırılmasına, açıklanmasına, özetlenmesine, ilişkilendirilmesine, yorumlanmasına ve karşılaştırılmasına dayanmaktadır (Kitzinger, 1995). İçerik analizi; görüşme, gözlem veya doküman incelemesi ile toplanan verilerin detaylı ele alınmasını ve bunlara ilişkin kavram, sınıflama ve temalara ulaşılmasına dayanmaktadır (Bengtsson, 2016). Doküman analizi ise farklı türlerdeki belgelere odaklanarak verilerden bir bütünlük oluşturulmasına dayanmaktadır (Golafshani, 2003). Bu

çalışmada üç yönteme de başvurulmak sureti ile veriler, betimlenen nitel öğelerin parametrik olmayan belli özelliklerine göre sınıflandırılmış ve analiz edilmiştir.

Nitel araştırma yöntemlerinde verilerin değerlendirme kısmı, nicel araştırma yöntemlerinde olduğu gibi birtakım genellemelere ve sebep-sonuç ilişkilerinin ortaya konmasına değil, çoğunlukla ele alınan konuların derinlemesine keşfine ve farklı yönlerinin açığa çıkarılması üzerine oluşturulmaktadır. Bu minvalde değerlendirme kısmında yeni problemlerin varlığı tespit edilebilir ve bunlara ilişkin bir gelecek projeksiyonu ortaya konulabilir. Ayrıca çalışmanın girişinde belirtilen çalışmanın neden yapıldığına dair ifadelerden özellikle kaçınılır (Baxter & Jack, 2008). Bu çalışmada her bir ana bölüm kendi iç tutarlığı dikkate alınarak daha ziyade tikel, sonuç bölümü ise tezin ilişkisel ve kümülatif yönü öncelenerek çoğunlukla tümel nitelikleriyle ele alınmıştır.

Nitel araştırma yöntemlerinde nicel araştırmalarda olduğu gibi kesin bir geçerlik ve güvenirlik sağlamak imkanlı değildir (Guba & Lincoln, 1994). Ancak kendi iç dinamikleri açısında nihayetinde bu nitel çalışmanın geçerlik ve güvenirlik kontrolü ve inandırıcılığının temini, çalışma desenine bağlı kalınarak sağlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca geçerliğe katkı sunması bağlamında bazı akademisyenlere çalışma gönderilerek farklı açılardan incelenmesi sağlanmıştır.

2. BÖLÜM

KAVRAMSAL VE KURAMSAL DÜZLEM

2.1. İnterdisipliner Çerçeve

Bu bölümde konunun çok boyutluluğu sebebiyle kavramsal ve kuramsal açıdan farklı disiplinlerin katkıları belirli bir kurgu bütünlüğüyle verilmeye çalışılmıştır. İnsandan topluma, toplumdan da devlete ve devletin işleyişine evrilen temel süreçler insan felsefesi, toplum sözleşmeleri, birlikte yaşama kültürü ve siyaset teorileri düzleminde insan-sistem ya da insan-organizasyon ilişkisinin doğru kurgulanmasını sağlamak için tercih edilmiştir. Dolayısıyla çalışmanın henüz başında insanın siyasal bir canlı olması bakımından ne'liği, toplum olmanın temelleri ve devlet kurmanın ilkeleri üzerine yapılan sorgulama "siyasallaşma" olgusunun özüne inmeyi ve buradan hareketle de siyasete ve Türkiye siyasetine ilişkin bir öngörü ya da temel bir bakış açısı geliştirmeyi hedeflemiştir.

2.1.1. İnsandan Topluma

Birlikte Yaşama Kültürü, Misak ve Toplum Sözleşmesi

İnsanı toplumsal bir varlık olarak tanımlayan teorilere göre insanın yapıp etmeleri zaman, işgücü, mesleki beceri gibi sebeplere bağlı olarak sınırlı düzeyde kalırken yardımlaşma, iş bölümü ya da iş birliği gibi olgular sayesinde toplumsallaşması azami seviyeye çıkmaktadır. Dolayısıyla insan mizaç, temel ihtiyaçlar, yaşam formu ve fonksiyonları bakımından toplumsallaşmak zorundadır (Saruhan, 2015, s. 293). Farabi'ye (2017, s. 81) göre insanın en önemli özelliklerinden biri de zorunlu olan temel işgücünü yapabilmesi ve bunda tekâmül edebilmesiyle birlikte yaşamayı başarabilmesidir.

Aristoteles'e (2018, s. 96) göre insan başkalarına ihtiyaç duymasa bile toplumda yaşamak için eğilim halindedir. İnsanın siyasal canlı oluşundan kaynaklanan devlet kurma, güvenlik, mülkiyet gibi politik sebepler insanın hangi coğrafyada olursa olsun toplumsallaşmasını üstelemektedir. Aristoteles'in "iyi yaşam" yaklaşımına göre de herkesin ortak yararı neticede her birinin iyi yaşamına katkıda bulunmaktadır. Immanuel Kant'ın (1724-1804) toplumsallaşmayla ilgili öne sürdüğü iki merkezi kavram, modern dönemin toplum düşüncesiyle ilgili yaklaşımlarını şekillendirmektedir. Birincisi farklılıkların bir arada yaşaması olarak ifade ettiği "disharmoni", ikincisi de insanların hem uzlaşmaya ya da bir arada yaşama karşı direnç gösterdikleri hem de birlikte yaşamaya eğilimli oldukları "antagonizm"[3] kavramlarıdır (Mengüşoğlu, 2015, s. 290).

İbn Miskeveyh'e (2018, s. 32) (932-1030) göre insan fıtri olarak yabanilikten tebarüz eden bir tekâmüle bağlı olarak değil, sosyal yatkınlığı gereği toplumsaldır. Yaratılışları insanları birbirine yakınlaştırmakta ve beşerî ilişkilere zorunlu kılmaktadır. İbni Sina'ya (980-1037) göre insan, yalnız yaşam formlarına sahip değildir. İnsanın hayat sürmesi ya da türünü devam ettirmesi toplumsallaşması ve toplumsal hayata dâhil olması sayesindedir (Saruhan, 2015, s. 294-298). Kınalızâde Ali Çelebi'ye (2016, s.376-377) (1510-1572) göre insan türsel ve ferdi devamlılığını sağlayabilmesi, medeni hayat içerisinde geçinebilmesi ve medeniyet inşa edebilmesi için toplumsallığa ihtiyaç duyar ki bunun da özünde iş bölümü ve yardımlaşma vardır. Faruki'ye (2017, s. 18; 119) (1921-1986) göre insanın birlikte yaşamasını tabii kabul eden İslam, bu niteliği aynı zamanda gerekli de kılmaktadır. İslam toplum teorilerine göre toplumsal düzen, bireysel olandan önce gelmektedir. Bolay'a (2015, s. 62) (1937-…) göre İslam, insanlar arasındaki yaratılış çeşitliliği ile farklı bir birliğe işaret etmektedir. İnsanlar birlikte yaşayabilmek için farklı yaratılmışlardır. Dolayısıyla her coğrafyanın farklı bir idraki vardır ve bu idrakleri bir arada tutabilen müsamaha, tahammül ve hoşgörü gibi toplumsallaşma kavramlarına ihtiyaç duyulmaktadır.

İslam medeniyetleri tarihi açısından bakıldığında birlikte yaşama kültürünün İslam toplumlarının ilk döneminden itibaren temel bir ilke olarak benimsendiği dikkat çekmektedir. Açık toplum olma niteliği bağlamında -din dâhil- fertlerin ve toplulukların farklılıkları toplumsal düzenin inşasında olumlu bir unsur olarak kabul edilmiştir. İslam'dan önce, dönemin Arap kültüründe sadece dil, din, ırk ayrımı değil, cinsiyetten kaynaklanan çok temel ve fıtri ayrımlar ya da sosyo ekonomik statünün belirlediği sınıfsal etiketler bile

[3] Kavram, 2.3.1.3. Siyasi Partiler başlığı altında detaylı olarak ele alınmaktadır.

ayrışma ya da tekebbür sebebi olarak telakki edilmiştir. Ancak İslam toplumlarının başlangıcında bu ayrışmalar kaldırılarak yeni ve tamamen farklı bir toplum modeli inşa edilmiştir. Kadınlar hayatın her kademesinde değer algısına sahip olmuş, kölelik kaldırılmış, Arap ve acem[4] ayrımına son verilmiş, zimmi hukukuna özel olarak riayet edilmiş, devletleşme sürecinde hiçbir etnik ayrıma müsaade edilmemiştir (Sarıçam, 2009, s. 117-119).

Batı düşünce geleneğinde insanın birlikte yaşama biçimi "doğa durumu" ve "doğa durumundan çıkış" olmak üzere iki evrede ele alınmaktadır. Bu anlayışın temelinde insanın tarihsel süreç içerisinde şartların da getirdiği zorunluluklarla toplumsal hayata maruz kaldığı yönündedir. Durkheim'e (2019, s. 23-24) (1858-1917) göre insanlar zamanla birbirlerine daha fazla ihtiyaç duymuş ve bu sebeple birbirlerine dış koşulların baskılamasıyla daha çok bağımlı hale gelmişlerdir. Doğa durumunda insan, toplumsal hayat içerisinde değildir. Bu bağımlılık onu doğa durumundan çıkarmıştır. Dolayısıyla toplum hem doğal bir şey hem de insanın doğasında olan bir şey değildir. İnsanların birbirlerine yardım edebilecekleri düşüncesi ve bu durumun alışkanlık haline gelmesi onların üyeleri arasında ortak bir duygu geliştirerek kolektif bir topluluk fikrine sahip olmalarını sağlamıştır. Jean Jacques Rousseau'nun (1712-1778) kuramına göre insan, doğa durumunda hile ve kıskançlık duyguları olmadan asil vahşiler olarak iyi bir hayata sahiptir ancak doğa durumundan çıkış ve toplumsal yaşam onların yozlaşmasına sebep olmuştur. John Locke (1632-1704) da benzer şekilde insanın doğa durumunda kaos olmadan barış içinde yaşadığını, sadece değişen şartlara göre bazı düzenlemelere ihtiyaç duyduğunu belirtmiştir (Niray, 2009, s. 22). Thomas Hobbes (1588-1679) ise bu anlayışların aksine doğa durumunda insanların birçok entelektüel faaliyetten kopuk, "herkesin herkese karşı savaşı" olarak nitelenen korku ve vahşet içinde yaşadıklarını ileri sürmüştür. Bu dehşetten kurtulmak için insanlar rasyonel temeller üzerine kurulu bir sivil toplum anlayışı geliştirmişlerdir ki toplum işte bu korkudan meydana gelmiş ve devlet böylelikle oluşmuştur (Roskin vd., 2018, s. 45-46).

Hangi teori üzerinden ele alınırsa alınsın birlikte yaşamak mukaddem olarak politik bir mesele olarak tebarüz etmektedir (Çakmak, 2015, s. 75). Bundan dolayı özellikle modern toplumlarda toplumsal kalıcılık bağlamında insanlar toplumsallaşmak ve siyasallaşmak için temel ve aracı ilke olarak yasalara, kurumlara ve toplumsal organizasyonlara ihtiyaç duymaktadırlar. Ancak toplumsal düzenin var olabilmesi için bu mekanizm yeterli değildir.

[4] Arap olmayan (Devellioğlu, 2017, s. 7).

İnsanların birbirlerini farklılıklarıyla karşılıklı birer özne olarak kabul ettikleri düşünce, kültür ve ahlak formlarına da gereksinimleri vardır (Touraine, 2000, s. 212). Habermas'a (2019, s. 26) (1929-…) göre etnik, mezhepsel, ideolojik vesaire kültürel yaşam çeşitliliğinin daha belirgin olarak görüldüğü modern çoğulcu toplumlarda homojen bir ulus-devlet modelinin oluşması olanaksızdır.

Topluluk ve toplum arasında yapılan ayrımın temel nitelikleri bir arada yaşama formlarının ele alınış biçimlerine göre şekillenmektedir. Topluluk [community], kabile ve aşiret tipi türsel yandaşlık esasına dayanan yapılarda ortaya çıkarken toplum [society], rasyonel birliktelikleri ve başkası tasavvurunu esas alan organizasyonlarda belirmektedir. Ferdinand Tönnies (2009, s. 98-107) (1855-1936) topluluk ve toplum [gemeinschaft und gesellschaft] ayrımını yapısal yönden sosyolojik, istenç bakımından psikolojik yönleriyle açıklamıştır. Bu ayrımda bir yandan toplum olmanın kaçınılmazlığı vurgulanırken diğer yandan topluluk olarak kalabilmenin verdiği duygudaşlığın önceliği ileri sürülmüştür. Topluluk, gerçek hayatın ihtiyaçlarını karşılayan organik bir yapı olarak görülürken toplum birbirinden bağımsız olan bireylerin yapay ve mekanik birlikteliği olarak değerlendirilmiştir. Topluluk, güven ve dostluk ilkeleri ile varlığını ortaya koyarken toplum, anonim ve kamusal görüngüsü ile ortaya çıkmıştır. Topluluk, bir arada yaşayışın özünü temsil ederken toplum, yalnızca meydanda oluşu sergilemektedir. Ancak bu primitif yaklaşımın belirttiği keskin ayrım, kültürel normlar da göz önüne alındığında modern toplumlarda ters bir karşılık bulmaktadır. Topluluk, birlikte bulunmayı ifade ederken toplum, birlikteliği yani rasyonel akdi sembolize etmektedir. Böylelikle toplum olmak, toplulukta kalmaktan daha bilinçli görülmektedir. Dolayısıyla toplum bir entelekt, emel ve eylem ile belirli ilkeler, değerler veya kabuller etrafında birlikteliği sağlayabilmiş siyasallığı getirmektedir.

Köker'e (2012, s. 97) göre Hannah Arendt (1906-1975), Alasdair MacIntyre (1929-…), Jürgen Habermas (1929-…), Charles Taylor (1931-…), Richard Rorty (1931-2007) gibi yakın dönem düşünürlerin özgürlük ve siyasal iktidar üzerinden gerçekleştirdikleri modern toplum eleştirilerinde toplumdan ziyade topluluk kavramını kullanmaları siyasal iktidar düşüncelerinin örgütlü ve kurumsallaşmış bir yapısallığın dışında olduğunu göstermektedir. Rousseau'ya (2018, s. 4-5; 12) (1712-1778) göre kamu yararının ve politik bütünlüğün söz konusu olduğu bir yerde topluluktan değil, ancak toplumdan bahsedilebilir. Dolayısıyla en eski ve politik toplum birimi olarak "aile" kabul edilmektedir. Politik birlikteliklerin misakı ise Aydınlanma Dönemi düşünürleri tarafından "sözleşme" kavramıyla açıklanmıştır. Bu

tanımlama birey-toplum-devlet ilişkileri bağlamında bağımsız bireylerin ortak iradelerini açığa çıkardıkları temel zihinsel bir kategori olarak değerlendirilmiştir (Niray, 2009, s. 133). Rawls'a (2020, s. 23-24) (1921-2002) göre temel bir kategori olarak toplumun siyasal bir birlik olarak nitelenmesi onu topluluktan ayıran en önemli özelliklerinden biridir. Georg Wilhelm Friedrich Hegel'in (1770-1831) ortaya koymuş olduğu hukuk ve siyaset felsefesinde toplumu bir çeşit rasyonel idrak ile tanımlamasının altında yatan gerçeklik "uzlaşı" kavramıyla açıklanmaktadır.

Toplum sözleşmelerinin modern anlamda ortaya koyduğu yetke ise insanın doğasına ilişkin yaklaşımlardan ziyade, hak kavramına yüklediği anlama dayanmaktadır. Monarşik ve aristokratik yapıların hükmetme ve hak ihdas etme tarzı zamanla yerini demokrasinin siyasal bir yapı ve kültüre dönüştüğü toplumsal bir egemenlik ve hak elde etme biçimine bırakmıştır. Her koşulda güç, insanların boyun eğmesi için ister devlet eliyle uygulansın isterse tarafların birbirlerine karşı muamelesiyle bir hak sebebi değildir. Bu durumda güç karşısında haklılığın teminat altında alınması öncelikle insanların toplum ve devlet olabilme iradesi altında yatan hak mefhumunu tanımlama biçimine ve onun korunması için gereken toplumsal bir anlaşmaya yani toplum sözleşmesi yapabilme rüştüne bağlıdır. Dolayısıyla toplum sözleşmesiyle gerçekleşen asli amaç, sözleşmeyi yapanların haklarının korunması olarak belirmektedir (Rousseau, 2018, s. 7).

Toplum sözleşmesiyle oluşan eşit haklardan yararlanma gibi ortak taleplerin merkezinde temel hak uzlaşısı olan "yaşama hakkı" bulunmaktadır (Habermas, 2019, s. 45). Ortak yaşam talebinin siyasal isteminde ise öncelikle toprak ve mal edinme biçimlerine ilişkin mülkiyet hakkı ve çıkar gruplarının ya da ayrıcalıklı statülerin kaldırılması bağlamında yasalar önünde eşitlik hakkı gelmektedir (Kışlalı, 2018a, s. 98-99). Ancak toplum sözleşmesinin ve bu sözleşmeye dayanan diğer bütün hakların ana gayesi insanın özgürlüğü olarak değerlendirilmektedir. Özgürlükten vazgeçmek insan hak ve ödevlerinin ötesinde insan olma niteliğinden vazgeçmek olarak yorumlanmaktadır (Rousseau, 2018, s. 9). Dolayısıyla toplum sözleşmesiyle öncelikle politik olarak özgürlüklerin, anayasal olarak da temel hakların güvence altına alınması gerekmektedir (Çakmak, 2015, s. 79).

Toplum sözleşmesinde temel hak ve özgürlüklerin zeminini belirleyen mihver kavram olarak "egemenlik" kabul edilmektedir. Egemenlik, toplum sözleşmesiyle oluşan kolektif iradenin uygulanması olarak tanımlanmaktadır (Durkheim, 2019, s. 43). Her ne kadar iktidar başkasına geçirilebilir olsa da egemenlik hiçbir zaman başkasına devredilemez (Rousseau,

2018, s. 23). İbni Sina'ya (980-1037) göre toplum halinde yaşayan insanların ilişkilerini düzenleyecek, hukuku işletecek, kanunları tatbik edecek ve adaleti tesis edecek böyle bir mevcudiyetin siyasi varlığı kaçınılmazdır (Saruhan, 2015, s. 298). Egemen iradenin kendini ortaya koyma biçimi ise fiiliyatta "yasa" ile gerçekleşmektedir. Yasaları ortaya koyan da onlara uymaya yükümlü olan da toplumdur ve yasa, toplum olarak var olabilmenin asgari şartlarını belirlemektedir (Durkheim, 2019, s. 53).

Rousseau'ya (2018, s. 18) (1712-1778) göre doğa durumundan toplum hayatına geçişle insan, içgüdülerini bırakıp aklına başvurmak suretiyle adalet duygusuna yönelmiştir. Adalet, temel parametresi itibariyle hakkı haklıya teslim etmek olarak tanımlanmaktadır (Saruhan, 2015, s. 298). Aristoteles'e (2015, s. 107) (M.Ö. 385-322) göre adalet, toplum içinde yaşayan insanların birbirleriyle olan ilişkilerini hak ölçüsünce düzenlediği için en yüksek erdemdir, hatta erdemin kendisidir. Dolayısıyla bağımsız ve özgür vatandaşlardan oluşan istikrarlı bir toplumun var olabilmesi adalet ilkeleri üzerinde örtüşen bir düşünce birliğine varılmasıyla mümkündür. Adalet ilkeleri üzerinde böyle bir birlik sadece adil değil, aynı zamanda istikrarlı ve bir arada var olabilen ya da yaşayabilen bir toplum oluşmaktadır (Wendt, 2013b, s. 574-575).

Toplumları bir arada tutan unsur olarak modern hukuklar, şahısların birbirlerini kabullenmeleri için gerekli kamusal altyapıları oluşturmuş ve bireysel hakların korunması için yapısal adımları gerekli kılmışlardır. Batı toplumlarının anayasaları bu minvalde pozitif ve özgürlükçü bir hukuk motifini benimser niteliktedir. Devletlerin bir yaptırım olarak ortaya koydukları normlar, siyasi odaklarca ve demokratik teamüllerle değişebilir bir meşruluğa dayanmaktadır. Bu da hukukun çok yönlü ve ahlaki niteliklerle yeniden yorumlanmasının önünü açmaktadır (Habermas, 2019, s. 111; 168). Abdurrahman'a (2020, s. 54) göre toplumun var olma ilkelerinden biri de ahlaktır. Ahlaki ölçütleri ve değerleri olmayan toplumlar, önce bozuma uğrarlar sonra da toplum olma vasıflarını kaybederler. Durkheim'e (2019, s. 24) göre toplum, farklılıkların bir arada yaşama cihetinden ahlaki bir varlıktır. Immanuel Kant'ın (1724-1804) ortaya koymuş olduğu ahlak yasası bu minvalde toplum içindeki farklılıkların ötesinde birbirlerine zıt buyrukları olan farklı toplumların bile karşısına bir yol haritası çıkarmaktadır (Kaygı, 2020, s. 9).

Tarihi perspektifiyle Batı Medeniyeti'nin toplum sözleşmesi bağlamında geliştirdiği ilk somut örneği, 1215'te İngiltere'de yürürlüğe giren "Büyük Sözleşme" ya da "Büyük Özgürlükler Sözleşmesi" [Magna Carta or Magna Carta Libertatum] kabul edilmektedir. Bu

sözleşme ile yurttaşların özgürlükler ve mülkiyet hakları konularındaki talepleri karşısında kralın buyrultusal müdahalesi sınırlandırılmıştır (Kışlalı, 2018a, s. 279-280). Daha sonra sırasıyla yine İngiltere'de 1689 yılında kabul edilen "Haklar Bildirgesi" [Bill of Rights], 1776 "Amerikan Bağımsızlık Bildirisi" [United States Declaration of Independence], 1789 Fransız Devrimi ve "İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi" [La Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen], 1948 "İnsan Hakları Evrensel Bildirisi" [Universal Declaration of Human Rights] Batı toplumlarının siyasasına önemli derecede etki eden sözleşmeler olarak kabul edilmektedir (Niray, 2009, s. 8-9).

İslam medeniyetleri açısından bakıldığında ise misak, birlikte yaşama formu ya da toplumsal sözleşmeler bağlamında daha eski kaynaklara ulaşılmaktadır. Özellikle İslam toplumlarının oluşmasında Hz. Muhammed'in bütün insanlığa hitap eden mesajı; tekebbür ve çıkar sebebi olarak görülen toplumsal sınıflılığı kaldırmış, toplum kesimlerini birbirine yaklaştırmış, kabileleri toplumsallaştırmış ve birbirlerinden çok farklı kültürlerin bir arada yaşamasına imkân veren akideyi ortaya koymuştur. Bu minvalde 622 yılında kabul edilen Medine Vesikası, 632 yılında irat edilen Veda Hutbesi, birçok türü ve örneği bulunan, belirli maddeler üzerinde karşılıklı kabule ve yetkilendirmeye dayalı gerçekleştirilen "biatler" ve dini, siyasi, sosyal kolektif bir bilinç olarak gelişen "ümmet düşüncesi" bu alanın önemli örnekleridir.[5]

İkbal'e (2008, s. 7-8) (1877-1938) göre İslam öncesinde çeşitli kabileler halinde yaşayan Arap topluluklar, primitif sosyal gruplar, dini oluşumlar, aristokratik soylular İslam'ın insanlar için sunduğu eşitlik, özgürlük ve kozmopolit karakter sayesinde bir arada yaşamayı ve hem fikirliliği başarabilmişlerdir. Muhammed Hamidullah (1908-2002) Medine Şehir Devleti'nin temeli olan Medine Vesikası'nın tarihte bilinen ilk yazılı anayasa olduğunu ileri sürmüştür. Vesika, devletin oluşumundan itibaren sadece Müslüman ve Arapları değil, farklı dinden ve etnik mensubiyetten olanları da içine almaktadır. Sözleşme temel yaklaşımında insanların ve farklı toplulukların birbirleriyle olan ilişkilerini, siyasi yapılanmanın hüviyetini, din ve vicdan hürriyetinin esaslarını, güvenlik taahhüt ve hükümlerini düzenlemektedir (Özkan, 2019, s. 212-213).

Hz. Muhammed'in ümmetine vasiyeti, insanlığa da nasihati olarak nitelenen Veda Hutbesi evrensel, sistemsel ve ahlaki mesajlar içermektedir. Hutbe tikel ve taabbudi bireysel

[5] Yusuf Yalanız (Sabri Tekir ile Görüşme, 30 Haziran 2021).

meselelerden ziyade, ahlakın düzen olarak işlendiği külli esaslar sistematiğine sahiptir. İrat edilen hutbenin mesajlarında her türlü köleliğe karşı özgürlüğün tesis edilmesi, canın, malın, namusun korunması hakkı, ekonomik sömürüye karşı faizin kaldırılması, her türlü ayrılığı ve insanlar arası eşitsizliği şiddetlendiren ırkçılığın kökten reddedilmesi, ailenin ve kadının korunması gibi insanlığın büyük bir toplum olarak işlendiği, birlikte yaşamın dinamiklerinin belirlendiği temel konulara değinilmiştir (Erul, 2012, s. 591-592).

2.1.2. Devlet ve Siyaset Teorileri

Devlet ve siyaset teorilerinin oluşumu insanın mahiyetine ilişkin açıklamalar yapan insan felsefesinin ve toplum-siyasal diyalektiğine dayalı temellendirmeler yapan siyaset sosyolojinin ele almasına ek olarak disiplinler arası bir hüviyetle ve daha geniş bir yelpazede değerlendirilmesinin zarureti vardır. Çünkü siyasal alan birçok alt bileşeniyle bir bütünlüğe karşılık gelmektedir. Dolayısıyla devlet ve siyaset teorilerini sadece siyaset biliminin ve siyaset tamlayanı ile oluşturulan alanların konuları çerçevesinde değerlendirmek felsefe, sosyoloji, teoloji, tarih, coğrafya, iletişim gibi alanların temel bileşen olmaktan çıkarılmasına sebep olmaktadır. Çalışmamızın sınırlılıkları çerçevesinde mahdut sayıda alanın yorum bilgisine yer verilmiş olmasına rağmen diğer alanların katkıları göz ardı edilmemiştir.

Siyaset teorisinin dayandığı metafizik insanın iyi ya da kötü oluşuna ilişkin yapılan açıklamaları kapsamaktadır. Mengüşoğlu'na (2015, s. 294-298) göre insan yalnızca iyi veya kötü olsaydı devlet gereksiz bir kurum olarak varsayılırdı. İnsanın özü bakımından kötü olduğu savı ile insan hareketlerinin eğitilemez olduğu ileri sürülür ve Thomas Hobbes'un (1588-1679) teorisinde belirtildiği gibi *"insanlar birbirini yerdi"*. İkinci durumda olduğu üzere eğer insanlar bütünüyle iyi olsalardı insanların ilişkilerini düzenleyecek bir yapıya ihtiyaç olmazdı. Immanuel Kant'ın (1724-1804) deyimiyle *"kavgasız, gürültüsüz, çatışmasız bir arada yaşayan koyun sürüleri"* gibi yaşanırdı. Bu durumda devlet, varlığını insanın iki kutuplu doğasından, yani temyiz özelliğinden almaktadır. Dolayısıyla devletin üstlendiği ana fonksiyon insandan kaynaklanan disharmoniyi temel bir sözleşmeyle yine birey ve toplum adına düzenlemek olarak yorumlanmıştır.

Devletin varlık sebebinin ortaya konulmasından sonra faklı şekillerde tebarüz etmesi yine insan ve toplum ölçeklerine bağlanmaktadır. Ebû Nasr El-Farabi (872-950) (2017, s. 82-83) ulusların gökyüzüyle olan mesafesinin, yer kürede olan konumunun, toprak, hava ve su ile

olan münasebetinin, besin farklılıklarının ve benzeri özelliklerinin yönetim şekline etki ettiğini ileri sürmüştür. İbn-i Haldûn (1332-1406) (2004, s. 116; 123; 155; 169) iklimin, refahın, şehir yaşamına olan yatkınlığın, nesebin ya da asabiyetin ve benzeri sebeplerin yönetim şeklini, yöneticiyi ve devlet olma halini doğrudan şekillendirdiğine dikkat çekmiştir. Benzer şekilde Baron de La Brede et de Montesquieu (2017, s. 289; 364; 383; 417; 527; 565) (1689-1755) yaşanılan coğrafya, kolektif tarih, edinilen davranış biçimleri, dinsel inanış, ticaret tarzları, nüfus gibi birçok parametrenin bütününden hâsıl olan genel ruh halinin devleti ve siyasal düzeni biçimlendirdiğini belirtmiştir.

Siyaset teorilerinin değerlendirilmesinde siyasal veya siyaset [politic/s], politika veya siyaset tarzı [policy], siyasa veya anayasal sistem [polity] gibi bazı temel kavramların öne çıktığı ve bu kavramların yorumlanmasıyla da çeşitli teorilerin oluştuğu gözlemlenmiştir (Mouffe, 2018, s. 50-51).

Siyasal veya siyaset [politic/s], Arapça etimolojisi üzerinden ele alındığında yetiştirme, eğitme ve iyi duruma getirme anlam kökeni üzerinden yönetme işi (Golkarian, 2001, s. 1053), ceza gibi ilişiksel kullanımlara sahiptir (Develliođlu, 2017, s. 1119). İslam medeniyetleri açısından terim anlamı doğrudan devlet idaresi ile ilgili mülk, melik, hüküm, şura, adalet, itaat, barış, ıslah, medine gibi siyasal çağrışım yapan konuları içermektedir (Canatan, 2014, s. 5-6). Eski Yunan etimolojisiyle değerlendirildiğinde ise "polis" ya da "city state" kavramlarının menşeini yansıtan yönetim anlayışı ve türevi anlamlarını barındırmaktadır. Terim anlamında ise benzer şekilde devlet yönetimi ve bu iştigalle gelişen idare etme biçimleri şeklinde kullanılmaktadır (Schmitt, 2018, s. 41).

Siyaset, yaygın olarak ise "uzlaşı sanatı" olarak değerlendirilmektedir. Bu niteleme bütün siyasal yapılar için geçerli olduğu kadar, demokratik sistemler için daha bir önceliklidir, dahası bir mutabakat modeli olarak kaçınılmaz görülmektedir (Boudreaux & Lee, 1997, s. 365-366). Uzlaşı teorileriyle içkin siyaset tanımları genel itibariyle iki ana kategoride değerlendirilmektedir. Birinci kategori, siyaseti insan-toplum ilişkilerinde ve iktidar mücadelesinde bir araç olarak görmektedir. Örneğin siyaset; Max Weber'e (1864-1920) göre devlet ya da iktidar içindeki grupların güç değişkeninin dağılım biçimleridir. Harold Dwight Lasswell'e (1902-1978) göre kamusal kaynakların kime, nasıl ve ne zaman dağıtılacağıyla ilgilenmektedir. David Easton'a (1917-2014) göre toplumdaki her türlü değerin yetkeli dağılımıdır. Adrian Leftwich'e (1940-2013) göre insanın biyolojik ve toplumsal yaşamının gereği olarak ortaya çıkan üretim, dağıtım ve tüketim faaliyetlerinin bütünüdür. İkinci

kategori ise siyaseti insan varlığıyla beraber doğal bir amaç olarak nitelendirmektedir. Bu anlayış Jean Jacques Rousseau (1712-1778), Immanuel Kant (1724-1804), Karl Marx (1818-1883), Herbert Marcuse (1898-1979), Hannah Arendt (1906-1975), Jürgen Habermas (1929-…) ve Benjamin Barber (1939-2017) gibi düşünürlerden başlayıp kökeni Antik Yunan filozofları Platon (M.Ö. 423-348) ve Aristoteles'e (M.Ö. 385-322) kadar gitmektedir (Bağce, 2007, s. 2-6). Aristoteles'e göre (2015, s. 22; 34) siyaset, amacı bakımından iyiyi hedeflemektedir ve insan yaşamı için en önemli bilgi kaynağıdır. Çünkü insanın yaşam kriterlerini ve bu kriterlerin kime ve neye göre, ne kadar olacağını siyaset belirlemektedir. Duverger'ye (2017, s. 275) (1917-2014) göre ise siyaset bir toplum tipine değil, bütün insan gruplarında ortaya çıkan doğal bir uğraştır. Dolayısıyla her kitle tasnifine göre çeşitlilik gösterebilmekte ve gelişen şartlara nispeten yeni modeller ortaya çıkarabilmektedir.

İslam Medeniyeti'nde siyasetin bir tür tanımlanma ve ele alınış biçimi olarak tebarüz eden siyasetname geleneği devletin inisiyatifleri ve yöneticilerin nitelikleri üzerine kurulmuştur. Bu çeşit çalışmalar birincisi, sosyal ve siyasal yapı, ahlaki düzey, yöneten-yönetilen ilişkisi gibi birçok unsuruyla dönemin özellikleri hakkında bilgiler verirken ikincisi ve daha ziyade baskın olanı, ideal düzen anlamında olması gerekenle ilgili meseleleri tartışmaktadır. Örneğin Ebû Nasr El-Farabi'ye (2017, s. 87) (872-950) göre insanın nihai amacı mutluluktur ve siyaset bu amacı gerçekleştirmek için var olan bir mekanizmadır. Kâtip Çelebi'ye (2020, s. 134-136) (1609-1657) göre "*Devlet, mülk ve saltanat manasında olup birtakım örf ve kanunlarla düzenlenmiş insan topluluğundan ibarettir… Halk sultanlara ve beylere Allah'ın emanetidir. Yöneticisiz devlet olmaz, parasız yönetici olmaz, halksız para olmaz, adaletsiz halk olmaz."* Ebu Necîb Sühreverdi'ye göre (2015, s. 50) (1097-1168) *"Adalet devlet başkanlarında bulunması gereken yüksek özelliklerin en değerlisidir ve devletin sürekli olarak var olmasını sağlayacak vasıtaların en başında yer alır."* Bu minvalde siyasetnamelerin en önemli yönlerinden birinin de tarihi bir vesika olmasının yanında, devleti ve hükümdarı doğrudan muhatap alması sebebiyle dönemin siyasetine yön verici olması şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

İslam Medeniyeti'nde siyasetnamelerin ortaya çıkışındaki temel sebeplere bakıldığında ise İslam'ın devletleşme teamülleri, fetih hareketleriyle farklı coğrafyalara ulaşılması ve yeni siyasal meselelerle karşılaşılması, devlet ve mülkiyet anlayışının değişmesi, devletlerin kuruluş ve yıkılış emareleri gibi konular gelmektedir (Canatan, 2014, s. 6-9). İslam'ın ilk yıllarında siyasi hutbeler ve mektuplar ile başlayan bu gelenek daha sonra belirgin bir tür

olarak kendini göstermiştir. İbn'ul-Mukaffa'nın (720-759) "İslam Siyaset Üslubu", Abdülhamid el-Katib'in (…-750) "Doğu'nun Hükümdarı", Ebû Nasr El-Farabi'nin (872-950) "el-Medinetu'l-Fazıla", Maverdi'nin (972-1058) "el-Ahkamu's-Sultaniyye", Yusuf Has Hacib'in (1017-1071) "Kutadgu Bilig", Nizamü'l-Mülk'ün (1018-1092) "Siyasetname", Gazzali'nin (1058-1111) "Nasîhatü'l-Mülûk", Ebu Necip Sühreverdi'nin (1097-1168) "Nehcu's-Sülûk fi Siyâseti'l Mülûk", İbn-i Haldûn'un (1332-1406) "Mukaddime", Kınalızade Ali Çelebi'nin (1510-1572) "Devlet ve Aile Ahlakı", Kâtip Çelebi'nin (1609-1657) "Siyaset Nazariyesi", Said Halim Paşa'nın (1865-1921) "İslam Devletinin Siyasi Yapısı" eserleri siyasetname geleneğinin öne çıkan örnekleri olarak kabul edilmektedir (Adalıoğlu, 2009, s. 304-305).

Siyasetin ekseni veya biçemiyle ilgili izlenen niyet, eylem ve netice elde etme arasındaki bağlantı tarzına ise politika [policy] denmektedir (Heywood, 2015, s. 55). Thomas Hobbes (1588-1679) toplumun özü itibariyle politik olduğunu ileri sürmektedir. Politik birlik olmaksızın devletin teşekkül etmesi ve iktidarın belirlenmesi gerçekleşemez (Rousseau, 2018, s. 128). Burada birbirini izleyen iki tanımlama biçiminden bahsedilmektedir. Birincisi, siyasette izlenen yolun bir tür ilerlemeyi beraberinde getirmesiyle oluşan politik gelişme, ikincisi de yaşanan siyasi olayların olumlu veya olumsuz bir çeşit varyasyon sağladığı ve politik gelişmeyi de içine alan politik değişmedir. Ancak olumlu veya olumsuz değerlendirmeyi oluşturan etkenin belirlenmesi politikaya değer biçimsel yaklaşıldığının göstergesidir. Dolayısıyla politikanın başlı başına iyi veya kötü, doğru veya yanlış olması ancak evrensel temel ilkeler bağlamında değerlendirilebilir gözükmektedir. Böylelikle politika, aslında farklı düşünce ve dünya görüşlerinin yansıtıldığı veya oluşma imkânının sağlandığı bir evrende meydana gelmektedir (Sarıbay, 2014, s. 187-188).

İnsanın siyasal bir canlı oluşu ve toplumun politik bir birliği temsil ettiği yaklaşımları beraberinde siyasa, devlet, yönetim veya hükümet şekli [polity] tasnif ve tasavvurlarının oluşmasını sağlamaktadır (Altındal, 2019, s. 72-73). Mengüşoğlu'na (2015, s. 289) göre insan ömrü sınırlı ancak onun yapıp etmeleri sınırsızdır. Bu durumun çözümü ise insanın sosyal birlik veya devlet kurması, bir düzen formu oluşturmasıyla sağlanabilmektedir. Bireyler ölmekte ama insan tür olarak yaşamaya devam etmektedir; neslini sürdürebilmekte, bilgisini ve tecrübesini aktarabilmekte ve netice itibariyle varlığını bir medeniyet tasavvuruyla birçok alanda sürekli kılabilmektedir.

Yöneldiği amaç itibariyle aynı anlamda kullanılan devlet ile yönetim tanımları terim anlamlarıyla belli bir ayrıştırmaya sokulmaktadır. Devlet, yönetime nazaran kamu kurumlarını bütün olarak ihtiva etmesi, üyelerinin ya da vatandaşlarının tamamını kucaklaması sebebiyle daha kapsamlı görülmektedir. Bu perspektifte yönetim, iktidar ya da hükümet devletin bir unsurudur. Kalıcı olan devlet, değişken olan ise yönetimlerdir (Heywood, 2015, s. 30). Emile Durkheim (1858-1917) siyaset teorisinde devlet ve hükümetleri birer sosyal kurum olarak değerlendirerek devleti toplumun bütününü temsil eden bir uzlaşı mekanizması şeklinde tanımlamaktadır. Dolayısıyla devlet, düzenin kendisi ve toplumun asli sebebi olarak yorumlanmaktadır (Orum & Dale, 2016, s. 90). Ancak devletin egemenlik sistemi şeklinde kabul edildiği ve niteliğine ağırlık veren anlayışa göre devlet, sadece varlık ilkesiyle insan ve toplumun asli mahiyetini karşılayamaz (Bottomore, 2017, s. 89). Max Weber (1864-1920) siyaset kuramında kuralların uygulanmasını belirleyen meşru ve kurumsal karakterli otorite olarak devletin, kullanılan iktidarın biçimleriyle anlam kazandığını savunmaktadır (Braud, 2017, s. 197). Maverdi (972-1058) devletin kökenine ilişkin görüşünde devletle gelen yetkenin asıl amacının hukuki eşitlik, birlik ve bireysel özgürlükler olduğunu ileri sürerek dolayısıyla devlet veya iktidarı bu niyetin gerçekleşmesi için ortaya çıkarılmış yapay bir tertip olarak değerlendirmektedir (İkbal, 2008, s. 24). Faruki'ye (2017, s. 148) (1921-1986) göre sadece kural ve zorlama ile kurulan faydacı bir devlet modeli biçimsel olarak belli bir vizyonu temsil etse dâhi, ahlaki niteliğe sahip değildir. Ahlaki olabilmesi kişilerin söz konusu değer veya buyruklara özgür iradeleriyle bağlı olup gönüllü bir eylem ortaya koymalarıyla sağlanabilir. Dolayısıyla devlet hem değerli hem de anlamlı olanın kaim olmasıyla mümkün kılınabilir.

Günümüz siyaset teorilerine geldiğimizde ise klasik siyaset teorilerinden faklı olarak konuları belli bir toplumsal odağa, örgütlenme faaliyetlerine ve siyasal süreçlere dayanmaktadır (Köker, 2012, s. 40). Batı Medeniyeti'nin birikimi göz önüne alındığında Antik Çağ'dan Modern Dönem'e hemen hemen her düşünürün ortaya koyduğu büyük bir devlet teorisi yığını vardır (Mengüşoğlu, 2015, s. 297). İslam Medeniyeti'nde ise biraz daha dönemsel özellikleri yansıtan siyasetname örnekleri ve ideal devlet tasavvurları gözlenmektedir.

Devlet kurma becerisinin en önemli safhalarından biri de yöneten-yönetilen ilişkisine dayanmaktadır. Bu durumda yönetici ya kurucu ya seçilen ya da tayin edilen pozisyonundadır (Mengüşoğlu, 2015, s. 294). Her durumda yöneticilerin toplum nazarındaki

meşru konumu sadece anayasa veya belirli bir entelektüel birlikle gerçekleşemez. Bunun yanında toplumların duyguları, mitleri ve inanışları vardır ve dolayısıyla siyasal sistem metafizik ya da teoloji ile doğrudan bağlantılıdır (Durkheim, 2019, s. 67). Batı'da "hükümranlık hakkı teorisi" her ne kadar krallık kadar eski olsa da menşei Doğu devlet teorilerindeki kralın otoritesini doğrudan tanrıdan almasına dayanmaktadır. Ancak Batı Medeniyeti'nde tebarüz eden devlet teolojisi bu anlamda özsel olarak Antik Yunan, Roma ve Hıristiyanlık olmak üzere üç ana kaynağa sahiptir (Batuhan, 1959, s. 73-77). Batı toplumlarında teolojik argümanların kırılma noktası ise 17. yüzyılda yaşanan iç savaşlara kadar uzanmaktadır. İngiltere'de kraliyet lehtarları devlet otoritesini ellerinde bulunduran Hıristiyan kral ve üst düzey yöneticilerin yetkilerini tanrıdan aldıkları savunurken parlamento taraftarları nihai meşruiyet kaynağının halk olduğunu ileri sürmüşlerdir (İkbal, 2008, s. 35-36).

İslam Medeniyeti'nin Raşit Halifeler Dönemiyle başlayan sürecinde din ve devlet ayrı otoriteler olarak teşekkül etmemiştir. Devletin yönetim şekli ve yöneticilerin meşruiyet kaynağı gibi konular ise toplumların idrakine bırakılmıştır (Hamidullah, 1996, s. 147). Hz. Muhammed, Tufeyl isminde bir emirin kendisine yönettiği *"Eğer İslam'ı kabul edersem benim rütbem ne olacak? Senden sonra emirliği bana verecek misin?"* sorusuna *"Emirlik bana ait bir şey değildir. Dolayısıyla benim yerime kimin geçeceğine ben karar veremem."* şeklinde cevap vermiştir. Ancak yöneticinin belirlenmesinde Kur'an'ın bir usul olarak ortaya koyduğu seçim ilkesinin ve istişarenin işletilmesi oluşabilecek devlet şeması ve tasavvuru ile ilgili bazı bilgileri vermektedir.

İslam Medeniyeti'nde yönetici ile yöneten arasındaki ilişki Maverdi'ye (972-1058) göre "akit" kavramıyla açıklanmaktadır. Devleti yönetenler sözleşme gereğince yönetim haklarına ve görevlerine sahip olurlar. Ancak bu sözleşme Jean Jacques Rousseau'nun (1712-1778) toplum sözleşmesinden farklı olarak felsefi bir temellendirmeye değil, doğrudan adalet, liyakat, ehliyet gibi beceri ve fiili durumlara dayanmaktadır (İkbal, 2008, s. 9; 23-24; 32).

Devlet kuramları, insanlığın geçirmiş olduğu siyasal evrelere paralel gelişmeler göstermektedir. Özellikle devletin nitelikleriyle ilgili meselelerde insan-toplum-devlet ekseninde yaşanan hadiseler insanlığın bazı siyasal dönüşümler yaşamasına sebep olmuştur. Örneğin, Baron de La Brede et de Montesquieu (1689-1755) egemenliğin paylaşımına ilişkin değişimleri değerlendirerek "kuvvetler ayrımı" düşüncesini geliştirmiş ve daha sonraki

yıllarda bu ilke geliştirilen anayasaların, toplumsal sözleşmelerin, bildirgelerin, özgürlük anlayışlarının temelini teşkil etmiştir (Kışlalı, 2018a, s. 266). Egemenlik anlayışı diğer taraftan yasa kavramının tekrar düşünülmesini, yasaların yeniden ele alınmasını ve yapılış süreçlerine ilişkin yeni modellerin geliştirilmesini gerektirmiştir. Dolayısıyla insanlığın gelmiş olduğu bugünkü noktada yasalar sadece insanları birbirlerine karşı değil, devlete karşı da korumakta, hatta devlet kurumları bazında ele alındığında devleti devlete karşı koruduğu şeklinde de yorumlanabilmektedir (Mengüşoğlu, 2015, s. 294-295).

Durkheim'e (2019, s. 59) (1858-1917) göre demokrasi kuramları üzerinden bakılacak olunursa yasaların amacı egemen halkla yönetilen halkın bağlantısını ortaya koymaktadır. Bu minvalde siyasi, medeni ve ceza yasalarının dışında ama bu önemde olan ahlak kuralları, gelenekler ve kamuoyu yöneten-yönetilen ilişkileri bağlamında toplumsal bütünü sağlayan unsurlardır. Diğer yandan yasaları yürütmek ve politika işini sürdürmek için aracı bir yapı olan yürütme gücüne, yani hükümete ihtiyaç vardır. Hükümet de halk ile devlet arasındaki irade meselesini çözme ve yasaların uygulanışını sağlama işlevlerini yürütmektedir (Rousseau, 2018, s. 54).

Hükümet biçimi ya da başka bir ifadesiyle siyasal rejim nosyonu sadece demokrasilerde değil, diğer siyasal yönetimlerde de hem anayasanın hem de siyasal sistemin bir konusudur (Braud, 2017, s. 262). Bütün zamanları ve kültürleri içine alan bir hükümet biçimi tasavvuru söz konusu değildir ancak belirli niteliklerine göre siyasal yönetimler çeşitli tasniflerde değerlendirilmişledir. Bunun en fazla öne çıkanı ise devlet egemenliğinin kime ait olduğu üzerinden yapılan tasniflerdir. Örneğin, egemenlik bir kişiye ait olduğunda monarşi, bir gruba ait olduğunda aristokrasi, halka ait olduğunda ise demokrasi isimlerini almaktadır. Ancak bu kategoriler formel ya da sembolik bir ayrımı temsil etmektedirler çünkü zamana göre bu isimlendirmeler iyi veya kötü nitelemelere de maruz bırakılmaktadırlar (Rousseau, 2018, s. 56-61). Pareto'ya (2016, s. 52) (1848-1923) göre hükümet şekillerini bu tarz niteliklerle farklı çağrışımlara zorlamak doğru değildir. Hükümet şekillerini "üstün" kavramı üzerinden değerlendirmek ise beraberinde bir tür belirsizlik getirmektedir. Çünkü üstünlüğün bütün insanları içine alan mutlak bir yönü bulunmamaktadır.

Siyasal yönetim tasniflerinin en eskisi Antik Yunan'a kadar uzanmaktadır. Aristoteles'e (2018, s. 98-99) (M.Ö. 385-322) göre ortak iyiyi amaçlayan adil yönetim biçimleri "krallık", "aristokrasi" ve "politeia"dır. Bu biçimlerden sapma ya da despotikleşme ise krallıktan "tiranlık", aristokrasiden "oligarşi", politeiadan "demokrasi" türlerinin çıkmasına sebep

olmaktadır. Dolayısıyla burada hem ampirik bir sınıflandırmaya hem de temel ölçüt olarak ahlaki bir vasıflandırmaya gidilmektedir. Machiavelli'ye (2019, s. 3) (1469-1527) göre bütün zamanları kapsayan iki yönetim biçimi olmuştur, onlar da cumhuriyet ve hükümdarlıktır. Montesquieu'ya (2017, s. 11) (1689-1755) göre cumhuriyet, monarşi ve istibdat olmak üzere üç farklı yönetim şekli vardır. Bu sınıflandırmanın doğasını iradenin kullanım biçimlerindeki ahlaki nitelikler ve hüküm barındıran tutumlar değil, niceliksel durumlar oluşturmaktadır. Ancak her toplumun kendi öz nitelikleri ve dinamikleri nasıl bir yönetim şekline sahip olacağını belirlemektedir.

Modern dönem devlet algısına gelindiğinde ise ülkelerin bir tür gelişmişlik skalasına tabi tutulması ve yönetim şekillerinin bu anlayışla değerlendirilmesi yüzyılları aşan köklü monarşilerin bile değişime uğramasına sebep olmuştur. Demokrasi kıta ayrımı yapmadan bütün dünyada ve toplumlarda bir şekilde kendini göstermiş, hatta ülkelerin iç meselesi olmaktan çıkıp savaş sebebi haline dâhi gelmiştir. Dolayısıyla günümüz modern devlet algısı klasik yönetim şekli kriterleriyle açıklanamayacak derece karmaşık hale gelmiştir. Hatta siyasal iletişim alanında yapılan yeni çalışmalar "yönetişim" kavramı ile yönetim biçimlerini yönetişim biçimleri üzerinden değerlendirerek devlet olmadan da yönetişimin gerçekleşebileceğini ileri sürmektedir (Heywood, 2018a, s. 84-88). Buna rağmen ulus-devlet, ulusüstücülük [supranationalism] ve ulusötecilik [transnasyonalizm] tanımlamaları egemenlik kuramları içerisinde modern ve küreselleşen dünyanın baskın siyasal birimleri olarak yerlerini almışlardır (Bottomore, 2017, s. 125). Bu minvalde Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği, NATO, Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı, Dünya Ticaret Örgütü, Dünya Sağlık Örgütü, Uluslararası Çalışma Örgütü, Uluslararası Göç Örgütü gibi yapılar "yeni dünya"nın yeni kurumları olarak kurulmuşlardır. Dolayısıyla bu küresel siyasi sistematikte modern devlet algısında, devlet olabilme yetke ve kabiliyetinde "kurumsallaşma" ve "uzlaşı kültürü" iki temel ilke olarak kaçınılmaz hale gelmiştir (Heywood, 2018b, s. 224).

2.2. Eklektik Kavramsal Çerçeve

Çalışmanın bu bölümünde tezin merkez aksını oluşturan siyasal kültür, siyasal uzlaşı kültürü, siyasal toplumsallaşma ve demokrasi kavramlarına ayrı başlıklar açılarak yer verilmiştir. Eklektik kavramsal çerçeve olarak beliren ve çalışmanın bütününe yayılan bu kavramlar ile konunun özellikle günümüz siyasal meselelerine bakışında dayanak noktası

oluşturması ve çözümlemede sıhhatli ip uçları vermesi hedeflenmiştir. Daha sonraki bölümlere konu olan hükümet sistemlerinden anayasalara, seçim sistemlerinden parti yapılarına, günümüzde çokça tartışılan demokrasi modellerinin, sınıflamalarının ve işlevlerinin değerlendirilmesine kadar bu bölümdeki kavramlar ortak kesişim kümesi ve temel bileşenler olarak seçilmiştir.

2.2.1. Siyasal Kültür

"Siyasal kültür" müstakil bir kavram olarak ortaya çıkışından günümüze kullanım çeşitliliği ve ele alınış biçimleri sebebiyle interdisipliner bir hüviyet kazanmıştır. Her ne kadar "siyasal" ve "kültür" birleşimi ile siyaset bilimi ve siyaset sosyolojisi eksenine karşılık gelen bir kökene sahip olsa da siyaset felsefesi, psikoloji, antropoloji, uluslararası ilişkiler, kamu yönetimi gibi özellikle insan ve toplum bilimleri kapsamındaki birçok alanda kullanılmayı ve anlam genişlemesiyle yeni türevler oluşturmayı sürdürmektedir. Ancak bu çalışmanın sınırlılıkları çerçevesinde "siyasal kültür" sadece siyaset bilimi, siyaset sosyolojisi ve siyaset felsefesi bağlamlarıyla değerlendirilmiştir.

Temel yaklaşımları çerçevesinde ele alındığında "siyasal" kavramı iki yönüyle ön plana çıkmaktadır. Birincisi, dost-düşman diyalektiğinde dayalı olarak siyaseti tanımlamasına, siyasetin konularına ve içeriğine ilişkin belirlemelerde bulunmasına ve onu şartların gerekliliklerine/ "zamanın ruhuna" göre tekrar yorumlamasına dayanmaktadır. İkincisi, insanın mahiyetine/ "ne'liğine" bağlı olarak toplumsallığı, birlikte yaşama kültürü ve devlet kurabilme tebarüzü ile bir tür kimlik inşa etme ya da aidiyet oluşturma zeminine karşılık gelmektedir (Schmitt, 2018, s. 14).

"Kültür" kavramı ise birçok yönüyle yakın anlamları ihtiva eden çok fazla tanımlamaya maruz kalmıştır. Menşei Latince [cultura] olmasına rağmen bütün Batı dillerinde [culture[6]] ve Türkçede [kültür] orijinal hali referans alınarak kullanılmaktadır. Türkçe sözlüklere kelimenin etimolojisinde yer alan tohumu yere atmak, tarla sürmek, ekin gibi metaforik anlatımların işaret ettiği eğilimli hale getirmek, yetiştirmek için uygun ortam hazırlamak,

[6] Mid-15c., "the tilling of land, act of preparing the earth for crops," from Latin *cultura* "a cultivating, agriculture" figuratively care, culture, an honoring" from past participle stem of *colere* "to tend, guard; to till, cultivate" (see colony). Meaning "the cultivation or rearing of a crop, act of promoting growth in plants" (1620s) was transferred to fish, oysters, etc., by 1796, then to "production of bacteria or other microorganisms in a suitable environment" (1880), then "product of such a culture" (1884). https://www.etymonline.com/word/culture#etymonline_v_452 adresinden 20.10.2020 tarihinde alınmıştır.

nesilden nesile aktarılan yaşam tarzı manalarına istinaden "hars" (İsfahanî, 2012, s. 272-273) kelimesiyle girmiştir. Ancak Osmanlı düşünce geleneğinde kültür, semantik yönüne nazaran "irfan" (Devellioğlu, 2017, s. 512) ve "medeniyet" (Görgün, 2003, c. 28, s. 298-300) gibi kavramların değerler bütünü, idrak, birikim, gelişmişlik ve telakki anlamları ile kullanılmıştır.

Bu iki kavramın bir araya gelmesi sosyoloji, antropoloji ve psikoloji alanları dâhilinde gerçekleştirilen kültür çalışmalarının siyaset biliminde yeniden ele alınmasıyla terkip edilmiştir. Doğal olarak siyasal kültür, yöntem ve konuları itibariyle sosyolojik temelleri daha belirgin olan bilgiler sunmaktadır (Niray, 2009, s. 70). Sosyal bilimlerde özellikle 1950'lerden itibaren uygulamalı bilimlere olan yönelimin artması, nicel yöntemlere dayanan tekniklerin ve ölçülebilir sonuçlar veren çalışma modellerinin geliştirilmesi siyasal kültür üzerine yapılan araştırmaların disiplinler arası yeni yöntemlerle değerlendirilmesini sağlamıştır (Akyol, 2016, s. 315).

Siyasal kültür kavramı işte bu sosyal bilimlerdeki gelişim ve dünya siyasetinde meydana gelen değişim ve dönüşümlerin mihverinde Gabriel Abraham Almond (1911-2002) ve Sidney Verba (1932-2019) tarafından yapılan siyasal tutum ölçeğiyle karşılaştırmalı incelemeye dayanan "*The Civic Culture*" (1963) adlı seminal çalışmayla gündeme gelmiştir. Bu dönemde Samuel Hutchison Beer (1911-2009), Robert Alan Dahl (1915-2014), Lucian W. Pye (1921-2008), Seymour Martin Lipset (1922-2006) gibi siyasal kültür çalışmaları yapan bilim insanlarının yanı sıra (Akdoğan, 2006, s. 164) Baron de La Brede et de Montesquieu (1689-1755), Johann Gottfried Herder (1744-1803), Alexis de Tocqueville (1805-1859) gibi düşünce adamları da alanın entelektüel öncüleri arasında kabul edilmiştir (Formisano, 2001, s. 396). Sidney Verba (1932-2019) siyasal kültürü nominatif şekliyle "*siyasal davranışı ortaya çıkaran ampirik inançlar, anlamlı semboller ve değerler sistemi*" olarak tanımlamaktadır (Roskin, Cord, Medeiros ve Jones, 2018, s. 148). Toplumsal yaşamın dışında bir siyasal kültür olgusu ise varsayılmamaktadır. Bu yönüyle siyasal kültür; bireyin kendini, toplumu, içinde bulunmuş olduğu siyasal yapıyı ve bunlardan kaynaklı olguları toplumsal ve siyasal temellendirmelerle tanımlama biçimiyle ortaya çıkmıştır (Akyol, 2016, s. 316). Dolayısıyla siyasal kültür, modern toplum incelemelerinde toplumsal yapının bir alt kümesi olarak değerlendirilmektedir (Erzen & Yalın, 2011, s. 51).

Siyasal kültüre ilişkin yapılan gelişkin tanımlamalarda yöneten-yönetilen ilişkisini esas alan siyasal vurgunun (Braud, 2017, s. 309) yanında inanç, değer, tutum, gelenek, duygu gibi

kültürel elemanlar (Şahin, 2014, s. 53-54) ve toplum üyelerinin bir bütün olarak benimsediği kimlik bileşenleri yer almaktadır (Aydın, 2016, s. 15). Kolektif bilinç ve hafıza bağlamında yapılan politik tanımlamalarda ise siyasal kültür; siyasi iktidar için rekabet eden, partiler tarafından hazırlanan ve rakip partilere karşı kendilerini tanımlayan, üyelerini birbirine bağlayan ve iktidar mücadelesini meşrulaştıran bütünler olarak nitelendirilmektedir. Bu tür siyasi kültür yaklaşımları dolayısıyla sosyolojik faktörlerden ziyade, kolektif siyasal hafızadan meydana gelmektedir (Gildea, 1998, s. 311). Heywood'a (2015, s. 301) göre siyaset bilimciler siyasal kültürü daha spesifik değerlendirerek belirli değerler, algılar, ritüeller ve semboller etrafında toplanan partilerin siyasal sistem ve anayasa gibi belirli objelere karşı yürüttüğü psikolojik yönelimleri vurgulamak için kullanmışlardır. Formisano'ya (2001, s. 393) göre bu tarz yaklaşımlarda siyasi kültür çoğu kez iktidar mücadelelerine dikkat çeken bir kullanımla yorumlansa da mahiyetinde "hegemonya" kavramı doğrudan yer almamaktadır.

Siyasal kültür, diğer taraftan sosyolojik bir betimleme olduğu kadar toplumun temel siyasal algısına şekil veren çift yönlü bir etmendir (Tandoğan, 2019, s. 24). Bu nedenle siyasete yönelik olmaları bakından siyasal kültür ve kamuoyu örtüşmektedirler. Önemli bir fark olarak da kamuoyunun siyasal kültüre göre daha kararsız, istikrarsız ve hızlı değiştiği varsayılmaktadır. Ancak güncel çalışmalar göstermektedir ki siyasal kültürde belirgin şekilde hızlı değişimler yaşanmaktadır, hatta kamuoyunda yeterli düzeyde bulunan ve benimsenen öğeler siyasal kültüre daha kolay dönüşebilmektedir (Roskin vd., 2018, s. 148-149).

Siyasal kültür kavramı başka bir yönüyle çağdaş bir mesele olarak küreselleşmenin etkisi altına girmiştir. Ulus-devlet anlayışından ulusüstücülük olarak beliren küresel organizasyonların kurulmasına, hatta uluslararası ilişkilerdeki yeni trendlere ve geliştirilen sömürü/ savaş stratejilerine siyasal kültür ele alındığı manevi, coğrafi, tarihsel, toplumsal ve benzeri bağlamların dışında değerlendirmelere açık hale gelmiştir. Ancak yerel ölçütler bazı coğrafyalar için kaçınılmaz kabul edilmektedir. Bu tarz ülkelerde siyasal kültür dil, din, ırk, mezhep gibi farklılıklarla daha tikel ve belirgin örnekleriyle incelenmektedir (Akyol, 2016, s. 316).

Braud'a (2017, s. 309-311) göre siyasal kültür, bilimsel anlamda kullanılan "ideoloji" tanımıyla yakından örtüşmektedir. Bu nedenle siyasal kültür, toplumlar için iki boyutlu bir süreç felsefesi sunmaktadır. Birincisi, geçmiş bağı yani içselleştirilmiş kolektif hafıza,

ikincisi de gelecek projeksiyonu yani idealler, umutlar ve beklentilerdir. Duverger'ye (2017, s. 90) göre her kültür tipi belli bir siyasal yapıyla ilişki ya da uyum halindedir. Siyasal kültüre göre siyasal yorumlama biçimi ve siyasal katılma farklılık göstermektedir. Örneğin, yöresel kültür, geleneksel yapısıyla ileri derecede merkezkaç düzenine sahip iken vatandaşlık kültürü, otoriter yapısıyla daha merkeziyetçi eğilimlere sahiptir. Demokratik, geleneksel veya otoriter yönetim tipolojileri de aynı şekilde bu siyasal kültürden beslenmektedir.

Siyasal olanın toplumsal, toplumsal olanın da siyasal olan üzerindeki etkileşimi doğal olarak siyasal sistem ve kültür arasındaki ilişkinin araştırılması bakımından siyasal kültür çalışmalarında ağırlıklı olarak yer edinmiştir. Dolayısıyla partiler, seçimler gibi tikel politik öğeler siyasal kültür bakımından bağımsız bir değişkene dönüşebilmiştir (Özbudun, 1974, s. 14). Hükümet sistemlerinden anayasalara, seçim sistemlerinden parti yapılarına bu "kültürel tasavvurlar" inceleme konusu bakımından hâlâ dikkat çekmektedir. Günümüzde çokça tartışılan demokrasi modellerinin, sınıflamalarının, işlevlerinin önemli bir bölümü de bu minvalde değerlendirilmektedir (Şahin, 2014, s. 53-54).

Habermas'a (2019, s. 26) göre siyasal kültür kolektif bilincin dışında kalan alt kimliklerden değil, anayasalar gibi toplumların siyasi kültürünün en bariz şekliyle gözlemlendiği ve kristalize edildiği, eşit ve haklı toplumsal varoluşun kaynağı olan makro ilkelerden oluşmaktadır. Gelişen siyasal kültür çalışmalarının yanında kavramın kullanım biçimlerine ve felsefi yaklaşımına ilişkin bazı eleştiriler de zamanla ortaya çıkmıştır. Yine siyaset bilimcilerin siyasal kültür kavramı üzerinden farklı ulusların siyasal kültürleri arasındaki farklılıkları ölçme durumları önemli bir katkı olarak değerlendirilmiş ancak çalışmaların seyrinin "elit politik kültür" ve "etnik politik kültür" gibi alanlara sıkışması etik sorgulamaları beraberinde getirmiştir (Formisano, 2001, s. 397). Otto Brunner (1898-1982) siyasal kültür kavramının kullanımında düşmanın pozitif kavramsallaştırma ölçütü olarak merkeze alınmasını siyasal öğretiler açısından eleştirmiştir (Schmitt, 2018, s. 44). Gabriel Abraham Almond (1911-2002) başlangıçta amaçladığı şeyle doğrudan tezat olarak siyasal kültürün aslında bir dizi tutum, biliş, değer standardı ve siyasi sisteme yönelik duygular olduğunu ileri sürmüştür. Lucian W. Pye (1921-2008) kavramın sadece siyaset bilimciler ve genel olarak entelektüeller arasında ortak bir terim haline gelmesini tenkit etmiştir. Lowell Dittmer (1941- …) siyasal kültürün politika sonuçlarına derinden bağlı olduğunu ve bunun başlangıçta tespit edilemediğini belirtmiştir. Aaron Wildavsky (1930-1993) siyasal kültürün

pek çok politik tercihlerin kökenine odaklandığını ve bunun bir tür kültürel rasyonelliğe dönüştüğünü vurgulamıştır.

Siyasal kültürün kadın ve gençlik hareketlerinden ırkçılığa karşı ve işçi hakları üzerinden yapılan mücadelelere, sivil toplum çalışmalarından aile üyelerinin tutumlarına geniş bir siyasal yelpazeyle değil de sadece politikayı ilgilendiren hususlarla betimlenmesi kavram hakkında yapılan bilim otoritelerine ait bazı eleştirilerdir (Formisano, 2001, s. 399-405). Tandoğan'a (2019, s. 25-26) göre siyasal kültür, öne sürülen ve eleştirilen yönleriyle salt bir tasvir ve nitelemeden çok, toplumların "siyasal uzlaşı" izdüşümlerini yansıtan bir olgudur. Dolayısıyla günümüzde ülkelerin yönetim becerilerindeki gelişmişlik durumlarını gösteren siyasal uzlaşı seviyesi bilimsel terminolojisi gereği "demokrasi kültürü" ile doğru orantılıdır. Bu minvalde siyasal kültürün gelişmişlik düzeyi Habermas'a (2019, s. 27) göre sadece liberal özgürlük ya da siyasal katılım hakkını sağlayan bir temaya değil, aynı zamanda sosyal, kültürel ve güvenlik gibi temel hakların karşılıklı olarak tanınmasını gerektiren bir demokrasi anlayışına bağlıdır.

2.2.2. Siyasal Uzlaşı Kültürü

Uzlaşma kavramı farklı dillerin etimolojisinde ortak yer alan "anlaşma, mutabakata varma, bağdaşma, muvazene" gibi anlamlara işaret etmektedir. Kelime, içerdiği mana bakımından farklılıkların uyuşabilmesi, herkesin kendinden vazgeçmeden başkasıyla birlikte var olabilmesi ve ötekiyle barış ve güven içinde olabilme durumlarına dikkat çekmektedir. Dolayısıyla insanlık tarihiyle özdeş bir maziye sahip olması bakımından teolojik, metafizik, siyasi ve benzeri muhtelif temellendirmelerle açıklanmaya çalışılmıştır.

Politik olarak uzlaşma çok yönlü bir tabirdir ve birçok anlamda kullanılabilmektedir. Dolayısıyla kavram kimin, ne için kullanacağına bağlı olarak değişmektedir (Payne, 1965, s. 22). Etimolojik yaklaşımlarıyla siyasi uzlaşı; ortak verilen söz [co-promise], politik uyuşma ya da koalisyon [compromise], toplumsal veya anayasal mutabakat [consensus], hukuki bir terim olarak daha alt bileşenlerde barıştırma [reconciliation], mukavele [agreement], akit [contract], sosyal kategoride imtizaç [adapt], ekonomik anlaşmalarda iş birliği [cooperation], pazarlık [bargain] gibi yaygın anlamlarda kullanılabilmektedir (Margalit, 2013, s. 42). Bu minvalde siyaseti yorumlama şekli ya da siyasetin ele alınma tarzı uzlaşının da yönünü belirlemektedir. Ancak bu çalışmanın sınırlılıkları bağlamında

siyasal uzlaşı kültürünün sadece politik süreçlere karşılık gelen biçemleri değerlendirilmiştir. Siyasetin politik görüngüsünde "mümkün olanın sanatı" anlamında çatışmaları giderici bir uzlaşı nitelendirilmesi vardır (Heywood, 2018a, s. 66). Bundan dolayı siyasetin yaygın tanımı iktidar merkezli olarak yapılmaktadır. Müzakere, tartışma, oydaşma, mutabakat toplumsal bir betimlemeden ziyade, politik süreçlere ve buradaki uzlaşma yöntemlerine karşılık gelmektedir. Uzlaşının olmadığı bir siyaset yapma biçimi ise günümüzün çözüm odaklarından ya da anlayışından uzak görülmektedir (Heywood, 2018b, s. 34).

Birçok araştırmaya göre uzlaşmanın düşünsel temelleri Antik Çağ'a ve özellikle de Aristoteles'e oradan da Roma dönemine kadar uzanmaktadır. 13. yüzyılda Thomas Aquinas (1225-1274) uzlaşma için tanrının garantörlüğünün zarureti meselesine dikkat çekmiştir. Batı'nın Orta Çağ'ı boyunca devam eden teolojik argümanlarından sonra Michel de Montaigne'den (1533-1592) Pierre Charron'a (1541-1603) 16. yüzyılın sonuna değin kıta Avrupası'nda özellikle de Fransız siyasetinde uzlaşıya endişeyle yaklaşılmış, 17. yüzyıl İngiltere'sinde ise parlamentonun güçlenmesiyle uzlaşı için etkili bir alan açılmış ve odak noktası itibariyle temsil diyalektiği üzerine temellendirmeler yapılmıştır. Aydınlanma ile birlikte uzlaşıyla ilgili olarak 18. yüzyılda Immanuel Kant (1724-1804) aklın doğasındaki varoluşuna, 19. yüzyılda Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) tarihi bir erek olarak toplumla birlikte gelişeceğine, 20. yüzyılda Jürgen Habermas (1929-…) iletişim çağının temel argümanı oluşuna vurgu yapmıştır (Türer, 2016, s. 173). Günümüzde ise uzlaşı daha ziyade politik yönleri ve küresel görüngüsü ile gözlemlenmektedir. Dolayısıyla kültürel öğelerdeki farklılıklar daha çok ön plana çıksa da evrensel normlara yönelim daha fazla sağlanmaktadır. Farklı olanın hizaya getirilmesinden, kültürel bir baskılamadan ya da yok saymaktan ziyade politik bir kabul ediş ve ahlaki sorgulama 21. yüzyılın genel uzlaşı tutumunu yansıtmaktadır (Tandoğan, 2019, s. 36).

Fumurescu'ya (2013, s. 3-4) göre uzlaşma politik terminolojiye ait bir kelime olmaktan öte siyasetin ve her siyasal sistem tasniflerinin mihengi bir kavramdır. Bu merkezi konumuna rağmen siyaset felsefecileri ya da siyaset bilimciler tarafından tolerans, hoşgörü, seçim kadar üzerinde düşünülmemiş ya da dikkat çekmemiştir. Ancak uzlaşı özellikle demokrasinin yeni bir formda ve anlayışla ortaya çıkışından itibaren siyaset literatürünün odak kavramlarından biri haline gelmiş ve geçmişte siyaset düşüncesinin ve siyasal sistemlerin hem ihmal edilen hem de örtük kavramlarından olduğu anlaşılmıştır. Bellamy'ye (2012, s. 448-449) göre

uzlaşı tutumunun arkasında görülen başka bir gerçeklik de karşılıklı tavizler barındıran bir anlaşma olmasıdır. Uzlaşma, eldeki konuyla ilgili olarak tartışmaya ya da müzakereye kilitlenen taraflar arasındaki anlaşmazlığı içerir ve burada her ikisi ya da hepsi hak ettiklerinden daha azına ya da daha düşük bir pozisyona razı olurlar. Weinstock'a (2013, s. 539) göre uzlaşı, taraflar arasında elde edilen güç dengesini yansıtan bir sonuçtur. Bir uzlaşı, en azından güçler dengesi değişmediği sürece, sonucu belirlemek için avantaj ve dezavantaj dağılımına izin vererek çatışmayı sonlandırabilir. Parijs'e (2012, s. 479-480) göre iyi bir uzlaşma mantıksal olarak birbirinden bağımsız üç prensibi tekit etmektedir. Birincisi, uzlaşı maksimum kazançtan ziyade karşılıklı saygıyla karakterize edilen bir süreçten ya da en azından "denge" ile ilgili bir endişeden kaynaklanmalıdır. İkincisi, uzlaşı müstakil olarak tanımlanan bir "adalet" bağıyla mümkün olduğunca ilerletilmelidir. Üçüncüsü de uzlaşı, tarafları taviz yokluğunda olduğundan daha iyi değil, "statüko" altında olduğundan daha iyi yapmalıdır. Rossi'ye (2013, s. 563) göre uzlaşı kendi içyapısında bir güç mücadelesine sahiplik yapmasına rağmen amacı itibariyle açık bir çatışmamazlık durumudur. Uzlaşının politik görünümü ise aslında şiddetten uzaklaşmaktır. Neticede politik aktörler, sosyal tabakalar ve farklı zihniyetteki insanların bir arada yaşayabilme becerisi ve bu beceri için gerekli olan donanım uzlaşı kavramıyla ifade edilmektedir (Al-Ramiah & Hewstone, 2012, s. 303).

Margalit'e (2013, s. 10-11) göre uzlaşma birbirine karşıt unsurları içinde barındıran çift değerli bir karaktere sahiptir. Ancak uzlaşma bunun da ötesinde barış ve adalet arasında yüksek bir gerilime maruz kalmaktadır. Dolayısıyla uzlaşı bir iş birliğini sağlamıyorsa, tarafları ilgili meselelerde etkin kılmak yerine pasifize ediyorsa kâmil manada işlevini yerine getiremiyor demektedir. Ranciere'ye (2017, s. 10) göre uzlaşı üzerinden geliştirilen olumlama, kavramın çift değerli oluşunun görmezden gelinmesine sebep olmaktadır. Uzlaşı, barış ya da adaletin kendisi değildir, "*savaş ile barış arasında mümkün olanın bir tür topografyasıdır.*" Bu yüzden bir öngörü metodu olduğu kadar, bir güç gösterme tarzı olarak da değerlendirilmektedir. Bu da uzlaşı kavramı üzerinden geliştirilen ahlaki çerçevelendirmenin görüldüğü kadar optimist olmadığını göstermektedir.

Günümüzde uzlaşı konusunun çok yönlülüğüne ilaveten gerek politik ve kültürel gerekse entelektüel ve bilimsel giderek artan görüngüsü iki önemli sebebe bağlanmaktadır. Birincisi, uzlaşının ekonomik, sosyal, kültürel ve benzeri birçok alanı kapsayan ve bu alanlara ilişkin temel hak ve sorumluluklar bağlamında yurttaşlık bilincine sunduğu katkıdır. İkincisi de

dünyada gerçekleşen olaylar karşısından insan yaşamını ve insanlığı ilgilendiren meselelerin uzlaşı zemininde değerlendirilebilir olmasıdır (Çiloğlu, 2016, s. 224). Nihayetinde siyasallaşmamış ya da yapılaşmamış uzlaşı kültürü tek başına ideal bir anlam barındırmamaktadır. Uzlaşıyı sağlayan elemanların bütünü siyasal alana, siyasalı belirleyen konuların özü de uzlaşı kavramına işaret etmektedir (Tandoğan, 2019, s. 7-8). Birçok çağdaş siyaset teorisyenine göre uzlaşı, siyasi gerekçelendirmenin "altın kuralı" olmaya devam etmektedir. Uzlaşı ne yapılması gerektiği konusunda anlaşmaya dikkat çekerken belirli tercihleri açıklamaya yardımcı olan değerlere de politik atıfta bulunabilmektedir (Dryzek & Niemeyer, 2006, s. 637-638).

Heywood'a (2015, s. 51) göre uzlaşı kültürünün oturtulduğu ve bir siyasal terim olarak yer verildiği iki yönelim vardır. Birincisi, usule ilişkin [procedural] uzlaşıdır. Uzlaşı, bu durumda zorunlu bir anlaşma ya da fikir birliğinden çok, siyasal sistem içerisinde bir usul biçimini yansıtmaktadır. Doğru nedensellik kurulduğunda bu usulle birlikte "taviz vermek" bir anlaşmaya varmada anlamlı gelmektedir. Siyasi partilerin, iktidarın ve politik tarafların müşavere ve müzakere vasıtasıyla gerçekleştirdikleri teamüller ya da siyasal uzlaşı bu şekilde oluşmaktadır (Bellamy, 2012, s. 448-449). İkincisi de esasa ilişkin [substantive] uzlaşıdır. Bu perspektifte uzlaşı, siyasi partilerin koalisyon, seçim ittifakı, hükümet programı gibi politika hedeflerini gerçekleştirmek için kalkıştıkları ideolojik ya da düşünsel uyuşma süreçlerine ya da tavizlerine karşılık gelmektedir (Wendt, 2013b, s. 577).

Siyasal uzlaşı kültürünün tebarüz etmesi toplumlarda öncelikle temel hak ve hürriyetlerin özellikle de ifade ve düşünce özgürlüğünün gelişmiş olmasına bağlanmaktadır (Tandoğan, 2019, s. 24). Asli şartlar yerine geldikten sonra siyasi yapı içinde siyasal uzlaşı gerek siyasi partiler gerekse hükümetler için bir zorunluluk haline gelmektedir (Vasilev, 2015, s. 75). II. Dünya Savaşı'ndan sonra görülen ideolojiler döneminin giderek zayıflaması ve demokratik sistemlerde yaşanan temel hak ve hürriyetlerdeki gelişmeler siyasal uzlaşının daha açık gözlemlenmesini sağlamış ve doğal olarak bu da yeni siyasi mücadele zeminlerinin oluşmasını ve politik eğilimleri beraberinde getirmiştir (Steel & Tsurutani, 1986, s. 235). Siyasal uzlaşmayla gelen bu meşruiyet, anayasal uzlaşmayla gelen meşruiyet gibi idealist olmaktan ziyade rasyonel bir gerçeklik taşısa da içinde bir çeşit "razılık/müzarat" barındırmaktadır. Siyasal uzlaşma ancak uzlaşılan prensiplere uymada istekli ve gönüllü olmakla tanımlanabilir (Wendt, 2013a, s. 479). Fakat siyasal uzlaşının gerekliliği rızadan ziyade rasyonel eğilimlere yönelindiğinde sağlanmış olmaktadır. Dolayısıyla meşruiyet

gönüllü anlaşmalar olduklarından değil, prensibe uyma rasyonelliğine sahip oldukları için doğmaktadır (Rossi, 2013, s. 561).

Kışlalı'ya (2018a, s. 15-17) göre her siyasal sistem açık veya kapalı, yumuşak veya sert kendi hinterlandında uzlaşma ve çatışmayı ihtiva etmektedir. Uzlaşmanın olduğu her zeminde çatışma faktörünün de değerlendirilmesi gerekmektedir. Çatışmanın yoğun yaşandığı yerlerde, hatta en totaliter rejimlerde dâhi uzlaşının nüvelerine rastlanabilmektedir. Burada siyasal uzlaşmayı belirleyen temel öğe olarak güçler arası denge ve çatışma hali siyasal yapının ve toplumsal değerlerin meşru bir zeminde kalmasını sağlamaktadır. Böylelikle siyasi uzlaşı, bir siyasi uzlaşma kültürünü de beraberinde getirerek toplumsal bir bilinç oluşturmaktadır (Rossi, 2013, s. 562).

Siyasal veya toplumsal uzlaşı tabanlı yapılan çalışmaların önemli bir bölümü çatışma zemini üzerine kurulmuştur (Al-Ramiah & Hewstone, 2012, s. 298). Ancak siyasal çatışma nosyonu üzerinden gelişen konuların sonuçlandığı nokta, yine siyasal uzlaşı kültürü olmaktadır. Dolayısıyla çatışma tabanlı teoriler her ne kadar müstakil olarak ele alınsa da büyük bir çoğunluğu siyasal uzlaşı merkezli çalışmalara dâhil olmaktadır. Çatışma güçler dengesini doğurur ve ister istemez ödün ya da ayrıcalık diyalektiğini politik olarak oluşturmaktadır. Siyasal çatışma böylelikle partiler açısından iktidara tek başına ya da ortaklıkla gelmek veya iktidarı bir şekilde yönlendirmek amaçlarını taşımaktadır. Ancak siyasal taraf olmak aynı zamanda çatışma sebebi olması durumu doğurmamaktadır. Siyasal çatışma veya uzlaşma bir bakıma siyasal kültür içerisinde algılama biçimidir. Uzlaşma salt çatışmanın karşıtı gibi değerlendirildiğinde çatışma siyasal yapının işleyişinde merkezi bir rol üstlenmekte ve her alanda uzlaşma, çatışmama sebebi olarak ele alınabilmektedir (Kışlalı, 2018a, s. 221).

Siyasi uzlaşı incelemelerinde faklı tasniflemelere de başvurulmuştur. Jon Elster (1940-…) siyasi uzlaşıyı üç kategorik türde değerlendirmiştir. Birincisi, karar sürecini yönlendiren değerlerle ilgili anlaşmayı ve aksiyolojik fikir birliğini ifade eden "normatif uzlaşı" [normative consensus]. İkincisi, belirli eylemlerin neden ve sonucuna ilişkin değerlerle nasıl eşleştiğini gösteren ve tercih oluşumunun yargısal yönünü belirten "epistemik uzlaşı" [epistemic consensus]. Üçüncüsü de yapılması gerekenler konusunda anlaşma derecesi hakkında bilgi veren "tercihsel uzlaşı" [preference consensus] (Dryzek & Niemeyer, 2006, s. 638).

Parijs'e (2012, s. 468) göre uzlaşıyla ilgili özel sınıflandırmalar geliştirilirken iki pratik göz ardı edilmemelidir. Birincisi, uzlaşı tarafların menfaatleri, tercihleri veya istekleri arasında

kendiliğinden bir yakınlaşmadan kaynaklanmalıdır. İkincisi ise uzlaşı tarafların menfaatleri, tercihleri veya istekleri doğrultusunda ortak bir adalet anlayışına dayanmalıdır.

Siyasi uzlaşıların ahlaki yönlerinin ön plana çıkarıldığı tasniflere de başvurulmuştur. Bellamy'ye (2012, s. 449-452) göre ahlaki kritiğe tabi tutulduğunda siyasal uzlaşı "sığ" ve "derin" olmak üzere iki pratiğe sahip olabilmektedir. Siyasi uzlaşılarda salt pragmatik kaygılar öne çıktığında "sığ uzlaşı", ahlaki nitelikler ve ilgili tarafların farklı ilke ve amaçlarına saygı duyulması önceliğinde "derin uzlaşı" gerçekleşmektedir. Sığ uzlaşmalar klasik bir değiş tokuş örnekliği teşkil etmektedir. Bu tür tavizler araçsal olarak kabul edilmektedirler. Tarafların tercihleri büyük ölçüde sabittir ve pazarlıktan etkilenmez. Anlaşmalar tarafların göreceli pazarlık gücünü yansıtır ve demokratik olması kaydıyla bu gücü kullanmasına izin verilir. Ancak politik uzlaşmalar çoğunlukla çok boyutludur ve farklı, muhtemelen de ölçülemez birimler içerirler. Derin uzlaşmalar ise ilkeler ve politikalar hakkındaki muhakemeyle gerçekleşmektedir. Ortak politika pozisyonu ancak ilke düzeyinde karşılıklı değişiklikler yapılarak sağlanabilir. Taraflar ahlaki akıl yürütmesini bir dereceye kadar kendi akıl yürütmesiyle benzer şekilde ilişkilendirerek yürütmeye çalışırlar. Her ne kadar karşılıklı ahlaki doğrulama ya da fikir birliği eksikse de uzlaşmanın özünde temel olarak karşılıklı ahlaki takdir vardır. Margalit'e (2013, s. 47) göre ahlaki niteliklerin desteklendiği bu tür uzlaşmalara "sıhhatli uzlaşma" da denilebilir. Açık bir sıhhatli uzlaşma ötekinin bakış açısının tanınmasını zorunlu kılmasa da şiddetle tavsiye etmektedir. Uzlaşma ancak böyle bir tanımanın ifadesi olarak karşı tarafın bakış açısına meşruiyet sağlayabilmektedir. Sıhhatli uzlaşma, güçlü tarafın istediğini elde etmek için kıyasıya bir pazarlığa girmektense karşılıklı fedakârlığı gündeme almaktadır. Böyle bir fedakârlığın amacı ise aslında tahakküm imajını ortadan kaldırmak ve karşı tarafla orta yolda buluşarak eşitsizlikler arasında bir eşitlik görünümü oluşturabilmektir.

Daniel Marc Weinstock, uzlaşmak için dört çeşit ilkeli nedenin varlığını ileri sürmüştür. Birincisi, birçok kamu politikası sorununun karmaşıklığı ve kendi bilişsel sonluluğumuz nedeniyle bazen farklı bakış açılarını yansıtan bütünleştirici uzlaşmaları kabul etmek için "epistemik nedenlere" yönelinebilir. İkincisi, demokratik saygı ve kaynaşma değerleri bazen temsili düşük grupların kaygılarını artırmaktadır, dolayısıyla toplumsal bütünlük adına bazı tavizlerin verilmesi ve bu kaygıların giderilmesi için "ahlaki nedenlere" tevessül edilebilir. Üçüncüsü, eğer "*Kazanan hepsini alır*." gibi politik bir tavır kabul edilmiyorsa uzlaşmak için daha uç ama "ilkeli ahlaki nedenlere" müracaat edilebilir. Dördüncüsü, adalet gibi sonuç

alıcı uzlaşı prensiplerinde bile ilkeli nedenler olarak sınıflandırılması gereken "sonuçsal ahlaki nedenlere" başvurulabilir (Wendt, 2013a, s. 478-479).

Siyasal süreçlerde uzlaşmayı etkileyen en önemli öğelerden biri ahlak olarak tanımlanmaktadır. Demokratik sistemin işliyor olması sürecin de ahlaki olduğunu göstermemektedir. Bu noktada uzlaşı kültürü siyasi partilerin önemli ahlaki erdemler kazanmalarının önünü açmaktadır (Gutmann & Thompson, 2010, s. 1129). Böylelikle siyasi uzlaşı ahlaki bir eylemi işaret ettiği gibi, tarafların değerler alanına ilişkin davranış kalıpları geliştirdiklerini de göstermektedir (Türer, 2016, s. 181). Bazı anlayışlar bu durumu uzlaşıyla gelen meşruiyetin kaynağını ahlaki bir fikir birliğine dayandırmaktadırlar ancak devlet kurumlarının çoğulcu koşulları böyle bir uzlaşmanın sürdürülebilir olmasını zorlaştırmaktadır (Rossi, 2013, s. 567). Günümüzde barışı temel hedef olarak tanımlayan siyaset felsefeleri hâlâ siyasetin ahlaki değerlendirmesiyle ilgilenmektedir ve bu anlayışlar statükoyu onaylamamaktadır. Barış, politik olarak ahlaki çoğulculuk karşısında ahlaki doğruyu sürdürmeyi bir değer olarak desteklemektedir (Wendt, 2013b, s. 578). Bosco'ya (2010, s. 634) göre siyasal uzlaşının önemli bir kriteri de sadece savaşı adil yapıp yapmaması değil, aynı zamanda barışa yol açıp açmadığıdır. Siyasal uzlaşı, özellikle barış amacıyla gerçekleştirildiğinde büyük bir siyasi erdeme dönüşmektedir. Fakat barış adına da olsa bir uzlaşmanın ahlaki sınırlarının belli olması gerektiği özellikle ifade edilmektedir.

Toplumsal anlamda ahlakı ele almanın değer biçimsel kolaylığı kadar, politik olarak değerlendirmenin zorluğu da belirtilmektedir. Paradoksal olarak görünse de ahlaki ilke ve amaçların politik süreçlerin dışında bırakıldığı durumlarda uzlaşmanın daha fazla ele alınması muhtemeldir. Bu tür bir kabul; tutarsızlığa, ilke veya ahlaki eksikliğe işaret etmektense tarafların kendi ahlaki görüşlerinde birbirlerine bir şey kabul ettirmek için meşru nedenler bulmasına işaret etmektedir. Bu sebeple çoğu siyasal uzlaşmanın tarafların amaçlarını ve ilkelerini içermekten ve onların özünü yansıtmaktan uzak olduğu değerlendirilmektedir. Ancak uzlaşmanın hem maddi hem de süreçte tamamen pragmatik olmaktan ziyade ahlaki bir yorumlamaya tabi tutulması gerekecektir çünkü ilgili taraflar arasında bir dereceye kadar karşılıklılık ve karşılıklı tanınma sağlanacaktır (Bellamy, 2012, s. 446-447). Siyasal uzlaşıda tarafların vermiş olduğu tavizlerin sorun teşkil eden kısmı yaşam tarzına olan müdahale ya da bu alana ilişkin ödünlerin bütüne olan yansımasıdır. Dolayısıyla çoğulcu bir anlayışla uzlaşı sağlansa dâhi, taviz verilen hususun ilkesel olması durumunda siyasal uzlaşının niteliğinin zayıf, ömrünün de kısa olması öngörülmektedir.

Siyasi partiler arasında gerçekleşen siyasal uzlaşı süreçlerinde değerler üzerinden gerçekleşen pragmatik tutumlar diğer yandan partileri optimal olmayan ahlaki tercihlere itebilmektedir. Bu durumda "makuliyet" siyasal uzlaşının önemli bir yönünü oluşturan kavramlardan biri olarak belirmektedir (Weinstock, 2017, s. 643-648).

Siyasi uzlaşmayı olumsuz kategoride değerlendiren çalışmalarda, partilerin seçim öncesi seçmenlere verdikleri vaatleri siyasi uzlaşı yoluyla çiğnedikleri ileri sürülmektedir. Ancak burada siyasal yapının öngörüsü seçmene yansıtılmamaktadır. Seçmen, desteklediği partinin oy oranı nispetinde ve siyasal sistemin imkânlarına bağlı olarak korelasyonel hamleler yapacağını farkında olmak durumundadır. Dolayısıyla siyasi partilerin siyasi uzlaşıya gitmeleri ya da belli şartlarda tavizler vermeleri seçmenlerin siyasal öngörüsünden bağımsız değildir. Burada siyasi uzlaşı yelpazesinde partiler ve seçmenler arasında ahlaki bir çatışma aramaktan ziyade, bir siyasal kültür değerlendirmesi yapılmalıdır. Ancak neticede bu durumun seçmen davranışlarına yansıması bir siyasal kültür olduğu kadar, siyasi sonuçlarının politikacıları etkilemesi bakımından da politik bir meseledir. Siyasiler, seçmenler nazarında itibarlarını ve politik bütünlüklerini korumak ve programlarının mümkün olduğunca çoğunu uygulamak için pragmatik tavizler verme eğilimindedirler (Bellamy, 2012, s. 443-444).

Siyasal uzlaşı kültürü modern demokrasilerin işleyişi için kaçınılmaz görülmektedir. Bu aynı zamanda demokratik toplumsal temelin bileşeni olarak kabul edilmektedir (Weinstock, 2013, s. 537). Siyasal uzlaşı kültürü herhangi bir demokrasi kültürü için önemli bir meseledir çünkü demokrasinin özünde yani demokrasinin işleyişinde zıt kutuplar ya da farklı düşünceler de olsa uzlaşı herkesin ortak zeminidir. Ancak işleyişin sürekliliği için temel prensiplerin uyarlanması ve karşılıklı saygı gibi önemli kriterler dikkate alınmalıdır. Neticede her uzlaşı biraz taviz ve biraz da kazanımdır. Bu yönüyle elde edilen veya taviz verilen durumlardan dolayı siyasetin önü tıkanmamalıdır. Çünkü demokrasinin özünde bu pratik vardır. Diğer taraftan bunlara bağlı olarak uzlaşamamanın, ilkelerdeki tavizsiz duruş ve karşılıklı güvensizlik gibi iki majör sebebinin olduğu ileri sürülmektedir. Bunu aşmanın yolu ise prensiplerde sağduyulu olmak ve karşılıklı saygıyı maksimize etmektedir (Gutmann & Thompson, 2010, s. 1130-1134). Demokratik bir toplumun ister siyasal sistem içinde olsun isterse sosyal hayatta zaten en önemli argümanı saygıdır. Çoğulculuk bu yönüyle baskı unsuru olarak değerlendirilmemeli ve siyasal uzlaşıda müzakereler demokratik bağlam üzerinden sürdürülmelidir. Dolayısıyla siyasi partiler bir araya gelirken koparmak istedikleri

tavizlerin yanı sıra ortak ilkeler ya da paydalar üzerinden müzakereyi sürdürmelidirler (Weinstock, 2017, s. 644-645). Bu noktada engel teşkil edebilecek unsurların başında ise politik süreçler, politikacıların tutumları ve ideolojik farklılıklar görülmektedir (Gutmann & Thompson, 2010, s. 1125).

Diğer yandan muhalefetteki ideolojik tutumlar iktidar politikalarının sürekli olarak karşısında olduğu için seçimlerin ve siyasal eğilimlerin gelişmişlik düzeyi sürekli olarak olumsuz etkilenmektedir. Dolayısıyla taraflar arası siyasi uzlaşı giderek zorlaşmaktadır. İdeoloji, bu yönüyle siyasal uzlaşının ve siyasal kültürün önünü kapatmaktadır. Demokrasi kültürü gelişmiş ülkelerde toplumsal sorunlar ideolojik kaygıların önünde bulunmakta ve siyasi partiler arasındaki politik pazarlıklar daha yumuşak bir zeminde gerçekleşmektedir (Boudreaux & Lee, 1997, s. 372-374). Bu minvalde klasik olarak gelişen sağ ve sol partilerin ideolojik tutumları günümüzde zayıflasa da siyasal uzlaşı için ideolojik tarafların daha fazla stratejik hamleler yapmaları gerekmektedir (Steel & Tsurutani, 1986, s. 236). Payne'e (1965, s. 23) göre eğer siyasi uzlaşı olgusu tarafların ideolojik tutumlarına rağmen kendini gösterebiliyorsa politik süreçte uzlaşı pratiklerinin vukua gelmesi olasıdır. Bu teamül, ortaya çıktığı toplumun siyasal kültürü hakkında bilgiler vermenin yanı sıra uygulanabilir bir demokratik toplum için siyasal uzlaşının üstlendiği rolü göstermektedir.

Demokratik sistemde ortaya çıkan sorunlar genellikle toplumsal olmaktan çok, partilerin siyasal uzlaşı kültürünü yok sayarak ürettikleri siyaset tarzından kaynaklanmaktadır. Partilerin özellikle seçim dönemlerinde oy almak için başvurdukları yöntemler toplumsal demokrasi kültürünü ve siyasal uzlaşıyı zayıflatmaktadır. Dolayısıyla partilerin siyasal yapıyı çıkmaza sokmak pahasına attıkları adımlar bir tür paradoksal kutuplaşma oluşturmaktadır. Bunun için siyasi partilerin demokratik teamüllerin ve uzlaşı mantalitesinin dışında tutumlar sergilemeleri politik bir bozuma sebep olmaktadır (Tandoğan, 2019, s. 29). Vercesi'ye (2016, s. 178-179) göre partilerin uzlaşma çalışmalarını yürütürken hedeflerine ulaşmak için siyasi tavizler koparmaya çalışması siyasal uzlaşının doğasında bulunmaktadır. Ancak taraflar bir arada kalmayı uygun gördükleri takdirde çatışmaları ya da uyumsuzlukları minimize ederek uzlaşmayı pekiştirmektedirler. Koalisyonla sonuçlanan uzlaşı durumlarında ise eğer partiler beklenen politik kazanımları hükümet süreçlerinde elde edememişlerse yeniden çatışma unsurlarını gündeme alarak hükümetin bozulması pahasına uzlaşmazlığı tercih edebilmektedirler. Çatışma yönetimi, teorik olmasa da koalisyon yönetiminin ya da siyasal uzlaşının ampirik olarak kaçınılmaz bir yönünü göstermektedir.

Nitekim buna doğrudan çatışma yerine, uzlaşı adına alan kapma da denilmektedir. Bazı durumlarda ise her ne kadar partiler ana prensiplerinden taviz vermek istemeyip uzlaşıya karşı mesafeli dursalar da statükonun önüne geçebilmek için statükodan daha kuvvetli olan bir siyasal uzlaşıyı tercih edebilmektedirler. Diğer yandan siyasal uzlaşıda sadece partiler, politikacılar ya da statüko belirleyici değildir. Seçmenlerin ya da aşırı ideolojik siyasi tabanların tutumları siyasal uzlaşıyı etkileyebilmektedir (Gutmann & Thompson, 2010, s. 1129).

Siyasetin zaman ve koşul şartlarına bağlı olarak siyasal uzlaşı durumlarını şekillendiren başka bir konu da parti sayıları ve partilerin müzakere ettikleri gündem maddeleridir. Siyasette pazarlık yapılan parti sayısı arttıkça ve pazarlık yapılan konular çoğaldıkça siyasal uzlaşının zayıfladığı gözlenmektedir. Ancak siyasi pazarlık masasının dışında kalan partiler çoğu zaman uzlaşı yapan partilerin kazandıkları siyasi manevra alanından istifade edemezler. Bu doğrultuda siyaseti sadece "*uzlaşma sanatı*" olarak tanımlamak yanıltıcı olabilmektedir. Siyasi süreci kullanan partilerin pazarlık durumlarını etkili değerlendirmeleri, diğer grupların örgütlenme zafiyetleri ve siyasi pazarlığa katılamamaları siyaseti "*uzlaşıyı sınırlama sanatı*" olarak da tanımlanmasına itmektedir. Dolayısıyla iki neden, siyaseti uzlaşma sanatı olarak tanımlanmasını engellemektedir. Birincisi, seçmenlerin oy kararsızlığı ve siyasal sisteme göre romantik oy verme eğilimleridir. Bu durumda seçmenler siyasileri kendi siyasal görüşlerine yakın olmasa da verdikleri taktiksel oy sebebiyle ödüllendirirler. Bu tür ödüller siyasi uzlaşıda politikacıların kendilerine özgü pazarlık unsularını kullanmalarını etkilemektedir. Aynı şekilde seçmenler kendi siyasal görüşlerine yakın da olsa uzlaşı masası dışında kalan partiyi cezalandırabilirler. Böylece seçmen ve seçilen ya da parti arasındaki ilişki etkilerden arındırılmış bir normallikte cereyan edemez olmaktadır. İkincisi, siyasi karar alma süreçleri örgütlü grupların taleplerine aşırı derecede duyarlıdır ve örgütlenmemiş gruplar nispeten daha ötelemiştir. Yani seçimlerden örgütlü grupların etkisinde kalan partiler pazarlık masasında onların taleplerini göz önünde bulundurmak durumundadırlar. Dolayısıyla siyasal uzlaşı bir nevi örgütlü grupların politik çıkarlarına dönüşebilmektedir (Boudreaux & Lee, 1997, s. 374-37; 379).

2.2.3. Siyasal Toplumsallaşma

Toplumsallaşma, genel çerçevesiyle birey-toplum ilişkisinden kaynaklı etkileşimi ve bu etkiden meydana gelen değişimi, siyasal toplumsallaşma da benzer bir çıkarımla siyasal

olanla birey-toplum arasındaki ilişkiyi ifade etmek için kullanılan kavramlardır. Siyasal toplumsallaşmanın içerdiği tanımda bu ilişki basit bir yönelimden ziyade bir tür öğrenme, dâhil olma ve ait olma olgularını taşımaktadır (Erzen & Yalın, 2011, s. 53).

İdeolojilerin baskın olduğu siyasal yapılarda siyasal toplumsallaşma bireylerin siyasal sistemi doğrudan benimsenmesi için kullanılan bir telkin veya eğitim aracıdır (Akyol, 2016, s. 317-318). Demokrasinin daha gelişkin olduğu ülkelerde ise siyasal toplumsallaşma, siyasal kültürün öğrenilmesi ve oluşan kolektif hafızanın nesillere aktarılmasında değerlendirilen bir unsurdur. Netice itibariyle ister dikta yolu ile olsun isterse bağımsız karakter siyasal toplumsallaşma, siyasal olana ilişkin gelişen münasebetin başta partiler olmak üzere muhtelif organlar yoluyla öğrenme sürecine karşılık gelmektedir (Özbudun, 1974, s. 92). Hangi şartlarda olursa olsun siyasal düzenin süreklilik kazanması siyasal toplumsallaşmayla geliştirilen değerler bütünü ve davranış kalıplarına bağlıdır. Dolayısıyla siyasal toplumsallaşma yolu ile oluşan siyasal kültürde bireyler siyasal süreçlerde aktif bir rol oynarlar. Günümüzde demokratik teamülleri güçlü olan toplumlar kuvvetler ayrılığı ilkesinin ihlali, ileri parti kutuplaşması gibi siyasal yapı içerisinde oluşabilecek çatışma durumlarını siyasal toplumsallaşmayla caydırıcı hale getirebilmektedirler (Braud, 2017, s. 300). Dolayısıyla sosyal hareketliliğin, politik bilincin ve kitle siyasetinin yüksek olduğu toplumlarda siyasal toplumsallaşma argümanları daha belirgin olarak gözlenmektedir (Sarıbay, 2014, s. 128).

Siyasal toplumsallaşma çalışmalarında her ne kadar yaş dilimi sınırlamasına keskin ayrımlarla gidilmese de yapılan araştırmaların odaklandığı başka bir nokta çocuklar ve ergenlerin siyasal toplumsallaşma süreçlerini kapsamaktadır (Braud, 2017, s. 325). Nitekim David Easton (1917-2014) çocukların siyasal gelişimi hakkında kuramsal bir model ortaya koyarak siyasal toplumsallaşmayı dört aşamaya ayırmıştır. Birincisi "siyasallaşma" aşamasıdır. Bu aşamada çocuk, siyasal alana duyarlı hale gelmektedir. İkincisi "kişiselleştirme" aşamasıdır. Çocuk, otorite sahibi olan kişilerce siyasal sistemi tanımaktadır. Üçüncüsü "idealleştirme" aşamasıdır. Çocuk, otorite sahibi olan kişiler ile değer yargıları arasında ilişki geliştirmektedir ki buna kişiselleştirilmiş otorite de denilmektedir. Çocuk bu evrede siyasal bir taraf olmayı ve duygudaşlığı öğrenmektedir. Dördüncüsü "kurumsallaşma" aşamasıdır. Bu son evrede çocuk, siyasal otorite sahibi kişileri aşarak siyasal sistem hakkında bütüncül bir algıya sahip olmaktadır (Duverger, 2017, s. 102-103).

Akademik çalışmalara konu olan yönüyle siyasal toplumsallaşma en fazla eğitim, aile, medya, teknoloji, cinsiyet, dini anlayış, bölge gibi faktörler bağlamında incelenmektedir. Bu bağlamda kişilerin siyasal toplumsallaşmasında en ağır basan unsurun aile olduğu tespit edilmiştir. Aileden sonra en etkili siyasal toplumsallaşma işlevini okul yürütmektedir. Okullar toplum ve devlet üzerinden yurttaşlık, vatanseverlik, kolektif tarih bilinci gibi konuları öğrencilere aşılamaktadır (Roskin vd., 2018, s. 160-161). Eğitim aynı zamanda bir toplumun politik kültürünün en güçlü göstergesidir. Dünyadaki eğitim başarı seviyesi ile siyasal sistem ve sosyo-politik değerler arasındaki ilişkiler incelendiğinde modern dönemde eğitim sistemi güçlendiğinde demokratik politik bilincin geliştiği, eğitim sistemi zayıfladıkça otoriter politik sistemlerin tercih edildiği değerlendirilmektedir (German, 2014, s. 19).

Küreselleşmenin ve aileye bağlayıcı faktörlerin zayıflaması sebebiyle siyasal toplumsallaşmada akran grupları etkisinin giderek artmakta olduğu gözlemlenmektedir. Özellikle anne ve babanın çalıştığı çekirdek aile tiplerinde çocuklar siyasal sosyalleşmede aileden ziyade akran gruplarına ve diğer amillere yönelmektedir (Roskin vd., 2018, s. 162).

Siyasal toplumsallaşmada kitle iletişim araçlarının rolü ise 18. yüzyılda yazılı basının siyasette etkili olmaya başlamasından radyo, televizyon ve sinemanın yaygınlaşmasına ve nihayetinde ikinci dijital dönüşüm evresinde internetin, mobil uygulamaların ve yapay zekânın kullanımına sürekli ve hızlı bir şekilde artmıştır. Hatta siyaset yapma biçimi ve siyasetin toplum üzerindeki etkisi bakımından medya araçları günümüzde kaçınılmaz görülmektedir. Ancak bu gelişmeler her zaman olumlu etkilere sahip olmamıştır. Medya bir bakıma algı yönetme ve toplum mühendisliği gibi yeni bir tahakküm etme biçemine dönüşmüştür. Medya gücü de dolayısıyla artık siyasetin ve doğal olarak siyasal toplumsallaşmanın bir umdesi haline gelmiştir. Sinemanın ise medya araçları içerisinde ayrı bir yeri vardır. Hitap etme tarzı ve kitlesel histerisi devlet ve siyasal kurumlar için bir eğitim metodu haline gelmesini sağlamıştır. Yaygın ve nitelikli kurgulanışı sebebiyle sinema, II. Dünya Savaşı yıllarında gelişen politik sinema ya da propaganda sineması tanımlamalarıyla sadece ülkelerin siyasal toplumsallaşmasına etki eden iç mesele olarak değil, günümüzde daha gelişkin metotların kullanımıyla uluslararası bir güç gösterimine evrilmiştir (Braud, 2017, s. 330-338).

Siyasal toplumsallaşmada partilerin fonksiyonları ele alındığında süreç, doğal ve doğrudan bir seyir izlemektedir. Çünkü siyasal sistemin işleyebilmesi için bireylerin gerek siyasal

katılıma yönlendirilmesi gerek siyasi hüviyet kazanması gerekse gelecek ideallerini gerçekleştirmesi bağlamlarında partilenin temel gayelerinden biri olan siyasal toplumsallaşmanın mevcut siyasal yapıyı koruyucu ya da dönüştürücü gerçekleşmesi gerekmektedir (Özbudun, 1974, s. 108). Siyasi partiler bir yandan vatandaşlara kendi adaylarını ve çalışma programlarını tanıtırken üyelerine de siyasi konuşma, toplantı, uzlaşı teknikleri gibi siyasal becerileri nasıl kazanacağını ve siyasi strateji üretme metotlarını öğretmektedir (Roskin vd., 2018, s. 231). Dolayısıyla parti üyeleri siyasi kampanya süreçlerinde dil, düşünce, üslup, temellendirme, mesaj verme, çözüm üretme, algı yönetme gibi faaliyetlerle siyasi kimliklerini pekiştirerek partinin temsilini kuvvetlendirmektedirler. Böylelikle partiler siyasal toplumsallaşma adına çok yönlü bir vazife gerçekleştirmiş olurlar (Braud, 2017, s. 519).

2.2.4. Demokrasi

Pareto'ya (2016, s. 43) (1848-1923) göre demokrasi, tanımlanan biçimleriyle belirgin bir anlam yansıtmamaktadır. Bu muğlaklığın temel sebebi olarak demokrasinin tarihsel süreçte toplumlar tarafından algılanma tarzı, muhtelif düşünür ve bilim adamlarının yorumlama yöntemi ve kavramın gelişime açık yönleri gösterilmektedir (Niray, 2009, s. 61). Demokrasinin temel varsayımları incelendiğinde ise genel atfın primitif olarak Antik Çağ'a yapıldığı gözlemlenmektedir. Klasik bir yaklaşım olarak "demokrasi" kelimesi Eski Yunanca dilbilimsel siyasal gösterge metodu ile halk "demos" ve yönetim, otorite, kuvvet "kratos" manalarına gelen sözcüklerinin mürekkebinden türetilmiştir. Dolayısıyla "halk tarafından yönetim", "halk hükümeti" gibi anlamları ihtiva eden bir çağrışım yapmaktadır (Heywood, 2018b, s. 146). Fakat Antik Çağ'da yurttaşlık, özgürlük, hak gibi siyasal terimleri yorumlama biçimleri günümüzden farklı olduğu için dönemin düşünürleri tarafından demokratik yapı yetişkin ve seçkin olmayan erkeklerin, kadınların ve kölelerin yönetime dâhil olmalarıyla siyasal alanın bayağılaşacağı ve yönetim mekanizmasının ehil olmayan kişilerce yanlış işletileceği gerekçeleriyle kötü bir yönetim biçimi olarak tarif edilmiştir (Şaylan, 2006, s. 8).

Braud'a (2017, s. 268-269) göre demokrasi kelimesinin katı etimolojisi ile hareket edilse dâhi, yönetimde bulunanların bir fraksiyonu takip etmeleri sebebiyle hiçbir siyasal yönetim demokratik değildir ya da hiçbir zaman olamamıştır. Siyasal stereotipi, medya organları, para gücü, ün gibi parametreler demokrasinin gerçek manada oluşumu için filtrelemeler

uygulamaktadır. Bu minvalde ABD Başkanı Abraham Lincoln'ün demokrasi için kullandığı "*Government of the people, by the people, for the people.*" sözü bir algıma biçimi olarak halkın araçsallaştırılması sorununa dikkat çekmiş ve bunun bir sonraki aşaması olarak gösterilen "*Democracy despite itself*" ifadesi halka rağmen demokrasi paradoksunun politikacılar tarafından bir mottoya dönüşmesine neden olmuştur (Lijphart, 2014, s. 15).

Düşünürlerin demokrasi ile ilgili kaygıları sadece Antik Çağ'a ait değildir. Günümüze değin demokrasi; mahiyeti ve uygulama biçimleri bakımından eleştirildiği gibi, yanlış kullanımlara açık olması sebebiyle de tenkit edilmiştir. Mill'e göre (2017, s. 179-181) demokrasi adı altında öne sürülen özgürlükler azınlık haklarının ihlal edilmesine ya da çoğunluk despotizmine dönüşebilmektedir. Schmitt'e (2017, s. 43) göre demokrasi meselesinin odaklandığı nokta "irade" mefhumudur ve halk iradesi teorisinin kadim diyalektiği hâlâ çözülebilmiş değildir. Her ne kadar demokrasi ile halkın yönetime dâhil olması idealize edilse de siyasal diyalektik gereği çoğunluk kandırılmış ya da halk iradesi gerçek anlamda azınlığa düşmüş veya manipüle edilmiş olabilir.

Ralph Miliband (1924-1994) kapitalizmin baskın şekilde uygulandığı ülkelerde demokrasinin bir tür burjuva demokrasisine dönüştüğünü ileri sürmektedir. Bu görüşe göre ekonomiye hâkim olan sınıf, demokratik mekanizmaları kullanarak bir diktatörlük rejimi inşa edebilmektedir. Demokratik siyasal yapıyı oluşturan öğeler şekli olarak yerine getiriliyormuş, haklar eşit bir şekilde dağıtılıyormuş ve belirli bir siyasal kültür oluşturuluyormuş gibi görülse de bu tarz mizansenlerin arkasında aslında müteşebbis elitlerin güçleri olduğu ileri sürülmektedir (Bağce, 2007, s. 5). Demokratik ahlakın gerektirdiği şey, bütün pozisyonlarda tarafların kurumlarda ve karar alma süreçlerinde siyasal retorikten uzak bulunabilmesidir. Farklı görüşlere sahip vatandaşların adil bir şekilde temsil edildiği yerlerde demokratik temsil ve içerme normları karşılanmış demektir (Weinstock, 2013, s. 543). Ancak demokrasi, kapitalizmin bu evresinde ampirik anlayışın gelişmesi sebebiyle özgün anlamından uzaklaşmıştır. Demokrasi, yurttaşların siyasal yapı içerisinde katılım sağladığı ana ekseninden, pasif ilginin ve katılımda gereksizliğin işlendiği bir olguya indirgenmiştir (Orum & Dale, 2016, s. 134). Jürgen Habermas (1929-…) bu noktada demokrasiyi ortak bir istencin oluşum süreci şeklinde tanımlamaktadır. Dolayısıyla demokrasi bir siyasal mekanizma olma özelliği taşımasının yanı sıra istencin gerçekleşmesinde herkesin sürece dâhil edildiği ve kurumların gerek yasal gerekse kültürel sorumluluklar üstlendiği bir organizma olarak da görülmektedir (Touraine, 2000, s. 328).

Demokrasi 20. yüzyılın ideoloji ve soğuk savaş dönemlerinde bir kurtarıcı gibi algılanmıştır. Doğu Avrupa'da komünizm "gerçek demokrasi" mottosuyla çıkmış olmasına rağmen Batı Avrupa liberal ülkeleri için bu, diktatörlüğün partileşmiş hali olarak tebarüz etmiştir. Ancak burada dikkat çeken husus, demokrasinin ideolojilere eşlik ederek taraflarca iyi olduğu idrakini sağlamış olmasıdır (Margalit, 2013, s. 11). İkbal'e (2008, s. 77) (1877-1938) göre demokrasi Avrupa'da yaşadığı ideolojik süreçlerin dışında Güney Asya'da, Kuzey Afrika'da ve İslam coğrafyasının birçok yerinde İslam'ın bir ideal olarak ortaya koyduğu siyasi doktrinasyona -özellikle de seçimle iş başına gelme ilkesine ve uygulamalarına- uygun olmasına rağmen doğru değerlendirilememiştir. Uzlaşma rejimi olarak terennüm edilen demokrasi dolayısıyla uzlaşmacı olmayan, siyasal uzlaşıya açık olamayan, özgürlükler, insan hakları ve toplumsal mutabakat konularında ciddi adımlar atmayan kültürlerle uyuşamamıştır (Tandoğan, 2019, s. 25).

Günümüzde ise demokrasi, gücünü yurttaşlık bilinci, katılım, çok seslilik, müphemlik kültürü, müsamaha, çoğulculuk gibi siyasal unsurlarla eşitsizliği ortadan kaldırmasından ve uzlaşıyı pekiştirmesinden almaktadır (Schmitt, 2017, s. 25). Aktüel anlamda bu yönleriyle daha fazla nitelenmesinden dolayı da artık siyasal bir rejim tasnifi ile ele alınmaktan çok, bir çeşit kültür biçemi olarak düşünülmektedir. Touraine'a (2000, s. 332-333) göre böyle bir portföyde demokrasi; toplumsal mesafeleri azaltmayı, eşitlik ilkesi gereği kültürel farklılıklara saygı duymayı ve bireysel ya da azınlık taleplerini göz ardı etmemeyi amaçlamaktadır. Başgil'e (1961, s. 13; 25-27) göre demokrasi öncelikle bir idare sistemidir ve bu hükümet etme biçimi temelde halkın ekseriyetine ve oradan da ehliyetli yöneticilerinin temsiline dayanmaktadır. Dolayısıyla demokrasi aslında çoğunluk mantalitesiyle gerçekleşen seçimler ile yönetim için bir meşruiyet alanı oluşturmaktadır. Ancak bu çoğunluk temsiliyeti bir sınıf ekseriyeti değildir ve demokrasi temel ilke olarak böyle sınıf imtiyazını kabul etmemektedir.

Demokratik karar alma süreçleri, uzlaşmanın da ahlaki bir ön kabulüne işaret etmektedir. Demokrasi, anlaşmazlığı kabul etmeyi ve demokratik sonuçlar için bu anlaşmazlığa bir katkı sunmayı içermektedir. Bu kabulü karakterize etmenin yolu ise demokrasiyi aralarında bir fikir birliği varsaymadan farklı görüşlere saygı duyulan ve kaygı uyandırmayan adil bir uzlaşmayı teşvik etmenin aracı olarak görmektir. Demokratik süreç neticede anayasalar, toplum sözleşmeleri, evrensel beyannameler gibi temel hak ve özgürlükleri belirleyen metinler üzerinden uzlaşmaları düzenlemektedir (Bellamy, 2012, s. 447-448). Çakmak'a

(2015, s. 77-78) göre bu süreç, demokratik anlayış gereği politik bir tavırdır, devletin yapılandırılmasını gerektirir ve yurttaşlarının siyasal eşitliğine dayanmaktadır. Kışlalı'ya (2018a, s. 270) göre bu sürecin işleyebilmesi bir sivil toplum mukavemetine dolayısıyla örgütlenme ve hakların savunulması dengesine bağlıdır. Gutmann ve Thompson'a (2010, s. 1130) göre de demokrasinin işleyişi bakımından sadece hukuka bağlı kalınmamalıdır. Özellikle uzlaşmanın sağlanması için gerekli olan karşılıklı saygı, çıkarlar uğruna baltalanmamalıdır. Saygı olmadan ve karşılıklı tavizlerde bulunulmadan demokrasi teorisinin hayata geçmesi mümkün değildir.

Demokratik siyasi kültür oluşturmak bu sebeplerle sadece liberal bir demokrasinin olmazsa olmaz anayasal çerçeveleriyle değil, aynı zamanda demokratik sosyalleşmenin süreçlerini, modellerini ve deneyimlerini, toplumsal travmaların araştırılması ve kavranması da dâhil bütüncül bir çabayı gerektirmektedir. Kolektif hafızanın işlenmesi ve bunun yöntemlerine ilişkin karşılaştırmalı araştırmalar bu nedenle sadece siyasi fenomenlere yeni ışık tutabilecek bir alan değil, demokratik işleyişin bir gereği olarak görülmektedir (Dénes, 2013, s. 553-554). Dolayısıyla demokrasi ve siyasal kültürün ülkelerin gelişmişliği ya da algılama biçimiyle doğru orantılı olduğu şeklinde yorumlanabilmektedir. Ülkeler kendi şartlarına ve bu mefhumları değerlendirme biçimlerine göre örneğin romantik ya da ideolojik kamplaşmalardan ziyade, refahın artması ve vergilendirme gibi ekonomik; hava ve su kaynaklarının kirliliği gibi çevresel; eğitim ve sağlık gibi sosyal meselelere daha realistik yaklaşabilmektedirler (Boudreaux & Lee, 1997, s. 371).

Demokrasi ve siyasal kültür çalışmalarının başka bir deyişle odaklandığı nokta aslında demokrasinin amaç-araç ilişkisi çerçevesinde ele alınması olmuştur. Demokrasiyi Friedrich August von Hayek (1899-1992) amaçsal yaklaşıma göre serbest piyasa ve hukukun üstünlüğü bağlamında yönetim amaçlarının gerçekleştirilmesi olarak tanımlarken Joseph Alois Schumpeter (1883-1950) araçsal yaklaşıma göre siyasal mekanizmayı kendine has özellikleri ve prosedürleriyle işleten sadece bir yönetim aracı olarak görmüştür. Demokrasi, amaçsal yaklaşımda ahlaki kriterleri ile ön plana çıkarken araçsal yaklaşımda yalnızca rejim olma durumu ile ilişkilendirilmiştir (Şaylan, 2006, s. 12). Bağce'ye (2007, s. 15-16) göre bu araçsal siyasetin ileri sürdüğü mantık, demokrasiyi seçimlerle özdeşleştirerek bir yanılgıya sebebiyet vermektedir. Çünkü demokrasi kavramsal olarak özünde seçmenliğe değil, yurttaşlığa vurgu yapmaktadır. Bu durumda seçim, demokrasinin kendisi olarak değil,

mahdut bir parçası olarak örneklendirilmelidir. Demokraside seçmen geçici bir görevlendirmenin ismi iken yurttaşlık da kalıcı bir sıfattır.

İster amaç olarak ele alınsın isterse araç demokratik sistemde siyasi partiler kilit bir rol oynamaktadır. Demokratik kültürün oluşması için siyasi partilere ihtiyaç duyulmaktadır ve modern demokrasilere bu sebeple "partiler demokrasisi" denilmektedir. Günümüzde siyasi partiler olmaksızın demokrasi teorisinin gerçekleşmesi, demokratik kurumların oluşması ve süreçlerin işlemesi olanaklı gözükmemektedir. Demokrasi teorileri bağlamında siyasi partilerin konumlandığı ana nokta toplum ve siyasal yapı içerisinde icra ettikleri fonksiyonlar ve siyasal kültür çerçevesinde oluşan çeşitli farklılıklar olmuştur. Bu minvalde işlenen konularda açık bir şekilde çağrışım yapan tematik unsur, bir demokrasi idesi olarak uzlaşma ve çatışma kavramlarının değerlendirmesidir. Dolayısıyla siyasal rejimler tasnifinin makro öğelerinden olan "siyasal uzlaşı kültürü" hem demokrasiyi aşan hem de demokratik siyasal yapının özünü teşkil etmesi bakımından demokrasi ile içkin bir tanımlamaya sahiptir (Özbudun, 1974, s. 162).

Demokrasi, uzlaşmanın sağlanabilmesi için karşılıklı kazanımlara dayalı kolektif eylem için bir dizi kriter sağlar ve kamuoyunda kabul edilebilir anlaşmalar yapmak ve başkalarıyla bir araya gelindiğinde özgürlüklerin ve saygıya bağlı değerlerin gerçekleştirilmesi için görevler yürütmektedir. Demokrasinin olmadığında yerde ise kazanım kavramının yerini tahakküm almaktadır. Bazı teorilere göre demokratik sistemin varlığı bir uzlaşma zemini oluşturabilmenin yanında çatışmayı destekleyebilme esnekliğine de bağlıdır. Vasilev'e (2015, s. 73-75) göre siyasal uzlaşı demokratik düşüncede merkezi bir yer işgal etmektedir. Antik Yunan'da site devletinin refahı için kullanılan "homonoia" kavramı "aynı fikirlilik, fikir birliği, anlaşmaya varma" gibi anlamlarıyla önemli bir yer tutmaktadır. Homonoia, çıkarların kesiştiği kolektif yapıların sosyal ve politik olarak açığa çıkardıkları çatışma alanlarında bir çeşit ortak isteklilik ile uzlaşı ortamı sağlamaktadır. Dolayısıyla homonoia, demokrasi perspektifi ve politik tanımı ile farklılıkların birlikte var olma, yaşayabilme özelliğidir. Buradaki çoğulculuk sayısal bir nitelemeden ziyade, farklılıklardan ileri gelmektedir. Bu nedenle modern dönemlerdeki siyasal yapıda çok parti bulunması demokrasi anlayışının gelişkinliğini göstermektedir. Demokrasi özü itibariyle bu çoğulculuğun dengesi ve uzlaşının siyasal izdüşümüdür (Kışlalı, 2018a, s. 271).

Bellamy'ye (2012, s. 457) göre demokrasi ortak bir adalet anlayışını içeriyorsa demokrasinin kabulü bizzat uzlaşı temelinden ayrılmaktadır. Demokrasi ancak bu surette anlaşmazlıkları

çözmenin adil bir yolu olarak kabul edilmektedir. En bariz şekliyle demokrasi, uzlaşma konusunda ahlaki bir yön sağlamaktadır. Böylelikle demokrasi karşılıklı saygı ile karakterize edilen ve herkesin başkalarının görüşlerini kendinden vazgeçmeden savunabileceği, uzlaşmaya izin veren bir sistem olarak nitelendirilmektedir. Ancak hem çatışma hem de uzlaşma demokrasinin meşru yönleri olmasına rağmen bazı demokrasiler çatışma ve uzlaşma için çok az motivasyona sahiptir (Volcansek, 2007, s. 112) Diğer yandan Mouffe'ye (2018, s. 8) göre demokrasiyi sadece mutabakat ve uzlaşma yönleri ile sembolleştirmek kavramsal olarak yanlış olmakla birlikte siyasi riskler de barındırmaktadır. Biz ve onlar ayrımı ya da zorunlu bir çatışma ortamı varsayımı demokrasinin gerçek amacından uzaklaşılmasına neden olabilmektedir.

Günümüzde siyasal uzlaşı kültürü mihverindeki demokrasi uygulamaları ise birçok yönüyle farklılıklar göstermektedir. Örneğin, genel kabul görmüş egemenlik merkezli yaklaşımlarda doğrudan, temsili ve yarı doğrudan demokrasi türleri ifade edilirken (Tunç, 2008, s. 1116) çalışmamızın merkezinde bulunan "siyasal kültür" üzerinden kavramsal bir tahdide gidilirse çoğunlukçu (majoritarian), çoğulcu (consensus), oydaşmacı (consociational) ve müzakereci (deliberative) gibi demokrasi modelleri karşımıza çıkmaktadır (Lijphart, 2014, s. 20).

"Çoğunlukçu demokrasi" modeli, çoğunluğu esas alan siyasi kültürün ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Bu modelde iktidar gerek kamu politikaları olsun gerekse siyasi süreç yönetimi dikey hiyerarşi içerisinde merkezi bir tutuma karşılık gelmektedir (Lijphart, 2014, s. 53). Ancak siyasi alana tebarüz etmiş demokrasi, çoğunluğun yönetimine indirgendiğinde bir çeşit çoğunluk diktası oluşturabilmektedir (Kışlalı, 2018a, s. 286). Bu da aslında günümüz siyasına karşılık gelen yönüyle demokrasinin sorunlarından biri olan "hükmedebilmek için çoğunluğu ele geçirme" yaklaşımına karşılık gelmektedir (Schmitt, 2017, s. 22).

Çoğunlukçu demokrasi modelinin dezavantajlı yönlerinin ve risklerinin uygulamada görülmeye başlaması yeni arayışları beraberinde getirerek "çoğulcu demokrasi" modelinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Böylece çoğunluğun esası ile hareket eden iktidarın gücü çoğunlukçu modelin insan hakları, hukukun üstünlüğü, birlikte yaşama kültürü ve saygı esasları gibi konuları işletmesi ile sınırlandırılmıştır (Tekin, 2019, s. 17). Ancak çoğulcu demokrasiler siyasal uzlaşının önünü açarken çatışma fikrini de normalleştirmiştir. Formel olarak gerekli kanunlar, yönetmelikler ve tüzükler çerçevesinde rekabet edilebilmekle beraber çatışmaya dayalı rekabet aslında dolaylı bir şekilde kurumsal yapıların arkasındaki otoriter yapıları ya da rejimlerin karakteristik özelliklerini desteklemektedir (Braud, 2017, s.

73). Çoğulcu demokrasilerin niteliklerinden bir diğeri de karar alma süreçlerinde çoğunluk sağlanmaya çalışırken azınlığın da dâhil edilebilmesidir. Dolayısıyla siyasetin şekillenmesinde geniş toplum kesimlerinin katılımı ve uzlaşısı gerçekleşmesi olasıdır (Şaylan, 2006, s. 11). Çıkar grubu çoğulculuğu olarak da ifade edilen Westminster modeli demokrasilerde iktidar-muhalefet dikotimi üzerine rekabetçi ve çatışmacı bir çoğulculuk anlayışıyla birlikte hiçbir partiyi dışarıda bırakmayan bir yapısallığa da sahiptir (Lijphart, 2014, s. 33). Nitekim çoğulcu demokrasilerde siyasal yapının imkânlarına bağlı olarak çok sayıda parti seçime girebilmekte ve düşük oy oranına sahip olan partiler kimi zaman kilit roller üstlenebilmektedirler. Böylelikle baskın partilere nazaran bu konumdaki partiler siyasal yapının bir parçası haline gelerek uzlaşı kültürünün farklı görünümlerini yansıtabilmektedir (Braud, 2017, s. 271).

Sayısal azınlığın siyasal süreçlere dâhil edilmesinin yanında kültürel çeşitliliğin yoğun olduğu toplumlarda çoğulcu demokrasinin zayıf yönleri izale edilerek "oydaşmacı demokrasi" modeli oluşturulmuştur. Uzlaşma rolü ağır basan bu modelin temel argümanı büyük ittifaklarla geniş yelpazede kapsayıcılığın sağlanmasıdır (Tekin, 2019, s. 19). Oydaşmacı demokrasi genel esaslarda, geniş politika hedeflerinde birlikte hareket etmeyi, uzlaşmayı öne çıkarırken detaylarda anlaşmazlığa yahut makro hedefler için mikro alandaki anlaşmazlığın göz ardı edilmesine izin vermektedir (Heywood, 2018b, s. 34). Başka bir ifadesiyle oydaşmacı demokrasi, çoğunlukçu modellerin ortaya koyduğu iktidar-muhalefet ilişkisinde çoğunluğun iktidara, azınlığın da muhalefete konumlandırılmasına karşı çıkmaktadır. Dolayısıyla iktidara ortak olmayan partilerin yönetim süreçlerinden dışlanmasını bir tür demokrasi ihlali olarak görmektedir. Bunun için siyasal çatışmanın yüksek olduğu bazı ülkelerde siyasal sorunları çözmek için siyasal kültür ve siyasal yapı arasındaki ilişki değerlendirilerek uzlaşmacı nitelikleri ağır basan oydaşmacı demokrasi modelleri tercih edilmektedir (Lijphart, 2014, s. 53-54).

Demokrasi teorilerinin ulaştığı diğer bir nokta, demokrasinin mahiyetinden yola çıkarak siyasi kültürün oluşmasında daha merkezi kavramlara yer verilmesidir. Yurttaşların sürekli katılımını, tartışma ortamına dâhil olmalarını ve karşılıklı güven içerisinde ortak karar almalarını esas alan bu anlayış müzakere kavramını ve "müzakereci demokrasi" modelini geliştirilmiştir (Orum & Dale, 2016, s. 132). Bu minvalde müzakereci demokrasinin en önemli yönü müzakerede bireyi öne plana çıkarmasıdır. Dolayısıyla bireyselliğin daha fazla göründüğü modern dönemde oluşturulan siyasi sistemlerin kişilerin iradesini göz ardı etmesi

durumları ve uzlaşının dar bir anlama indirgenmesi müzakereci demokrasinin örtük eleştirilerin başında gelmektedir (Bağce, 2007, s. 11).

2.3. Spesifik Kuramsal Çerçeve

Kavramsal çerçevenin akabinde başka bir yönüyle siyasetin felsefi arka planın yanında, onun bir pratik olarak ele alındığı siyasal yapı ve bileşenlerinin değerlendirilmesi konunun tamamlayanı olarak belirlenmiştir. Bu çalışmanın özgün yönü olarak da ortaya çıkan bütüncül sistematiğinde siyasal teoriler ve pratikleri birlikte ele alınmıştır. Dolayısıyla eklektik kavramsal çerçevede kümülatif olarak yorumlanan kavramlar, kuramsal çerçeve bölümünde siyasal pratik olarak belirlenen kavramlarla kombinasyonel bir ilişki içerisine sokulmuştur. Bu minvalde çalışma; gidişatı, kapsamı ve sınırlılıkları bakımından bu bölümde hükümet sistemleri, seçim sistemleri ve siyasi partiler alt başlıklarıyla demokratik hükümet sistemleri zemininde değerlendirilmiştir. Ayrıca bölümün ikinci ve üçüncü başlıklarında tezin teorik çerçevesiyle ele alınan yaklaşımların Türkiye siyaset tarihi açısından değerlendirilmesine siyasal yapı, "Türkiye Siyasal Hayatında Yapısal Değişimler" ve "Türkiye Siyasal Hayatında Uzlaşı Kültürü Nitelikleri" başlıkları ile yer verilmiştir. Böylelikle örnekleme geçilmeden geniş bir havzada tümdengelim metodu kullanılarak tezin ana sorusuna ilişkin olası çözümlemelerin betimsel alt yapısı oluşturulmuş ve belirleyici bazı değerlendirmelere yer verilmiştir.

2.3.1. Siyasal Yapı

Siyasal yapı konusu literatürdeki birçok çalışma açısından teknik bir olguya indirgenmekle birlikte siyasal kültürden bağımsız bir siyasal yapı tasavvurundan bahsetmek her şeyden önce insanı ve toplumu görmezden gelmeye itmektedir. Bu sebeple siyasal yapıyı sadece şekil unsurlarından ibaret görmek ya da siyasal kültürü sadece teorik yönleriyle ele almak konunun bütünlüğü bozmaktadır. Konunun bu yöndeki hassas dengesi de göz önüne alınarak çalışma; gidişatı, kapsamı ve sınırlılıkları bakımından bu bölümde hükümet sistemleri, seçim sistemleri ve siyasi partiler alt başlıklarıyla demokratik hükümet sistemleri zemininde ele alınmıştır.

2.3.1.1. Hükümet Sistemleri

Siyasal yapının oluşmasındaki en önemli unsurlardan biri hükümet sisteminin belirlenmesidir. Hükümet sistemi temel işlev olarak yasama, yürütme ve yargının yapısal konumlarını anayasal olarak düzenlemektedir. Böylelikle ülkedeki iktidar gücünün kullanım şekli, sınırlamaları ve siyasal alanda hangi organın ön plana çıkacağı belirlenmiş olmaktadır (Şahin, 2014, s. 31). Günümüzde demokratik hükümet sistemleri parlamenter, başkanlık ve yarı başkanlık olmak üzere üç ana kategoride değerlendirilmektedir. Bu sistemleri birbirinden ayıran temel unsurlar ise yasama-yürütme ilişkisi, kuvvetler ayrılığı düzeyi ve devlet başkanı ya da iktidarın yetkileridir (Heywood, 2018b, s. 460). Ancak devletlerin içinde bulunduğu bazı özel şartlar bazen yasama ve yürütme yetkilerinin seçimle belirlenen parlamentoda toplanmasını gerektirebilmektedir. Bu durumda oluşan hükümet sistemine de meclis hükümeti sistemi denmektedir (Karatepe, 2013, s. 224).

Hükümet sistemi tartışmalarında asli değişken olarak değerlendirilen konunun başında toplumun genel eğilimleri gelmektedir. Toplumlar hükümet sistemlerini çoğunlukla bu siyasal kültür üzerinden belirlemektedir. Dolayısıyla toplumun siyasal dinamikleri, demokratik seviyesi, demografik şartları, coğrafi konumu, eğitim düzeyi gibi siyasal kültürünü biçimlendiren sebepler hükümet sistemini de şekillendirmektedir (Aydın, 2016, s. 13). Ancak toplumların ve siyasal düzenin "demokrasi algısı" hükümet sistemlerinin niteliği noktasında en belirleyici unsur olarak kabul edilmektedir. Böylelikle devletin asli nitelikleri, anayasanın oluşturulmasından kuvvetler ayrılığı prensibinin uygulanışına, temel hak ve özgürlüklerden kamu kaynaklarının kullanımına belirli bir anlayışın ürünü olarak tebarüz ederek topluma bir tür siyasal uzlaşı kültürü vasfı kazandırmaktadır (Şahin, 2014, s. 35-36).

Bu bölümün alt bileşenlerinin oluşturulmasında çalışma örnekleminin sınırlılıkları dolayısıyla sadece "parlamenter sistem ve koalisyonlar" ile "başkanlık sistemi ve kabine" başlıklarına yer verilmiştir.

2.3.1.1.1. Parlamenter Sistem ve Koalisyonlar

Parlamenter sistem, 18. yüzyıl İngiltere'sinde toplumsal sınıflar ve monarklar arasında geçen anlaşmazlıklar sonucu ortaya çıkmış bir hükümet sistemidir. Sistemin yapısal hale gelmesi ise 1789 Devrimi sonrası Fransa'nın temsili sisteme geçmesi ve ilk parlamentoyu kurması ile gerçekleşmiştir. 19. yüzyıla gelindiğinde Avrupa'da anayasal ya da meşruti monarşiler

yaygınlaşmış ve bunun sonucu olarak parlamentolar monarklardan daha güçlü duruma gelmiştir. Mutlak krallıkların yıkılması boyunca da parlamenter sistem, kendini siyasal özgürlükler üzerinden kurması ve parlamenterlerin elit temsili sebepleriyle liberal ve seçkinci olarak tanımlanmıştır (Karatepe, 2013, s. 228). 20. yüzyıldan günümüze ise parlamenter sistem, partiler üstü temsiliyeti olan anayasal bir hükümdar veya yürütme dışından bir cumhurbaşkanı ile parlamento önünde sorumlu olan bakanlar kurulunun yetki dengesine üzerine şekillenmiştir (Braud, 2017, s. 272).

Parlamenter sistemin başlıca özellikleri ise şu şekilde sıralanmaktadır: Hükümetler parlamento seçimleri sonuçları neticesinde beliren parti temsili usulüne göre belirlenmektedir. Hükümet temsilcileri ayrı bir seçim ya da atamaya gerek duyulmadan yine parlamento üyelerinden seçilmektedir. Hükümet yasalarla belirlenen kriterlere göre parlamentonun güvenini, başka bir ifadeyle güvenoyu almak zorundadır. Hükümet, uzlaşının bozulması ya da genel seçim çağrısı gibi durumlarda sona ermektedir (Heywood, 2015, s. 248-249). Hükümetler, parti sisteminin parçalı ve nispi temsil seçim sisteminin uzlaşıyı desteklemediği durumlarda ise istikrarsız olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla hükümetler, çoğunluk kontrolünün ve parti disiplininin sağlandığı durumlarda yapısal olarak işlevini sürdürmeye devam etmektedir (Heywood, 2018b, s. 462).

Schmitt'e (2017, s. 17; 24; 49) göre parlamentarizm, demokrasi ile paralel bir gelişim göstermiş ve belirgin bir ayrıma tabi tutulmadan benzer çağrışımlarla anılmıştır. Ancak zamanla liberal parlamenter sistemdeki fikir ve uygulamalar demokrasi ile özdeş olmadığı düşüncesini ortaya çıkarmış ve bu makas giderek açılmıştır. Parlamentarizmi haklı çıkarmak için öne sürülen görüşler geçerliliğini yitirmiş ve geriye sadece siyasal bir teknik kalmıştır. Demokrasi ise kendini şekil ve rejim unsurlarından biraz daha ileri taşıyarak farklı yönetim tarzlarını yorumlayan bir düşünce biçemine dönüşmüştür. Örneğin, bu teoriye göre diktatörlük demokrasiye mutlak aykırı olmadığı gibi, demokrasi de diktatörlüğü mutlak kaldırıcı değildir (Tunç, 2008, s. 1116).

Parlamenter sistemin felsefi paradigması ise temelde "siyasal uzlaşı" üzerine kurulmuştur. Gerek iktidarda gerekse meclis temsiliyetinde iki ya da daha fazla partiden oluşan süreçler uzlaşı adına yapısal olarak desteklenmektedir. Burada siyasal uzlaşı mekanizmasını işletecek olan partilere yüklenen en önemli fonksiyon ise ittifak ya da koalisyon gibi süreçlerde demokratik teamüller gereği siyasal uzlaşıya müsait olmalarıdır. Dolayısıyla siyasal uzlaşı

kültürü gelişmemiş toplumlarda parlamenter sistemin sıhhatli bir şekilde varlığını sürdürebilmesi imkânlı görülmemektedir (İzci & Sarıtürk, 2017, s. 523).

Parlamenter sistemin temel hükmetme ve işleme becerisi "koalisyon" kavramına dayanmaktadır. Bu yüzden parlamenter sistemin partilere yönelttiği ana düşünce koalisyona yani siyasal uzlaşmaya müsait ve hazır olmalarıdır. Ancak koalisyonlar, parlamenter sistem içinde hükümet kurmak için gerçekleştirilen bir siyasi iş birliklerini temsil ettiği kadar, seçim ittifak ve iş birlikleri, siyasi blok oluşturma, ortak adaylar çıkartma gibi türevleri de kapsamaktadır. Koalisyon olgusu üzerine yapılan kuramsal çalışmalarda ise siyasi parti sistemleri, seçim sistemleri, koalisyon pazarlık süreçleri, politika uyumları türünden etkenler yapısal olarak değerlendirilmekte, hatta oyun teorisi gibi yaklaşımlarla koalisyon varsayımları incelenmektedir (Kontacı, 2016, s. 34-39). Diğer yandan kuramsal açıdan koalisyonlarda siyasi uzlaşı önemli bir faktör olmasına rağmen sistem gereği bazı siyasal pratiklerde birliktelik zorunlu olarak gerçekleştiği için uzlaşının kâmil manada sağlanamadığı değerlendirilmektedir. Dolayısıyla koalisyonlar her ne kadar uzlaşının bir ürünü olsa da uzlaşının kendisi değildir (Tandoğan, 2019, s. 35).

Literatür, koalisyonların demokrasinin kalitesi ve sürdürülebilirliği üzerindeki etkisini de ortaya koymaktadır. Arend d'Angremond Lijphart (1936-…) koalisyonların norm haline geldiği ülkelerin kadın temsili, siyasi eşitlik, siyasal katılım, demokrasi memnuniyeti gibi çeşitli kalite göstergelerine göre "daha iyi" olduğunu savunmaktadır. Buna karşılık Giovanni Sartori (1924-2017) bütün koalisyon sistemlerinin eşit derecede sürdürülebilir olmadığını ileri sürmektedir. Genel olarak anlaşılan hükümet koalisyonlarının partiler arası bir uzlaşı olduğudur. Koalisyon ortaklarının farklı hedefleri olsa da bu hedefleri gerçekleştirmek için paylaşılan ve iş birliği yapılan hedefler üzerinde birleşmeleri gerekmektedir. Taraflar, bu ortak hedefleri kendi başlarına takip edemedikleri veya bu hedeflerin peşinde gitmenin maliyetli olduğunu anladıkları durumlarda koalisyonlara girmeyi tercih etmektedirler. Neticede koalisyon partileri arasındaki etkileşimler koalisyon politikası olarak etiketlenen tutumların temelini oluşturur. Siyasi partiler uzlaşı ile bir yandan kendi partilerinin hedeflerine ulaşmayı amaçlarken diğer yandan koalisyon ortaklarıyla uyum içerisinde olmaya çalışırlar. Böylece taraflar kendi menfaatlerini en üst düzeye çıkarırken koalisyon yükümlülüklerinden mümkün olduğunca kaçınmaya çalışırlar (Vercesi, 2016, s. 176-177).

Koalisyon görüşmeleri kazanım veya tavizler hususunda uzlaşının gerçekleşeceği zeminin şekillenmesinde önemli bir kavşak noktasıdır. Bir araya gelen partiler, uzlaşıya varabilmek

için birbirlerinin alanlarına giren farklılıklarını ikinci plana atarak ortak bir paydada buluşmaya çalışırlar (Kontacı, 2016, s. 41). Koalisyon görüşmelerindeki ilk seçenek, bir güven ve anlaşma sağlanması arasındaki asgari tavizdir. Bu tür siyasi uzlaşılarda taraflar hemfikir oldukları veya katılmamaları için hiçbir nedenleri olmayan politikaları desteklemektedirler. Ancak asgari taviz, hükümeti eylemsizliğe zorlayacak kadar kısıtlayabilir ve istikrarsız ya da kısa ömürlü bir nitelemeye itebilir. İkinci seçenekte ise partiler kabineye ve ortak bir programa dâhil olacak şekilde muhtelif roller üstlenmektedir. Böylece partiler ortak hedeflerle hükümeti daha istikralı bir noktaya taşıyabilirler. Koalisyon partileri kendi destekçileriyle konuşurken olumsuz görüşü kullanma eğiliminde olmalarına rağmen birbirleriyle konuşurken olumlu görüşe başvurmaktadırlar. İlk durumda, partiler daha fazla oy alabilmek ve daha ziyade tek başlarına iktidara gelebilmek için koalisyonda uzlaşmaya gerek kalmadan kendilerine daha rahat bir alan açmaya çalışmaktadır. Dolayısıyla diğer partilerle ilişkileri asgari düzeyde tutmaya çalışmaktadırlar. Ancak ikinci durumda partiler seçim sonrası koalisyona zorunlu olarak muhatap olduklarında uzlaşma, azami düzeyde taraflarının vizyonları ve politik tutumları çerçevesinde gündem yapılmaktadır (Bellamy, 2012, s. 441-444).

Seçim sonuçlarına göre koalisyonun zorunlu olduğu durumlarda koalisyon oluşumu için bir araya gelen partilerden bazıları kabine dayanıklılığına bazıları kabine pozisyonlarının dağılımına bazıları da politika sonuçlarına odaklanmaktadır. Burada siyasal uzlaşı, sadece siyasi sürecin alt çizgisini temsil eden getiriler olarak değerlendirilmektedir. Ancak bu getirilerin neler olabileceğine ilişkin öne sürülen kavramsallaştırmada tartışmalar halen devam etmektedir (Volcansek, 2007, s. 96-97). Diğer yandan sistemin öngörüsü çerçevesinde koalisyonlar en radikal parti tutumlarını dâhi etkileyerek uç partilerin bir araya gelmesine imkân tanımaktadır. Bu da demokratik sistemde radikal bir dengeleme yapmaktadır. Yani uç kutupların ya da farklı politik tutumlara sahip partilerin uzlaşısını meşrulaştıracak zemin hazırlar. Şartlara göre bu tarz durumlar kompleks, asimetrik ya da zorlayıcı da olabilmektedir. Ancak her zaman yüksek oy alan partilerin önerileri kabul ediliyor değildir. Daha düşük oy alan partiler sistem gereği oy oranının üzerinde kazanımlar sağlayabilmektedirler. Bu da uzlaşının değişkenlerine bağlanmaktadır (Gerber & Ortuno-Ortin, 1997, s. 447). Örneğin tek kutuplu sistemler, iki kutuplu sistemlere göre pazarlık süreçleri bakımından değerlendirildiğinde daha uzun ve girift ilişkilere sahne olabilmektedir. Bunun sebebi ise iki kutuplu sistemlerde partiler birbirlerine mecbur iken tek kutuplu sistemlerde alternatifler ve olasılıklar çoğalmaktadır. Dolayısıyla düşük oy oranına sahip

partiler bile önemli konumlarda bulunabilmektedir. Toplumsal açıdan değerlendirildiğinde ise aşırı kutuplaşmaların yaşandığı durumlarda koalisyonlar fikir ayrılıklarını yumuşatmak, hoşgörü düzeyini yükseltmek, rasyonelliği artırmak, ortak paydayla hareket etmek gibi politik tavırlarla siyasal uzlaşı kadar, toplumsal uzlaşının da önünü açmaktadır. Netice itibariyle siyasi uzlaşı üzerine kurulan koalisyonlar, hükümet kurmak için gerçekleştirilen teknik bir usulden öte, siyasal yapıyı koruma, demokrasi kültürünü geliştirme ve toplumsal barışı sağlama gibi birçok işlevi yerine getirmektedir (Kontacı, 2016, s. 42-46).

Teknik ve temel olarak koalisyonlar "çoğunluk esasına" göre üçlü bir tasnifle ele alınmaktadır. Birincisi, koalisyonu oluşturan parti ya da partilerin aynı zamanda parlamentodaki çoğunluğu elinde tuttuğu "asgari çoğunluk koalisyonu". İkincisi, koalisyonun oluşmasında asgari çoğunluğu aşmış "geniş çoğunluklu koalisyon". Üçüncüsü de asgari çoğunluk tarafından oluşmamış ancak hükümetin oluşması için desteklenen "azınlık hükümeti" ya da "dar çoğunluklu koalisyon". Bu durumda tek parti ve asgari çoğunlukla kurulan koalisyonlar daha çoğunlukçu, çok parti ve geniş çoğunlukla kurulan koalisyonlar da daha oydaşmacı olarak nitelendirilmektedir.

Koalisyon kuramları çerçevesinde "oluşum biçimine" göre altı çeşit koalisyon vardır: Birincisi, asgari çoğunluklu koalisyonlardır. Koalisyon oluşumu için asgari çoğunluğu sağlayan bu tarz koalisyonların temel varsayımında siyasi partiler güçlerini koalisyona azami ölçüde yansıtmayı hedeflerler. Burada en dikkat çeken nokta, düşük oya sahip olmasına rağmen koalisyon sınırına ulaştıran anahtar partinin pozisyonudur. Bu durumda en düşük oya sahip olan parti oy oranına nazaran hükümette daha fazla bakanlığa sahip olabilmektedir. İkincisi, asgari büyüklükteki koalisyonlardır. Bu koalisyonlar milletvekili sandalye sayısına göre asgari durum gözetilerek şekillenmekte ve koalisyon oluşmasında fazla partilerin dışarıda kalması sağlanmaktadır. Böylece partiler hükümette daha fazla bakanlık elde edebilmektedir. Üçüncüsü asgari sayıda partiden oluşan koalisyonlardır. Buradaki temel yaklaşım koalisyonda en az sayıda parti bulunması üzerine kuruludur. Dördüncüsü, asgari çeşitliliğe sahip koalisyonlardır. Amaç, birbirlerine politik olarak yakın partilerle koalisyon kurulması sağlanarak hükümet programında partilerin siyasi tavizler vermesini engellemektir. Beşincisi, çoğunluklu bağlantılı koalisyonlardır. Ana varsayımı, birbirine yakın partilerin bir araya gelmesine ve asgari şart yakalanamıyorsa ikinci halka yakın partilerin koalisyona dâhil edilmesine dayanmaktadır. Altıncısı da politikalara dayalı koalisyonlardır. Bu tür koalisyonların yaklaşımında parti politikalarının merkeze alınarak

uzlaşılması vardır. Yani koalisyon sürecindeki partilerin odak noktasında bakanlıklara olanca nüfuz etme değil, belli politikaları gerçekleştirme yer almaktadır (Lijphart, 2014, s. 111-118).

Koalisyon hükümetlerinin kurulmasında "baskı merkezine" göre üç tür yaklaşım vardır. Birincisi, partilerin baskın ilkeli olarak hareket ettiği düşük kabine hiyerarşisi. İkincisi, kabine dağılımı sonrasında her bir birimin baskın olduğu güçlü bakanlık kurumsalı. Üçüncüsü de koalisyonun kolektif baskın ilkelerle oluşturulduğu güçlü koalisyon otoritesi. Ancak bu modellerin her biri politik gerçekliğin basitleştirilmiş halleridir. Örneğin, partiye özgü önemli farklılıkları veya kabine partilerinin göreceli pazarlık gücünü etkileyen ve burada teorik hale getirilen kurumsal faktörler tali olarak değerlendirilmektedir (Back, 2016, s. 361).

Koalisyon teorileri literatürü açısından benzer bir tasnif de yasama medyan (1), bakanlık özerkliği (2) ve baskın oran (3) modelleri şeklindeki "koalisyon politikası" temelli yaklaşımla oluşturulmuştur. Birincisi, koalisyondaki her bir partinin hükümetin hedefleri noktasında kendi partisinin politik rengini yansıtmaya çalıştığı tavrı göstermektedir. İkincisi, kabine bakanlarının politika oluşturma ve uygulamada oynadığı merkezi rolü kabul etmektedir. Burada her koalisyon partisinin hükümet politikasını kontrol ettiği bakanlıklar kapsamındaki yasama girişimlerine kendi politik görüşünü uyguladığı şeklindedir. Üçüncüsü de politika oluşumunda seçim sonuçları neticesinde partilerin aldıkları oy oranlarının doğrudan etkili olduğunu ileri sürmektedir. Birinci modele göre koalisyon oluşumu tarafların portföyleri ve hükümet politikaları üzerinden gerçekleşen sıralı taleplerine ve rekabet gücüne dayanmaktadır. Taraflarca oluşturulan uyumlu talepler dizisi hükümetin oluşmasını kolaylaştırmaktadır. Pazarlığı açan kurucu parti, hükümet politikasını medyan seçmenin pozisyonuna karşılık gelmesini tercih eden ve partizan olmayan bir başbakan tarafından uygulanacağını varsayar. İkinci modele göre koalisyon hükümeti tarafından yapılan politika belirleme hesabı, bakanların kendi yetki alanlarına giren konularda dominant hareket edebilmeleri üzerine gerçekleşmektedir. Bakanlık özerklik modelinde politika bu nedenle ilgili bakanlığı kontrol eden partinin ideal noktasına karşılık gelmektedir. Bu iki modelde de bakanlık özerkliği varsayımının kritik amacı, politika yapmanın doğru bir yolunu izlemek değil, politika beklentilerini bir koalisyon pazarlığı modeline dönüştürerek koalisyonun parti hedeflerine daha fazla hizmet etmesini sağlamaktır. Üçüncü modele göre de koalisyon politikasını en yüksek oyu alan parti ya da

partilerin belirlemesi beklenmektedir. Bu sezgisel beklenti, aynı zamanda koalisyon politikası ve parlamenter hükümet sistemi üzerine çeşitli çalışmalar yapanlar için temel bir varsayım olarak kabul edilmektedir (Martin & Vanberg, 2014, s. 979-982).

Koalisyon partileri üzerine yapılan araştırmalara göre koalisyon ortak sayısı çoğaldıkça ve koalisyon partileri karşıt veya aşırı uç siyasi görüşte olduklarında uzlaşı için yapılan pazarlıklar zorlaşmaktadır (Volden & Carrubba, 2004, s. 1). Diğer yandan orantılı sistemler doğal olarak çok partili temsilin olduğu yapıları ortaya çıkarmaktadır. Koalisyonda parti sayısı arttıkça hükümet belirsiz bir sorumluluk ile ilişkilendirilirken yasama koltukları çoğunluğa sahip tek bir parti tarafından doldurulduğunda sorumluluk ve muhatap tek bir noktada toplanmaktadır. Bir veya birkaç muhalefet partisine bağımlı olan koalisyon hükümetleri ve daha az ölçüde azınlık hükümetleri hesap verebilirliği gizlemekte ve olup biten olumsuzluklar karşısında seçmenlerin veya rakip partilerin suç atmasını zorlaştırmaktadırlar (Lundell, 2011, s. 153). Dolayısıyla parlamenter sistemde en istikrarlı model olarak tek parti tarafından kurulan hükümet ya da kolektif hedeflere sahip benzer partilerce oluşturulan koalisyon görülmektedir (Türe, 2001, s. 77). Ancak koalisyonda bulunan partilerin özellikle de güçlü partinin kendi içindeki hiziplenme derecesi kuvvetli ise koalisyonun genel karakteri ortak sayısından ya da diğer ortak partilerin baskınlığından ayrılarak güçlü hizipli partinin tavrına dönüşebilmektedir. Bu sebeple disiplinli partilere nazaran, güçlü hiziplere sahip partiler koalisyonda bulunduklarında koalisyonun kısa ömürlü olması yüksek ihtimalli gözlemlenmektedir (Lijphart, 2014, s. 102).

Koalisyon ve uzlaşı yönetimini konu alan çalışmalarda koalisyon ortaklarının ortak kararlara neden ve nasıl ulaştığının cevapları aranmaktadır. Koalisyonlarda partiler arası uzlaşma biçimi analiz edildiğinde süreci ve sürecin gelişimini çözmek için parti içi siyasetin dikkate değer olduğu tespit edilmiştir (Vercesi, 2016, s. 173-174). Parti içi politika göz önüne alındığında kurumsal kaybı en aza indirmek için ana ilkelere en yakın olan politikacıların bireysel politika pozisyonlarından veya parti içi çeşitliliğinden yararlanılmaktadır. Güçlü koalisyon hükümeti geleneğinin mevcut olduğu yerlerde bakanların kendileri ve koalisyon arasındaki politika mesafesine göre seçilme eğilimler vardır (Back, 2016, s. 374). Bu noktada ortaya çıkabilecek sorun, koalisyon hedeflerine ulaşmak için gerçekleşen hükümet dayanışmasında parti içi yaklaşımların koalisyonun aleyhine işlemesidir. Dolayısıyla hükümet ayakta kalabilmek için diğer partilerle uzlaşma becerisi geliştirebildiği gibi, parti içi tutumları da uzlaştırmak durumundadır. Bunun için koalisyonun oluşumunda ve

sürdürülebilirliğinde parti bütünlüğü ve disiplini partiler için önemli bir gündem maddesidir (Duverger, 1993, s. 519).

Parlamenter sistemin siyasal pratiklerinin gereği olarak oluşan başbakanlık kurumu ve ona yetkilendirilen başbakan, koalisyonların da asgari paydasını temsil etmektedir. Böylelikle başbakan bu temelden itibaren oluşabilecek bütün uzlaşı durumlarına koalisyon adına liderlik etmektedir. Maurice Duverger (1917-2014) sahip olduğu yetkileri bütünüyle kullanabilen bir başbakan için "*seçimle gelmiş kral*" benzetmesi yapmaktadır. Ancak gücü kullanma en gelişmiş devletlerde, hatta koalisyonun içindeki yetki paylaşımında ve bakanlıklara müdahalede bile çoğu yönden sınırlandırılmıştır. Dolayısıyla koalisyonda lokomotif partinin bakanlık sayısı arttıkça onu temsil eden başbakanın yönetme gücü de artmaktadır (Türe, 2001, s. 71-75). Bu güç dengesinde eğer partiler birbirlerine yakın büyüklükteyseler başbakanın rolü daha uzlaşmacı olmaktadır. Bu tarz hükümet kombinezonlarında tamamlayıcı bakanlıkların koalisyon partileri arasında paylaştırılması tarafsızlaştırma ya da gücü dağıtma taktiğine başvurulduğunu göstermektedir (Duverger, 1993, s. 511).

Siyasal uzlaşı kültürü, yapısal fonksiyonlarının yanı sıra politik uzantılara da sahiptir. Parlamenter sistemde bu yön koalisyon tutumları başlığı altında incelenmektedir. Koalisyon pazarlığının bağlamı ne olursa olsun politika bir faktördür çünkü seçmenler parti platformlarına veya hükümette portföylerin dağılımına değil, nihai politikalara önem vermektedir. Bu nedenle koalisyonun sıhhatli oluşabilmesi için tarafların çeşitli hükümet oluşumları sonucunda hangi politikaların yürürlüğe gireceğine dair açık beklentileri olmalıdır. Dolayısıyla politika oluşturma ve uygulama koalisyon oluşumu ve davranışında çok önemli unsurlardır (Volcansek, 2007, s. 95-97). Birden fazla siyasi partiden oluşan hükümetler politika yapımında temel bir sorunla da yüzleşmek zorundadırlar. Koalisyon partilerinin tercihleri genellikle önemli ölçüde farklılık gösterir ancak hükümet herhangi bir konuda sadece bir ortak politika benimseyebilir. Bu gerçek, demokratik temsilin kalitesi üzerinde geniş kapsamlı sonuçları olan kritik bir soruyu gündeme getirmektedir: Koalisyon genel olarak hangi partinin politikası yansıtıyor? Politika hususlarını açıkça içeren bir dizi resmi koalisyon oluşum modeli, koalisyon hükümetleri tarafından benimsenen politika konumunun ortakların konumları arasında yer alan bir uzlaşma olduğunu göstermektedir. Hükümet politikasının meşru yeri ise politikanın hükümetteki tarafların ideal noktaları arasında bir uzlaşmayı temsil ettiği yönündedir. Bu hesaplar aynı zamanda koalisyon

hükümeti altındaki politika sonuçlarının nerede olacağı konusunda önemli bulgular barındırmaktadır (Martin & Vanberg, 2014, s. 979-982).

Konunun gelinen bu noktasında koalisyon uzlaşılarının en önemli sorununun "istikrarsızlık" olduğu tespit edilmiştir. Ancak istikrarsızlık olarak telakki edilen durumun bir tek nedeni yoktur. Örneğin, hükümetin dağılması; kabinenin yeniden oluşumu, koalisyonun bozulması, başbakanın değişimi, yeni seçimlerin yapılması gibi anlamlara da gelebilmektedir. Öne sürülen asıl olumsuz nokta ise çok partili koalisyonların siyasal krizleri beraberinde getirdiği ve parlamento dağılımında partilerin uzlaşıyı sürekli olarak sağlayamadıkları üzerine odaklanmaktadır. Bu durumda çözülmesi gereken sorun, çok partili yapılaşmayı ortadan kaldırmaktan ziyade, demokratik teamüller gereği çok partili hayatta siyaset yapma biçimini değiştirmek olarak ileri sürülmektedir (Kontacı, 2016, s. 46-48; 56).

2.3.1.1.2. Başkanlık Sistemi ve Kabine

Başkanlık sistemi, yönetimde yasama ve yürütme organlarının siyasal ve anayasal açıdan keskin ayrımına dayanmaktadır. Birbirlerinin varlıklarına anayasanın vermiş olduğu güç dengesinden dolayı müdahale edemezler. İstisnai durumlar haricinde başkan, meclisi feshedemezken meclis de başkanı görevinden uzaklaştıramaz (Heywood, 2015, s. 218-219). Yönetim organları seçimler gerçekleştikten sonra birbirlerinden bütünüyle ayrı ve bağımsız olarak çalışırlar. Parlamenter sistemden ayrılan en önemli özelliği ise başkanın doğrudan halk tarafından seçilmesi ve sembolik değil, doğrudan icracı olmasıdır. Dolayısıyla sistem gereği başkan, devletin ve hükümetin başını birlikte temsil etmektedir. Bu meşruiyet zemini başkanı geniş yetkilerle donatırken birçok yönüyle de güçlü kılmaktadır. Bu sebeple başkanlık sisteminde demokrasi, kişisel iktidarın odağında değerlendirilmektedir (Karatepe, 2013, s. 225).

Başkanlık sisteminde yürütmenin tek merkezde toplanması ve partiler arası bir siyasal uzlaşıya muhatap olmaması öncelikle başkanın hızlı karar almasını sağlamaktadır. Başkanın yasama tarafından denetlenmemesi ve halk tarafından doğrudan seçildiği için güvenoyuna gerek duymaması sert güçler ayrılığının göstergelerindendir. Diğer yandan -olağanüstü durumlar hariç- başkanın iki seçim arası herhangi bir değişime maruz kalmadan iktidarda kalması sistemi istikrar ilkesiyle öne çıkarmaktadır. Bu durumda başkanın inisiyatifiyle kurulan kabinedeki bakanlar ne yasama temsiline sahip olmak zorundadırlar ne de yasamaya

karşı sorumludurlar. Bu keskin ayrım sebebiyle de yasama çalışmalarında görev alamamaktadırlar (Şahin, 2014, s. 41).

Başkanlık sistemiyle ilgili yapılan çalışmalarda yasama ve yürütme olasılıklarının devletlere göre projeksiyonları önemli bir yer tutmaktadır. Örneğin, birinci olasılıkta başkan, parlamentodaki çoğunluk partisiyle ilişki halindedir. Eğer başkan aynı zamanda partinin de lideri ise hem parti içi hem de hükümet otoritelerini pekiştirmiş olur. Diyalektik bir düşünce ile bakıldığında ise parlamentonun yürütme üzerindeki bağı zaten yapısal olarak ayrılmışken iltisaklı konulardaki etkisi de başkan lehine artmıştır. Dolayısıyla kuvvetler ayrılığı bu olasılık geçekleştiğinde neredeyse işlevini tamamen yitirmektedir. İkinci olasılık da ise başkanla parlamentodaki çoğunluk ayrı partilerdedir. Bu durumda etki biçimi tersine döner ve parlamento içi muhalefet güç kazanarak başkanın politikalarını tevcih eder. Ancak bu ve diğer olasılıkların gerçekleşmesi tek boyutlu içeriklerle açıklanamaz; seçim sistemi, parti sistemi gibi diğer yapı şartları olasılıkların yorumlanmasında önemli değişkenler olarak değerlendirilmektedir (Duverger, 1993, s. 518).

Başkanlık sisteminin sorunlarına ilişkin yapılan değerlendirmelerde çifte meşruluk, tek kazanan, yasama-yürütme mücadelesi gibi demokrasiyi ve siyasal uzlaşı kültürünü doğrudan etkileyen konular gündeme getirilmektedir. Birincisi, başkanlık sisteminde başkana verilen çifte meşruluk yetkisinin demokrasi anlayışının gelişmediği ve uzlaşı kültürünün zayıf olduğu yerlerde yürütmenin kitlenmesi krizine sebep olmasıdır. Birçok ülkede bu sorunu aşabilecek anayasal düzenleme olmadığı için yasama organı başkan tarafından imzalanan kanun hükmünde kararnameler ile by-pass edilmektedir. Bu durumun sürekli hale gelmesi ise kişisel iktidar ve sistem tıkanıklığı sebebi ile demokrasinin göz ardı edilmesine yol açmaktadır (Şahin, 2014, s. 43). İkincisi, başkanlık sisteminde seçim sistemi gereği kazananın tek bir kişi ya da ekip, kaybedenin ise geriye kalanlar olmasıdır. Siyasal uzlaşı kültürü oturmamış ülkelerde bu durum sert kuvvetler ayrımının pekiştirmesiyle iktidar-muhalefet ilişkisinin gerilimli geçmesine, toplumsal çatışmaların vuku bulmasına ve siyasal kutuplaşmanın artmasına sahne olmaktadır. Üçüncüsü ise yasama ve yürütme faaliyetlerindeki çalışma alanlarının bir mevzilenme unsuru olarak çatışmaya sebep olmasıdır. Bu durumda iki organ birbirini kilitleyerek hantal, etkisiz ve işlevsiz kalabilmektedir. Ancak diğer hükümet sistemlerde olduğu gibi başkanlık sisteminde de olumlu ve olumsuz olarak beliren yanlar ülkenin siyasal kültürüyle doğrudan ilişkilidir. Dolayısıyla her ne kadar anayasal ve yapısal mekanizmalar formel olarak adil devletin ve

toplum barışının tesisi için tasarlansa da siyasal kültür, amaçlanan hedef için öncü bir umdedir. Bu sebeple başkanlık sisteminin otoriter ya da demokratik olmadığı varsayımı değişken bir durumdur (Karatepe, 2013, s. 226-227).

2.3.1.2. Seçim Sistemleri

Seçim sistemleri temsili demokrasilerin olduğu siyasi yapılarda olmazsa olmaz unsurların başında gelmektedir ve pratikte çoğunluk sistemi, nispi temsil sistemi ve karma sistemler olmak üzere üç ana uygulama biçimine sahiptir. Bu sistemlerin seçim kriterlerinin başında ise genel ve eşit oy, gizli oy açık tasnif, serbest ve eşit rekabet edebilme, gözetim ve denetim gibi ilkeler gelmektedir (TÜSİAD, 2006, s. 37). Ancak bu şekilde yapılan bir seçim dâhi demokrasinin tam anlamıyla işlediğini göstermemektedir. Çünkü günümüzde seçimlerin iktidarın meşruiyet kaynağı olduğu temel anlayışı otoriter rejimler tarafından sisteme demokrasi görüntüsü vermek için de kullanılabilmektedir (Yıldız, 2018, s. 115).

Seçim sistemleri, siyasal uzlaşı kültürü ve siyasal toplumsallaşma diyalektiğinin belirgin ve yapısal işlendiği en önemli konulardan biridir. Toplum ve devlet arasındaki ilişki biçiminin ya da siyasal kültürün niteliğine seçim sistemleri doğrudan etki etmektedir. Toplumun oy verme tercihi ve bu tercihin rasyonel bir karşılık bulması seçim sisteminin bir özelliği olarak belirmektedir. Toplumlar bu yönde siyasal toplumsallaşma eğilimlerini harekete geçirmektedirler. Siyasal uzlaşı kültürü bu minvalde seçim sisteminin doğrudan nüfuz ettiği konularda bariz şekillenirken dolaylı etki alanı göz ardı edilemeyecek kadar önemli bulgular içermektedir (Tandoğan, 2019, s. 34). Örneğin, seçim sisteminin aritmetik hesaplamalarla bir takım doğrudan tatbik edilen yönünün yanında orantısızlık derecesi ve parti sayısı gibi öngörüler sebebiyle dolaylı olarak oy verme eğilimlerini etkilemektedir (Lundell, 2011, s. 151). Dolayısıyla ülkelerde siyasal tarafların spekülatif ortaya çıkması, tarafsız seçmen kitlelerinin büyük bir yekûn oluşturması gibi yan etkiler gözlemlenmektedir. Uzlaşma kültürünün gelişmediği toplumlarda seçim sisteminin bu yan etkileri siyasi partilerin ve de siyasal kültürün yapısı itibariyle birçok kriz ataklarına yol açabilmektedir (Akyıldız, 2016, s. 145).

Siyasal yapı içerisinde seçim sistemlerinin temsilde adalet, siyasal istikrar, güçler dengesini sağlama gibi öne çıkan temel işlevleri vardır. Ancak bu ve benzeri işlevler münferit şekilde devletlerin siyasal kültürü ve toplumsal yapısı çerçevesinde öncelik etkisine sahip olabilmektedir. Siyasal uzlaşı kültürü mihverinde ele alındığında genel olarak uzlaşmanın

güçlü ve ademi merkeziyetçiliğin zayıf olduğu yerlerde temsilde adalet ilkesinin, uzlaşmanın zayıf ve ademi merkeziyetçiliğin kuvvetli olduğu yerlerde ise istikrar ilkesinin ön plana çıktığı tespit edilmiştir. Önemi göz ardı edilemeyecek noktalardan biri de bu tür tanımlama biçimleri ve tasniflerin siyasal kültür için birtakım bilgiler verirken siyasal yapı için mutlak çıkarımlar barındırmamasıdır (Aydemir, 2006, s. 66-67).

Maurice Duverger (1917-2014) parti sistemlerinin ortaya çıkışındaki temel parametrelerden biri olarak seçim sistemlerini göstermektedir. Çünkü seçim sistemleri ve doğal olarak oy verme biçimi partilerin gelişimlerini sınırlayabilir veya teşvik edebilir (Özbudun, 1974, s. 11). Seçim sistemleri özellikle seçimlerin orantılı bir kuralla yapıldığı ve orantısız bir mekanizma bulunmadığı durumlarda daha parçalanmış yasama organları ve koalisyon hükümetleri ile oluşturulmasını sağlayabilir ve dahası parti sayılarını, kuvvet ölçeklerini, ittifak tarzlarını ve temsil üzerindeki etkilerini belirleyebilir. Ancak seçim sistemi ile ilgili bu durumlar parti yapılarını bütünüyle açıklamaz. Çünkü her devlet yapılanmasının ve siyasal kültürün kendine özgü durumları ve müstakil şartları vardır (Vercesi, 2016, s. 175). Bilakis parti sistemleri de -iki parti sisteminin tek turlu çoğunluğu veya çok partili sistemlerin nispi temsili teşvik etmesi gibi- seçim sistemlerini şekillendirebilmektedir. Neticede seçim sistemleri ile parti sistemleri birbirlerine temelden bağlıdırlar ve doğal olarak birbirlerinin etki alanlarına kolaylıkla nüfuz edebilirler (Duverger, 1993, s. 274).

Sistemsel bağların asıl ifade ettiği toplumsal barışın sağlanması ve bunun sürdürülebilir kılınması ise iktidar veya parlamentodaki "güçler dengesi" ilkesine bağlıdır. Farklı siyasal gruplar ve toplum kesimlerinin güçler dengesinde yerini alamadığı ve güçleri oranında iktidarı etkileyemediği durumlarda siyasal uzlaşı kültürünün giderek zayıfladığı varsayılmaktadır. Seçim sistemleri bu dengenin sağlanması için önemli bir araçtır. Seçimlerin bu amaçtan uzaklaşması ise tarafların şiddete ve kaosa dayalı yöntemler izlenmesine ve meşru olmayan vasıtaları kullanılmasına sebep olabilmektedir. Dolayısıyla siyasal yapıyı oluşturan kurucu unsurlar seçim sisteminin toplumun bütününü ilgilendiren bir mekanizma olduğunu addettiği için olası kaos teorileri için bu zeminin sıhhatli işlemesine özen göstermek durumundadırlar (Kışlalı, 2018a, s. 32). Güçler dengesinin görüldüğü önemli yerlerden bir diğeri parlamentodaki siyasi parti dağılımıdır. Eğer seçmenler seçim sistemi gereği herhangi bir partinin parlamentoya giremeyeceğini veya güçler dengesinde âtıl kalacağını düşünürlerse oy verme tercihlerini değiştirebilmektedirler. Bu minvalde seçim sistemi, siyasal yapının yeni bir eğilime girmesini sağlayarak örneğin, çok partili

yapılaşmayı iki merkezli bir kutuplaşmaya sürükleyebilir. Bunun sonucu olarak kutup partilerinin nüfuzu giderek artarken diğer partilerin oy alma ve temsil edilme potansiyeli tedricen azalır (Duverger, 1993, s. 366). Seçmen tabanları ise etki alanına daha çok sahip ve savundukları siyasi fikirlere en yakın olan partilere yönelebilmekte veya siyasal toplumsallaşmada pasif duruma düşerek oy vermemeyi tercih edebilmektedir. Böyle durumlarda seçim sistemleri toplumda çatışmaya dayalı ayrışmalara ve seçmenlerin siyasete yabancılaşmasına sebep olarak siyasal uzlaşı kültürünü tek düze bir anlayışa indirgeyebilmektedir (Aydemir, 2006, s. 68-69). Bu sebeple seçim sistemlerinin yapıları vatandaşların değer ve tercihlerinin bir araya getirildiği temel mekanizma olduğu ölçüde ideal ve demokratik olana yakındır. Ancak günümüzde seçim sistemlerinin bu amaca hizmet etmek yerine toplum mühendisliği aracı olarak kullanılması ve güçler dengesini değiştirecek şekilde manipüle edilmesi yaygın yapılan siyasi hamleler olarak değerlendirilmektedir. Seçim sistemleri ile en çok oynama yapanlar ise olası oy kaybını önlemek veya daha fazla parlamentere ya da güce sahip olmak isteyen seçim sistemine müdahale edebilecek çoğunluğa sahip partilerdir (Weinstock, 2013, s. 549).

Seçim sistemlerindeki değişimlerin en çok yer aldığı konu ise "temsilde adalet" ilkesidir. Aslında temsilde adalet, seçim sistemi ile ortaya konan temel amaca mündemiçtir. Ancak seçim kanunları ile beliren usul ve esasların toplum kesimleri ve siyaset çevrelerinin değerlendirmeleri çerçevesinde yeterli düzeyde dengeli dağılım sağlayıp sağlamadığı tartışmalıdır. Doğal olarak temsilde adalet, bir amaç olduğu kadar bu amaca ne seviyede ulaşılabildiğiyle ilgili değer biçen bir ölçüdür. Bu yönüyle sistem düzenlemelerinde temsilde adaletin göz ardı edilmesi veya spekülasyona maruz bırakılması siyasi partilerin varlığıyla ilgili meşruiyet sorununu ortaya çıkarmaktadır (Akyıldız, 2016, s. 130). Temsilde adaletin görünen ana hedefi partilerin seçimlerde aldıkları oylar ile parlamentoda aynı oranda milletvekili temsiline sahip olmalarıdır. Ancak seçim sisteminde orantısızlık derecesinin fazla olması bazı partilerin eksik temsilini veya hiç temsil edilememesine sebep olurken bazı partilerin de aldıkları oy oranlarından fazla temsil edilmesini sağlamaktadır (Çınar & Göksel, 2019, s. 36). Bazı uygulamalarda ise düşük de olsa tarafsız seçmenlerin ve bazı partilerin düşük oy oranları büyük partiler lehine dönüştürebilmekte veya seçim çevresi büyüklüğüne bağlı olarak temsilin niteliği değişebilmektedir. Temsilde adaletin nesnel ölçülmesinde ele alınan oy oranıyla parlamentoda elde edilen sandalye oranı arasındaki dengeyi ifade eden "aşkın temsil" endeksi ve parlamento temsiline yansımayan oy

dağılımları önemli göstergelerdendir. Ortaya çıkan bu tarz durumların ne kadar demokratik olduğu ise siyasal kültürle doğrudan bağlantılıdır (Gerber & Ortuno-Ortin, 1997, s. 446).

Seçim sistemlerinin diğer önemli bir umdesi "siyasal istikrar" ilkesidir. Demokrasi algısı yüksek ve siyasal uzlaşı kültürü gelişmiş toplumlarda olağanüstü durumlar haricinde bu ilke adına diğer ilkelerin bastırılması tercih edilen bir durum değildir. Ancak devletin en önemli varlık sebeplerinden biri toplumda kalıcılığı sağlamak için sürekli yapılar inşa edebilmesidir. Siyasal istikrar pek tabii böyle bir varoluşa bağlandığı gibi, istikrarın bozulması ya da uzlaşı sürekliliğinin kesilmesi durumlarında devamlılık sorunu ortaya çıkabilmektedir. Nitekim parlamenter sistemde seçim sonuçlarıyla oluşan mütemadi koalisyon krizleri bu ilkenin dile getirildiği en yaygın alandır. Özellikle dominant siyasi partilerin hareket alanlarını genişletme isteği de buna eklenince helezonik bir biçimde büyüyen siyasal krizler oluşabilmektedir (Braud, 2017, s. 244). Neticede siyasal istikrar, seçim sonrası hükümet kurabilme ve salt çoğunluk gerektiren karar alma süreçlerinde güç oluşturma becerisine dayanmaktadır (Çınar & Göksel, 2019, s. 37). Siyasal istikrar adı altında siyasi partilerin kendi çıkarları doğrultusunda sisteme müdahale etmeleri de bu kategoride değerlendirilmektedir. Bu taleplerin bir bunalıma dönüştürülmemesi ve engellenmesi ise toplumsal güvenin ve uzlaşı kültürünün kâmil manada tesis edilmesi bağlanmaktadır (Akdoğan, 2006, s. 171).

Seçim sistemine ilişkin ilkeler bir bütün olarak önemlidir ancak siyasal konjonktür, seçim barajı, parlamento üye sayısı, seçim formülleri, sandalye dağıtım yöntemleri, seçim çevresi büyüklüğü gibi bazı parametreler diğerlerinden daha fazla ön plana çıkabilmektedir (Lijphart, 2014, s. 175). Örneğin seçim sistemine konulan yüksek barajlar güçler dengesi veya temsilde adalet ilkelerini siyasal istikrar ilkesi adına geri plana itilebilmektedir. Bu durumda dengelenmenin yeniden sağlanabilmesi için seçim barajının düşürülmesi veya kaldırılması gibi yapısal bazı adımların atılması gerekmektedir. Seçim barajı siyasal istikrar namına hem temsilde adaleti hem de çoğulcu ve uzlaşmacı kültürü zayıflatarak siyasal krizi büyütebilmektedir. Diğer yandan yüksek seçim barajı seçmen davranışlarını etkileyerek siyasal toplumsallaşmayı yavaşlatabilme potansiyeline sahiptir. Kendi siyasal düşüncesine yakın olan partinin baraj altında kalması endişesi seçmenleri stratejik oy verme eğilimine zorlayabilmektedir (Tekin, 2019, s. 108-110). Bazı partilerin dikkate değer oy almalarına rağmen parlamentoda hiçbir sandalye alamaması ve kendisine oy veren hatırı sayılır kitleyi temsil edememesi ister seçmen davranışları isterse partiler arası ilişkiler açısından olsun

birçok dengeyi değiştirebilmektedir. Bu doğrultuda ne seçmenlerin isteği ne de parti oyları temsile doğru bir şekilde yansıyabilmektedir (Çınar & Göksel, 2019, s. 29-30).

Seçim barajı, çoğunlukla düşük oy alan partileri etkisi altına aldığı ve parlamento içindeki veya yüksek oy alan partilerin lehine işlediği için parlamento gündemine getirilmemesi yeğlenmektedir. Böylesi durumlarda meclis dışında kalan partiler seçim ittifakları üzerinden birtakım dengelemelere başvurulabilmektedir. Ancak seçim ittifaklarının çok farklı biçim ve dereceleri vardır. Araştırmalara konu olan tarzlarıyla genellikle seçim öncesi ve seçim sonrası ittifaklar, seçim ittifakları, parlamento ve hükümet ittifakları, zorunlu ve geçici ittifaklar gibi kategorilerde değerlendirilmektedir. Diğer yandan bu tasnifler seçim ittifaklarının salt seçim barajına bağlı olmadığını da göstermektedir. Bu ittifak biçimlerinden ortak bir payda arandığında ise "kuvvet" kavramı üzerine bir odak oluştuğu tespit edilmiştir. Partiler kuvvet prensibi ile parlamentoda sandalye sayılarını artırabilmekte ya da iktidar veya muhalefet üzerindeki etki alanını genişletebilmektedir. Parlamenter sistemde gözlemlenen ittifaklar daha çok seçim sonrasında belirginleşmektedir. Koalisyonların uzlaşı zemini ittifaklar üzerine sağlanmaktadır. Güvenoyu, gensoru, fezleke, cumhurbaşkanlığı ve meclis başkanlığı seçimlerinde ittifaklar belirleyici roller üstlenmektedir. Bu münasebetle toplumsal barışa katkısı bakımından ittifaklar çok yönlü etkiye sahiptir. Aynı durum parti iç yapısı için de geçerlidir. Kimi ittifaklar toplumsal uzlaşıyı ya da parti içi disiplini sağlarken kimi ittifaklar da kutuplaşmayı ya da çatışmayı artırmaktadır (Duverger, 1993, s. 417; 425).

Başkanlık sisteminde değerlendirilen ittifaklar ise çoğunlukla seçim iş birliklerini kapsamaktadır. Buradaki ittifak, iktidar kullanımı değil de milletvekili kazanma ya da oy oranını en üst seviyeye çıkarma amacıyla yapıldığı için siyasal kültürlerin uzlaşısı anlamında daha yumuşaktır (Duverger, 1993, s. 428-429). Çok partili sistemlerde bu durum biraz daha zorunluluk haline geldiği için ideolojik etmenler partiler tarafından minimize edilmektedir. Ancak siyasal söylemleri yakın olan partiler seçmen tabanlarını muhafaza etmek istediklerinde ittifakın gerçekleşmesi zorlaşmaktadır. Dolayısıyla ittifak stratejisi olarak partiler en kuvvetli ihtimali yakalamayı düşündüklerinden siyasal satranç tahtasında sürekli konum almaktadırlar (Braud, 2017, s. 512-513). Bunun için seçim öncesi ve sonrası ittifaklarla ilgili belirgin bir ayrım yapılmak istenirse seçim ittifaklarında uç partilerin, hükümet ittifaklarında ise ılımlı partilerin bir araya gelmesinin daha muhtemel olduğu söylenebilir (Duverger, 1993, s. 430).

Sandalye dağılımı parametresine göre nispi temsil sisteminin uygulandığı seçimlerde partiler aldıkları oy oranına göre mecliste parlamentere sahip olabilmelidir. Nispi temsilde özellikle parti oy oranlarının baza alınması bu unsurun gerçekleşmesi için tertip edilmiştir. Ancak hem nispi sistemi kabul edip hem de farklı usuller ile orantısızlık derecesini yükseltmek siyasal yapıda temsil sorununu ortaya çıkarmaktadır. Örneğin, seçim çevresi büyüklüğü parametresine göre milletvekili sayısı ile seçmen sayısı oransal bir dengeye tekabül edebilmelidir. Burada orantısızlık, birincisi milletvekili başına düşen seçmen sayısı, ikincisi de seçim çevresine tahsis edilen milletvekili sayısı olmak üzere iki boyutuyla ortaya çıkmaktadır. Ancak bu aritmetik, kolay dengelenebilecek bir durum değildir. Çünkü özellikle küçük seçmen çevrelerinin seçmen sayıları çoğu zaman daha fazla milletvekili çıkarmak için az, daha az orantısızlık sergilemesi için ise yüksektir (Çınar & Göksel, 2019, s. 30-35; 42-43).

2.3.1.3. Siyasi Partiler

Siyasi partilerin ya da kavram olarak partilerin ortaya çıkışı devlet işleyişine ve kamuoyunu etkilemeye yönelik gerçekleştirilen birtakım siyasi faaliyetlerin karakteristik gruplar tarafından gerçekleştirilmesine dayanmaktadır. Dolayısıyla partiler muhtelif hükümet sistemlerinde ve uzun bir zaman dilimini kapsayan düzlemde hizip, kulüp, komite, birlik, zümre gibi yakın ancak farklı çağrışımlar ifade eden anlamlarda kullanılmışlardır. Fakat modern anlamda partilerin doğuşu ve az sapmalarla da olsa bugünkü kavramsal betimlenmesi doğal olarak temsili sistemlerin ortaya çıkışıyla birlikte olmuştur (Duverger, 1993, s. 5).

Siyasi partiler ile tanımlanan biçimlerin ortak paydasını ise "siyasal iktidarı kullanma veya etkileme becerisini gösteren örgütlü sürekli yapılar" açıklaması oluşturmaktadır (Braud, 2017, s. 493). Bu merkezden başlayarak ifade edilen parti programı, ideoloji (Kışlalı, 2018b, s. 277), halk desteği, siyasal istikrar (Özbudun, 1974, s. 167) gibi helezonim tafsilatlar siyasi parti tanımlarında anlam genişlemesi sağlamıştır. Bununla beraber anayasal yapı ve hükümet sistemi, sosyal tabakalaşma, kültürel miras, ulusal tarih, kamusal algı ve kamu algısı gibi yerel nitelikler de siyasi parti tanımlarına anlam daralması getirmiştir (Özbudun, 1974, s. 13). Bu minvalde siyasi partilerin işlevleri siyasal kültürün bir parçası olarak gelişmiştir. Örneğin; siyasal mekanizmayı ve devletin karar alma süreçlerini işletme, devlet ve toplum arasında bağ kurma, temsil, siyasal katılma, ülke sorunlarını işleme ve çözüm önerileri

üretme, toplumsal barışa katkı sunma gibi siyasi parti işlevleri siyasal kültürle doğrudan bağlantılıdır (Heywood, 2015, s. 305; 342; 350). Siyasi partiler özellikle temsili sistemlerde üstlendikleri bu işlevler doğrultusunda siyasal yapının en önemli ve vazgeçilmez unsurlarından biri olmuştur. Hatta Elmer Eric Schattschneider (1892-1971) siyasi partiler olmaksızın modern demokrasilerin düşünülemeyeceğini iddia etmiştir. Dolayısıyla siyasi partiler toplumsal çeşitlilik ve bununla gelişen temsiliyet biçimlerinde siyasal uzlaşı kültürüne ve siyasal toplumsallaşmaya kaynaklık etmektedirler (Roskin vd., 2018, s. 229).

Siyasi partiler bulunduğu zaman dilimi, coğrafya, konjonktür ve kültüre göre kitle ya da kadro, temsili ya da bütünleyici, anayasal ya da devrimci, otoriter ya da demokratik, sağ, sol ya da merkezi türde tasniflerle değerlendirilmişlerdir (Heywood, 2018b, s. 335). Buradaki ilişki biçimi ise partilerden topluma doğru tek yönlü ya da doğrusal değil; parti, toplum ve siyasal yapı ekseninde çok yönlü ve kolektif bir etkileşimdir (Özbudun, 1974, s. 109). Bunun dışında partilerin temel gücünü gösteren ve birbirine karşı konumlarını belirleyen unsurların başında toplumsal tabanlar, seçmen kitleleri, parti üye ve parlamento milletvekili sayıları gelmektedir (Duverger, 1993, s. 365).

Siyasi partiler, siyasal sistemde siyasal uzlaşının sağlanması, sürdürülmesi ve korunması için hayati bir rol oynamaktadırlar (Payne, 1965, s. 24). Hangi hükümet sistemi benimsenirse benimsensin siyasi partilerin devlet yönetiminin temel prensiplerinde genel bir uzlaşı içinde olması, toplumsal ayrışma ve kutuplaşma durumlarında çatışmacı usullerden uzak durması siyasal sistemin daha rahat işlemesini sağlamaktadır. Tersi siyasal tutum ve davranışlarda ise siyasal bölünmeler toplumsal bölünmeleri tetiklemekte, siyasal bütün bozulmakta, yasama-yürütme dengesinde sorunlar ortaya çıkmaktadır (Durgun, 2013a, s. 256). Dolayısıyla demokratik varoluşun en büyük başarısı aslında ister büyük oy oranı ile sistemde etkin bir konumda olsun isterse düşük oy oranı ile bir temsile sahip olsun siyasi partilerin bütün politik takrire siyasal uzlaşı ile yaklaşmasından ileri gelmektedir. Böylelikle partiler bir taraftan rekabet etme şartlarını optimize ederken diğer taraftan birbirlerine yaklaşma imkânlarını maksimize etmektedirler. Ancak yapılan gözlemler daha fazla oy alan partinin pratikte daha çok yetkeye sahip olduğunu göstermektedir (Gerber & Ortuno-Ortin, 1997, s. 445-446). Benzer şekilde herhangi bir alanda siyasi partilerin optimum uzlaşma sağlaması sadece yüksek oy alan ya da popülerlik vizyonunu kullanan partinin politik tutumuna değil, aynı zamanda diğer partilerin uzlaşma imkân, yatkınlık ve hazır bulunuşluklarına da bağlanmaktadır (Dixit & Grossman, 1998, s. 4).

Demokratik sistemlerde siyasi partilerin birbirlerine karşı bakış açılarını ifade etmek için kullanılan "agonistik" ve "antagonistik" tanımlamaları siyasal uzlaşı kültürünün önemli bir yönünü açığa çıkarmaktadır. Dolayısıyla "biz ve onlar" ya da "diğerleri" olarak kullanılan siyasal söylemlerin hangi tarz siyasete karşılık geldiği önem arz etmektedir. En fasih ifadesiyle "agonizm siyaseti" rekabete, "antagonizm siyaseti" ise düşmanlığa dayanmaktadır. Agonistik siyaset, optimal düzeyde sağlanmış toplumsal ve anayasal mutabakat üzerine yapılan iktidar faaliyetlerine karşılık gelirken antagonistik siyaset, ideolojik ya da hegemonik yaklaşımlarla algılanan karşı tarafın varlığını tehdit olarak gören ve rasyonel çözümlemeleri devre dışı bırakan bir mücadele anlayışına dayanmaktadır. Demokratik prosedürde agonizm haklı bir cepheleşmeyi ortaya çıkartırken antagonizm tam anlamıyla mevzilenmeyi veya savaş vaziyeti almayı öne sürmektedir. Agonistik cepheleşme toplumsal ve siyasal yapıları ya da doğrudan demokrasiyi tehlikeye atmanın ötesinde demokratik varoluşun özünü teşkil etmektedir. Özellikle modern demokrasiler otoriter bir düzen dayatmayan ve meşru olmayan bir çatışma yöntemi kullanmayan zıt kutupların oluşmasına imkân tanımaktadır. Doğal olarak siyasal uzlaşının rekabet şartlarıyla mı yoksa hasmane duygularla mı gerçekleştiği uzlaşının bu yönüne bağlıdır. Ancak demokratik siyasetin öz bilinci antagonizmayı etkisizleştirmek üzerine kuruludur. Her ne kadar siyasi partiler farklı siyasal eğilimlere, programlara ve yöntemlere sahip olsa da bu, siyasal sistem içerisinde meşru partilere düşmanca tavırlar takınmayı gerektirmemektedir. Bununla beraber antagonizmanın varlığını reddetmek, yok saymak ya da agonizmin bir görünümü olduğunu varsaymak politik gerçeklikle uyuşmamaktadır. Bu minvalde siyaset; salt dost-düşman diyalektiğine dayalı bir alan olarak açıklanamayacağı gibi, basit bir çıkar rekabeti ortaya koyan diyaloji olarak da anlaşılmamalıdır (Mouffe, 2018, s. 27-29; 39-41).

Siyasi partiler üzerinde yapılan çalışmaların birçoğu kendi zamanını yorumlayan güncel sorunlarla ilgilidir. Örneğin, partilerin temsil rolü ve toplumsal beklentilerle yönetimler arasında üstlendiği bağlantı fonksiyonu değişimlere ya da sapmalara uğramıştır. Bir sorun olarak telakki edildiğinde bu konunun temel belirtileri parti üye sayılarındaki düşüş ve partizanlığın gerilemesi olarak gösterilmektedir. Ancak her sorun kendi zamanın idraki üzerine cereyan etmektedir. İdeolojiler çağı, savaşlar, iç karışlıklar gibi belirli karakteristiğe sahip dönemlerde siyaset ve seçmen davranışları zamanın ruhuna göre şekillenmektedir. Buradan anlaşılan genel kanaat, siyasal yaşamın belirmesinde yaşanılan durum kadar yaşanmışlıkların da etkisinin olduğudur. Dolayısıyla modern dönemde siyasal partilere olan ilginin ve iltisakın azalmış olması sorunu modern döneme ait çözümlemeler içermesi kadar,

sorunun ortaya çıkışındaki süreçlerin de değerlendirilmesini gerektirmektedir. Aynı örnek üzerinden gidildiğinde ideolojiler çağından sonra oluşturulan baskın bürokratik yapıların siyasal toplumsallaşma görevi gören siyasi partileri bu işlevinden uzaklaşarak toplumun apolitikleşmesine sebep olduğu varsayılmaktadır (Heywood, 2018b, s. 360-362).

2.3.1.3.1. Parti Sistemleri

Siyasal yapının bir alt unsuru olan parti sistemleri meşru zemin üzerindeki partilerin sistem, diğer partiler ve kendi iç dinamikleriyle ilgili ilişki ağını belirlemektedir. Bu minvalde parti sistemleri parti sayısı, oy oranları, milletvekili dağılımları, hükümet şekli ve istikrarı gibi unsurları doğrudan etkilemektedir (Durgun, 2013a, s. 252). Dolayısıyla demokratik sistemin işleyişi bakımından siyasi parti sistemleri anayasalar kadar önemlidirler (Kışlalı, 2018b, s. 277). Bununla beraber parti sistemlerinin ve parti iç yapılarının zamanla kendilerini revize etmesi ve yeni durumlar karşısında tipik değişimlere uğramaları siyasal yapının doğasını yansıtmaktadır (Bottomore, 2017, s. 69).

Parti sistemlerinde temsilde adaleti pekiştiren en belirgin veçhe siyasi parti sayılarıdır. Gerek parlamento içinde olsun gerekse parlamento dışında siyasi partilerin sayısı siyasal uzlaşı kültürü açısından önem taşımaktadır. Sistemde sadece birkaç partinin etkin olduğu durumlarda toplumun bütününü içine alan politikaların geliştirilmesi imkânlı görülmemektedir. Koalisyon tarzı hükümetlerde de benzer durumlar dikkat çekmektedir. Her ne kadar koalisyon üyelerinin politik tutumları genel ülke siyasetini şekillendirse de hükümet istikrarı koalisyon dışı partilerle uzlaşma niteliğine de bağlanmaktadır (Dixit & Grossman, 1998, s. 31). Diğer yandan parlamentoda parti sayısı azaldıkça ve buna bağlı olarak kutuplaşma arttıkça siyasal parti sisteminde makul değişimlerin dâhi sağlanamadığı dikkat çekmektedir. Bu da beraberinde yüksek oya sahip partilerin sistem değişikliklerine karşı stabil davranmalarını tetiklerken düşük oy oranına sahip partilerin marjinalleşmesine sebep olabilmektedir (Lundell, 2011, s. 152).

Siyasi parti sistemlerinin en belirgin tasnifini tek parti, iki parti ve çok partili sistemler üçlemesi oluşturmaktadır. Demokratik işleyişe uygunluğu bakından Çin'de olduğu gibi tek parti sisteminin bir parti olup olmadığı siyaset bilimi çalışmalarında tartışma konusudur. Yaklaşım tarzı olarak parti tanımlaması temelde temsil ve rekabeti barındırdığından birden çok partinin varlığı aslında zorunlu gözükmektedir. Dolayısıyla tek parti sistemi mevcut fonksiyonel parti tanımlarının dışında aslında farklı bir model çağrışımı yapmaktadır

(Özbudun, 1974, s. 1-2). Çoğulcu sistemlerin aksine tek partili sistemde oyla gelen meşruiyet partiyi değil, sistemi onaylatmaktadır. Seçmenler, sistemin çerçevelendirme kapasitesini ölçmek için oy kullanmaktadırlar (Braud, 2017, s. 503).

İki partili sistemin ortaya çıkışına bakıldığında ise tarihsel düzlemde parlamenter hükümet sistemi ile özdeş olduğu görülmektedir. Ancak parlamenter sistemde nispi temsil sistemin yaygın olarak belirmesi ve bu doğrultuda değişimlerin yaşanması iki partili sistemin çok partili sisteme, hatta çok parti nispi temsil modeline dönüşmesini gerekli kılmıştır (Kontacı, 2016, s. 36). Doğal olarak çok partili sistem tek parti hükümeti yerine, siyasal uzlaşı kültürünün ön plana çıkmasını sağlayan koalisyon hükümetlerinin oluşmasını teşvik etmektedir. Nispi temsil ile tek parti hükümetinin zorlaştırıldığı parlamenter sistemde düşük oy oranına sahip olsa da koalisyon kurulmasında her partinin etkin olabilmesi olasılığı partilerin büyük parti, baskın parti gibi niceliğe dayanan güçler ile tanımlanmasını getirmektedir (Duverger, 1993, s. 315). Ancak partilerin asıl gücü olarak özellikle de iktidar süreçlerinde uzlaşabilme, denge oluşturabilme, rekabet edebilme, dinamik kalabilme, yönetebilme gibi becerilere sahip olması görülmektedir (Kiriş, 2011, s. 36). Çok partili sisteme yönelik getirilen eleştirilerin başında ise belirtilen becerilerde yaşanan zafiyetler gelmektedir. Örneğin, uzlaşıya açık olmamak, pazarlıkları tamamlayamamak, ortak paydaya yanaşmamak, parti merkezli veya parti içi durumlara odaklanmak, sert siyasal üslup kullanmak, ideolojik çekişmeleri tetiklemek, ilkeler yerine politik sorunları gündeme getirmek gibi sorunlar bunlardan öne çıkanlarıdır (Heywood, 2018b, s. 359-360).

2.3.1.3.2. Parti Yapısı

Toplumsal ve siyasi şartlar gereği siyasi partilerin üstlendiği işlevsel nitelikler aynı zamanda partilerin yapısı ve iç işleyişi hakkında bilgiler vermektedir. Parti yapısının öne çıkan en önemli niteliği ise parti olmasından kaynaklanan farklılıkları bünyesinde barındırabilme biçimidir. Kimi partiler heterojen yapılarıyla geniş kitleleri etkileyebilme özelliğine sahip iken kimi partilerde homojen yapılarıyla kapalı toplum örneği sergilemektedir. Bunun yanında parti yapısı, siyasal yapı ile paralel liberal, muhafazakâr, demokrat gibi farklı sosyolojik tiplere karşılık gelebilmekte ya da farklı grup ve topluluklardan oluşan konfederatif üst kimlikten oluşabilmektedir. Ancak formel olarak parti yapılanmasını belirleyen iki ana unsur vardır. Birincisi, parti iç yapısındaki merkeziyetçi veya ademimerkeziyetçi, totaliter veya ılımlı, yumuşak veya sert gibi niteliklerden oluşan

değerlerdir. İkincisi de siyasi yapıdan kaynaklanan karşılıklı kuvvet dereceleri, coğrafi yöreselleşme, siyasal dağılım gibi elemanların siyasal partilere nüfuz etmesinden kaynaklı etkilerdir (Duverger, 1993, s. 33; 52; 272).

Siyaset bilimi çalışmalarında parti organizasyonu ile demokrasi arasındaki ilişki ele alınan önemli konulardan bir diğeridir. Araştırmalar parti yapısı içerisindeki örgütlenmenin demokratik ilkeler açısından ne ifade ettiğini farklı boyutlarıyla ortaya koymaya çalışmaktadır (Sarıbay, 2014, s. 155). Genel itibariyle parti organizasyonu değerlendirmelerinde delegeler, üyeler, grup örgüsü, yönetim araçları gibi boyutlar ele alınmaktadır. Ancak organizasyon yapısının işleyişi, kurumsal yapısı güçlü olan partiler de dâhil olmak üzere çoğunlukla parti merkezlerinin ve merkez yöneticilerinin çalışma prensiplerine göre şekillenmektedir. Bunun bir sonucu olarak partiler her ne kadar yerel veya dış unsurlardan etkilense de merkezi rolleriyle siyasette temsil edilmektedirler (Heper, 2018, s. 19). Diğer taraftan parti organizasyonun birbirine bağlı ve iç içe geçmiş örüntü boyutları vardır. Bunlardan birincisi, partilerin parti dışı yapılarla olan ilişkisi düzeyini gösteren "özerklik" boyutudur. İkincisi, parti içi yazılı ve yazısız teamüllerin parti yapısına olan katkısını gösteren "örgütlenme derecesi" boyutudur. Üçüncüsü, parti yapısının ne ölçüde merkezde toplandığını gösteren "merkeziyet" boyutudur. Dördüncüsü, yapı içerisindeki üyelerin kolektif tutum ve davranışlarını, parti disiplini içindeki ortak tavırlarını tasvir eden "oydaşma" boyutudur. Beşincisi, parti üyelerinin siyasal toplumsallaşmada üstlendiği role, partiyi iktidara taşımak için gösterdiği gayrete ve her türlü ortaya konan siyasal eyleme karşılık gelen "katılma" boyutudur. Altıncısı da partilerin yakın veya uzak hedeflerini, dünya görüşünü, parti programını ve saire esas alan "amaç" boyutudur (Özbudun, 1974, s. IX-X).

2.3.1.3.3. Parlamenterler

Kamuoyunda, partilerde ve çıkar gruplarında ortaya çıkan siyasal sistemin karakteri siyasi uzlaşma kültürüne dayanmaktadır. Bu uzlaşmanın arabulucuları ise siyasiler, başka bir yönüyle parlamenterlerdir. Politikacıların fikir birliğine varmak için kullandıkları temel yöntem ise uzlaşma sanatıdır. Bu minvalde liderlik, uzlaşıyı en üst düzeyde sanatsal olarak gerçekleştirmek olarak yorumlanmaktadır. Nasıl, ne zaman, nerede ve hangi koşullar altında taviz vermek kolay cevaplanamayan bir sorudur ve bu durum bütün parlamenterleri yakından ilgilendiren karakteristik bir yöntemdir. Çünkü parlamenterler partilerinin ve parti başkanlarının eğilimlerini, yani siyasal uzlaşı kültürlerini iyi bilmek zorundadırlar (Payne,

1965, s. 26). Parlamenter sistemde siyasi partiler güçlü ve bütünler bir görünüm ile hareket etmek zorunda oldukları için parlamenterler parti içi kurallara daha fazla riayet etmek durumundadırlar. Öyle ki bazı durumlarda parlamenterler parti politikasıyla ters düşse dâhi, kendi görüşlerinden feragat etmek mecburiyetinde kalabilmektedirler. Dolayısıyla parlamenter sistemde milletvekilleri partilerinin birer delegesi gibi hareket etmektedirler (Durgun, 2013b, s. 339).

Diğer taraftan parlamenterler için bir temsil paradoksu gündeme gelmektedir. Bu perspektifte milletvekilleri kendi seçmen tabanlarını ve yerel dinamiklerini bağımsız olarak düşünmek isteseler de parti taahhütlerine bağlı kalmaları siyasal yapının işleyişi bakımından öncelikli görülmektedir. Bu durumda parlamenterler parti ve meclis çalışmalarına dâhil olduklarında seçmenlerden kopmakta ve dolaylı demokratik meşruiyete sahip mütevelli bir modele dönüşmektedirler. Ancak bu seçim sisteminin bir öngörüsüdür ve seçmenler bu durumun farkındalığıyla oy verirler. Seçimlerde sadece milletvekilleri değil, parti anlayışı ve siyaset aklı da seçilmektedir (Bellamy, 2012, s. 448)

Başkanlık sisteminde ise yasama ve yürütme erklerinin keskin ayrımı milletvekillerinin parlamenter sisteme nazaran daha bağımsız hareket etmelerine imkân vermektedir. Çünkü parti angajmanı ve lidere bağlılık yüksek bir gereklilik değildir. Dolayısıyla parlamento üyeleriyle parti başkanları arasında hiyerarşik ilişki seçmenlere doğrudan yansımamaktadır. Böylelikle parlamenter hem parti kimliği ile ulusal mesajlar verebilirken hem de bağımsız hareket etme alanın imkânı ile yerel gündemleri dile getirebilmektedir (Duverger, 1993, s. 248).

2.3.1.3.4. Parti Disiplini

Siyasi partilerin siyasi yapıdaki konumlarını belirleyen ve kuvvet derecelerini etkileyen önemli göstergelerden başında parti iç disiplini gelmektedir. Parti iç disiplini hükümet sistemine göre kendine özgü nitelikler almaktadır. Parlamenter sistemde özellikle çoğunluk partisinin ya da koalisyon kurucu partisinin iç disiplin ve tutarlılığı uzlaşı istikrarını şekillendirmektedir. Örneğin, parlamento içinde oy disiplini sağlam hükümet partileri aynı zamanda yasama faaliyetlerine ve yürütmenin işleyişine de hâkim olmaktadırlar. Eğer hükümet partilerinin oy disiplini sağlam değilse yürütme işleyişi sekteye uğramakta veya koalisyon güvensizlik telkin edebilmektedir. Dolayısıyla partiler olası her türlü uzlaşı durumlarında parti içi dengelerini dikkate almak zorundadırlar. Yoksa bu olgu partilerin

itibarlarını zedelediği gibi, siyasal yapının krize girmesine de sebep olabilmektedir. Başkanlık sisteminde ise yasama ve yürütme organları belirgin bir şekilde ayrıldığı için parti disiplini parlamenter sistemde olduğu kadar derin etkiler yapmamaktadır. Ancak parlamento çoğunluğuna başkanın partisi hâkim ve bu hâkimiyet disiplinli bir formdaysa kuvvetler ayrılığı mantığı asgari düzeye veya simgesel bir pozisyona inebilmektedir. Neticede her iki sistemde de parlamento çoğunluğu disiplinli bir görünüm seyrederse siyasal sistem istikrar, iktidar ise güven verir. Tersi durumlarda anayasal değişiklikler yapılsa dâhi sistem ve iktidar sorunları çözüme ulaşamamaktadır. Bunun için parti sistemleri siyasal yapı ve işleyişi için kaçınılmaz sonuçlar doğurabilmektedir (Duverger, 1993, s. 507-508).

Parti disiplinin zedelenmesi değerlendirmelerinde çok boyutlu konjonktürel sebepler ortaya çıkmaktadır. Bazen bu bozum kişisel sebeplere dayanabileceği gibi, bazen de organize unsurlar içerebilmekte veya yeni siyasi oluşumlara kaynaklık edebilmektedir. Ancak iktidar mücadelesi veren partilerde parti içi disiplinin alt bileşenlerinden parti dayanışması ve parti sadakati asgari düzeyde sağlanmış olması gerekmektedir. Bundan dolayı siyasi partiler iç disiplinlerini siyasal bir erdem olarak tanımlarken tek tek milletvekilleri için parti disiplini tekrar seçilebilme, iktidarda uygun görevler alabilme, parti tabanına güvenilir imaj verebilme gibi kaygılar rasyonel davranmayı zorunlu kılmaktadır (Özbudun, 1974, s. 154).

Parlamenter sistemde parti disiplini merkezileşmeyi ve parlamenterler üzerinde denetimi artırdığı için güçlü parti liderleri çıkarabilmektedir. Böylelikle seçmenler de siyaset yapabilme becerisi gördüğü güçlü partilere ve liderlerin otoritesine yönelmektedirler. Bu da parti iç disiplininin seçmen davranışları üzerindeki etkilerinin boyutunu göstermektedir (Durgun, 2013a, s. 254). Güçlü liderler beraberinde kurumsal güçlü parti yapıları ve güçlü disiplin uygulamaları getirmektedir. Parti bütünlüğü özellikle iktidardaki partilerde artık parti lideri açısından kaçınılmaz bir sarmala girmektedir. Disiplin arttıkça lider güçlenmekte, lider güçlendikçe disiplin artmaktadır. Dolayısıyla parti disiplinini bozan üye ve parlamenterlere siyasi partiler kanunu ve parti tüzüğü gereğince yaptırımlar uygulanabilmektedir. Diğer yandan yerel etkilerin güçlendirildiği, aday kişiliklerine öncelik verildiği, tek isimli çoğunluk modelinin uygulandığı seçim sistemleri gereğince parti iç disiplin dengesi değişebilir veya parti yapılanmaları merkezden bağımsız oluşturulabilir. Bu da araştırmalarda seçim sistemi ile parti disiplini arasındaki ilişki biçimini ortaya koyan farklı bir parametre olarak değerlendirilmektedir (Duverger, 1993, s. 102).

2.3.1.3.5. Siyasal Katılma

Siyasal yapının işleyişi, siyasi partilerin yönetimi devralması ve yöneticilerin meşruiyet kazanması siyasal katılımın gerçekleşmesine bağlıdır. Demokratik sistemlerde birey, toplum ve devlet ilişkisini şekillendirdiği için de siyasal katılım yurttaşlık görevi olarak kabul edilmektedir (Braud, 2017, s. 417). Yurttaşlar bu sorumluluğunu yerine getirerek devletin siyasal alana ilişkin değişkenlerine müdahale etme imkânı bulmaktadırlar. Ancak en önemlisi siyasal katılım, devlet yönetim organizasyonunda toplumun belirli temsillerle siyasal uzlaşı kültürü ve siyasal toplumsallaşma faaliyetlerini gerçekleştirmesini sağlamaktadır (Kışlalı, 2018a, s. 243-244). Doğal olarak bu noktada siyasal katılım ile devleti yönetmedeki aracı kuruluşlar olan siyasi partilerin var oluşu arasındaki ilişki çift yönlüdür. Siyasal şartlara göre kimi zaman siyasal katılımın artması yeni siyasi partilerin ortaya çıkmasını sağlarken kimi zaman da yeni siyasi partiler kurulması siyasal katılımı artırmaktadır (Özbudun, 1974, s. 27).

Oy kullanma, siyasal katılımın en temel biçimi olarak yorumlanmaktadır. Fakat siyasal katılım sadece oy vermek değildir. Örneğin, siyasal gündeme alaka göstermek, siyasi ya da toplumsal çalışmalara dâhil olmak, kamuda gerçekleştirilen karar alma süreçlerinde etkinlik göstermek, hatta grev yapmak, yönetim mekanizmalarını sivil inisiyatifle etkilemek gibi davranışlar siyasal katılım başlığı altında değerlendirilmektedir (Braud, 2017, s. 417-418).

Diğer taraftan siyasal katılmayı etkilen faktörler de mevcuttur. Muhtelif araştırmalar yaş etkeni olarak orta yaş aralığının siyasal katılmada önemli bir değere sahip olduğunu göstermektedir. Erkeklerin kadınlara göre siyasete daha ilgili oldukları tespit edilmiştir. Fakat bu oranlar her geçen gün kadınlar lehine artmaktadır. Siyasal ilgi düzeyinin yüksek olduğu ailelerdeki bireyler siyasal katılımı daha fazla gerçekleştirmektedir. Bu etkende anne ve babanın olduğu kadar kişisel eğitim düzeyi de önemli gözükmektedir. Gelir seviyesi ile siyasal katılım doğru orantılıdır. Yoksul kesimlerden ziyade orta ve üst gelir grupları, kırsal yerleşkelerden ziyade şehir merkezleri, küçük yerleşim yerlerinden ziyade metropoller siyasal katılmada daha yüksek oranlara sahiptirler (Kışlalı, 2018a, s. 247-249). Bu verilere rağmen günümüzde demokratik sistemlerle yönetilen ülkelerin seçim katılım oranlarında ciddi düşüşler yaşanmaktadır. Demokratik işleyişin güçlü olduğu ABD ve bazı Avrupa ülkelerinde bu durum endişeyle karşılanmaktadır (Devran, 2004, s. 7). Ancak bu siyasi ilgisizlik demokratik sisteme olan güvensizlik olarak değil, yaşam düzeyinin çok yükselmesi

ve değişime olan ihtiyacın ya da direncin azalması olarak yorumlanmaktadır (Kışlalı, 2018a, s. 246).

Seçmenler oy kullanırken taraftar, sempatizan ya da gündelikçi olabildikleri kadar stratejik davranışlar da gösterebilmektedirler. Örneğin, seçimlerde desteklemiş olduğu ya da kendisini yakın hissettiği partinin kazanma olasılıkları çerçevesinde ya da seçimin politik sonuçları itibariyle yerini tekrar konumlandırdığında farklı bir partiye oy verme ihtimali doğabilmektedir. "Stratejik oy" olarak tanımlanan bu durumun birçok seçmen, siyasal yapı ve siyasal kültür açısından farklı parametreleri vardır. Siyasal atmosfer, partilerin birbirlerine yakın tanımlanmaları, kutuplaşma, kararsız seçmen oranı, güven ortamı, toplumsal eşitsizlikler, ülkenin gelişmişlik düzeyi bunlardan en önemlileridir. Stratejik oy kullanma eğilimi diğer yandan tercihlerin ideolojik bir bileşenidir. Çünkü toplumlarda kolektif bilinç kimi zaman parti pragmatik desteğinin önüne geçebilmektedir. Dinamik bir yapıya sahip tek boyutlu bir siyasi oyun teorisinde birinci dönemde taraflar kampanyalarını açıklamaktadırlar. İkinci dönemde seçmenler bu kampanyaları gözler ve partilerden yahut adaylardan birine oy vermeye eğilimli hale gelmektedirler. Seçmenlerin kararları tercihlerinin seçim sonuçlarını ne derece etkileyeceği olasılığına dayanmaktadır. Son olarak seçim sonrasında partilerin siyasal uzlaşıya yatkın olup olmadıkları ön görülmektedir. Çünkü bazı durumlarda parti oy potansiyeli yüksek olsa da uzlaşı kanadının zayıf olduğu değerlendirilebilmektedir. Dolayısıyla seçmenin stratejik oy kullanma becerisinin altında birçok değişken bulunmaktadır ve bu parametreleri siyasal denklemler üzerinden değerlendirmek pek de kolay değildir (Llavador, 2001, s. 7-8).

Seçmen davranışlarını etkilemek üzere yapılan kampanyaların tarihi ise ideolojik olarak propaganda kültürüne denk gelmektedir. Önce gazete ve radyo ile başlayan daha sonra da televizyonun kullanımı ile devam eden propaganda süreçleri siyasal toplumsallaşmanın sınırları aşırı uçlara doğru genişletmiştir. Özellikle II. Dünya Savaşı'nda baskın olarak işlenen kitle propagandaları Adolf Hitler (1889-1945) ve Benito Mussolini (1883-1945) gibi liderlerin yükselişini hızlandırmıştır (Devran, 2004, s. 1). Hatta sinema türü henüz yeni ürünler ortaya koymaya başlamışken kendini siyasal çalışmaların ve çatışmaların ortasında bulmuştur. Nazi Almanya'sı faşist eğilimleri toplumda artırabilmek için "Propaganda Bakanlığı" kurmuştur. Bu minvalde çekilen Triumph Des Willens (1935) ve Olympia 1. Teil Fest der Völker (1938) sinema filmleri propaganda sinemasının ilk örnekleri olarak tarihe geçmiştir. Günümüzde ise "propaganda" yerine, siyasal iletişim tarzı olarak "kampanya"

kelimesi tercih edilmektedir. Çünkü seçmenler artık kendilerini doğrudan parti mesajlarına maruz bırakan partilere değil, parti programı ve vizyonuna yönelik baskıcı olmayan unsurlarla ve kendi toplumsal, siyasal, ekonomik ve benzeri portföyüne hitap eden partilere yönelmektedir. Böylelikle zorunlu dâhiliyete ya da partizanlık refleksine dayanan değil, daha çok inisiyatiflerin ve beklentilerin parti ve seçmen arasındaki çift yönlü değerlilikle açıklandığı bir siyasal katılım biçimi gerçekleşmektedir (Devran, 2004, s. 1-5).

2.3.1.3.6. Kutuplaşma ve Muhalefet

Siyasi partiler arası asgari rekabet ortamı demokratik sistemlerin açık özelliklerindendir. Ancak bu durumun ilkeler bazında bir çatışmaya dönüşmesi ya da partiler arası siyasal kümelenmenin uçlarda oluşması siyasal kutuplaşmanın belirtilerindendir. Kutuplaşma arttıkça siyasal uzlaşı kutup bölgelerine has olarak çekilmekte ve siyasal toplumsallaşma seviyesi güvensizlik ortamı sebebiyle düşmektedir. Siyasal yapı doğrultusunda bilinçli meydana getirilen kutuplaşma ise siyasal kültürün bir ürünüdür. Örneğin, başkanlık sisteminde seçim sonrası uzlaşı faaliyetlerine ihtiyaç duyulmaması kutuplaşma ve tek kutuplu muhalefet biçimini desteklemektedir. Böylece iktidar, politika süreçlerinde karşısına tek bir partiyi ya da grubu muhatap alarak çatışmadan doğan güçler dengesini kendi lehine dönüştürebilmektedir. Bu durumun tersi de muhalefet partisine yaramaktadır. Yani olası politik sorunlarda iktidarın yaşadığı oy kaybı ya da oy akışı ana muhalefet partisi lehine gelişebilmektedir (Durgun, 2013a, s. 251-252).

Parlamenter sistemde gerçekleşen kutuplaşma örneklerinde de temel parametre siyasal uzlaşıya dayanmaktadır. Partiler eğer seçim barajı gibi siyasal temsilin önünü kapayan engellere sahip değilse sistemin gerekliliğiyle aslında doğal olarak uzlaşıya hazırdırlar. Ancak parlamentoya az sayıda parti girer ve parlamento dışı muhalefet etkisiz kalırsa kutuplaşma siyasal sistem için yeni krizleri tetikleyebilmektedir. Diğer yandan eğer herhangi bir parti tek başına hükümet kuramamışsa hükümet kurma buhranları yaşanabilmektedir. Öyle ki kimi ülkelerde bu durum ardı arkasına kurulamayan hükümetler ya da istikrarsız koalisyonlar sebebiyle bütün bir yılı kapsayabilmektedir (Kiriş, 2011, s. 35).

Günümüzde kutuplaşmanın konu olduğu çeşitli kamplaşmalar mevcuttur. Ancak Anthony Giddens (1938-…) sağ-sol gibi fraksiyonlarından çoğunun geçerliliğini yitirdiğini ileri sürmektedir. Post geleneksel olarak tanımlanan toplumlarda artık kolektif kimlikler üzerinden bir siyasal cepheleşme oluşturmak partiler açısından bir getiriye sahip değildir.

Siyasal toplumsallaşmanın yüksek olduğu toplumlarda ise seçmenler antagonistik kutuplaşma tarzının siyasal birliğe zarar vereceğini düşündüklerinden partilerin çatışma zeminine ya da derin ideolojik saplantılara kaymalarına müsaade etmemektedir. Böyle durumlarda geniş toplum kesimlerine hitap eden partiler kendi içlerinde belirli dengelemelere giderken düşük oy oranına sahip partiler kutuplaşmadan istifade etmeyi istediklerinde giderek marjinalleşmektedirler. Dolayısıyla kutuplaşmanın niteliğine demokrasi kültürü ve seçmen ya da yurttaşlık siyasal algısı doğrudan etki etmektedir (Mouffe, 2018, s. 60-64).

Modern demokrasilerin siyasal ayrışmayı teşvik ettiği diğer bir argüman da iktidar-muhalefet dengesidir. Siyasi partiler gerek iktidarda gerekse muhalefette bulundukları pozisyonun tersinde olabileceklerini farkında olarak siyaset yapmaktadırlar. Seçmenler tarafından kimi zaman iktidardaki bir parti cezalandırılarak muhalefete, kimi zaman da muhalefetteki bir parti mükafatlandırılarak iktidara taşınabilmektedir. Bu siyasal yapının ve demokratik işleyişin aynı zamanda bir parçası olarak görülmektedir (Aydın, 2016, s. 20). Dolayısıyla özellikle parlamenter sistemde parlamento içi muhalefetin varlığı siyasal uzlaşı zeminlerini şekillendirmektedir. Bunun en önemli tarafı ise partilerce gerçekleştirilen olası politik manevraların hukuki yollarla teminat altına alınması ve sağlanmasıdır. Bu minvalde sistemin mecliste muhalefete biçtiği rol, aynı zamanda siyasal yapının demokratik ya da otokratik hangi teamüllerle var olduğunu göstermektedir. Başka bir açıdan ise iktidar-muhalefet dengesinde muhalefetin varlığı iktidarın farklı toplum kesimlerinin görüşlerini takip edebilmesini sağlamaktadır. Böylece muhalefetin bizatihi varlığı dolaylı da olsa siyasal uzlaşıya katkı sunmak olarak değerlendirilmektedir (Tekin, 2019, s. 52-56).

2.3.2. Türkiye Siyasal Hayatında Yapısal Değişimler

2.3.2.1. Anayasa Değişiklikleri ve Hükümet Sistemleri

Türkiye siyasal hayatında anayasa çalışmaları ve beraberinde gelişen hükümet sistemi tartışmaları Cumhuriyet'ten önce başlamakla birlikte her dönem ciddiyetini korumayı başarmış ve günümüze değin gerek akademik ve entelektüel çevrelerce gerekse siyasetçilerce gündemde tutulmuştur (Tekin, 2013, s. 194). Ancak müzakere edilen konunun merkezinde sadece hükümet sisteminin olması yönetim anlayışları, parti tavırları, siyasal

kültür unsurlarının göz ardı edilmesine sebep olmaktadır. Dolayısıyla anayasa ve hükümet sistemi büyük bir öneme sahip olmasına rağmen siyasal yapının kendisi değildir. Türkiye siyasetindeki meselelerin tek bir unsur üzerinden değerlendirmeye çalışılması ya da özellikle de hükümet sistemindeki değişikliklerle yaşanan krizlerin bütünüyle aşılanacağı yaklaşımı siyaset çalışmalarını konu alan disiplinler bakımından sorunlu gözükmektedir (Hekimoğlu, 2013, s. 587).

Tarihi serencamı bakımından anayasa hareketleri Osmanlı Devleti'nin son dönemine tekabül eden ve 1808'de imzalanan Sened-i İttifak'a kadar uzanmaktadır. Devlet otoritesini güçlendirmek için âyanlar ile yapılan bu anlaşma, padişahın vermiş olduğu bazı güvencelere ve merkez teşkilatın yetkilerinin sınırlandırılmasına karşılık taşrada oluşturulan bağımsız siyasi yapılarının padişaha bağlılık göstermesine dayanmaktadır. Ancak siyasal yapının bir anayasa çerçevesinde yeniden teşekkül edilmesi ilk olarak 1876'da Kanun-i Esasi'nin kabul edilmesiyle gerçekleşmiştir. Böylece parlamenter sistem uygulanmasına kısmen de olsa geçilerek Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Âyandan oluşan Meclis-i Umuminin yasama faaliyetleri yapması sağlanmıştır (Niray, 2009, s. 12-13). Kanun-i Esasi ile padişah ve Heyet-i Vükela adındaki kabine ya da bakanlar kurulu hüviyetindeki organ yürütme faaliyetlerini ikili olarak gerçekleştirmiştir. Kanun-i Esasi'nin 28. maddesi gereği padişah yürütmenin başı kabul edilmiş, sadrazam ve bakanları atama yetkisiyle donatılmıştır (Şahin, 2014, s. 48). Dolayısıyla Heyet-i Vükela padişaha bağlı olarak görev yapmıştır. İki meclisin kanun tekliflerinin değerlendirilmesi ve yürürlüğe girmesi de aynı şekilde padişaha bırakılmıştır (Karatepe, 2013, s. 234-235).

Meclisin gerçekten yasama organı haline gelmesi ise 1909'da gerçekleştirilen anayasa değişiklikleriyle olmuştur. Böylece padişahın yetkileri sınırlandırılmış ve padişahlık makamı sembolik hale getirilmiştir (Şahin, 2014, s. 48). Yürütme organının bütün yetkileri, seçilmiş meclis denetiminde olan bakanlar kuruluna devredilmiş ve parlamenter sisteme tam anlamıyla geçilmiştir. Ancak ülkenin içinde bulunmuş olduğu şartlar sebebiyle Büyük Millet Meclisi 2 Mayıs 1920 3 sayılı İcra Vekillerinin Suret-i İntihabına Dair Kanun gereğince kuvvetler birliği ilkesini kabul ederek parlamenter sistemi terk etmiş ve meclis hükümeti sistemine geçmiştir. Böylece yasama ve yürütme organları Büyük Millet Meclisi çatısında toplanmış, yürütme organının yapacağı çalışmalar meclisin denetimi ve yetkilendirmesiyle yine meclis adına milletvekillerince gerçekleştirilmiştir (TÜSİAD, 2006, s. 62).

Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş evresinde 1921 Anayasası diğer adıyla Teşkilat-ı Esasiye Kanunu kabul edilmiş ve buna göre hükümet sistemi olarak "meclis hükümeti sistemi" benimsenmiştir. Yasama ve yürütme yetkileri Büyük Millet Meclisinde toplanmış, yürütme faaliyetleri meclis başkanı tarafından yönetilen Vekiller Heyeti ve yine meclis tarafından görevlendirilen icra vekilleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Ancak verilen görevlerin yerine getirilmesinde icra vekilleri Meclis'e karşı bireysel olarak sorumlu tutulmuşlardır. Sistemde cumhurbaşkanı ve başbakan olmadığı için devletin başını meclis başkanı temsil etmiştir. Diğer yandan yargı organı da meclise bağlanmış ve bu yetki "İstiklal Mahkemeleri" eliyle kullanmıştır. Böylece devletin bütün organları Büyük Millet Meclisinde toplanırken meclis başkanı yüksek yetkilerle donatılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminde konjonktürel şartlarla oluşturulan bu sistem, özel durumların ortadan kalkmasından sonra da devam ettirilince sistem "şeflik" adında yeni bir modele dönüşmüştür (Karatepe, 2013, s. 225; 234). Bu geçiş yıllarının ilk partisi ise Mustafa Kemal Atatürk tarafından 9 Eylül 1923'te Halk Fırkası adıyla kurulmuştur. Daha sonra 29 Ekim 1923'te cumhuriyetin ilanından 1924 Anayasası'na kadarki süreçte de 1921 Anayasası'nda bazı köklü değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Ama bunlardan yapısal olarak en önemlisi Türkiye Büyük Millet Meclisinin 30 Ekim 1922 307 No.'lu "Osmanlı imparatorluğunun inkıraz bulup Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti teşekkül ettiğine dair" ve 1/2 Kasım 1922 308 No.'lu "Türkiye Büyük Millet Meclisinin, hukuku hâkimiyet ve hükümranının mümessili hakikisi olduğuna dair" kararnameleri ile saltanatın kaldırılması olmuştur. Böylelikle Osmanlı Devleti fiilen sona ermiş ancak "Türkiye Devleti Makamı Hilâfetin istinatgâhıdır"[7] ibaresiyle halifelik makamı korunmuştur (Niray, 2009, s. 14).

1924 Anayasası Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ilk anayasası olmakla birlikte bir geçiş anayasası hüviyetindendir. Yasama ve yürütme organları kısmen birbirinden ayrılmış fakat tamamen bağımsız olamamışlardır. Yasama ve yürütme mecliste toplanmış ancak yürütme yetkisi meclis tarafından seçilen cumhurbaşkanına ve onun belirleyeceği bakanlar kuruluna devredilmiştir. Dolayısıyla 1924 Anayasası ile ortaya konan hükümet şekli parlamenter sistemle meclis hükümeti sistemi arasında karma bir modeldir (TÜSİAD, 2006, s. 50). 1924 Anayasası'nın kabulünden sonra da birçok değişiklik gerçekleştirilmiş ve bu düzenlemeler anayasa kadar önemli etkilere sahip olmuştur. 1924'te halifelik ilga edilmiş, 1928'de

[7] Belgeler, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından online erişime açılan tutanaklardan elde edilmiş olup https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc001/karartbmmc001/karartbmmc00100308.pdf adresinden 12.12.2020 tarihinde alınmıştır.

"Devletin dini İslam" ibaresi kaldırılmış, 1934'te kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanınmış, 1937'de Anayasa'ya laiklik maddesi eklenmiş, 1946'da ise çok partili siyasal hayata geçilmesi sağlanmıştır. Ancak Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren yerleşen askeri-bürokratik oligarşi yeni partilerin siyaseti ve toplumu yeniden tanzim etmesine müsaade etmeyerek 27 Mayıs 1960 tarihinde askeri ihtilal gerçekleştirmiştir. Milli Birlik Komitesi daha sonra kurucu bir meclis teşekkül ettirerek anayasa çalışmalarını başlatmış, 1961 yılında yeni anayasa oluşturulmuş ve 9 Temmuz 1961'de yapılan ilk referandumla anayasanın kabulü sağlanmıştır (Karpat, 2019, s. 168; 174).

1961 Anayasası beraberinde kuvvetler ayrılığı ilkesinin belirgin bir şekilde uygulanmasını ve parlamenter sistemin bütün nitelikleri ile benimsenmesini getirmiştir (Şahin, 2014, s. 51). Böylelikle hükümetin Anayasa'nın tabiriyle "görevlerinde" olabildiğince kısıtlamaya gidilmiştir. Yasama organına "Senato", yargı organına "Anayasa Mahkemesi" eklenmiş, cumhurbaşkanını yedi yıl süreyle seçme yetkisi Meclis'e verilmiştir. 1961 Anayasası ile egemenlik yetkilerinin bölüştürülmesinde çok partili hayata geçişle birlikte ortaya konan çoğunluk etkili siyaset tarzının kırılması amaçlanmış ve nispi temsil usulüne geçilmiştir (Karpat, 2019, s. 174-175; 195; 234). Böylelikle Meclis'te düşük oya sahip partiler temsil imkânı bulmuş, tek partinin iktidara gelmesi zorlaştırılmış ve hükümet sistemi, koalisyonları zorunlu kılmıştır. Dolayısıyla parlamenter sistemin siyasal uzlaşı kültürünü açığa çıkaran özelliği, 1961 Anayasası ile partilerin gündemine girmiştir. Toplum kesimlerinin temsilde daha fazla partiye yönelebilmeleri de hem siyasal toplumsallaşma hem de siyasal katılma düzeylerini artmıştır. Bu minvalde 15 Ekim 1961 Genel Seçimleri yeni anayasa değerlendirmelerinin, yeni hükümet sistemi ve modellerinin hayata geçirilişi bakımından siyaset bilimi ve siyaset sosyolojisi çalışmalarında özel bir yere sahiptir. Ayrıca bu dönemle birlikte yaşanan hükümet kuramama ve istikrarsız koalisyon sorunları birçok tartışmaları beraberinde getirmiştir (Durgun, 2013b, s. 352). Aydın'a (2016, s. 28) göre parlamenter sistemin istikrarsızlığa yol açtığı peşin yaklaşımı doğru değildir. İdeolojik ayrışmaların yaşandığı toplumsal ve siyasal zeminde gerçekleşen hükümetlerdeki istikrarsızlık örnekleri parlamenter sistemin değil, siyasal kültürün birer ürünüdür. Dolayısıyla sadece parlamenter sistemde değil, diğer demokratik sistemlerde de siyasal uzlaşı kültürünün oluşmaması ve baskın siyasal figürlerin ya da iktidarların ötekileştirici tavırları siyasal krizleri tetikleyebilmektedir.

Tablo 2.

1960-1980 Arası T.C. Hükümetleri ve İktidarda Kalma Süreleri[8]

Hükümet	İktidarda Kalma Süresi / Gün
I. Gürsel Hükümeti	221
II. Gürsel Hükümeti	320
VIII. İnönü Hükümeti	218
IX. İnönü Hükümeti	549
X. İnönü Hükümeti	424
Ürgüplü Hükümeti	249
I. Demirel Hükümeti	1468
II. Demirel Hükümeti	123
III. Demirel Hükümeti	385
I. Erim Hükümeti	261
II. Erim Hükümeti	163
Melen Hükümeti	328
Talu Hükümeti	286
I. Ecevit Hükümeti	295
Irmak Hükümeti	134
IV. Demirel Hükümeti	813
II. Ecevit Hükümeti	30
V. Demirel Hükümeti	168
III. Ecevit Hükümeti	676
VI. Demirel Hükümeti	305

12 Eylül 1980 Askeri İhtilalinden sonra hazırlanan 1982 Anayasası ise 7 Kasım 1982'de yapılan referandum ile kabul edilmiştir. Halkoylamasında anayasanın oylanmasına ek olarak Anayasa'nın geçici 1. maddesi uyarınca Kenan Evren'e cumhurbaşkanı sıfatı verilmiştir (Bağce, 2015, s. 46-47). Türkiye'nin içinde bulunmuş olduğu şartlarda askeri vesayet, yeni anayasa ile yürütmenin yasama ve yargı karşısındaki pozisyonunu önemli ölçüde güçlendirmiştir. Gösterilen sert siyasi tavrın bir biçimi olarak seçim barajı uygulamasına geçilmiş ve böylelikle temsilde adalet ve partiler arası siyasal uzlaşı yerine siyasal istikrar

[8] Bu tablo, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından online erişime açılan kütüphane hizmetleri verilerinden hazırlanmış olup https://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/e_kaynaklar_kutuphane_hukumetler.html adresinden 12.12.2020 tarihinde alınmıştır.

öncelenmiştir. Diğer taraftan temel hak ve özgürlüklere getirilen kısıtlamalar siyasal toplumsallaşmaya ve toplumun siyasete olan güvenine ciddi bir ket vurmuştur (Karatepe, 2013, s. 234). Siyasal yapıyı önemli derece etkileyen unsurlardan bir diğeri de siyasal partilere getirilen yasakların aksine cumhurbaşkanının sembolik konumunun değiştirilerek yetki ve sorumluluklarının olabildiğince genişletilmesi olmuştur. Bu durumda parlamenter sistem şeklen devam ettirilmesine rağmen yarı başkanlığa yakın uygulama tarzları sebebiyle nitelikleri ve ruhu bakımından sekteye uğramıştır (Şahin, 2014, s. 52). Gülsoy'a (2013 s. 887) göre 1982 Anayasası dört ana sorunsalı beraberinde getirmiştir. Birincisi, anayasanın demokratik olmayan usullere başvurularak yapılması. İkincisi, özgürlüklere çeşitli alanlarda yasaklar getirilmesi. Üçüncüsü, demokrasi kültürü yerine, totalitarizmin oluşturulması. Dördüncüsü de siyasetin üzerinde bir vesayetin hâkim kılınmasıdır.

1982 Anayasası'ndan sonra yeni anayasa çalışmaları hemen her dönem güncelliğini korumuştur. Ancak siyaset mekanizması sivil ve vesayetçi olmayan yeni bir anayasa yapmaktan ziyade, sadece bazı değişikliklerle mevcut anayasanın devamını sağlayabilmiştir. Bu süreçlerden sonra siyasal yapıdaki en köklü değişiklik 2007 yılında gerçekleştirilen referandumla sağlanabilmiştir. Kabul edilen değişiklikler ile cumhurbaşkanı meclis yerine halk tarafından seçilecek, görev süresi yedi yıldan beş yıla indirilecek, genel seçimler beş değil, dört yılda bir yapılacaktır. Böylelikle her ne kadar seçilmiş olmasına rağmen cumhurbaşkanının yetki ve sorumlulukları sınırlı da tutulsa hükümet sistemi, nitelikleri bakımından yarı başkanlık sistemine yakınlaştırılmıştır (Karatepe, 2013, s. 235). Ancak Şahin'e (2014, s. 53) göre Türkiye siyasal tarihinde yaşanılan sorunların temelinde cumhurbaşkanının görevleri ya da seçilme biçimi değil, cari olarak parlamenter sistem işletilmesine rağmen siyasal uzlaşı kültürünün tam anlamıyla oturtulmaması yatmaktadır. Dolayısıyla yapılan değişiklikler ile özellikle cumhurbaşkanının konumu siyasal yapıda daha fazla yetki karmaşasının çıkmasına müsait hale gelmiştir.

Parlamenter sistemden yarı başkanlık hüviyetine geçiş sonrasında cumhurbaşkanının ve meclis çoğunluğunun aynı partide olması siyasal krizlerin bütünüyle ülke geneline yansımasından ziyade parti içinde kalmasını sağlamış, dolayısıyla karmaşa da cumhurbaşkanına daha uyumlu bir başbakanın atanmasıyla kısmen giderilmiştir. Ortaya çıkan yapısal sorunun giderilmesi ise 2017 yılında yapılan referandumla gerçekleşmiştir. Yapılan anayasa değişiklikleri ile hükümet sistemi "Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi" ismiyle açık bir şekilde başkanlık sistemine kaymıştır (Barın, 2019, s. 6). Böylelikle yapısal

olarak cumhurbaşkanı halk tarafından seçilecek, kabine Meclis'e ve milletvekili olma şartına bağlı olmaksızın cumhurbaşkanı tarafından belirlenecek, yürütme organı anayasa ve kanunların dışına çıkmamak kaydıyla cumhurbaşkanının imzaladığı "kanun hükmünde kararnameler" ile işletilecektir (İzci & Sarıtürk, 2017, s. 525).

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden günümüze değin anayasa değişiklikleri ve hükümet sistemleri üzerinde gerçekleştirilen farklı uygulamalar aslında siyasal kültür ile siyasal yapı arasında hangi ünsiyete dayalı olarak bir ilişki geliştirileceği anlayışını ortaya koymaktadır. Ancak her sistem beraberinde ona uyumlu toplumsal bir mutabakat ve siyasal bir tavır getirmek durumundadır. Aksi takdirde sistem tercihinin bizatihi kendisi devlet mekanizmasının sıhhatli işlemesi için yeterli değildir. Dolayısıyla hangi sistemle neyin amaçlandığı ve bu amaca uygun asgari siyasal şartların sağlanıp sağlanmadığı önemli bir konudur. Türkiye'de yapılan özellikle 1961 ve 1982 anayasaları askeri darbeler neticesinde ve belirli kriz dönemlerini yansıtan hüviyetlere sahip olduğu için anayasanın ruhu ve hükümet sisteminin alt bileşenleri vesayet sisteminin özelliklerini taşımaktadır. Buna ek olarak toplumsal yapı göz ardı edilmiş ve siyasi partiler, dayatılan anlayış çerçevesinde siyaset yapmak durumunda kalmışlardır. Neticede demokrasi teorileri açısından örneğin parlamenter sistem tercih edilse dâhi siyasal kültür buna uygun olmadığında siyasal uzlaşı ve siyasal toplumsallaşma gelişememekte, aynı doğrultuda siyasal uzlaşı ve siyasal toplumsallaşma gelişmediğinde de parlamenter sistem kendine özgü niteliklerini yansıtamamaktadır (Aydın, 2016, s. 29).

2.3.2.2. Seçim Sistemi Değişiklikleri ve Uygulama Modelleri

Siyasal yapı içerisinde seçim sistemleri her ne kadar teknik bir konu gibi görünse de siyasal uzlaşıyı ve siyasal toplumsallaşmayı doğrudan etkileyebilmektedir. Genel özellik olarak tek turlu çoğunluk sisteminde yüksek oy alan iki partiye yönelinmekte, iki turlu çoğunluk sisteminde siyasal uzlaşı zorunlu görünse de kutuplaşma fazlasıyla yükselmekte, orantılı temsil sisteminde düşük oy alan partilerin potada kalmaları sağlanarak çok partili siyasal yaşam teşvik edilmektedir. Diğer taraftan partiler, sistemin el verdiği ölçüde seçim öncesi ittifaklar gerçekleştirerek oy oranlarını ve parlamenter sayılarını yükseltmek için seçim sisteminden azami faydalanabilmektedir (Kışlalı, 2018b, s. 302). Bazen de mecliste güçlü çoğunluğa sahip partiler mevcut pozisyonlarını korumak veya kuvvetlendirmek için milletvekili seçim kanunlarında değişiklikler gerçekleştirerek seçim sisteminde oynamalar

yapabilmektedir. Türkiye'de bir siyasal mühendislik olarak seçim sisteminde yapılan bu tarz değişiklikler farklı siyasal manevraların yanı sıra yeni sosyolojik seçmen krizlerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Aydemir, 2006, s. 76).

Seçim sistemlerinin siyasal yapı içerisinde asıl önemi parlamentonun ve iktidarın meşruiyetini sağlamasından ileri gelmektedir. Seçim sistemi, hükümeti oluşturabilecek çoğunluk partisini veya çoğunluğu sağlayacak partileri çıkarmayı "yönetimde istikrar", bu partilerin güçleri oranında yönetim olanaklarına sahip olabilmelerini de "temsilde adalet" ilkeleri üzerinden gerçekleştirmektedir (Türk, 2006, s. 77-78). Seçim sistemi bu ilkeler perspektifinde seçim çevresi büyüklüğü, meclis milletvekili dağıtım mekanizması ve seçim barajları gibi temel parametrelere sahiptir (Çınar & Göksel, 2019, s. 1). Ancak bu unsurlar gerek seçim modelleri gerekse parlamento faaliyetleri ve iktidara gelme biçimleri bakımlarından nihayetinde siyasal uzlaşı kültürü ve siyasal toplumsallaşma ile demokratik anlayışı ne derece geliştirdiğine bağlanmaktadır. Örneğin, Türkiye'de yönetimde istikrarı sağlamak için başkanlık sistemine geçilmesine ve milletvekili seçiminde nispi temsil usulü kullanılmasına rağmen "%10 seçim barajı" uygulaması parlamento temsilindeki orantısızlığı artırmıştır. Çünkü hükümet sistemi değişikliği zaten yönetimde istikrarı zorunlu olarak sağladığı için temsilde adaletten taviz verilmeye devam edilmesi demokratik teamüller açısından sorunlu karşılanmıştır (Yıldız, 2018, s. 117; 130). Misalen, Refah Partisinin hazırlamış olduğu anayasa değişikliği uzlaşma teklifinde de benzer şekilde "yönetimde istikrar" ilkesinin uygulanması ile "adalet" mefhumundan cayılmasının bir tür demagoji olduğu ileri sürülerek eleştirilmiştir (Refah Partisi, 1995b, s. 12).

Tablo 3.

1876'dan 2018'e Milletvekili Genel Seçimleri ve Uygulanan Seçim Sistemleri

Seçim Tarihi	Seçim Sistemi
Güz 1876-Bahar1877	İki Dereceli Çoğunluk
Güz 1877	İki Dereceli Çoğunluk
Kasım-Aralık 1908	İki Dereceli Çoğunluk
Şubat-Mayıs 1912	İki Dereceli Çoğunluk
Nisan 1914	İki Dereceli Çoğunluk
Aralık 1919	İki Dereceli Çoğunluk
Mart-Nisan 1920	İki Dereceli Çoğunluk
Haziran-Temmuz 1923	İki Dereceli Çoğunluk
20 Temmuz-1 Eylül 1927	İki Dereceli Çoğunluk

25 Nisan-1 Mayıs 1931	İki Dereceli Çoğunluk
16 Ocak-8 Şubat 1935	İki Dereceli Çoğunluk
15 Mart-26 Mart 1939	İki Dereceli Çoğunluk
15 Şubat-28 Şubat 1943	İki Dereceli Çoğunluk
21 Temmuz 1946	Tek Dereceli Liste Usulü Çoğunluk
14 Mayıs 1950	Tek Dereceli Liste Usulü Çoğunluk
2 Mayıs 1954	Tek Dereceli Liste Usulü Çoğunluk
27 Ekim 1957	Tek Dereceli Liste Usulü Çoğunluk
15 Ekim 1961	Seçim Bölgesi Barajlı d'Hondt
10 Ekim 1965	Milli Bakiye
12 Ekim 1969	Barajsız d'Hondt
14 Ekim 1973	Barajsız d'Hondt
5 Haziran 1977	Barajsız d'Hondt
6 Kasım 1983	Ülke ve Seçim Bölgesi Barajlı d'Hondt
29 Kasım 1987	Ülke ve Seçim Bölgesi Barajlı d'Hondt + Kontenjan Usulü
20 Ekim 1991	Ülke ve Seçim Bölgesi Barajlı d'Hondt + Kontenjan Usulü
24 Aralık 1995	Ülke Barajlı d'Hondt
18 Nisan 1999	Ülke Barajlı d'Hondt
3 Kasım 2002	Ülke Barajlı d'Hondt
22 Temmuz 2007	Ülke Barajlı d'Hondt
12 Haziran 2011	Ülke Barajlı d'Hondt
7 Haziran 2015	Ülke Barajlı d'Hondt
1 Kasım 2015	Ülke Barajlı d'Hondt
24 Haziran 2018	İttifaklı ve Ülke Barajlı d'Hondt

Not: Türkiye İstatistik Kurumu (2012). Milletvekili genel seçimleri 1923-2011, 3685, Haziran 2012 ve Yüksek Seçim Kurulu (t.y.a). Milletvekili genel seçim arşivi. https://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644 kaynaklarından uyarlanmıştır.

Tablo 2'de görüldüğü üzere Türkiye'de 1877'den günümüze birçok seçim sistemi uygulanmıştır. Ancak seçimlerde uygulanan modeller birbirlerinden farklıdır. Yine siyaset bilimi çalışmaları açısından aşkın temsil oranları, mecliste temsil edilemeyen oy oranları, siyasal katılım düzeyi, seçme ve seçilme kadın-erkek oranları ve yaş sınırı gibi unsurlar siyasal gelişmişlik açısından önemli göstergelerinden kabul edilmektedir.

Tarihi açıdan incelendiğinde ilk seçim Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe girişinden hemen sonra 1876'ın güz dönemi ile 1877'nin bahar dönemi arasında iki dereceli çoğunluk sistemine göre gerçekleştirilmiştir. Seçme ve seçilme hakkının ilk defa kullanılmasından dolayı Türkiye siyaset tarihinde bu seçimlerin ayrı bir önemi vardır (Güveyi, 2018, s. 50). Seçimler, Heyet-i Mebusan vekilleri seçmek için yapılmıştır ancak dönemin şartları nedeniyle seçim kanunları çıkarılamadığından geçici yönetmelikle seçime gidilmiştir. Buna göre sınırlı oy ilkesince seçme ve seçilebilme hakkını kullanabilmek için vatandaş olmak ve vergi vermek gerekmektedir. Anayasa'ya göre seçmek için 25, seçilmek için 30 yaşını ikmal etmek şart koşulmuştur. Seçim sistemine Kanun-i Esasi'nin Heyet-i Mebusana ilişkin 65. ve 69. maddeleri gereği "*Heyeti Mebusanın mıktarı âzası tebaai Osmaniyeden her ellibin nüfus zükûrda bir nefer olmak itibariyle tertip olunur.*" ve "*Mebusan intihabı umumisi dört senede bir kerre icra olunur ve her mebusun müddeti memuriyeti dört seneden ibaret olup fakat tekrar intihap olunmak caizdir.*"[9] ifadeleriyle bazı açıklıklar getirmiştir. Seçimlerden sonra ilk parlamento 19 Mart 1877'de açılmış ancak 28 Haziran 1877'de çıkan Osmanlı-Rus Savaşı sebebiyle dağıtılmıştır. Meclisin tekrar toplanması için gerçekleştirilen ikinci seçim ise 1877'nin güz döneminde birinci seçimlerde uygulanan esaslar üzerinden yapılmıştır. İkinci meclis de dönemin savaş şartları sebebiyle 13 Aralık 1877'de açıldıktan kısa bir süre sonra 14 Şubat 1878'de kapatılmıştır. Üçüncü seçim ise II. Meşrutiyet'in ilanından sonra 1908'in Kasım-Aralık ayları arasında iki dereceli çoğunluk sistemine göre gerçekleştirilmiştir. II. Meşrutiyet döneminde yapılan 1912, 1914, 1919 seçimleri de benzer nitelikler taşımakla birlikte 1914'ün Nisan ayında yapılan seçimlerden önce ordu mensuplarının ve askerlik görevini yapanların seçmen olamayacakları ilan edilmiştir (Alkan, 1999, s. 49-50).

Son Meclis-i Mebusan 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgal edilmesi üzerine önce baskı altına alınmış daha sonra da 11 Nisan 1920'de kapatılmıştır. Bu süreçte Mustafa Kemal Atatürk Milli Mücadele'nin yürütme organı hüviyetinde olan Heyet-i Temsiliye adına 19 Mart 1920'de illere seçim tebliği göndermiştir. Ankara'da oluşturulan meclise hem Meclis-i Mebusan çağrılı üyeleri hem de 1920'nin Mart ve Nisan aylarında iki dereceli çoğunluk sistemine göre seçilen milletvekilleri katılmışlardır. Böylece I. Büyük Millet Meclisi, iki farklı seçim ile bir araya gelen milletvekillerinin katılımıyla teşekkül edilmiştir. Cumhuriyet

[9] Maddeler, Anayasa Mahkemesi tarafından online erişime açılan anayasa belgelerinden elde edilmiş olup https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1876-k%C3%A2n%C3%BBn-i-es%C3%A2s% C3 % AE/ adresinden 16.12.2020 tarihinde alınmıştır.

döneminin ilk anayasası olan Teşkilat-ı Esasiye de bu dönemde kabul etmiştir (TÜİK, 2012, s. VIII-IX).

Tek parti döneminde yapılan 1923, 1927, 1931, 1935, 1939, 1943 seçimleri iki dereceli basit çoğunluk sistemine göre dört yılda bir yapılmıştır. Sisteme göre seçmenler birinci turda müntehib-i sâniyi[10], onlar da ikinci turda meclise gönderilecek milletvekillerini seçmektedirler. Büyük Millet Meclisinin 3 Nisan 1923 320 No.'lu "İntihabı mebusan kanunu muvakkatinin bazı mevaddını muaddil kanun"[11] hükmünce her 20.000 erkek nüfusa veya bu sayıdan daha az nüfusa sahip olan yerlerde bir milletvekili seçilmesi kararlaştırılmıştır. Seçme yaşı 18'e düşürülmüş, seçilebilme yaşı ise 30'da kalmış ve seçmek/seçilebilmek için vergi verme şartı kaldırılmıştır. 1924 Anayasası'nın kabulüyle de seçim sisteminde bazı düzenlemeler getirmiştir ancak ön plana çıkanı 1934 yılında yapılan değişiklikle bir ilk olarak kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınmış olmasıdır. Yine aynı değişiklikle seçme yaşı 22'ye çıkarılmış ve 40.000 kişiye bir milletvekili çıkarılması sağlanmıştır. Seçim sistemine ilişkin en önemli karar ise 16 Aralık 1942 4320 No.'lu "Mebus Seçimi Kanunu"[12] ile ilk seçim kanunun çıkarılmış olmasıdır (TÜSİAD, 2006, s. 39; 50).

Tek parti dönemi 1945 4918 No.'lu Milletvekilleri Seçimi Kanunu ile sona ermiş, seçim sistemi "tek dereceli" şeklinde kabul edilmiş ve 1946, 1950, 1954, 1957 seçimleri bu minvalde "liste usulü çoğunluk" modeline göre yapılmıştır. Ancak bu sistem değişikliklerine rağmen oy kullanımı ve sayımına ilişkin "açık oy, gizli tasnif" metodu uygulanmaya devam edilmiştir. Çoğunlukçu liste usulüne göre yapılan seçimlerde en fazla oyu alan parti o seçim çevresinde liste olarak verilen bütün milletvekilliklerini kazanmaktadır. Yani "kazanan, hepsini kazanır" anlayışı benimsenmiştir. Bu yönelim, oy oranları ile Meclis'teki temsil arasında ciddi sorunlar meydana getirmiştir. Örneğin, 2 Mayıs 1954 Seçimleri'nde seçim sistemi sebebiyle toplamda 541 milletvekili üzerinden DP %58,4 oy ile 503 milletvekili, CHP ise %35,1 oy ile 31 milletvekili kazanabilmiştir. Ayrıca 1957'de yapılan yasa değişiklikleriyle hassas olan oy sayılarına etki etmemesi için olası parti ittifaklarının önü kapatılmıştır (Bağce, 2015, s. 22-25).

---

[10] İkinci dereceden seçmen ya da ikincil seçmen; asıl ya da birincil seçmeni seçen seçmenler.

[11] Bu belge, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından online erişime açılan tutanaklardan elde edilmiş olup https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc001/kanuntbmmc001/kanuntbmmc00100320.pdf adresinden 17.12.2020 tarihinde alınmıştır.

[12] Bu belge, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından online erişime açılan tutanaklardan elde edilmiş olup https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc024/kanuntbmmc024/kanuntbmmc02404320.pdf adresinden 17.12.2020 tarihinde alınmıştır.

1961 Anayasası'ndan sonra 25 Mayıs 1961 306 No.'lu Milletvekili Seçimi Kanunu'nda yapılan değişiklikle seçim sistemi "nispi temsil" şeklinde kabul edilmiş ve 1961 seçimleri bu doğrultuda "seçim bölgesi barajlı d'Hondt" modeline göre yapılmıştır. Seçme yaşı 21'e çıkarılmış, seçilebilme yaşı ise 30'da kalmış ve ilk defa bu seçimle milletvekili sayısı 450 olarak sabitlenmiştir. Seçim sistemine Anayasa'nın seçme ve seçilme hakkına ilişkin 55. maddesi gereği "*Vatandaşlar, kanunda gösterilen şartlara uygun olarak, seçme ve seçilme hakkına sahiptir. Seçimler, serbest, eşit, gizli, tek dereceli genel oy, açık sayım ve döküm esaslarına göre yapılır.*"[13] ifadesiyle açıklık getirmiştir. Ayrıca bakanlıklar üzerinden seçimlerin seyrini değiştirebilecek olası manipülasyonları en aza indirmek için milletvekili seçimlerinden önce Adalet, İçişleri ve Ulaştırma bakanlarının görevlerini bırakması hükmü getirilmiştir. Milletvekili Seçimi Kanunu'nun 14. maddesiyle de partilerin seçim ittifakı yapması yasaklanmıştır. 15 Ekim 1961 Genel Seçimleri sonucuna göre ise çok partili hayata geçildikten sonra ilk defa Meclis'te bir parti tek başına iktidara gelememiş ve koalisyona başvurulmuştur. Böylelikle seçimde en yüksek oyu alan CHP, AP ile uzlaşarak ilk koalisyon hükümeti olan VIII. İnönü Hükümeti'ni kurmuştur (TÜİK, 2012, s. XIII). Yine seçimden sonra 1961 Anayasası ile birlikte kurulan Anayasa Mahkemesi, seçim barajlarının "*olağan seçim sonuçlarını suni bir müdahale ile değiştirdiği için seçme ve seçilme hakkına*" ve "*daha önceden seçmen üzerinde ruhi bir baskı ve tereddüt yarattığı için seçimlerin serbestliğine*" engel teşkil ettiği ve benzeri gerekçeleriyle Anayasa'ya aykırı olduğunu belirterek kaldırılmasını kararlaştırmıştır (Uzeltürk, 2006, s. 259).

10 Ekim 1965 Genel Seçimleri öncesi yaşanan önemli bir gelişme, 13 Şubat 1965'te 306 No.'lu Milletvekili Seçimi Kanunu'nda yapılan değişiklikle nispi temsil sisteminin "milli bakiye" modeliyle uygulanması kararı olmuştur (TÜİK, 2012, s. XIII). İlk kez kullanılacak olan bu metodun en önemli özelliği ise temsilde adalet ilkesini azami ya da aşırı değerlendirerek en düşük oya sahip partilerin dâhi parlamentoda yer almasını sağlamasıdır (Akyıldız, 2016, s. 130). Seçim sistemine ilişkin yaşanan bir ilk de uzun süren seçim dönemlerinden sonra 13 Temmuz 1965'te Resmî Gazetede "Siyasi Partiler Kanunu"[14] maddelerinin yayınlanmış olmasıdır (Alkan, 1999, s. 56).

[13] Bu madde, Anayasa Mahkemesi tarafından online erişime açılan anayasa belgelerinden elde edilmiş olup https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/ adresinden 17.12.2020 tarihinde alınmıştır.

[14] Bu kanun, T.C. Resmî Gazete tarafından online erişime açılan belgelerden elde edilmiş olup https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/12050.pdf adresinden 18.12.2020 tarihinde alınmıştır.

Milli Bakiye modeli sadece 1965 Genel Seçimleri'nde uygulanabilmiştir. 20 Mart 1968 306 No.'lu Milletvekili Seçimi Kanunu'nda yapılan değişiklikle "seçim çevresi barajlı d'Hondt" modeline geçilmiştir. Ancak Anayasa Mahkemesi "*demokratik hukuk devleti, seçimlerin serbestliği ve çok partili siyasal düzen ilkelerine aykırı olduğu*" gerekçesiyle baraj kararını iptal etmiştir. Böylelikle 1969, 1973 ve 1977 seçimleri en yüksek oyu alan partiyi avantajlı kılan seçim çevresi barajlı "barajsız d'Hondt" modeliyle yapılmıştır. Örneğin, 1969 Genel Seçimleri'nde Adalet Partisi (AP) %6,3 oy kaybına uğramasına rağmen milletvekili sayısını %6,6 oranında artırırken Millet Partisi (MP) 3,1 oy kaybı ile milletvekili sayısının %80,6'sını kaybetmiştir (Bağce, 2019, s. 265-266). Ancak seçimler neticesinde partilerin aşırı bölünmüş oy dağılımları, hükümet kurabilecek domine partinin azlığı, siyasal uzlaşının kutuplaşmadan dolayı kolay sağlanamaması ve hükümet kurma süreçlerinin uzun sürmesi, azınlık hükümetleri ve güvenoyu alamayan koalisyonların kurulması, cumhurbaşkanı seçiminde krizler oluşması uygulanan seçim sistemini siyasal sonuçları bakımından tartışmalı hale getirmiştir (Türk, 2015, s. 423-425).

1970-80 yıllarını kapsayan çalkantılı toplumsal ve siyasi süreçlerin ardından 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi gerçekleşmiştir. Milli Güvenlik Konseyi bir anayasa çalışması yapması hususunda kurucu bir meclis belirlenmiş ve bu yapı 1982 Anayasası'nı hazırlamıştır. Seçim sistemine ve 2839 No.'lu Milletvekili Seçimi Kanunu'na ilişkin değişiklikler 10 Haziran 1983'te kabul edilmiştir. Buna göre seçim sisteminde nispi temsil ile birlikte yönetimde istikrar ilkesinin azami değerlendirilmesi esas alınarak "ülke ve seçim bölgesi barajlı d'Hondt" modeli benimsenmiştir (TÜİK, 2012, s. XIII). Dahası partilerin seçime katılabilmesinde "illerin asgari yarısında teşkilatlanma" şartı getirilmiştir. Milletvekili Seçimi Kanunu'nun 16. maddesiyle de "Siyasi partiler anlaşarak müşterek liste halinde aday gösteremezler." ilkesi benimsenmiştir (Barın, 2019, s. 19). Ancak Konsey'e göre yapısal değişiklikler yetmemiş ve 6 Kasım 1983 Genel Seçimleri öncesi birçok parti kurulmuş olmasına rağmen sadece üç partinin seçimlere girmesine izin verilmiştir (Alkan, 1999, s. 58). Böylelikle Milli Güvenlik Konseyi her ne kadar seçim sisteminde orantısızlık derecesi artsa da aslında az sayıda partinin Meclis'e girmesini ve bir partinin tek başına iktidara gelmesi amaçlamıştır (Kiriş, 2011, s. 53).

1987 ve 1991 genel seçimleri, yapılan seçim sistemi değişiklikleriyle "ülke ve seçim bölgesi barajlı d'Hondt + kontenjan usulü" modeline göre yapılmıştır. Bu uygulama zaten güçlendirilen en yüksek oyu alan partilerin daha da güçlenmesini ve ekstra milletvekiline

sahip olmalarını sağlanmıştır (Bağce, 2015, s. 49). 27 Haziran 1984'te Anayasa'ya partilerin devlet yardımlarına ilişkin bir ek madde dâhil edilmiştir. Buna göre partiler aldıkları oy oranında devletten yardım alacaklardır. Böylece yüksek oy alan partiler mali açıdan avantajlı bir konuma getirilmiştir. Başka bir düzenleme de bazı ilçelerin il yapılmasıyla ortaya çıkan seçim çevrelerine dair yapılan oynamaları kapsamaktadır. Seçme yaşı da 1987 Seçimleri öncesi 17 Mayıs 1987'de 20'ye düşürülmüştür (Alkan, 1999, s. 59-60). 29 Kasım 1987 Seçimleri sonuçları itibariyle yönetimde istikrar adına yapılan kümülatif değişikliklerin temsilde adalet ilkesi bağlamında en fazla tartışıldığı seçim olmuştur. Çünkü Anavatan Partisi (ANAP) 1983 Seçimleri'nde %45,1 oy oranı ile 211 milletvekili alarak Meclis'te %52,8'lik bir hâkimiyet sağlarken 1987 Seçimleri'nde %8,8 bir oy kaybı yaşamasına rağmen %36,3 oy oranı ile 292 milletvekili alarak Meclis'teki sandalyelerin %64,8'ine sahip olmuştur (Karpat, 2019, s. 223).

1995'te seçim sistemiyle ilgili yapılan değişikliklerde seçim çevresi barajına farklı bir biçimlendirme getirilmiş ancak Anayasa Mahkemesi bu uygulamayı Anayasa'ya aykırı bularak iptal etmiştir. Böylece 1995, 1999, 2002, 2011 ve 2015 seçimleri kontenjan usulünün de kaldırılmasıyla "ülke barajlı d'Hondt" modeline göre yapılmıştır (Türk, 2015, s. 427). Gerçekleştirilen önemli değişikliklerin başında ise yurtdışında yaşayan vatandaşlara gümrük kapılarında oy kullanma hakkının ilk kez tanınmış olması ve seçme yaşının 18'e düşürülmesi gelmektedir. Ayrıca yüzyılı aşan bir sürenin ardından 13 Ekim 2006'da yapılan değişiklikle milletvekili seçilebilme yaşı 30'dan 25'e, 16 Nisan 2017 Referandumu ile de 25'ten 18'e düşürülmüştür (TÜSİAD, 2006, s. 41).

Tablo 4.

1950'den 2018'e Seçimlere Katılım ve Meclis'te Temsil Edilemeyen Oy Oranları

Seçim Tarihi	Katılım Oranı	Temsil Edilemeyen Oy Oranı
1950	89,3	-
1954	88,6	0,6
1957	76,6	-
1961	81,4	0,8
1965	71,3	-
1969	64,3	-
1973	66,8	0,6
1977	72,4	0,5
1983	92,3	1,1
1987	93,3	19,8
1991	83,9	0,5
1995	85,2	14,5
1999	87,1	18,3
2002	79,1	45,3
2007	84,2	13,0
2011	83,2	4,6
Kasım 2015	85,2	2,5
Haziran 2015	83,9	4,7
2018	86,2	2,0

Not: Türkiye İstatistik Kurumu (2012). Milletvekili genel seçimleri 1923-2011, 3685, Haziran 2012 ve Yüksek Seçim Kurulu (t.y.a). Milletvekili genel seçim arşivi. https://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644 kaynaklarından uyarlanmıştır.

16 Nisan 2017'de yapılan referandum ile Türkiye'de bir ilk gerçekleştirilerek yönetimde istikrarın kurumsallaşması adına parlamenter sistemden başkanlık sistemine geçiş yapılmıştır. Özellikle yasama ve yürütme organlarının belirgin ayrımından dolayı milletvekili seçimlerinde yönetimde istikrar adına konulan %10 barajının işlevsiz kalması seçim sistemine ilişkin yapısal adımların atılmasını bir beklentiye dönüştürmüştür (Barın, 2019, s. 11).

Tablo 5.

1950'den 2018'e Seçimlerdeki Aşkın-Eksik Oran Parametreleri

Seçim Tarihi	1. Partinin		
	Adı	Oy Yüzdesi	Meclis Temsil Yüzdesi
14 Mayıs 1950	DP	55,2	85,4
2 Mayıs 1954	DP	58,4	92,9
27 Ekim 1957	DP	48,6	69,5
15 Ekim 1961	CHP	36,7	38,4
10 Ekim 1965	AP	52,9	53,3
12 Ekim 1969	AP	46,6	56,8
14 Ekim 1973	CHP	33,3	41,1
5 Haziran 1977	CHP	41,4	47,3
6 Kasım 1983	ANAP	45,1	52,8
29 Kasım 1987	ANAP	36,3	64,8
20 Ekim 1991	DYP	27,0	39,5
24 Aralık 1995	RP	21,4	28,7
18 Nisan 1999	DSP	22,2	24,7
3 Kasım 2002	AK Parti	34,3	66,0
22 Temmuz 2007	AK Parti	46,6	62,0
12 Haziran 2011	AK Parti	49,8	59,4
7 Haziran 2015	AK Parti	40,8	46,9
1 Kasım 2015	AK Parti	49,5	57,6
24 Haziran 2018	AK Parti	42,5	49,1

Not: Yüksek Seçim Kurulu (t.y.a). Milletvekili genel seçim arşivi. https://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644 kaynağından uyarlanmıştır.

Aşkın-eksik oran, seçimlerden 1. çıkan partinin oy yüzdesi ile parlamentodaki milletvekili temsil yüzdesi arasındaki fark esas alınarak hesaplanmaktadır.

Siyasi partilerin seçim ittifakı yapmasına ilişkin seçim sistemindeki önemli bir değişiklik de 21 Şubat 2018'de TBMM'ye sunulan "298 Sayılı Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun" teklifiyle siyasi partilerin seçimlerde ortak hareket etmesini esas alan düzenlemeler yapılmıştır. Seçim barajıyla ilgili olarak da "Seçim ittifakı yapılması halinde, %10'luk barajın hesaplanmasında ittifak yapan siyasi partilerin aldıkları geçerli oyların toplamı esas

alınır ve bu siyasi partiler için ayrıca baraj hesaplaması yapılmaz." değişikliği yapılmıştır.[15] Böylece baraj sorunu olan partilerin diğer partilerle ittifak yaparak Meclis'te temsil edilme imkânı bulmasının önü açılmıştır. Ancak değişiklikler, önceki seçim sistemlerinde olduğu gibi yüksek oy alan partileri diğerlerine göre daha fazla mükâfatlandırıcı nitelikte olmuştur. Dolayısıyla partilerin ittifak kurmalarında siyasi uzlaşı şartlarının mı yoksa yapısal zorunlulukların mı etkili olduğu tartışma konusu haline gelmiştir (Ünal, 2019, s. 324).

2.3.3. Türkiye Siyasal Hayatında Uzlaşı Kültürü Nitelikleri

Türkiye siyaset tarihinde siyasal uzlaşı kültürü ve siyasal toplumsallaşma nitelikleri çeşitli dönemlere göre faklı özellikler taşımaktadır. Bunun en belirgin örneği ise siyasi partilerin kuruluş serencamı ve yaşanan politik süreçlerdir. Anayasa değişiklikleri, cumhuriyetin ilanı, tek partili dönem ve çok partili hayata geçişle birlikte muhtelif sistem ve modellerin uygulanışı bir demokrasi anlayışına ve siyasal kültür oluşumuna kaynaklık etmiştir. Osmanlı Devleti'nin son dönemleri her ne kadar karmaşık geçen bir siyasi yelpazeye sahip olsa da siyasal yapının şekillenmesi bakımından Cumhuriyet Dönemi'ne önemli etkilerde bulunmuştur. Cumhuriyet'in ilk yılları olan "tek parti" döneminin kurucu unsurları ise siyasi nitelik bakımından devrim süreçleriyle pekişmiştir. Dolayısıyla uzlaşı kültürü, siyasi partiler nezdinde gelişmiş olmasa da meclis hükümeti sisteminin işletilmesinden kaynaklı bir kuruluş mutabakatı sağlanmış ve bu yetke ile siyasal toplumsallaşmanın sağlanabilmesi ve toplumun siyasete olan katılımının artırılması için demokratik sisteme geçiş hazırlıkları yapılmıştır (Kışlalı, 2018b, s. 288-289).

19. yüzyıl ile başlayan ve 20. yüzyılın başı itibariyle dünyada trend olan "demokrasi" siyasal yapılaşmayı beraberinde gelişmiştir. Devletler savaşlar, iç karışıklıklar ve politik kargaşalar sonucunda yeni bir dönemin, yeni bir siyasal anlayışın köklü etkisine bir şekilde girmişlerdir. Bu değişimin en önemli göstergelerinden biri de kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınması olmuştur. Vatandaşlık haklarının yanında siyasal eşitliğin de sağlanması dünya genelinde demokrasi geleneği açısından geç bir döneme denk gelmektedir. Türkiye'de ise tek parti dönemi yaşamasına rağmen 1934'te kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınması dünya geneli açısından ileri ve önemli bir örnektir. Dahası her ne kadar tek parti dönemi

[15] Bu kanun, T.C. Resmî Gazete tarafından online erişime açılan belgelerden elde edilmiş olup https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/03/20180316-28.htm adresinden 06.01.2020 tarihinde alınmıştır.

yaşansa da çok partili hayata geçiş için yeni partiler kurulmaya ve bir muhalefet geleneği oluşturulmaya çalışılması Türkiye demokrasi kültürü açısından siyasal bir normalleşmeye yönelindiğini göstermektedir (Niray, 2009, s. 14).

Türkiye siyasal hayatının ilk dönemi gerek devrimleri gerek hükümet biçimleri gerekse yasaklamaları ve siyasal tutumları ile 1946'ya kadar temel eğilim ve devlet ideolojisi olarak "Batılılaşmayı" esas almıştır. Bu da Türkiye'de oluşan siyasi yelpazenin özgün nitelikleriyle belirmesinden ziyade Batı tarzı şekillenmesine ve bazı yerleşik unsurların ötelenmesine sebep olmuştur (Duverger, 1993, s. 359-360). Ancak çok partili hayata geçiş evresinin ciddi siyasal krizler ve toplumsal kopmalar neticesinde değil de uzlaşmaya dayalı usuller ve dönüşümlerle gerçekleşmesi dünya siyasi tarihi ve özellikle de siyaset bilimi çalışmaları açısından önemli bir bulgu olarak görülmüştür (Özbudun, 2016, s. 117).

Tek parti döneminden, baskın olarak da "Milli Şef" yıllarından çok partili hayata geçişteki en ciddi sorun ise "devlet ve hükümet niteliklerinin birbirinden belirgin olarak ayrılmaması", hatta bunun bir siyasi pragmatik unsur olarak kullanılması olmuştur. Dolayısıyla siyaset çok partili hayata geçişte dâhi siyasal elitlerin, bürokratik oligarşinin ve askeri vesayetin egemenliğinden bütünüyle kurtulamamıştır (Karpat, 2019, s. 162-163).

Çok partili siyasal hayata geçilmesinde "dünya koşullarının", özellikle de II. Dünya Savaşı'nın çok önemli etkileri olmuştur. Totaliter, tek cepheci ve baskıcı rejimlerin yıkılması ve rekabetçi demokratik uygulamaların yaygınlaşması Türkiye siyasi yapısında benzer değişimlerin yaşanmasını hızlandırmıştır (Durgun, 2013b, s. 351). Bu dönemde çok partili hayata geçişin ilk tecrübesi 18 Temmuz 1945'te Nuri Demirağ, Cevat Rıfat Atilhan ve Hüseyin Avni Ulaş'ın kurduğu Milli Kalkınma Partisi ile yaşanmıştır. Sonraki yıllarda ise birçok partinin yanı sıra Türkiye siyasetine önemli etkilerde bulunan Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuad Köprülü'nün öncülüğünde 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti kurulmuştur. Yeni partilerin kurulması toplum kesimlerinin siyasete olan ilgisini artırırken partiler arası uzlaşı kültürünün gelişmesine de fırsat tanımıştır (Bağce, 2015, s. 18-19). Ancak partilerin kurulması ve muhalefetin oluşması süreçlerinde anayasal düzenlemelerin yapılmaması ve düzenleyici kurumların teşekkül ettirilmemesi Türkiye siyaset tarihinin farklı bir niteliği olan "siyasi parti kapatmaları" başlığının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Siyasi parti kapatmalarının ve siyaset üzerinde baskı olduğu dönemlerde siyasal toplumsallaşma oranları siyasal konjonktüre bağlı olarak değişkenlik göstermiştir. Bu durumda toplum bazen bir refleks olarak daha fazla politikleşirken ve daha yüksek

seviyede seçimlere katılım sağlarken bezen de baskılar karşısında geri çekilerek depolitize olmuştur (Niray, 2009, s. 15).

Türkiye'de çok partili hayata geçişteki önemli meselelerin başında "yapısal sorunlar" gelmektedir. Örneğin, 1946-1961 yılları arasındaki genel seçimlerde seçim sistemi olarak uygulanan tek dereceli liste usulü çoğunluk modeli partilerin aldıkları oylar ile temsil ettikleri meclis sandalyesi arasındaki makas farkını açmıştır. 2 Mayıs 1954 Genel Seçimleri'nde DP oyların %58,4'ünü almasına rağmen Meclis çoğunluğunun %92,9'una sahip olmuştur (Karpat, 2019, s. 168). Bu dönemde tertip edilen çoğunlukçu demokrasi uygulamalarına iktidar partisinin diğer partilere karşı "hukuk gücünü kullanma" yetkisi de eklenince siyasal uzlaşma yerini siyasal rövanşizme ve ciddi kutuplaşmalara bırakmıştır (TÜSİAD, 2006, s. 51). Dolayısıyla gerek askeri ihtilaller gerekse Meclis tarafından gerçekleştirilen köklü değişikliklerde bu temel sıkışıklık sonraki dönemlerde etkisini belirgin bir şekilde göstermeye devam etmiştir (Tekin, 2017, s. 221).

Tandoğan'a (2019, s. 18-19) göre Türkiye siyasal hayatında parti ve siyasal yapı tecrübeleri "siyasal sistemin siyasal kültürü domine ettiği" tezini doğrular niteliktedir. Böylesi bir tevcihte siyasal gücü elinde tutan partiler ya da kurumlar kendi menfaatlerini ya da salt iktidarda kalmayı veya iktidarı etkilemeyi önceledikleri için uzlaşma kültürü sürekli ötelenmiştir. Bu sebeple birincisi, Türkiye'deki siyasal krizlerin ortaya çıkışındaki temel mesele bir demokrasi ya da siyasal kültürün olmayışı değil, bunu destekleyen uygun bir siyasal mekanizmanın kurulamamış olmasındandır. İkincisi de uzlaşmaya açık bir zeminin oluşturulamaması çatışma kültürünü mütemadiyen dinamik tutmakta ve uzlaşı gerektiren siyasal yapıyı işlemez duruma getirmektedir. Türkiye'de koalisyonların bir istikrarsızlık sebebi olarak görülmesi bu minvalde yapısal düzenlemelerin siyasal çatışmayı yükseltmesinden kaynaklı siyasal bir devinimin sonucu olarak incelenmektedir.

Bağce'ye (2015, s. 59) göre Türkiye'de hükümet etme biçiminin Batı literatüründe de görüldüğü gibi bir çeşit "kamu kaynaklarının ele geçirilmesi" olarak algılandığı dönemlerde siyaset olanca çatışmaya, ideolojik kamplaşmalara ve ötekileştirmeye maruz kalmıştır. Toplum, bu durumda parçalanmış bir görünüme sahip iken siyasal toplumsallaşmadaki nitelik siyasal kültürün demokrasi ile pekişmesinden çok partizanlık boyutunda izlenmiştir. Siyasi partiler arasındaki uzlaşmazlık ve aşırı kutuplaşmalar ise toplumda siyasete olan güveni düşürerek siyasal toplumsallaşmanın azalmasına sebep olmuştur. Ağırdır'a (2014, s. 40) göre kutuplaşma Türkiye siyasal hayatının bir niteliği haline gelmiş olsa da yoğun olarak

üç farklı tarzda ve dönemde kendini belirgin göstermiştir. Birincisi, DP'nin 1958'de Vatan Cephesi'ni kurmasıyla oluşan DP-CHP parti kutuplaşması dönemidir ki bu, 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi'ni gerçekleştiren askeri cuntanın gerekçeleri arasında gösterilmiştir. İkincisi, 1968'de öğrenci hareketleriyle başlayan ve 1970'ler boyunca devam eden sağ-sol kutuplaşma dönemidir ki 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi'ni gerçekleştiren askeri cunta ülkedeki anarşik olayları ve siyasal krizleri buna gerekçe göstermiştir. Üçüncüsü de 2002'de başlayan uzun soluklu AK Parti iktidarının getirmiş olduğu iktidar-muhalefet kutuplaşması dönemidir ki bu dönemde birçok darbe teşebbüsü olmuş ancak toplumsal mukavemet bunun önüne geçmiştir. Ayrıca bu kutuplaşma beraberinde ülkenin başkanlık sistemine geçmesine ortam hazırlamış ve böylece kutuplaşma yapısal bir hâl almıştır.

Ocak'a (2003, s. 57) göre Türkiye'de siyasal ideolojilerin dayandığı iki paradigmatik anlayış vardır. Birincisi, kendini tarihine, değerlerine, inancına dayandıran "geleneksel" yaklaşım, ikincisi de bunun yerine Batı'yı merkeze alan "modernist" yaklaşım. Ancak Heper'e (2018, s. 18; 202-203) göre zamanın ve siyasal şartların değişmesi bu yaklaşımların sentezini ve türevlerini esas alan ya da özgün karakteristiğe sahip yeni partilerin çıkmasını dolayısıyla da farklı tiplerde siyasal amaçlar güden yapıların oluşmasını sağlamıştır. Bu durum, ülkedeki parti çeşitliliği açısından ekonomik, sosyal yahut benzer niteliklerdeki toplum kesimlerinin temsili açısından makul görünse de bazı etnik veya mezhepsel meselelerin parti çatısı altında kökleşmesine ve çatışma unsuru olarak öne sürülmesine neden olmuştur.

Karpat'a (2019, s. 172) göre Türkiye'de siyasal zemini özünü değiştirecek şekilde etkileyen unsurlardan biri "merkez-çevre" ilişkisidir. Cumhuriyet'ten günümüze özellikle kırdan kente aralıksız yaşanan "göç olgusu" siyasi partilerin programlarına, söylem ve eylemlerine hatta logolarına değin doğrudan yansımıştır. Siyasal gündemlerin ağırlık merkezi kırsaldan kente, çevreden merkeze toplumsal talepler doğrultusunda değişikliğe uğramıştır. Bu demografik değişimde siyasal toplumsallaşma doğal olarak şehir nüfusunun artışı ile paralellik göstermiştir. Şehir hayatındaki örgütlenme ve hak arama biçimleri ise insanların siyasetle olan bağını kuvvetlendirmiş, siyasal olana karşı lehte veya aleyhte tavır almasını sağlamıştır.

Türkiye siyaset tarihinin gelişimi ve gerileyişi bağlamında öne çıkan olgulardan en önemlilerinden biri de "darbeler ve muhtıralar" başlığı altında toplanmıştır. Siyasete yapılan bu tarz müdahaleler her ne kadar siyasal tıkanıklıkları açma, demokrasiyi ve toplumsal düzeni tesis etme gerekçeleriyle yapılmış olsalar da siyaset ve devlet düzeninin, özellikle de

demokrasi kültürünün sistematik olarak gerilemesine sebep olmuştur. 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi ile beliren bu vesayet hamlesi özellikle ordunun siyaseti tanzim etmesi cihetinde günümüze değin gelmiştir. Gerçekleştirilen her bir darbe ve muhtıranın ayrı bir niteliği vardır ancak 1960 Darbesi'nde askeri cuntasının kurduğu Yüksek Adalet Divanının Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan'a idam cezası uygulaması siyasete ve topluma büyük bir gözdağı vermiştir. Diğer taraftan darbe ve muhtıralar sonrası gerçekleşen seçimler incelendiğinde çoğunlukla seçimlere katılımların Türkiye ortalamasının üzerinde olduğunu görülmektedir. Bu da müdahalelerin her ne kadar siyasal toplumsallaşmayı zayıflattığı yorumunu getirse de seçimlerin yüksek katılımla gerçekleşmesi müdahalelere karşı toplumun seçimleri kolektif bir koz olarak kullanıldığı argümanını desteklemektedir (Karpat, 2019, s. 173-175). Ayrıca askeri müdahale sonrası kurulan hükümetler incelendiğinde partiler arası siyasal uzlaşı kültüründe yapısal değişikliklerle gerçekleşen zorunlu değişimlerin yanı sıra askeri vesayete karşı bazı iş birliklerinin yapılması da dikkat çekmektedir. Örneğin, 1966 ve 1973 cumhurbaşkanı seçimlerinde AP ve CHP "sivilleşme" ve "askeri vesayete tepki" ortak paydası altında askeri kanadın desteklediği adayın yerine ortak bir adayda milli uzlaşı ile ittifak ederek siyaset kurumunun etkililiğini artırmışlardır (Heper, 2018, s. 196).

Tablo 6.

Türkiye'de Askeri Müdahaleler Sonrası Seçimlere Katılım Oranları

Askeri Müdahale Türü	Genel Seçim Tarihi	Katılım Oranı
27 Mayıs 1960 Darbesi	15 Ekim 1961	81,4
12 Mart 1971 Muhtırası	14 Ekim 1973	66,8
12 Eylül 1980 Darbesi	6 Kasım 1983	92,3
28 Şubat 1997 Postmodern Müdahalesi	18 Nisan 1999	87,1
27 Nisan 2007 e-Muhtırası	22 Temmuz 2007	84,2
15 Temmuz 2016 Darbe Girişimi	24 Haziran 2018	86,2

Not: Türkiye'de 1950'den 2018'e genel seçimlere katılım ortalaması %81,8 olarak tespit edilmiştir.

Yüksek Seçim Kurulu (t.y.a). Milletvekili genel seçim arşivi. https://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644 kaynağından uyarlanmıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında devletin kuruluş şartları sebebiyle her ne kadar meclis hükümeti sistemi ve kuvvetler birliği ilkesi uygulanmış olsa da zamanla yasama, yürütme ve yargı organlarının ayrılması demokratik kültür anlayışı bakımından gereklilik halini almıştır. Ancak geleneksel devlet ideolojisi yeni kurumların oluşma sürecinde kuvvetler ayrılığını bir

çeşit kuvvetler çatışmasına dönüştürerek siyaseti sürekli olarak siyaset dışı unsurlarla tanzim etmeye çalışmıştır. Neticede yapısal bir düzen oluşturulmasından ziyade bu yapılar kullanılarak hukuk, milli güvenlik, laiklik gibi temel gerekçelerle siyaset ve toplum üstü bir "bürokratik oligarşi" meydana getirilmiştir (Aydın & Taşkın, 2018, s. 16-17). Örneğin, Vekiller Heyeti, Sıkıyönetim ve Milli Güvenlik Konseyi, Anayasa Mahkemesi gibi yapılar tarafından Cumhuriyet'in ilk yıllarından günümüze birçok parti devlet ideolojisiyle ters düştüğü ve siyaset tarzı gerekçeleriyle kapatılmıştır (Tuncer, 2018, s. 124-127). Bu minvalde Türkiye'de parti kapatmalarının farklı bir reel politiği de siyasal istikrarı sağlamak adına merkezde bulunan ya da merkeze taşınmak istenen partileri güçlendiren tasfiye metodudur (Tekin, 2017, s. 222). Bu manevra her ne kadar iktidarı doğrudan belirleyen bir hamle olsa da belirli bir siyasal nüfuz alanına sahip partiler geçici olarak saf dışı bırakıldıktan sonra farklı siyasal formlarda yeniden siyasete girmiş ve Refah Partisi örneğinde olduğu gibi iktidara gelmeyi dâhi başarabilmişlerdir (Yeşilada, 2002, s. 63).

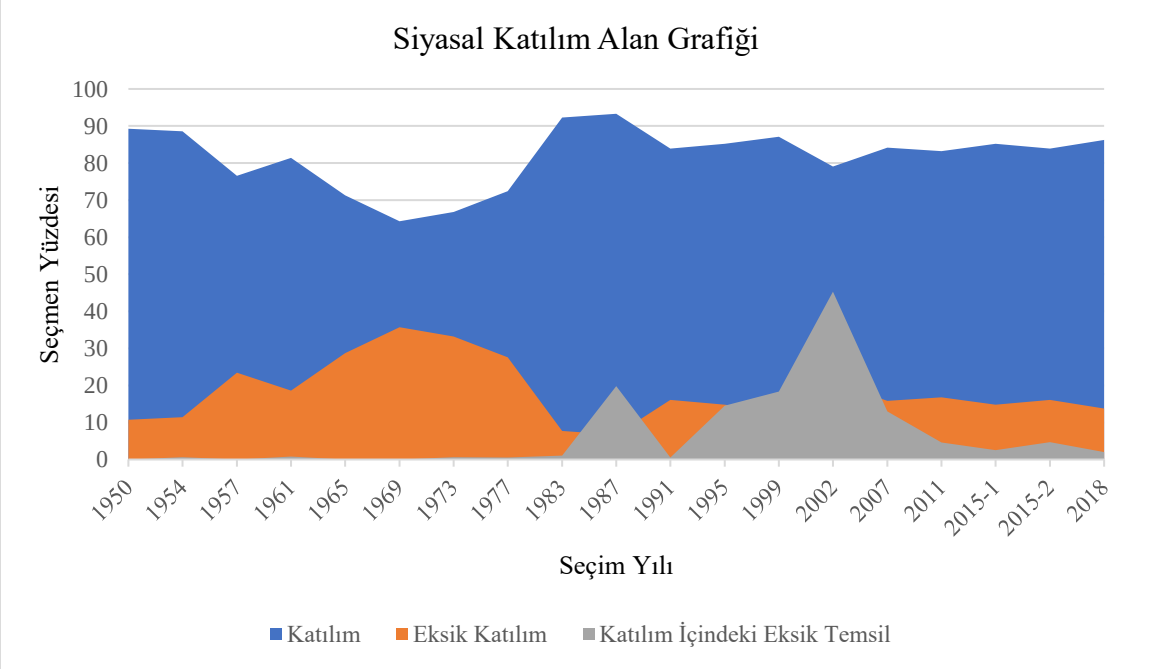
Türkiye siyasi tarihini dünyadaki birçok muadiline göre öne çıkaran ve her ne kadar siyaset dışı unsurların müdahalesine açık veya kısa süreli işgallerine maruz kalsa da özgün kılan, siyasal sistemin büyük oranda "parti siyaseti" üzerine kurulmuş olmasıdır. Özellikle parti merkez yapılarında güçlü bir görünüm gözlemlenirken Siyasi Partiler Kanunu da bu minvalde parti merkezlerini güçlendirici içerikte donatılmıştır (Şahin, 2014, s. 56-57). Parti yapılarının merkezce güçlendirilmesi güçlü liderlerin ve egemenliklerin ortaya çıkmasını tetiklemektedir. Bu da beraberinde yüksek parti disiplini ve parti içi beraberliği getirmektedir. Parti içi demokrasi ise siyasetin genel demokratik eğilimlerine göre bir derece geride seyretmektedir (Aydın, 2016, s. 19). Bu minvalde parti merkez yapılarının bozulmasındaki en önemli sebeplerden biri parti liderinin görevinden ayrılması ile gerçekleşen güç dengelerinin bozulmasıdır. Ancak kurumsallaşmış, teamülleri yerleşmiş ve demokrasi kültürü oturmuş yapılarda bu durum büyük sarsıntılara yol açmadığı gibi partinin birçok unsuru ile revize olması gibi olumlu bir sürece de katkı sunmaktadır. Örneğin, Anavatan Partisi güçlü bir liderlik dönemi ve parti başarısı yaşamasının ardından Turgut Özal'ın parti genel başkanlığından ayrılışı ve vefatı üzerine ciddi sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Parti her ne kadar birkaç dönem daha varlığını sürdürdüyse de zamanla çalışmalarına bütünüyle son vermiştir (Bakır, 2007, s. 353). Yine Türkiye'de 1990'lı yıllarda Anavatan Partisi ve Doğru Yol Partisi (DYP) gibi merkez partilerin zayıflaması ve bölünmesi, buna ilaveten yeni kutupların oluşması herhangi bir partinin tek başına iktidara gelmesine imkân tanımamıştır. Hükümetler genellikle ideolojik, kısa ömürlü ve zayıf

koalisyonlar olarak nitelenmiştir. Neticede Türkiye siyasi yelpazesi partilerin iç yapıları ve serencamına bağlı olarak şekillenirken birçok partinin katıldığı seçim süreçleri ve yine birçok partinin yer aldığı meclis aritmetiği siyasal toplumsallaşma ve siyasal uzlaşı kültürünün değerlendirilmesine olanak sağlamıştır (Kramer, 1999, s. 34). Buna ilaveten Türkiye siyasal yapısında ve buna bağlı olarak gelişen siyasi kültüründe rekabet tarzı sert bir şekilde cereyan etmektedir. Bunların alt sebepleri dönemlere göre farklılık gösterse de genel olarak partilerin keskin siyasal hüviyetleri, onları uzlaşmaya ve iş birliğine karşı mesafeli olmaya itmektedir (Şahin, 2014, s. 57).

Türkiye'de siyasal uzlaşı kültürü ve toplumsallaşma bağlamında siyaseti etkileyen unsurların başında "seçmen davranışları" gelmektedir. Partilerin temel amaçları arasında da görülen seçmenin yönlendirilmesi ve siyasal açıdan belli davranışları göstermesi için eğilimli hale getirilmesi her dönem seçmenler üzerinde belli bir toplum mühendisliğinin uygulanıp uygulanmadığı sorularını beraberinde getirmiştir. Buna binaen seçmenlerin iletişim araçlarının sınırlı olduğu dönemlerde propagandaya maruz bırakılmasıyla, günümüzde iletişim araçlarının da gelişmesiyle seçmenlerle bir tür etkileşimsel diyaloğa girilmesi siyasetin nitelikleri açısından önemli değişimlere karşılık gelmektedir. Dolayısıyla siyasetin topluma etki etmesi kadar, toplumun siyasete etki etmesi siyasal zeminin ve seçmen davranışlarının salt politik iştiyaklardan öteye siyasal iletişim, siyaset bilimi ve siyaset sosyolojisinin çalışma konuları ve bulguları doğrultusunda değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır (Heper, 2018, s. 242).

Dünyada demokrasi skalası ve gelişmişlik seviyesi yüksek olan ülkelerin karşılaştıkları önemli konulardan biri de "siyasal katılım" oranlarıdır. Siyasal toplumsallaşmanın zayıflaması, sisteme olan güven, değişime olan inancın zayıflaması gibi sebeplerle azalan siyasal katılım, gelişmekte olan ülkeler için aynı anlamları ifade etmemektedir (Erzen & Yalın, 2011, s. 57). Gelişmekte olan ülkeler arasında yer alan Türkiye'de siyasal katılım 1983'ten beri belirli bir ivmenin altına hiç düşmemiştir. Seçimlere yüksek katılım ister istemez toplumda kolektif bir bilinç ortaya çıkarmış ve oy vermenin amacı kutuplaşma, sistem değişikliği, yeni partilerin ortaya çıkışıyla siyasal yelpazenin genişlemesi gibi durumlardan dolayı seçmenler tarafından sürekli bir farkındalığa dönüşmüştür. Dolayısıyla Türkiye'de siyasal katılım, siyasal zemindeki değişikliklere etki etme gücü sebebiyle siyasal toplumsallaşmayı artırıcı bir niteliğe sahiptir (Karpat, 2019, s. 168). Çok partili hayata geçişle birlikte parlamentoda yaşanan siyasal dalgalanmalar seçimlere katılımları da benzer

çerçevede etkilemiştir. Ancak 1960 Askeri İhtilali'nden 1980 Askeri İhtilali'ne kadar olan süreçte Meclis'te siyasal temsilin önü açık olmasına rağmen siyasal ve özellikle de toplumsal düzeni bozucu anarşik olayların aşırı yükselmesi siyasal toplumsallaşmayı artırsa bile siyasal katılım oranlarını düşürmüştür (Aydemir, 2006, s. 72).

Şekil 1. Türkiye'de 1950'den 2018'e siyasal katılım alan grafiği

Türkiye'de genel olarak seçmen katılımlarının siyaseti şekillendirme gücü her ne kadar siyasi partilere verilmiş olsa da temsilde adalet ve yönetimde istikrar ilkelerinin anayasaya ve seçim sistemlerine yansımasındaki diyalektiği hükümetlerin değil, vesayet anlayışının etkisiyle olmuştur. Tek parti iktidarlarının hiçbir siyasal uzlaşıya gerek duymadan siyasal sistemleri kendi çıkarları doğrultusunda kullanması geleneksel bir yaklaşım olarak görülse de "koalisyon" aracılığıyla siyasal uzlaşı kültürünün ve bu minvalde uzlaşıyı geliştirici siyasal kültür niteliklerinin dolayısıyla da sistemin geliştirilmesi beklenen bir olgudur. Ancak Türkiye'de koalisyonlar çoğunlukla gerek sistemin çatışmayı artırıcı roller üstlenmesi gerekse partilerin birlikte hükümet etseler dâhi, çatışma siyaseti üzerinden kendilerini konumlanmaları sebepleriyle uzlaşı kültürünü besler nitelikte olmamıştır (Tandoğan, 2019, s. 17).

Bu minvalde siyasal uzlaşıya en fazla katkıda bulunan koalisyon tipinin siyasal ve toplumsal kutuplaşmayı asgari seviyeye çekebilmesi görüntüsüne sahip birbirlerine zıt kutupta olan partilerin bir araya gelmesiyle meydana gelen koalisyonun, diğer bir adıyla "kontrast

koalisyonlar" olduğu incelenmiştir. Türkiye siyaset tarihinde her ne kadar kısa bir ömre sahip olsa da 1961 Genel Seçimleri'nden sonra kurulan CHP-AP Koalisyonu ilk koalisyon hükümeti, aynı zamanda ilk kontrast koalisyondur. Ayrıca CHP-MSP Koalisyonu, DYP-Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP) Koalisyonu ve Demokratik Sol Parti (DSP)-MHP-ANAP Koalisyonu siyasal kutupların bir araya geldiği önemli siyasal uzlaşı örnekleridir (Duran, 2012, c. 1, s. 9-10).

Kontrast koalisyonlar karakterleri itibariyle uyumsuz gibi görünen bir izlenim verse de temelde bir uzlaşı ana fikrine sahiptirler. CHP-MSP Koalisyonu 1970'lerin ideolojik çekişmeleri içerisinde aykırı bir intibaa sahip olmasına rağmen uyumlu bir uzlaşı modeli ortaya koymuşlardır. Temel haklar ve özgürlükler, demokrasi ve ekonomik kalkınma konuları her iki partiyi birbirine yaklaştırmıştır. DYP-SHP Koalisyonu 1990'ların başında 12 Eylül anlayışının teamüllerini de zorlayarak demokratikleşme ve sivilleşme konularıyla önemli bir uzlaşı temeli oluşturmuştur. İnceleme konusu bakımından en dikkat çekeni ise 2000'lerin başında geçmişte husumet sahibi iki, hatta üç zihniyetin DSP-MHP-ANAP Koalisyonu ile bir araya gelmesi olmuştur. Uzlaşı maddeleri bir tarafa, bu partilerin isimlerinin yan yana gelmesi bile Türkiye siyaseti açısından tarihi bir uzlaşma olarak görüşmüştür (Yavuz, 2012, s. 4-6).

Diğer yandan Türkiye'de başkanlık sisteminin kabulüyle koalisyonlar yerini, "kabine sistemine" bırakmıştır. Ayrıca yasal olarak önü açılan seçim ittifakları her ne kadar temel mantığını seçim iş birliğine dayandırsa da seçim sonrası ittifak görüntülerinin sürdürülmesi yeni tarz bir kutuplaşma örneğinin ya da koalisyon tipinin ortaya çıktığını göstermektedir. Parlamenter sistemde seçim ittifakları örtük, hükümet etme biçimi açık protokole dayanırken başkanlık sisteminde seçim ittifakları açık, hükümet etme biçimi örtük protokole dayanmaktadır. Yani başkanlık sisteminde ittifakı devam ettiren siyasi uzlaşının taraflarca hangi taviz ya da kazanımlara yol açtığı belirgin değildir (Karpat, 2019, s. 190-191).

Neticede Türkiye'de siyasal uzlaşı kültürü ve toplumsallaşma nitelikleri ile ilgili örnekleri farklı kategorilere göre çoğaltmak mümkündür. Ancak bu çalışmada temel etki faktörlerinin çözümlenmesinde genel siyasi işleyişin ve toplumsal durumların ana fikri önceki bölümlerde ortaya konan eklektik kavramsal çerçeveyle yakalanmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla siyasal uzlaşı kültürü ve siyasal toplumsallaşmanın Türkiye'deki örneklerini incelerken daha önce belirlenen teorik, yapısal, kültürel ve ideal hinterlant esas alınarak bu bölüm oluşturulmuştur.

3. BÖLÜM

KURUMSAL DÜZLEM

3.1. Milli Görüş Partilerinin Tarihsel, Toplumsal ve Siyasal Arka Planı

Türkiye siyasi tarihinde Cumhuriyet'in ilk yılları resmi ve ideolojik devlet anlayışının hâkim olduğu tek partili iktidar dönemlerine karşılık gelmektedir. 1946'da çok partili hayata geçişle birlikte siyasal toplumsallaşmaya açık hale gelen toplum ve toplumun talepleri karşısında kendini konumlayan siyasi partiler yeni bir siyasal kültür zemini oluşturmuşlardır. Ancak daha köklü bir geçmişe sahip olan askeri ve bürokratik vesayet, oluşan bu siyasal devinime karşı birçok askeri ihtilal gerçekleşmiş ve anayasalar hazırlamıştır. Böylece siyasal yönetim mekanizmalarını ve toplumu özellikle hükümet sistemi, seçim sistemleri gibi yapısal değişikliklerle şekillendirmeye çalıştırmıştır. Toplum ve siyaset üstü gerçekleştirilen bu yöntem ve uygulama tarzları zamanla bir çeşit teamüle dönüşerek Türkiye siyasi tarihinin birer niteliği haline gelmiştir (Yılmaz, 2016, s. 1171).

Osmanlı Devleti'nden tebarüz eden siyasal ve kültürel yapıda dini anlayış ve gruplar her ne kadar baskılanmaya maruz kalsa da etkinliğini yitirmemiş ve Türkiye siyasetinin önemli bir öğesi olarak varlığını sürdürmüştür (Yeşilada, 2002, s. 62). Bu minvalde Türkiye siyasal hayatına Cumhuriyetle birlikte biri Batılılaşma diğeri de İslami olmak üzere iki ana siyasi akımın etki ettiği varsayılmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren tasfiye olan İslami çizgiye sahip olan kişi ve partilerin kurumsal bir istikrara sahip olmaları Milli Görüş Hareketi'nin ortaya çıkışına kadar mümkün olmamıştır. Çok partili siyasi hayatın başlaması ile birlikte 1960'li yıllar boyunca da sosyolojik olarak toplumda dindarlar, muhafazakârlar ve Batıcılar olmak üzere üç faklı karakteristik kesim ortaya çıkmıştır (Zengin, 1992, s. 29).

Türkiye'de Cumhuriyet'ten itibaren devlet ideolojisinin temel yaklaşımlarından kaynaklı siyasal yönelimlerin ortaya çıkışında "dini ve etnik" unsurları bastıran uygulamalar dikkat çekmektedir. Özellikle ilk dönemlerde laiklik ekseninde dini olana karşı siyasal bir cephe oluşturulurken diğer yandan bunu bir siyasal sorun olarak dile getiren ve İslami temsili gerekli gören partiler de çok partili hayata geçişle birlikte hemen belirmeye başlamıştır. 1945'te kurulan Milli Kalkınma Partisi, 1946'da kurulan İslam Koruma Partisi, 1948'de kurulan Millet Partisi, 1951'de kurulan İslam Demokrat Partisi ve daha sonra 1970'te kurulan Milli Nizam Partisi ve aynı geleneği devam ettiren Milli Görüş partileri bu kategorinin önemli örneklerindendir (Bora, 2017, s. 469).

Cumhuriyet Dönemi ilk yıllarının dini alana ilişkin siyasal, toplumsal ve bağlamı dolayısıyla küresel denilebilecek en ciddi adımı ise her ne kadar 2 Kasım 1922'de "Türkiye Devleti Makamı Hilâfetin istinatgâhıdır" denilerek halifelik makamı ilk etapta korunmuş olsa da 3 Mart 1924'te halifeliğin kaldırması olmuştur. Ancak bu durum sadece Türkiye'yi değil, bütün İslam dünyasını etkilemiştir. "Hilafet hareketleri" başlamış, farklı İslam coğrafyalarında halifeliğin yeniden tesisi için çalışmalar yapılmış ancak dünyanın içinde bulunmuş olduğu savaş şartları, Müslüman ülkelerin vermiş olduğu bağımsızlık mücadelesi ve halifeliğin egemenlik şartlarından biri olan güçler dengesinin sağlanamaması bu hamlenin neticeye ulaşamamasının önündeki önemli engellerden olmuştur. Bunun üzerine yeni bir devlet olarak beliren, bağımsızlığını kazanan, kısmen sömürge olarak devam eden, iç karışıklıklara ve işgale maruz kalan, ulus devlet anlayışı üzerine yeniden şekillenen muhtelif Müslüman ülkelerde İslami siyasal duyarlılığın ve bilincin oluşması, yaşatılması ve hakim kılınması bağlamında ve yine siyasal niteliklerle İhvan-ı Müslimin, Cemaat-i İslami, Nahda gibi "İslami hareketler" ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda ve diğer yönüyle Milli Görüş Hareketi kendini bu siyasal devinimde Türkiye'de ortaya çıkmış bir İslami hareket tanımlamakta, hatta Osmanlı bakiyesi ve halifeliğin ilga edildiği topraklarda bulunması sebepleriyle "ümmetçilik" düşüncesine sahip çıkarak dünyadaki farklı İslami hareketleri kendi toplumlarından öteye taşıyarak birlikte hareket etme misyonu ile küresel bir güç oluşturma çabasına girmektedir (Başer, 2000, s. 147-148; 153-155).

Milli Görüş Hareketi'nin ortaya çıkışına kadar olan süreçte dini sembolizm üzerinden siyasal bir gelenek oluşturma çalışmaları her ne kadar İslami hassasiyetle kurulan partiler tarafından sağlanamamış olsa da kamusal alanda dini örüntüler üzerinden konulan yasaklar ilk olarak böylece gündeme getirilmiş, hatta partilerin kapatılma sebepleri bunlarla ilgili yapmış

oldukları faaliyetlere bağlanmıştır. Nitekim Milli Görüş partilerinin kapatılmaları da benzeri çalışmalar yapması, dahası siyasal düzene ilişkin getirmiş olduğu eleştiri gerekçeleriyle olmuştur. Milli Görüş partilerinin baskı altına alınmasına ve kapatılmalarına sebep olan benzer önemli gelişmelerden biri de 1970'lerde dini grupların siyasal toplumsallaşma sürecine etki eden yeni bir ivme olarak ümmetçilik ve özellikle İslam'ın kişisel yaşantıdan öteye kamusal ve siyasal alanda vuku bulmasının gerektiğini öne süren tematik kitapların Türkçeye çevrilmesiyle gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu entelektüel, enternasyonal, kamusal ve toplumsal haraketliliğin geleneksel devlet ideolojisinin karşısında konumlanması siyasal alana doğrudan yansımıştır. Bu sebeple Cumhuriyet'ten günümüze her dönemde gündem olan "din olgusu" kendisine yüklenen siyasal değer üzerinden amaç-araç diyalektiğine muhatap olmuş ve siyasal toplumsallaşmanın önemli başlıklarından biri haline gelmiştir (Çaha, 2005, s. 476-477).

1960'lı yıllar siyasette sağ ve sol fraksiyonların daha belirginleştiği, hatta toplumsal bir kutuplaşma unsuru olarak telakki edildiği bir dönemdir. Baskın oy oranıyla AP kendini Demokrat Partinin konumuna sağ ana aktör olarak konuşlandırırken CHP, sol siyasetin tek temsilcisi olarak belirmiştir (Aydın & Taşkın, 2018, s. 83). Ancak özellikle sağ siyasetin içine sıkışan mütedeyyin kesim ve bu doğrultuda siyaset yapan milletvekilleri kendi değer ölçülerini doğrudan yansıtan bir siyasal oluşum için muhtelif girişimlerde bulunmuşlardır. Kahramanmaraş Senatörü Ahmet Tevfik Paksu (1926-2017), Adana Milletvekili Hasan Aksay (1931-…), Adıyaman Milletvekili Süleyman Arif Emre (1923-2019), Rize Milletvekili Arif Hikmet Güner (1923-1975) gibi isimlerin yeni parti kurma çalışmalarına Şubat 1966'da Odalar Birliği Sanayi Dairesi Başkanı olan Prof. Dr. Necmettin Erbakan (1926-2011) da dâhil olmuştur (Bakır, 2007, s. 347). Ekim 1966'da Odalar Birliği Genel Sekreteri olan Erbakan, 4 Nisan 1968'de hükümetle olan anlaşmazlığı sebebiyle görevinden istifa etmiştir. Bu arada yeni parti kurma çalışmalarına katılan parlamenterler siyasi manevranın öncelikle AP'deki kendilerine yakın grupların da isteğiyle parti içinden yapılmasını düşünmüşlerdir. Bunun üzerine Erbakan, 2 Haziran 1968 Cumhuriyet Senatosu A Grubu Yenileme Seçimleri için AP'ye başvuru yapmış ancak bu talebi geri çevrilmiştir (Çavuşoğlu, 2009, s. 47).

Necmettin Erbakan kendisine yöneltilen siyasi bir oluşuma öncülük etme teklifine manevi bağlılığının bulunduğu Mehmet Zahid Kotku (1897-1980) ile yapmış olduğu görüşmeler sonunda karar vermiştir (Yeşilada, 2002, s. 64). Bu görüşmeler aynı zamanda Milli Görüş

Hareketi'nin menşeini de yansıtmaktadır. Kotku, siyasal alanla ilgili "milli" ve "İslami" kaygılara dikkat çekerek Milli Görüş Hareketi'nin ortaya çıkışındaki temel unsuru şöyle açıklamıştır:

> *Sultan Abdülhamid Han'ın tahtan indirilmesinden sonra ülkenin yönetimi Batı taklitçiliği yapan masonların eline geçmiştir. Bunlar bir azınlıktır. Milletimizi temsil edemezler, yönetimin milletimizin gerçek temsilcilerine geçmesi için kanunların müsaadesi içerisinde siyasi parti kurarak çalışmanız kaçınılmaz bir tarihi vazifedir. Bu teşebbüse katılın ve eğer arkadaşlarınız istiyorlarsa bu işin başına geçin. Çalışmaya başlayın. Şimdiye kadar geç bile kalınmıştır (Emre, 2015, c. 1, s. 167).*

12 Ekim 1969 Genel Seçimleri öncesi yeni parti kurma çalışmalarına artık Erbakan öncülük etmeye başlamıştır. Yeni parti kurma çalışmalarında hukuki olarak zemin oluşturulmuş ancak AP içindeki milletvekillerinin AP'de yapısal değişiklikler olacağı kanaatiyle yeni parti kurma çalışmalarını 29 Kasım 1968 AP 4. Büyük Kongresi'ne kadar bekletmeleri kurulmak istenen yeni partiyi 1969 Seçimleri'ne yetiştirememiştir (Adalet Partisi, 1968, s. 1).

Erbakan parti kurma çalışmalarının sekteye uğradığı bu süreçte 25 Mayıs 1969'da Odalar Birliği Başkanlığına seçilmiş (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, t.y.) fakat AP iktidarının siyasal baskıları sonucu 8 Ağustos 1969'da polis zoruyla görevinden alınmıştır (Bora, 2017, s. 469). Odalar Birliğindeki mesele temel olarak kimin başkan veya hangi listenin yönetimde olacağına değil, kendisine verilen yetkiler gereği destek sermayeleri ve dövizin bir grup sermaye odaklarına mı yoksa Anadolu müteşebbislerine mi dağıtılacağı zihniyetine dayanmaktadır (M.M., 1969, B. 18, s. 573-577). Dolayısıyla Milli Görüş Hareketi'nin Erbakan'ın Odalar Birliği dönemindeki mücadelesiyle başladığı değerlendirmesi daha sonra ifade edilen parti yaklaşımlarıyla örtüştüğünden makul gözlemlenmektedir (Bağce, 2019, s. 266).

Parti kurmak için gereken resmi süreçlerin tamamlanamaması sebebiyle 1969 Seçimleri'ne AP listelerinden girme teşebbüsü gerçekleştirilmiştir. Bu minvalde Erbakan, AP'den Konya milletvekili adayı olmak için AP Genel Merkezine başvuruda bulunmuştur (Sarıbay, 2005, s. 576). Erbakan, AP'ye adaylık müracaatını Odalar Birliğinden ayrılmadan önce düzenlediği basın toplantısıyla açıklamış ve daha sonra beraberindekilerle AP Genel Merkezine gidip kaydını yaptırmıştır. Ancak AP Genel Merkezi, parti içinde meydana gelebilecek değişimleri fark ederek 17 Ağustos 1969'da Genel İdare Kurulu kararıyla Erbakan'ın adaylığını veto etmiştir ("AP, Erbakan ve 13 adayı veto etti", 1969). Bunun üzerine Erbakan seçimlere bağımsız aday olarak girmeyi tercih etmiştir. Ardı ardına gerçekleşen bu siyasi hamleler bilfiil Milli Görüş Hareketi'nin doğuşuna kaynaklık etmiş ve

12 Ekim 1969 Seçimleri partileşmeden safhasından önce Hareket'in başlangıcı olarak kabul edilmiştir.

3.2. Milli Görüş Partilerinin Siyasal Düşüncesinin Temel İlkeleri

Milli Görüş partileri klasik sağ ve sol üzerine tanımlanmış siyasal yapı içerisinde kendisine alternatif bir kulvarda, başlangıçta ise "mukaddesatçı" olarak yer bulmuş (Bakır, 2007, s. 359), Türkiye siyaset tarihinde ilk defa din olgusunu siyasal bir düşünce haline getirerek yeni bir politik duruş ortaya koymuş ve parti sıfatı haricinde "Milli Görüş" adı altında özgün bir siyasal kimlik oluşturmuştur (Mardin, 2003, s. 13).

Milli Görüş'ün ileri sürdüğü müktesebat özellikle ilk dönem metinleri incelendiğinde ekonomik, sosyal, siyasal birçok alana karşılık gelmesine rağmen MNP'nin ana gayesinin oturtulduğu zemin ve Milli Görüş Hareketi'nin doğuşuna kaynaklık eden temel ilke, parti programında da ifade edildiği "medeniyet" argümanı üzerine olmuştur (Sarıbay, 2005, s. 577). Buna göre Türkiye, başta "inanç değerleri" olmak üzere siyaset, kültür, tarih, coğrafya gibi birçok sebebin odağında ve bu mirası devralan bir havzada bulunmaktadır. Dolayısıyla Milli Görüş'ün sahip çıktığı ve iddia ettiği paradigma temelde bir "medeniyet projesi" olma niteliği taşımaktadır. Bu anlayışa göre medeniyetler özü itibariyle iki ayrılırlar. Birincisi hakkı ve adaleti üstün tutan, ikincisi de kuvveti üstün tutan medeniyetlerdir. Siyasal toplumsallaşma unsuru olarak Erbakan'ın kullandığı en önemli argümanlardan biri de Osmanlı'dan İslam Medeniyeti'ne varan tarihi miras olmuştur (Yılmaz, 2012, s. 369). Ancak Tekin'e (2017, s. 225) göre Erbakan'ın ortaya koyduğu siyasal düşünce ve söylem sadece dini ve tarihi temeller üzerine kurulmamış, çok boyutlu bir nitelik arz etmiştir. Bunun en önemli göstergesi ise ekonomik, sosyal, kültürel birçok alana ilişkin getirmiş olduğu yaklaşım ve politikalardır.

"Milli" kelimesinin kullanım şekli ise Cumhuriyet ideolojisinin takip ettiği ve ulus-devlet teorisine yatkın şekilde açığa çıkartılan "yerellik" vurgusu ya da anlam ilişkisi üzerinden değil, etimolojik dağarcığına uygun olarak "inanç bağı ve medeniyet kodu" üzerinden hak temelli evrensel bir ihdası açığa çıkartan anlam kümesi ya da idraki olarak tarif edilmektedir (Bora, 2017, s. 470). Ancak bu çerçevenin içinde çağın şartlarına göre ülkenin bağımsızlığı, kendi gücüyle kalkınması, sanayileşmesi, teknolojik gelişmişliği gibi konular, hatta ilk dönem için "Anadoluculuk" ciddi bir yer tutmaktadır. Bu yönleriyle ortaya koyduğu düşünce

bakımından Milli Görüş özellikle Batı Medeniyeti'ni karşısına alan evrensel ölçekli bir hitaptan yola çıkarken kurduğu partilerin siyasal pratik skalası doğal olarak ülke ölçeğinden başlamaktadır (Selçuk, 2011, s. 23). Örneğin, Milli Görüş partilerinin ana söylemi istisnasız her dönem sıralı takdimiyle "Yaşanabilir Türkiye", "Yeniden Büyük Türkiye" ve "Yeni bir Dünya" şeklinde olmuştur.

Köni'ye (2015, s. 342) göre Milli Görüş Hareketi'nin bilhassa kuruluş yıllarında siyasal düşüncesini "Önce Ahlak ve Maneviyat" ilkesi ya da sloganı üzerinden şekillendirmesi ve bunu bir siyasal toplumsallaşma argümanı olarak kullanması teşkilatlarından seçmen kitlelerine parti değer yapısı hakkında bilgi sahibi olunmasını sağlamıştır. Diğer yandan siyasal toplumsallaşma süreçlerini kamuda görev alma, belediye yönetme, milletvekili ve bakan olarak Meclis çalışmalarında bulunma gibi siyasi faaliyetlerin takip etmesi Türkiye'de sosyolojik ve politik değişimlerin habercisi olmuştur (Yılmaz, 2016, s. 1171). Dolayısıyla Milli Görüş partilerinin önemli bir yönü de siyasal toplumsallaşma mekanizmasını işleterek kendi çatısı altında toplanan, özellikle uzun yıllar siyasetin dışında kalmış kesimlerin (Narlı, 1999, s. 38-39) siyasal olana ilişkin düşünce ve eylem becerilerini geliştirerek siyaset yapmalarını sağlamak olmuştur (Yavuz, 2005, s. 591).

Karpat'a (2019, s. 233) göre Erbakan'ın ve başlatmış olduğu Milli Görüş Hareketi'nin ana gayesi Türkiye'nin öz bilincini, toplumun da gerçek kimliğini iade etmek olmuştur. "Maddi ve manevi kalkınma" hedefleri ülkenin tarihi misyonunu yeniden gerçekleştirmeye yönelik birer hamle olarak değerlendirilmiştir (Yılmaz, 2016, s. 1171). Dolayısıyla Cumhuriyet sonrası oluşan özellikle Batılılaşma taraftarı olan geleneksel devlet yapısı ve devlet içinde oluşan gruplar ya da bu fikriyata sahip partiler Milli Görüş Hareketi'nin düşünce yapısını ve kurduğu partileri meşru bir zemine oturtamamışlardır (Yavuz, 2005, s. 591). Hatta Hareket'in ivme kazanmasını, toplum kesimlerine çok yönlü ve kolektif mesaj vermesini sağlayan "adil düzen" söylemini rejim karşıtlığı üzerinden konumlandırarak Milli Görüş partilerini bir tehdit olarak algılamışlardır (Yıldırım, 2012, s. 203).

Milli Görüş'ün ilke, değer ve siyasal tutum bağlamında önemli yaklaşımların başında ise dünya sistemini okuma biçimi ve özellikle de Siyonizm'e, sömürgeciliğe, emperyalizme, kapitalizme ve komünizme getirdiği sert eleştiriler gelmektedir. "Şahsiyetli Dış Politika" başlığı altında sadece Türkiye'nin değil, özellikle sömürülen ve gelişmekte olan ülkelerin mevcut dünya düzenine karşı birlikte hareket etmesinin gerekliliği ile "İslam Birliği" idealini ortaya koymuştur (Yıldırım, 2021, s. 219-221). Yine bu bağlamda farklı ekonomik

doktrinasyonlar ile beliren ancak temelde sömürüyü sağlayan faizli ya da faizci sistemlere karşı faizsiz ekonomi anlayışına dayanan "Adil Ekonomik Düzen" modelini ortaya koyarak hem ülkelerin hem de dünya düzenin adil paylaşım, sosyal adalet, milli , güçlü, süratli yaygın kalkınma, nimet-külfet ya da emek-külfet dengesi, ortaklık ekonomisi gibi temel kavramlarla hakka ve adalete dayalı olarak yeniden şekillenebileceğini savunmuştur (Erbakan, 1991, s. III-VI).

Milli Görüş'ün ilk yıllarında toplumsal bir taban bulabilmesindeki önemli etkenlerden biri ideolojik siyasal düzenin baskı uyguladığı toplumun belli kesimlerinin mücadele alanını "siyasi bir kimlikle" temsil edebilmesi olmuştur. Milli Görüş'ün öne sürdüğü temel yaklaşımlardan "inanç hürriyeti" ve "etnik farklılıkların imtiyaz olarak görülmemesi" bu doğrultuda toplumda karşılık bulmuştur. Bu aynı zamanda Milli Görüş partilerinin siyasal toplumsallaşma unsuru olarak geliştirdiği stratejilerin özünde yatan temel bir parametre olmuştur (Yavuz, 2005, s. 591; 594). Bu kesimleri beraberinde Milli Görüş partilerinin seçmen yelpazesini genişletmesi ve özellikle kadın ve gençleri siyasetin aktörü haline getirmesiyle (Tuncel & Yılmaz, 2017, s. 164; 172) şehirli ve eğitimli yeni bir seçmen kitlesi takip etmiştir (Narlı, 1999, s. 39). Diğer yandan üst kimlikçi bir yaklaşımla devleti jakoben bir anlayış ve tahakkümle yönetme eğiliminin toplum ile devlet arasındaki münasebeti olumsuz etkilediği ileri sürülerek "devlet-millet kaynaşması" üzerinden özellikle devlet eliyle atılacak milli bünyeyi kuvvetlendirici adımlarla iç barışın sağlanması gaye edinilmiştir (Erbakan, 1975, s. 30-33).

Milli Görüş partilerinin farklı zamanlarda geliştirdiği retorik görünümleri incelendiğinde ise bunların öze ait olmaktan ziyade, baskı şiddetine ve parti kapatma tehlikelerine karşı konjonktürel bir tür hamle olduğu gözlemlenmektedir (Tekin, 2017, s. 224). Erbakan'ın bir kimlik inşası olarak kullandığı imgelem ve ideal tipler ise Milli Görüş'ün paradigmal çerçevesini çizmiştir. Örneğin; Osmanlı-İslami perspektifi hem kimlik hem de düzen arayışında kullanılan "geleneksel motifi", Selahaddin Eyyubi ve Ebâ Eyyub El-Ensari gibi şahsiyetlerin öne çıkarılması ırki, mezhepsel ve kültürel ayrışmalara karşı "ümmetçilik" anlayışını, "Yeni Bir Dünya" söylemi ve pratikleri ise hareketin küresel çıkışlı iddiasını yansıtmıştır. Erbakan, bu sembolik formlar bağlamında Milli Görüş'ü şu şekilde tarif etmiştir:

> *Milli Görüş demek "İbrahim milleti" demektir. Görüş bakış demek, Milli Görüş İslami bakış, İslami Hareket demektir. Milli Görüş adı üstünde milletimizin kendi görüşüdür. Bütün insanlığın bildiği gibi milletimiz asırlar boyu kaba kuvveti değil, hakkı üstün tutan bir zihniyetin temsilcisi olarak insanlık tarihinin en büyük devletleri olan Selçuklu ve Osmanlı devletlerini kurmuş,*

asırlar boyu insanlığa insan hakları, barış ve adaletin en güzel örneklerini göstermiş, şerefli, parlak bir maziye sahiptir (Tahhan, 2007, s. 280).

Milli Görüş ilerici bir görüştür. Türkiye'yi muasır medeniyetin üstüne çıkaracak görüştür. İşte Sultan Fatih. Ne solcu idi, ne liberaldi, ne ortanın sağı idi ve ne de sağın ortasıydı. Milli Görüşçü idi.

Milli Görüş Anadolu'ya hakkı, adaleti getiren, Malazgirt zaferini kazandıran görüştür. Sultan Alparslan'ın görüşüdür.

Milli Görüş Mustafa Kemal'in öncülüğünde İstiklal Savaşını yapan görüştür (Saadet Partisi, 2003, s. 7-8).

Milli Görüş partileri kullandığı dil ve ürettiği siyasal düşünceyle sembolik anlamda Cumhuriyet döneminin teamüllerine uygun bir görüntüye sahip olmasa da "meşru ve yasal düzlemin dışına çıkmamış" ve şiddet içerikli odaklara eğilimli olmamıştır (Selçuk, 2011, s. 23). Bu anlayış Milli Görüş Hareketi'nin sivil toplum ayağını temsil eden dernek, vakıf, sendika ve uluslararası kuruluşlarının eylem birliğine de yansımıştır (Çakır, 2005, s. 544). Diğer yandan Milli Görüş partileri kendilerini ülke siyasetinin sağ ve sol dikotimine ait uyumsuzlukların dışındaki konumlandırarak siyasal uzlaşı taleplerine açık olmuştur (Selçuk, 2011, s. 28). Milli Görüş'ün siyasal uzlaşı ve toplumsallaşma niteliklerine kuruluşundan itibaren bu kadar açık olmasındaki etken sebeplerden biri de siyasal düşüncesini "milletler ve devletler üstü" bir şekilde konumlandırması olmuştur (Gülalp, 1999, s. 29).

Görmez'e göre Milli Görüş Hareketi ve partilerinin özellikle din-siyaset ilişkisi bağlamında Türkiye siyasetine ve Müslümanlara kazandırdığını beş önemli başlık vardır. Birincisi, Milli Görüş partileri metafizik alemi fizik alemine taşımıştır. Maneviyatı, ahlaki değerleri, metafizik aleme dair kavramları farklı bir dil kullanarak kamuya taşımaya çalışmıştır. Siyasetin kendisini buna göre konumlandırmasıyla sadece kendi taraftarlarını değil, muhaliflerini de etkilemiştir. İkincisi, siyaset yoluyla tarih bilincini yeniden inşa etmeye çalışmıştır. Bunu da sadece mevcut ülke coğrafyasının değil, medeniyet mirası olarak devralınan havza üzerinden değerlendirmiştir. Üçüncüsü, marjinalleştirilmiş Müslümanlığı ve Müslümanları meşru zemin içerisinde merkeze taşımıştır. Dördüncüsü, ilişkileri kopan İslam dünyasıyla ilişkiler geliştirerek ümmet kavramını yeniden inşa etmiştir. Beşincisi de siyaset-ahlak ilişkisinin yeniden kurulmasına katı sağlamıştır.[16]

[16] Yusuf Yalanız (Mehmet Görmez ile Mülakat, 6 Şubat 2020).

3.3. Milli Görüş Partilerinin Türkiye Siyasal Hayatındaki Yeri

3.3.1. Bağımsızlar Hareketi ve Milli Nizam Partisi

12 Ekim 1969 Seçimleri'ne katılma konusunda diğer partilerden aday olmayı kabul etmeyen Erbakan, bağımsız aday olarak seçimlere girmeyi tercih etmiştir. Bu minvalde aynı düşünceyle hareket eden 13 aday farklı illerden bağımsız adaylar olmuşlardır. Bazı adaylar ise kamuoyunda isimleri zikredilmiş olsa da[17] seçimlere katılamamışlardır.[18] [19] Bu hamle Türkiye siyaset tarihine "Müstakiller Hareketi" olarak geçmiştir. Ancak seçim sonuçlarına göre Meclis'e sadece 21.512 oy alarak Konya bağımsız milletvekili adayı Necmettin Erbakan girebilmiştir (Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi, t.y.).

12 Ekim 1969 Genel Seçimleri'nden sonra daha önce yapılan yeni parti çalışmaları tamamlanmış ve 26 Ocak 1970'te "Milli Nizam Partisi" kurulmuştur. Milli Nizam Partisi aynı zamanda Türkiye siyasal hayatında özgün bir yere sahip olan "Milli Görüş" doktrinin ortaya çıktığı ilk dönemi temsil etmektedir (Bakır, 2007, s. 361). Dönemin önemli aydınlarından Eşref Edip Fergan (1882-1971) ve Necip Fazıl Kısakürek (1904-1983) parti isminin bulunması, kuruluş beyannamesinin hazırlanması ve parti entelektüel altyapısının oluşturulması konularında önemli katkıları olan isimlerin başında gelmektedir (Çakır, 2005, s. 546). Yine bazı dini grupların MNP etrafında toplanmaları ve hem teşkilat hem de Meclis bazında destek vermeleri Milli Görüş Hareketi'nin MNP'den başlayarak bir gerçekliği olmuştur (Yeşilada, 2002, s. 65).

MNP, kuruluşundan yaklaşık bir yıl sonra 24 Ocak 1971'de 1. Büyük Kongresi'ni gerçekleştirilmiş ve genel başkanlığa Necmettin Erbakan'ı seçmiştir (Milli Nizam Partisi, 1971, s.1). Bu süreçte AP Isparta milletvekili Hüsamettin Akmumcu ve AP Tokat milletvekili Hüseyin Abbas MNP'ye katılmış ve böylece MNP Meclis'te üç kişiyle temsil edilmeye başlanmıştır (Aydın & Taşkın, 2018, s. 198).

---

[17] Hüseyin Dura (Elazığ), Murat Hınıslıoğlu (Erzurum), Ekrem Ocaklı (Gümüşhane).

[18] Yusuf Yalanız (Cemalettin Hınıslıoğlu ile Görüşme, 17 Mayıs 2021).

Her ne kadar seçim takvimi ve saatine uygun başvuruda bulunulmuş olunsa da dönemin koşullarında adayların bağlı oldukları İlçe Seçim kurulları, çekilen telgrafın kendilerine son gün ve saatten geç ulaştığını gerekçe göstererek Murat Hınıslıoğlu ve Ekrem Ocaklı'nın adaylıklarını kabul etmemiştir.

[19] Yusuf Yalanız (Burhan Sadak ile Görüşme, 17 Mayıs 2021).
Hüseyin Dura'nın aday olmadığı teyit edilmiştir.

MNP'nin özellikle İslami paradigma üzerinden geliştirmiş olduğu siyasal düşünce ve siyaset tarzı Türkiye'de söylemleri, sloganları ve aksiyonu ile ilk olma niteliği taşımış ancak yine bu aynı yönlerle MNP, Kemalist ideolojinin hâkim siyasal ilkelerine (Sarıbay, 2005, s. 579) ve 12 Mart 1971 Muhtırası'nın siyaseti etkisi altına aldığı egemenlik biçimine ters düşmüştür (Bağce, 2019, s. 270). Cumhuriyet Başsavcılığınca 5 Mart 1971'de MNP hakkında "laikliğe aykırı çalışmalar yürüttüğü" gerekçesiyle açılan dava 20 Mayıs 1971'de sonuçlanmış ve sert "militarist demokrasi" tavrıyla Anayasa Mahkemesi (Özbudun, 2016, s. 145); MNP Genel Başkanı Necmettin Erbakan'ın (1926-2011) 24, Genel Başkan Yardımcısı Hasan Aksay'ın (1931-…) 4, Genel Başkan Yardımcısı Hüseyin Abbas'ın (1934-2013) 9, Genel Başkan Yardımcısı Hüsamettin Akmumcu'nun (1923-2011) 4, Genel Başkan Yardımcısı Ahmet Tevfik Paksu'nun (1926-2017) 4, Umumi Kâtip Süleyman Arif Emre'nin (1923-2019) 4, Genel İdare Kurulu Üyesi Fehmi Cumalıoğlu'nun (1912-1996) 4 konuşmasını, yine Necmettin Erbakan'ın konuşmalarının yer aldığı "İlim ve İslam", "Basında Prof. Dr. Necmettin Erbakan" ve "Mecliste Ortak Pazar" adlı üç yayını, MNP 1. Büyük Kongresi'nde okunan beyanname, ahd ve marşları, MNP'nin birçok alanla ilgili görüşlerinin yer aldığı broşür, gazete gibi neşriyatları "laik devlet niteliğinin ve Atatürk devrimciliğinin korunması prensiplerine" aykırı bulduğu gerekçeleriyle MNP'nin kapatılmasına karar vermiştir. Ancak Anayasa Mahkemesi şahısları yargılama yetkisine sahip olmadığı için iddianamede ismi geçen kişiler hakkında bir yargılamada bulunulmamış dolayısıyla bu kişilerin siyasi çalışmalarda bulunma hakları ellerinden alınmamıştır.[20]

Türkiye siyaset tarihinde MNP'nin kapatılmasına 12 Mart Muhtırası'nın etkisi olup olmadığı ve bu dönemde Erbakan'ın yasaklı olup olmadığı tartışılan konulardandır. Süleyman Arif Emre'ye göre MNP'nin kapatılma sebebi 12 Mart Muhtırası değil, Anayasa Mahkemesinin doğrudan kararıdır. Çünkü dava zaten 12 Mart 1971 Muhtırası'ndan önce açılmıştır. Dolayısıyla ordunun buna dâhili söz konusu değildir. Erbakan'ın yasaklı olup olmadığı mevzusu ise Anayasa Mahkemesinin kararında belirtilmiştir. Yani MNP kapatılmış, sanıklar yasaksız olarak serbest bırakılmıştır. Bu dönemde Erbakan, MNP'nin kapatılmasının ardından geçirdiği kalp spazmı nedeniyle önce Almanya'ya oradan da İsviçre'de bulunan rehabilitasyon merkezine gönderilmiştir. Bir süre orada tedavi gördükten sonra da Türkiye'ye geri dönmüş ve Meclis çalışmalarına devam etmiştir.[21]

[20] T.C. Resmî Gazete, Sayı: 23024 (14 Ocak 1972), s. 1-18.

[21] Yusuf Yalanız (Süleyman Arif Emre ile Görüşme, 27 Mayıs 2011).

Tablo 7.

Müstakiller Hareketi Adayları

Aday Olunan İl	Aday
Konya	Necmettin Erbakan
Adana	Mehmet Hulusi Özkul
Ankara	Osman Kirişçioğlu
Aydın	Süleyman Karagülle
Balıkesir	Rıfat Boynukalın
Çankırı	İsmail Coşar
Gaziantep	Hüsamettin Fadıloğlu[22]
İçel	Muhammet Celâl Kılıç
İstanbul	Ömer Faruk Yeğin[23]
İzmir	Ömer Lütfi Bozcalı
Kahramanmaraş	Ahmet Tevfik Paksu
Mardin	Fehim Adak
Sakarya	İsmail Müftüoğlu

Not: T.C. Resmî Gazete (15 Eylül 1969). Sayı 13.301, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/13301.pdf ve Milliyet Gazete Arşivi (12 Eylül 1969). http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/HC1PHbV_x2B_EYCQH6mpXN6UKw_x3D__x3D_ kaynaklarından uyarlanmıştır.

3.3.2. Milli Selamet Partisi

Milli Görüş Hareketi'nin ilk siyasal tecrübesi olan MNP'nin kapatılmasından sonra 11 Ekim 1972'de Milli Görüş Hareketi'nin ikinci partisi olan "Milli Selamet Partisi" kurulmuş ve genel başkanlığına kapatılan MNP'nin Genel Sekreteri Süleyman Arif Emre getirilmiştir (Aydın & Taşkın, 2018, s. 249). MNP'nin laik devlet prensiplerine aykırı faaliyet yaptığı gerekçesiyle kapanmasından ve 12 Mart 1971 Muhtırası'nın siyaset üzerindeki etkisinden dolayı MSP'nin kurucuları arasında Necmettin Erbakan dâhil MNP kurucularından hiç kimse yer almamıştır. Bu arada 21 Ocak 1973'te MSP 1. Büyük Kongresi'ni gerçekleştirmiş ve Süleyman Arif Emre'yi genel başkanlığa seçmiştir. Partide bir yandan seçim hazırlıkları devam ederken diğer yandan Meclis'te siyasal partiler kanunuyla ilgili bir değişiklik söz

[22] Yusuf Yalanız (Mehmet Bozgeyik ile Görüşme, 17 Mayıs 2021).
Hüsamettin Fadıloğlu'nun aday olduğu teyit edilmiştir.

[23] Yusuf Yalanız (Yılmaz Bayat ile Görüşme, 3 Haziran 2021).
Ömer Faruk Yeğin'in aday olduğu teyit edilmiştir.

konusu olmuştur. Eğer eski kanun ilga edilirse yeni kanunun hükmü gereği kapatılan MNP kurucuları MSP'de bulunamayacaklardır. Bu sebeple Erbakan belirtilen kanun Meclis'ten geçmeden 17 Mayıs 1973'te MSP'ye resmi olarak kaydını yaptırmıştır. Böylece MSP, MNP kadrolarını da sürece dâhil ederek 14 Ekim 1973 Seçimleri'ne girmiştir (Sarıbay, 2005, s. 580).

14 Ekim 1973 Seçimleri'nde CHP %33,3 oy oranı ile 185, AP %29,8 oy oranı ile 149, Demokratik Parti %11,9 oy oranı ile 45, MSP %11,8 oy oranı ile 48, CGP %5,3 oy oranı ile 13, MHP %3,4 oy oranı ile 3, bağımsızlar %2,8 oy oranı ile 6, Türkiye Birlik Partisi (TBP) %1,1 oy oranı ile 1 milletvekili çıkarmıştır (Yüksek Seçim Kurulu, t.y.b). Aynı tarihte yapılan Cumhuriyet Senatosu C Grubu Yenileme Seçimleri'nde CHP %33,6 oy oranı ile 25, AP %31 oy oranı ile 22, MSP %12,3 oy oranı ile 3[24], CGP %5,9 oy oranı ile 1 ve bağımsızlar %2 oy oranı ile 1 senatör çıkarmıştır (Özgişi, Tunca, 2012, s. 245-246). 15. Dönem MSP milletvekilleri olarak MSP Genel Başkanı Süleyman Arif Emre İstanbul'dan, Necmettin Erbakan'da Konya'dan seçilmişlerdir. Seçimlerin hemen ardından 20 Ekim 1973'te yapılan Genel İdare Kurulu toplantısı kararıyla da Süleyman Arif Emre MSP genel başkanlık görevini Necmettin Erbakan'a devretmiştir ("Erbakan MSP'ye resmî genel başkan oldu", 1973).

Genel seçim sonrası bir yandan hükümet kurma krizleri ve erken seçim polemikleri devam ederken diğer yandan 9 Aralık 1973 Yerel Seçimleri yapılmıştır. MSP, Türkiye geneli İl Genel Meclis Üyesi bazında 631.412 oy almış, %6,33 oy oranı ile 3'ü il olmak üzere 31 başkanlık kazanmıştır.[25]

Tablo 8.

9 Aralık 1973 Yerel Seçimleri'nde MSP'nin Kazandığı İl Belediye Başkanlıkları

İl Belediyesi	Belediye Başkanı
Adıyaman Belediyesi	Mustafa Kemal Kocatürk
Muş Belediyesi	Necati Kalsın
Tokat Belediyesi	Mesrur Gürgenç

[24] Lütfi Doğan (Erzurum: 14.10.1973-12.09.1980), Ali Oğuz (İstanbul: 14.10.1973-14.10.1979), Süleyman Ertuğrul Ergin (Yozgat: 14.10.1973-14.10.1979).

[25] T.C. Resmî Gazete, Sayı: 14831 (18 Mart 1974), s. 4-5.

Yerel seçim sonrası parlamentoda hükümet kurma çalışmaları devam etmiştir. AP'nin milletvekili seçim sonuçları neticesinde kendini ana muhalefet partisi olarak konumlandırması ise CHP'yi (Cumhuriyet Halk Partisi) MSP'ye daha da yakınlaştırmıştır. CHP-MSP görüşmelerinin ardından hükümet kurma kararı alınmış ve 1 Şubat 1974'te hükümet programı açıklanmıştır. 7 Şubat 1974'te gerçekleştirilen Meclis güven oylaması neticesinde ise (Oy Dağılımı: 235 Kabul, 136 Ret, 2 Çekimser) 37. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti resmen kurulmuştur. Kurulan hükümette MSP, 7 bakanlık almıştır (Neziroğlu & Yılmaz, 2015, c. 1, s. 577-976).

CHP-MSP Koalisyon Hükümeti'nin Ekonomide eşel-mobil[26] sistemini uygulaması, Genel Af Kanunu'nu çıkarması, müstehcen neşriyat denetimini arttırması, Kıbrıs Barış Harekâtı'nı gerçekleştirmesi, Diyanet İşleri Başkanlığının kadrolarını genişletmesi, İmam Hatip Okullarının sayısını arttırması, "Ahlak Dersleri"ni ortaokul ve liselerde zorunlu hale getirmesi önemli politikalarındandır. Hükümet, CHP'nin "Kıbrıs Zaferi"ni seçimlerde lehine yansıtmak isteyerek koalisyon protokolünü bozması sebebiyle 17 Eylül 1974'te sona ermiştir (Yalanız, 2011, s. 32). Bu arada 17 Kasım 1974'te MSP 2. Büyük Kongresi'ni yapmış ve genel başkanlığa Prof. Dr. Necmettin Erbakan seçilmiştir (Erbakan, 2014, s. 431).

31 Mart 1975 tarihine gelindiğinde AP, MSP, Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ve CGP Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) tarafından dörtlü bir koalisyon oluşturulmuş ve 6 Nisan 1975'te hükümet programı açıklanmıştır. 12 Nisan 1975'te de Meclis güven oylaması yapılmıştır. Güven oylaması neticesinde ise (Oy Dağılımı: 222 Kabul, 218 Ret, 2 Çekimser) 39. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti resmen kurulmuştur. Kurulan hükümette MSP 8 bakanlık almıştır (Neziroğlu & Yılmaz, 2015, c. 6, s. 4591-4935).

MSP, "Maddi ve Manevi Kalkınma" anlayışını 37. Hükümet Programı'na aldığı gibi 39. Hükümet Programı'na da yerleştirmiştir. Bunların başında da Meslek Okulları -İmam Hatip Okulları- öğrencilerinin üniversiteye girmelerine imkân tanınması, Meslek Okulu sayılarının arttırılması, ahlak derslerine İlahiyat Fakültesi, İslami Bilimler Fakültesi, Yüksek İslam Enstitüsü ve İmam Hatip Okulları mezunlarının girmesi, Diyanet İşleri Teşkilat Kanunu'nun değiştirilmesi, İslami ve ilmi araştırmalar yapmak ve ilmi eserler telif etmek üzere Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı bir ilim heyetinin kurulması, Yüksek İslam Enstitülerinin akademi

[26] "Ücret endeksleme" olarak da ifade edilen bu uygulama ile ücret ya da maaşlar satın alma gücüne veya enflasyona göre çalışan ve işveren arasında yeni bir sözleşmeye ihtiyaç duyulmaksızın dengelenerek zamlanmaktadır.

haline getirilmesi ve kontenjanlarının arttırılması; iktisadi ve sosyal kalkınmada milli, güçlü, süratli ve yaygın bir sanayileşmenin gerçekleştirilmesi ana hedefi, ağır sanayi ve milli harp sanayisinin kurulması, organize sanayi bölgelerinin ve sanayi sitelerinin kurulması ve geliştirilmesi, devletçe desteklenen sanayi teşebbüslerini finanse etmek maksadıyla Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankasının (DESİYAB) kurulması gelmektedir. Koalisyon hükümetinin Türkiye'yi İslam Konferansına tam üye yapması, öğretmen yetiştirmek amacıyla Eğitim Enstitüleri ve Öğretmen Okullarını açması, ağır sanayi hamlesini başlatması ve 98 adet yeni tesisi (fabrika, organize sanayi bölgesi, imalat sanayi, küçük sanayi sitesi ve benzeri) açması, karayoluyla hacca gitmeyi serbest bırakması, dini kitapların okutulmasına konulan yasakları kaldırması diğer önemli politikalarındandır (Yalanız, 2011, s. 33-34).

Diğer taraftan 12 Ekim 1975'te yapılan Cumhuriyet Senatosu B Grubu Yenileme Seçimleri'nde AP %40,8 oy oranı ile 27, CHP %43,4 oy oranı ile 25, MSP %8,9 oy oranı ile 2[27] senatör çıkarmıştır (Özgişi, 2012, s. 258). MSP koalisyon ortağı olduğu bu dönemde 24 Ekim 1976'da 3. Büyük Kongresi'ni yapmış ve genel başkanlığa tekrar Necmettin Erbakan seçilmiştir. Erbakan, bu kongrede "maddi ve manevi kalkınma" söylemlerine vurgu yaparken hükümet ortağı olduğu AP'nin seçim sonuçlarından dolayı dargın bir tavır takınmasını ve önceki hükümet ortağı CHP'nin seçimden yeni çıkılmış olunmasına rağmen "erken seçim" istemesini eleştirmiştir (Milli Selamet Partisi, 1976, s. 11).

I. Milliyetçi Cephe (MC) olarak da adlandırılan AP-MSP-MHP-CGP Koalisyon Hükümeti, 5 Haziran 1977 seçimlerine kadar sürmüştür. Seçim öncesi bütün partiler propaganda faaliyetlerine başlarken MSP'nin iç dinamiklerinde bazı hareketlilikler olmuştur. Bu süreçte ilk defa partide ayrılıklar yaşamış ve MSP'den ayrılan bir grup 14 Ocak 1977'de Nizam Partisini kurmuşlardır (Türkiye Büyük Millet Meclisi, t.y.). Yine 4 Mayıs 1977'de 13 kişilik parlamenter bir grup yaklaşan seçimlerde kendilerine milletvekili listelerde birinci sıralardan yer verilmediği gerekçesiyle önce milletvekilliği adaylıklarından çekilmişler, daha sonra da MSP üyeliklerinden peyderpey istifa etmişlerdir ("13 MSP milletvekili adaylıktan çekildi", 1977).

5 Haziran 1977 Milletvekili Genel Seçimleri'nde CHP %41,4 oy oranı ile 213, AP %36,9 oy oranı ile 189, MSP %8,6 oy oranı ile 24, MHP %6,4 oy oranı ile 16, bağımsızlar %2,5 oy

[27] Mehmet Bilgin (Bingöl: 12.10.1975-12.09.1980), Sabahattin Savcı (Diyarbakır: 12.10.1975-12.09.1980).

oranı ile 4, CGP %1,9 oy oranı ile 3, Demokratik Parti %1,8 oy oranı ile 1 milletvekili çıkarmıştır. Aynı tarihte yapılan Cumhuriyet Senatosu A Grubu Yenileme Seçimleri'nde CHP %42,4 oy oranı ile 28, AP %38,3 oy oranı ile 21, MSP %8,4 oy oranı ile 1[28] senatör çıkarmıştır (Özgişi, 2012, s. 262). MSP'nin milletvekili sayısı bu seçimde bir önceki seçime göre yarıya düşmüştür. İstatistiksel veri olarak MSP'nin oylarında geçen seçime göre artış yaşanmasına rağmen bu seçimlere 4.408.593 yeni seçmenin dâhil olması oy oranını ve milletvekili sayısını düşürmüştür. Her ne kadar şaibeli de olsa seçim sonucunu etkileyen başka bir durumda 18 milyona yakın seçmen olmasına rağmen 21 milyona yakın oy kullanıldığı, yani üç milyon civarında mükerrer oyun kullanıldığı iddiası olmuştur. Yine bu seçimde dönemin önemli bürokratlarından Turgut Özal (1927-1993), MSP İzmir Milletvekili Adayı olmuştur (Yüksek Seçim Kurulu, t.y.b).

5 Haziran 1977 seçimlerinden sonra kısa süreli bir azınlık hükümeti denenmesi akabinde 21 Temmuz 1977'de AP, MSP ve MHP tarafından üçlü bir koalisyon oluşturmuş, 27 Temmuz 1977'de hükümet programını açıklamış ve 1 Ağustos 1977'de Meclis güven oylaması yapılmıştır. Güven oylaması neticesinde ise (Oy Dağılımı: 229 Kabul, 219 Ret) 41. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti resmen kurulmuştur. II. Milliyetçi Cephe olarak adlandırılan AP-MSP-MHP Koalisyon Hükümeti, I. Milliyetçi Cephe döneminin koalisyon protokolü ve hükümet programına benzer bir protokol ve program açıklamıştır. Hükümetin politikaları da bu doğrultuda paralellik göstermiştir. Kurulan hükümette MSP 8 bakanlık almıştır (Neziroğlu & Yılmaz, 2015, c. 6, s. 5087-5390).

11 Aralık 1977 Yerel Seçimleri'ne gelindiğinde MSP, Türkiye geneli İl Genel Meclis Üyesi bazında 843.597 oy almış, %6,85 oy oranı ile 3'ü il olmak üzere toplamda 51 başkanlık kazanmıştır. [29]

Tablo 9.

11 Aralık 1977 Yerel Seçimleri'nde MSP'nin Kazandığı İl Belediye Başkanlıkları

İl Belediyesi	Belediye Başkanı
Adıyaman Belediyesi	Mustafa Kemal Kocatürk
Muş Belediyesi	Necati Kalsın
Konya Belediyesi	Mehmet Keçeciler

[28] Ahmet Remzi Hatip (Konya: 05.06.1977-12.09.1980).

[29] T.C. Resmî Gazete, Sayı: 16240 (26 Mart 1978), s. 46-48.

Yerel seçimlerin ardından koalisyon hükümeti devam ederken CHP Genel Başkanı Bülent Ecevit'in (1925-2006) 20 Aralık 1977'de Florya Güneş Motel'de AP'den 12 milletvekiliyle yaptığı görüşme haftasında AP'de bazı istifalar yaşanmaya başlanmış ve bunun neticesinde II. MC Hükümeti, Meclis'te çoğunluğunu kaybetmiştir ("Ecevit, 12'lerle İstanbul'da görüştü", 1977). Bu süreçte CHP, 29 Aralık 1977'de Meclis Başkanlığına gensoru açılması için önerge vermiş, 31 Aralık 1977'de yapılan oylama sonucunda da (Oy Dağılımı: 218 Kabul, 228 Ret) hükümet güvenoyu alamayarak düşmüştür (Arslan, 2012, c. 2, s. 668-669).

15 Ekim 1978'de yapılan MSP 4. Büyük Kongresi ise Milli Görüş geleneğinde çift listeli ilk kongre olma özelliği taşımaktadır (Milli Selamet Partisi, 1978, s. 2). Bu kongrede Necmettin Erbakan genel başkanlığa seçilmiş, genel merkezin çıkardığı Genel İdare Kurulu listesi kazanmış ancak kanunların elverişliliği sebebiyle şahısların aldıkları oylar nispetinde birinci listeden[30] Hasan Aksay (1931-…), Mehmet Turhan Akyol (1936-1997) ve Hüseyin Erdal (1936-2008) düşmüş ve ikinci listeden[31] Korkut Özal (1929-2016), Kadir Mısıroğlu (1933-2019) ve Mustafa Yazgan (1940-...) dönemin tabiriyle "listeyi delerek" Genel İdare Kuruluna girmeyi başarmışlardır ("Erbakan: anarşi AP zamanında çıkmıştır", 1978).

Diğer taraftan 14 Ekim 1979'da yapılan Cumhuriyet Senatosu C Grubu Yenileme Seçimleri'nde AP %46,8 oy oranı ile 33, CHP %29,1 oy oranı ile 12, MSP %9,7 oy oranı ile 3[32], MHP %6,1 oy oranı ile 1 senatör çıkarmıştır (Özgişi, Tunca, 2012, s. 274).

MSP toplumsal, siyasal ve ekonomik birçok buhranın yaşandığı bu dönemde 12 Eylül 1980 Askeri İhtilali'ne kadar görev yapan VI. Demirel Azınlık Hükümeti'ni dışarından desteklemiştir. Türkiye siyaset tarihinin önemli dönüm noktalarından biri olan 6 Eylül 1980 "Kudüs Mitingi" de bu dönemde gerçekleşmiştir. MSP, mitingi İsrail'in Kudüs'ü başkent yapma girişimine karşı düzenlemiş ancak miting sürecinde yaşanan provokasyonlar mitingin seyrini etkilemiş ve ihtilal öncesi "bardağı taşıran son damla" olarak nitelenmiştir.[33]

---

[30] Süleyman Arif Emre, Fehmi Cumalıoğlu, Fehim Adak, Abdülkerim Doğru, Recai Kutan, Oğuzhan Asiltürk, Şevket Kazan, Hasan Aksay, Lütfi Doğan, Tahir Büyükkörükçü, Temel Karamollaoğlu, Talip Alp, Remzi Hatip, Yasin Hatipoğlu, Ali Güneri, Ali Oğuz, Hüseyin Erdal, Rıza Öztürk, Turhan Akyol, Abdullah Tomba.

[31] Korkut Özal, Lütfi doğan, Tahir Büyükkörükçü, Abdülkerim Doğru, Abdurrahman Ünsal, Hasan Seyithanoğlu, Muammer Dolmacı, Kadir Mısıroğlu, İsmail Kahraman, Mustafa Yazgan, Bülent Arınç, Erdem Beyazıt, Sabri Özpala, Cevat Ayhan, Kemal Şardoğlu, Hüseyin Coşkun, Yüksel Haşal, Necati Gençoğlu, Hasan Kalyoncu, Cumhur Güven.

[32] Lütfi Doğan (Erzurum: 14.10.1973-12.09.1980), İsmail Arslan (Muş: 14.10.1979-12.09.1980), İdris Arıkan (Siirt: 14.10.1979-12.09.1980).

[33] T.C. Resmî Gazete, Sayı: 17103 (12 Eylül 1980), s. 1-6.

İhtilalin ardından tutuklama emri gerçekleştirilince Necmettin Erbakan yaklaşık üç hafta İzmir Uzunada'da tutulmuş, daha sonra yargılanmak üzere Mamak Askeri Mahkemesine oradan da Ordu Lisan ve İstihbarat Okuluna o dönemde anılan diğer bir adıyla Kirazlıdere Tutukevine götürülmüştür. Burası aynı zamanda 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi'nde tutuklanan diğer MSP'lilerin de bulunduğu yerdir (Kutan, 2001, s. 15).

Bu dönemde Türkiye Büyük Millet Meclisinde farklı bir uygulama yapılarak 20 Eylül 1980'de hükümeti kurma görevi Devlet Başkanı, Genelkurmay Başkanı ve Milli Güvenlik Konseyi Başkanı Kenan Evren (1917-2015) tarafından emekli Oramiral Saim Bülend Ulusu'ya (1923-2015) verilmiştir. Ulusu, 27 Kasım 1983'te Hükümet Programı'nı açıklamış sonrasında da Milli Güvenlik Konseyi'nin güvenoyunu alarak 44. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'ni resmen kurmuştur. Bu hükümet 6 Kasım 1983'te yapılan milletvekili genel seçimlerine kadar sürmüştür (Neziroğlu & Yılmaz, 2015, c. 7, s. 5943-5970). Milli Güvenlik Konseyi 29 Haziran 1981'de kabul ettiği 2485 Sayılı Kanun'la yeni bir anayasa yapmak için Kurucu Meclis'in, yeni siyasi partiler kanunu ile yeni milletvekili seçim kanununu hazırlamak için de yasama organı olarak çalışmak üzere bir Danışma Meclisi kurmasını kabul etmiştir. Yeni düzenlemelerle faaliyetleri durdurulan bütün siyasi partiler 16 Ekim 1981'de feshedilmiştir.[34]

12 Eylül 1980 Askeri İhtilali'nden sonra hazırlanan 1982 Anayasası ise 7 Kasım 1982'de yapılan referandumla kabul edilmiştir. Halkoylamasında Anayasa'nın oylanmasına ek olarak Anayasa'nın Geçici 1. maddesi uyarınca Kenan Evren'e cumhurbaşkanı sıfatı verilmiştir.[35] 12 Eylül 1980 Askeri İhtilali'nden sonra sıkıyönetim yaklaşık 2 yıl sürmüştür. 20 Ağustos 1982'de Mamak Askeri Mahkemesinde MSP sanıklarına ait suçlamalar ifade edilmiş, 9 Kasım 1982'den 16 Aralık 1982'ye kadar da savunmalar sürmüştür. 20 Ocak 1983'te akdedilen celseyle sanıkların son sözleri dinlenmiş ve 24 Şubat 1983'te de MSP'liler hakkında ayrı ayrı ceza hükümleri verilmiştir. Daha sonra 25 Ocak 1984'te davalara ilişkin temyiz lâyihası hazırlanıp Askeri Yargıtaya başvuruda bulunulmuştur. 8 Mayıs 1984'te ise Askeri Yargıtay MSP'liler lehine karar vermiş ve 13 Şubat 1985'te son çıkılan celsede bütün suçlamaların asılsız olduğu vurgulanarak mahkeme beraat kararı verilmiştir (Kutan, 2001, s. 296).

[34] T.C. Resmî Gazete, Sayı: 17486 (16 Ekim 1981), s. 1-2.

[35] T.C. Resmî Gazete, Sayı: 17863 (9 Kasım 1982), s. 59.

3.3.3. Refah Partisi

12 Eylül 1980 Askeri İhtilali'nden sonra parti yöneticilerinin davaları devam ederken Meclis 22 Nisan 1983'te Siyasi Partiler Kanunu'nu yürürlüğe sokmuştur. Kanunun yürürlüğe girmesiyle yeni partilerin açılmasına izin çıkmış ve 19 Temmuz 1983'te Milli Görüş Hareketi'nin 3. partisi "Refah Partisi" kurulmuştur. Ancak Milli Güvenlik Konseyi tarafından Refah Partisi Kurucu Genel Başkanı Ali Türkmen (1950-...) ve 27 kurucu üye partinin seçimlere girememesi adına veto edilmiştir.[36] Daha sonra bu göreve Ahmet Tekdal (1931-2020) getirilmiştir. Ancak Milli Güvenlik Konseyi 6 Kasım 1983 Seçimleri'ne Refah, Doğru Yol ve Sosyal Demokrasi partilerinin seçimlere girmemesini kararlaştırılmıştır (Refah Partisi, 1985a, s. 3).

25 Mart 1984 Yerel Seçimleri'ne gelindiğinde RP, Türkiye geneli 837.043 oy almış, %4,8 oy oranı ile 2 il ve 5 ilçe başkanlığı kazanmıştır ("Erken seçim reddedildi", 1984).

Tablo 10.

25 Mart 1984 Yerel Seçimleri'nde RP'nin Kazandığı İl Belediye Başkanlıkları

İl Belediyesi	Belediye Başkanı
Şanlıurfa Belediyesi	İbrahim Halil Çelik
Van Belediyesi	Mustafa Çohaz

Mahkeme, MSP'li milletvekilleri için berat kararı vermiştir ancak bu karar siyasi çalışma yapmalarına olanak vermemiştir. Çünkü darbenin etkisiyle siyasi yasaklar devamlılığını korumuştur. MSP'nin devamı niteliğinde olan RP ise bu dönemde yasaklı olmayan isimler üzerinden 30 Haziran 1985'te 1. Büyük Kongresi'ni yapmış ve RP genel başkanlığına Ahmet Tekdal seçilmiştir (Refah Partisi, 1985b, s. 7). 12 Eylül 1980 Askeri İhtilali'nin etkisi siyasal alanda azalmaya başlayınca 12 Mart 1986'da Bakanlar Kurulu kararıyla siyasi parti liderlerinin konuşma yasakları kaldırılmıştır. Böylece Necmettin Erbakan (1926-2011), Süleyman Demirel (1924-2015), Bülent Ecevit (1925-2006) ve Alparslan Türkeş (1917-1997) siyasetle ilgili konuşmalarına tekrar başlamışlardır. Bu etkiyle 29 Eylül 1986'da yapılan Milletvekili Ara Seçimleri'nde RP %5,5 oy almış ancak 11 milletvekili için yapılan bu ara seçim sonuçlarında milletvekili çıkaramamıştır. 23 Mayıs 1987'de Meclis siyasi yasakların kalkması hususunda yaptığı oturumda 6 Eylül 1987'de yapılmak üzere "Halk

[36] Yusuf Yalanız (Ali Türkmen ile Görüşme, 06 Ocak 2021).

Oylaması" kararı almıştır. Yapılan halk oylamasıyla (Oy Dağılımı: %50,16 Evet, %49,84 Hayır) bütün siyasi yasaklar kalkmış ve eski siyasetçilere parti kurma ve partilere girme imkânı doğmuştur (Kazan, 2001, c. 1, s. 17-19).

Bu süreçte siyasi yasakların kalkmasıyla siyasi partilerle ilgili birçok gelişme cereyan etmiştir. Öncelikle 24 Eylül 1987'de DYP (Doğru Yol Partisi) yaptığı kongre ile Süleyman Demirel'i genel başkanlığa seçmiştir. Daha sonra MSP'den ayrılan ve 19 Nisan 1987'de MÇP (Milliyetçi Çalışma Partisi) genel başkanı olan Abdülkerim Doğru (1927-...) RP ile MÇP'yi birleştirme girişiminde bulunmuş ancak 4 Ekim 1987'de MÇP İkinci Olağanüstü Kurultayı'nda genel başkanlığa Alparslan Türkeş'in seçilmesiyle bu girişim gerçekleştirilememiştir (Emre, 2015, c. 3, s. 205). Bu arada 11 Ekim 1987'de RP, 2. Büyük Kongresi'ni yapmış ve genel başkanlığa Necmettin Erbakan'ı seçmiştir. RP, bu dönemde seçim sandığı merkezli ve altı kademeli örgütlenme modelini ortaya koyarak ülke sathında ciddi bir teşkilatlanma çalışması başlatmıştır (Refah Partisi, 1987, s. 1).

Siyasi partilerle ilgili bu gelişmelerden sonra 1988'de yapılması gereken milletvekili genel seçimleri bir yıl öne alınarak 29 Kasım 1987'de gerçekleşmiştir. Seçim sonuçlarına göre RP, 1.717.425 oy almış, %7,2 oy oranı ile de 5. parti olmuştur. Ancak 1982 Anayasası'nın ürünü olan %10 barajının altında kaldığı için milletvekili çıkaramamıştır (Türkiye İstatistik Kurumu, t.y.).

26 Mart 1989 Yerel Seçimleri RP açısından önemli bir gelişmeye tekabül etmiştir. Seçim sonuçlarına göre RP, Türkiye geneli 2.170.365 oy almış, %9,8 oy oranı ile 5 il, 16 ilçe ve 58 belde belediye başkanlıkları kazanmıştır (Refah Partisi, 1989, s. 5-7).

Tablo 11.

26 Mart 1989 Yerel Seçimleri'nde RP'nin Kazandığı İl Belediye Başkanlıkları

İl Belediyesi	Belediye Başkanı
Konya Belediyesi	Halil Ürün
Kahramanmaraş Belediyesi	Ali Sezal
Sivas Belediyesi	Temel Karamollaoğlu
Şanlıurfa Belediyesi	İbrahim Halil Çelik
Van Belediyesi	Fethullah Erbaş

Cumhurbaşkanlığı seçimleriyle ilgili yaşanan siyasi süreçlerde RP, 7 Ekim 1990'da 3. Büyük Kongresi'ni gerçekleştirmiştir. Bu kongre aynı zamanda RP'nin bundan sonraki

süreçte nasıl bir çalışma modeliyle siyasal alanda varlık göstereceğini ortaya koymaktadır. RP'nin ortaya koyduğu teşkilatlanma modeli; örgüt organizasyonu ve sosyolojik açıdan analiz edilmeye değerdir. Örgüt organizasyonu açısından içe kapalı hiyerarşik dikey bir örgütlenme modeli gözlemlenirken planlı bir amaç içinde her eylemin bir üste rapor edildiği, her bir komutun da en alt organa kadar iletildiği bilgi sirkülasyonu görülmektedir. Bu hiyerarşik yapı en üstte genel başkandan başlamakta ve en altta sandık müşahitlerine kadar devam etmektedir. Bu organizasyon içinde mahalle yönetim kurulları ile birlikte zamanla cadde sorumlusu, sokak temsilcisi, apartman temsilcisi gibi görevlerde ihdas edilmiştir. Nihai olarak bu örgütlenmede her bir birey, yapıya yeni kişileri dâhil etme girişimindedir (Yılmaz, 2012, s. 371). Sosyolojik açıdan ise böyle bir örgütlenme modeli, bireyleri sosyal bir mobilizasyona sokarak organizasyon kültürüne motive etmektedir (Refah Partisi, 1990, s. 46). Bu aynı zamanda Milli Görüş'ün siyasal toplumsallaşma çalışmalarını kurumsallaştırdığı bir hamle niteliği taşımaktadır (Köni, 2015, s. 344).

24 Ağustos 1991 tarihli TBMM oturumunda Milletvekili Genel Seçimleri erkene alınarak 20 Ekim 1991'de yapılması kararı alınmıştır. RP, "Adil Düzen" söylemini ilk defa bu erken seçim öncesi kullanmış ve bunu seçim beyannamesinde tafsil etmiştir. Söylem, Refah Partisi tarafından idealize edilen sistem çıkışına ek olarak dönemin ekonomik ve sosyal yapısının giderek kötüleşmesi karşısında muhtelif toplum kesimlerinin ilgisini çekmiştir (Kramer, 1999, s. 34). Bu seçim kampanyası aynı zamanda RP'nin alternatif bir model ortaya koyduğunun ve seçmenlere de somut bir argüman sunduğunun göstergesi olmuştur. Bu dönemde diğer taraftan seçim öncesi RP ile MÇP'nin seçim ittifakı yapması gündeme gelmiştir (Karpat, 2019, s. 234-235). RP iç dinamiklerinde çokça tartışılan bu konuyla ilgili olarak önce parti içinde bir uzlaşma sağlanmış, daha sonra MÇP ile görüşmeler gerçekleşmiştir. Sonuç olarak seçimlere bir ay kala 19 Eylül 1991'de iki parti arasında prensipler ve kontenjanlar konusunda anlaşmaya varılmış ve seçimlere RP çatısı altında girme kararı alınmıştır (Kazan, 2001, c. 1, s. 64-68).

20 Ekim 1991 Milletvekili Genel Seçimleri'nde DYP %27 oy oranı ile 178, ANAP %24 oy oranı ile 115, SHP %20,8 oy oranı ile 88, RP %16,9 oy oranı ile 62, DSP %10,8 oy oranı ile 7 milletvekili çıkarmıştır (Yüksek Seçim Kurulu, t.y.c). RP ile ittifak sonucu Meclis'e giren MÇP'li 19 ve Islahatçı Demokrasi Partili (IDP) 3 milletvekili ise 19. Yasama Dönemi'nin başlamasıyla 15 Kasım 1991'de RP'den istifa ederek kendi gruplarını kurmuşlardır. Seçimlerde RP önemli bir sıçrayış kaydetmiş; kırsaldan kentlere, Doğu ve Orta Anadolu

bölgelerinden Marmara Bölgesi'ne, varoşlardan merkeze ve sanayi bölgelerine oy dağılımını önceki seçmen profiline göre orantılanmıştır (Duran, 2012, c. 1, s. 8). Bu arada 26 Aralık 1991'de 3766 sayılı Kanunda yapılan değişiklikle siyasi statüsü değişen yerleşim yerlerinde 7 Haziran 1992 ve 1 Kasım 1992 tarihlerinde belediye başkanlığı seçimleri yapılmıştır. RP, 7 Haziran Seçimleri'nde yaklaşık %18 oy oranı ile 3. parti, 1 Kasım Seçimleri'nde ise yaklaşık %25 oy oranı ile 1 parti olmuştur (Kazan, 2001, c. 1, s. 199-200).

1991 Milletvekili Genel Seçimleri sonrası TBMM'nin parti dağılımı 12 Eylül 1980 Askeri İhtilali'nden önceki şekline benzer bir yapıya dönmüştür. 16 Ekim 1981'de çıkarılan dönemin bütün siyasi partilerini kapatan yasanın 19 Haziran 1992'de yürürlükten kaldırılmasıyla bu benzerlik daha da artmıştır. Yürürlükten kaldırılan bu yasayla siyasi partilerin kurucularından yaşayanlara, partilerinin eski adlarını yeniden kullanabilme ve eski mal varlıklarına yeniden sahip olma imkânı tanınmıştır. Ancak AP'li ve MSP'li yetkililer kurulan yeni partiler üzerinden siyaset yapmayı tercih etmişlerdir.[37] Meclis'te yeni bir dönem başlamışken 17 Nisan 1993'te Cumhurbaşkanı Turgut Özal vefat etmiştir. Özal'ın vefat etmesiyle boşalan Cumhurbaşkanlığı görevi için Meclis'te dengeler yeniden değişmiştir. Cumhurbaşkanlığı seçimi için partilerden adaylar açıklanmıştır. RP'nin bu seçimde adayı Lütfi Doğan (1930-...) olmuştur. Sürdürülen Cumhurbaşkanlığı seçiminde Demirel 16 Mayıs 1993'te Meclis'te yapılan üçüncü tur oylama sonucunda Türkiye Cumhuriyeti 9. Cumhurbaşkanı seçilmiştir (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, t.y.a).

19 Temmuz 1993'te kuruluşunun 10. yıl dönümünü kutlayan RP, 10 Ekim 1993'te 4. Büyük Kongresi'ni yapmıştır. Kongrede yeniden genel başkanlığa seçilen Necmettin Erbakan, açış konuşmasında Türkiye'deki sosyal değişimlerden, terör olaylarından, Güneydoğu meselesinden, demokrasi ve laiklikten, ahlaki yozlaşmadan ve özellikle de ekonomik durumlardan bahsederek Adil Düzen söylemine sıkça vurgu yapmıştır. Yine kongrede RP'nin üye sayısındaki artış ve bunların etkileri, teşkilat yapılanması ve yaklaşan yerel seçimlerle ilgili politikaları gündeme gelmiştir (Refah Partisi, 1993a, s. 2).

27 Mart 1994 Yerel Seçimleri'ne gelindiğinde RP, bu seçimlerle oy oranındaki yükselişini devam ettirmiştir. Seçim sonuçlarına göre RP, Türkiye geneli İl Genel Meclis Üyesi bazında 5.385.357 oy almış, %19,1 oy oranı ile 6'sı büyükşehir olmak üzere toplamda 329 belediye başkanlığı kazanmıştır (Yüksek Seçim Kurulu (t.y.d).

[37] T.C. Resmî Gazete, Sayı: 21273 (3 Temmuz 1992), s. 17-20.

Tablo 12.

27 Mart 1994 Yerel Seçimleri'nde RP'nin Kazandığı Büyükşehir Belediye Başkanlıkları

Büyükşehir Belediyesi	Belediye Başkanı
Ankara Büyükşehir Belediyesi	İbrahim Melih Gökçek
Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi	Ahmet Bilgin
Erzurum Büyükşehir Belediyesi	Ersan Gemalmaz
İstanbul Büyükşehir Belediyesi	Recep Tayyip Erdoğan
Kayseri Büyükşehir Belediyesi	Şükrü Karatepe
Konya Büyükşehir Belediyesi	Halil Ürün

RP'nin 24 Aralık 1995 Milletvekili Genel Seçimleri öncesi hazırladığı seçim beyannamesi ve seçim sloganları incelendiğinde İslami tutumunu daha belirgin olarak sürdürdüğü gözlemlenmektedir. RP seçim öncesi bu dönemde özellikle şu vurguları ve sloganları kullanmıştır:

> ***Devlet ve düzen ile ilgili**; "Adil Siyasi Düzen", "Kalkınma İnançla Olur", "Devlet Yeniden Yapılandırılacak", "Hak Gelince Batıl Zail Olur", "Her Miller Layık Olduğu İdareyi Bulur", "Bir Millet Kendini Değiştirmedikçe Saadete Ulaşamaz", "Bir Milletin İçinde Hakkı Adaleti Tavsiye Eden Bir Zümre Olursa Onların Gayreti ile Bütünü Kurtulur", "Zulme Son, Köle Düzenine Son, Baskıya Son, Çatışmaya Son", "Refah Gelecek Zulüm Bitecek", "Refahta Adil Düzen Var", "Çare Adil Düzen", "Taklit değil Milli Görüş".*
>
> ***Ekonomi ile ilgili**; "Kalkınma Adil Düzenle Olur, İnançla Olur", "Faizsiz, Vergisiz Adil Düzen", "Adil Ekonomik Düzen", "Faizsiz Kredi", "Üretimde Seferberlik", "İstihdam Bakanlığı Kurulacak", "Adil Düzenle Enflasyon Ortadan Kaldırılacak", Köylü, İşçi, Esnaf, Emekli ve Muhtaçlar Bakanlığı Kurulacak", "Koyu Faizci Düzenden Adil Düzene", "Milli Harp Sanayi", "Ağır Sanayi".*
>
> ***Terör ile ilgili**; "İslam Kardeşliği", "Devlet-Millet Kaynaşması", "Bölgesel Dengesizlik Giderilecek", "Çekiç Güç Gönderilecek", "Olağanüstü Hal Kaldırılacak"*
>
> ***İnsan hakları ve demokratikleşme ile ilgili**; "İstediğin gibi İnan, Örgütlen, Konuş", "İnandığın gibi Yaşa", "Yaşama, İnanma, Neslin Korunması, Aklın korunması ve Mülkiyet Hakkı Muhafaza Edilecek", "Herkese İnsan Hakkı", "Milletin Hiçe Sayılmasına Son Verilmesi için Gerçek Demokrasi", "Güdümlü Demokrasiye Son", "Gardiyan değil Garson Devlet", "Çocuğunu İstediğin gibi Okut: Adil İlmi Düzen".*
>
> ***Dış politika ile ilgili**; "Müslüman Ülkelerle Beş Adım ve İşbirliği", "Yeni Bir Dünya Kurulacak", "Dünya Müslüman Ülkeler Birliği Kurulacak", "Çekiç Güç Gidecek".*
>
> ***Ahlakla ilgili**; "Adil Ahlaki Düzen", "Önce Ahlak ve Maneviyat", "Ahlaki ve Manevi Kalkınma", "Rüşvet Kapıları Kapatılacak", "İyi Ahlaklı, İrfanlı İnsan" (Refah Partisi, 1991, s. 2-16).*

RP, bu seçim kampanyası ile yeni bir siyasal kültür oluşturarak siyasal toplumsallaşma hamlesini gerçekleştirmiş ve RP'ye daha eğilimli bir seçmen kitlesi oluşturmuştur (Yalanız, 2011, s. 50). Böylece RP sadece Türkiye'nin doğusuna, şehirlerin varoşlarına ve dindarlara hitap etmediğini ortaya koymuştur (Çakır, 2005, s. 553).

24 Aralık 1995 Milletvekili Genel Seçimleri'nde RP %21,4 oy oranı ile 158, ANAP %19,6 oy oranı ile 132, DYP %19,2 oy oranı ile 135, DSP %14,6 oy oranı ile 76, CHP %10,7 oy oranı ile 49 milletvekili çıkarmıştır. Milli Görüş partileri arasında RP, ilk defa bir seçimde en yüksek oyu alarak hükümet kurmaya aday en yakın parti olmuştur (Yüksek Seçim Kurulu, t.y.c).

RP'nin merkeze ait olmaktan çok, toplumsal bir çevre hareketi olması 1950'lerden başlamak üzere 1960'lı ve 1970'li yıllarda belli bir hız kazanan göç faktörünün özellikle belirmesiyle "Refah Partisi" denen bir olgu ortaya çıkarmıştır. Bu, aynı zamanda RP'nin siyasi limitlerine işaret eden sosyal bir gerçeklik olmuştur (Aydın & Taşkın, 2018, s. 411-412). RP oy oranlarındaki ciddi artışların sebebi incelendiğinde seçim kampanyası ve siyasal söylemlerinin yanı yerel seçimlerde kazandığı belediyelerde yaptığı çalışmaların önemli bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Çünkü RP, aldığı belediyelerde beklenenin üzerinde bir performans göstermiş, bu da RP'nin yapılan 24 Aralık 1995 Milletvekili Genel Seçimleri'nde oy oranını etkilemiştir (Yalanız, 2011, s. 51).

Seçim sonrası yaşanan hükümet kurma polemiklerinden sonra Cumhurbaşkanı Demirel, 9 Ocak 1996'da bütün partilerin genel başkanlarıyla ayrı ayrı görüşmüş ve aynı gün hükümet kurma görevini RP Genel Başkanı Necmettin Erbakan'a vermiştir. Koalisyon hükümeti kurma çalışmalarına başlayan Erbakan, hiçbir partiden destek alamayınca 19 Ocak 1996'da hükümet kurma görevini Cumhurbaşkanına geri vermiştir. Cumhurbaşkanı Demirel yeni hükümet kurma görevini seçimlerde üçüncü parti olmasına rağmen milletvekili sandalye sayısı bakımından ikinci parti olan DYP'ye vermiştir. Koalisyon hükümeti kurma çalışmalarına başlayan DYP Genel Başkanı Tansu Çiller (1946-...) de hiçbir partiyle uzlaşamayınca 3 Şubat 1996'da hükümet kurma görevini Cumhurbaşkanına geri vermiştir. Cumhurbaşkanı Demirel bu defa hükümet kurma görevini ANAP'a vermiştir. Koalisyon hükümeti kurma çalışmalarına başlayan ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz (1947-2020) üç ay süren hükümet kurma buhranlarını DSP'nin (Demokratik Sol Parti) de dışarıdan desteğiyle DYP ile koalisyon kurarak bitirmiş ve 53. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'ni kurmuştur. II. Yılmaz Hükümeti RP'nin hükümetin güvenoyu almadığına dair Anayasa Mahkemesine açmış olduğu davanın sonuçlanmasına kadar sürmüştür. Mahkeme, 14 Mayıs 1996'da hükümetin güven oylamasını iptal etmiş ve Yılmaz 6 Haziran 1996'da Cumhurbaşkanı Demirel'e hükümetin istifasını vermiştir (Neziroğlu & Yılmaz, 2015, c. 9, s. 7361-7362; 7381; 7383).

Cumhurbaşkanı Demirel 7 Haziran 1996'da siyasi parti liderleriyle görüştükten sonra aynı gün RP'ye ikinci kez hükümet kurma görevini vermiştir. Hükümet kurma çalışmalarına başlayan RP Genel Başkanı Necmettin Erbakan, DYP Genel Başkanı Tansu Çiller ile biri ön protokol olmak üzere iki koalisyon protokolü imzalayarak yeni hükümet kurulması yönünde anlaşmaya varmıştır. RP ile DYP arasında imzalanan bu protokolden sonra 3 Temmuz 1996'da Erbakan tarafından hükümet programı okunmuş, 8 Temmuz 1996'da güven oylamasına geçilmiş ve oylama sonucunda (Oy Dağılımı: 278 Kabul, 265 Ret, 1'i Çekimser) 54. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti resmen kurulmuştur. Erbakan'ın başbakan olduğu Refah-Yol Hükümeti'nde RP 18 bakanlık almıştır (Neziroğlu & Yılmaz, 2015, c. 9, s. 7396-7397; 7553). Bakanlar kurulundaki dağılımdan sonra Milli Güvenlik Kuruluna DYP'den Başbakan Yardımcısı ve Dışişleri Bakanı Tansu Çiller, Milli Savunma Bakanı Turhan Tayan (1943-...) ve İçişleri Bakanı Meral Akşener (1956-...), RP'den ise sadece Başbakan Necmettin Erbakan girmiştir (Başbakanlık, 1996b, s. 16).

13 Ekim 1996'da RP, 5. Büyük Kongresi'ni yapmış ve genel başkanlığa Necmettin Erbakan'ı seçmiştir ("Refah'ın iki yüzü", 1996). Erbakan'ın kongrede yapmış olduğu konuşmasında en fazla dikkat çeken konular ise laiklik, Atatürk ilkeleri, ordunun manipüle edilmesi, siyasete dışarıdan yapılan tazyikler ve RP'nin yükselişi olmuştur ("Erbakan: RP En Büyük Parti", 1996, s. 13).

Refah-Yol Hükümeti'nin havuz sistemini kurması ve denk bütçe yapması, IMF ile anlaşma yapmaması, iç ve dış borçlanmayı önlemesi, işçi ücretlerinde, memur ve emekli maaşlarında yüksek artışlar yapması, tarım desteğini artırması, enflasyonu düşürmesi, Güneydoğu'ya yatırım hamlesi yapması, Terörle Mücadele Yüksek Kurulunu kurması, Çekiç Güç'ün görev süresini uzatmaması, D-8'leri (Developing 8) kurması öne çıkan politikalarındandır (Refah Partisi, 1997, s. 1-2).

RP'nin ortaya koyduğu bu politikalarla birlikte, Türkiye siyaset tarihinde ve Milli Görüş Hareketi üzerinde önemli etkileri olan "28 Şubat 1997 postmodern müdahalesi" bu dönemde cereyan etmiştir. Müdahalenin post-modern bir nitelik taşıması müdahale tarzındaki farklılıktan kaynaklanmaktadır. Türkiye siyaset tarihinde "28 Şubat Süreci" olarak da ifade edilen bu olay devletin bir kurumu olan ordunun siyasete, makro düzeyde de sivil alana müdahalesi olarak görülmektedir. Bu süreçte ordunun silahlı bir müdahaleden ziyade tedbir ve tavsiyeler içeren ancak yaptırımı olan bir yaklaşım tarzı izlemesi, medyanın ve sivil toplum örgütlerinin organize hamleler yapması, muhalefet partilerinin ortak tavır takınması

müdahaleye post-modern olma özelliğini yüklemiş ve darbeler üstü bir anlayış kazandırmıştır. Ama süreçte bahsi geçen asıl müdahale 28 Şubat 1997'deki Milli Güvenlik Kurulu Toplantısı'nda ordunun tutumuyla gerçekleşmiştir. Orgeneral İsmail Hakkı Karadayı'nın (1932-2020) başkanlığını yürüttüğü Genel Kurmay Başkanlığı, Milli Güvenlik Kurulunda hükümete şu 18 maddelik teklif ve tedbirleri sunmuştur:

1. Laiklik ilkesinin büyük bir titizlik ve hassasiyetle korunması,

2. Tarikatlarla bağlantılı özel yurt, vakıf ve okulların denetim altına alınıp Milli Eğitim Bakanlığı'na devrinin sağlanması,

3. "Sekiz yıllık kesintisiz eğitim"in tüm yurtta uygulamaya konulması ve Kur'an kurslarının Milli Eğitim Bakanlığı'nın sorumluluğu altında faaliyet göstermeleri,

4. Din adamı yetiştirmekle yükümlü Milli Eğitim kuruluşlarımızın ihtiyaç düzeyinde tutulmaları,

5. Dini tesislerin siyasi istismar konusu yapılmaması,

6. Tarikatların tüm unsurlarının faaliyetlerine son verilmesi,

7. YAŞ (Yüksek Askeri Şûra) kararları bahane edilerek, Türk Silahlı Kuvvetleri'ni dine karşı imiş gibi göstermeye çalışan bazı medya kuruluşlarının yayınlarının kontrol altına alınması,

8. Türk Silahlı Kuvvetleri'nden ilişikleri kesilen personelin diğer kamu kurum ve kuruluşlarında istihdamına imkân verilmemesi,

9. Türk Silahlı Kuvvetleri'ne aşırı dinci akımların sızmasını önlemek için alınan tedbirlerin üniversiteler ve diğer eğitim kurumları başta olmak üzere tüm kamu kurumlarında uygulanması,

10. İran İslam Cumhuriyeti'nin ülkemizdeki rejim aleyhtarı faaliyetlerinin önlenmesi için tedbirler paketinin hazırlanması,

11. Mezhep ayrılıklarını körükleyici faaliyetlerin önlenmesi için mutlaka tedbir alınması,

12. Anayasaya, Siyasi Partiler Yasasına, Türk Ceza Yasasına ve Belediyeler Yasasına aykırı faaliyetler hakkında gerekli yasal ve idari işlemlerin derhal yerine getirilmesi,

13. Kıyafetle ilgili kanuna aykırı olan uygulamalara mani olunması ve Anayasa Mahkemesi kararlarının taviz verilmeden uygulanması,

14. Özellikle pompalı tüfeklere ait olan taleplerin dikkatle değerlendirilmesi,

15. Kurban derilerinin rejim aleyhtarı örgüt ve kuruluşlar tarafından toplanmasına mani olunması,

16. Özel üniforma giydirilmiş korumalar hakkında yasal işlemlerin ivedilikle sonuçlandırılması,

17. Millet kavramı yerine ümmet kavramının kullanımının önlenmesi,

18. Atatürk'e karşı işlenen suçlar hakkında 5816 Sayılı Kanun'un titizlikle uygulanması (Kazan, 2001, c. 3, s. 323-324).

Açıklanan bu maddelerden sonra 28 Şubat 1997 tarihli Milli Güvenlik Kurulu toplantısında Cumhurbaşkanı Demirel'in önerisi üzerine Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliğine tevdi edilen 18 maddelik Genelkurmay önerisi, Erbakan'ın tavsiyesiyle anayasal açıdan tetkik için Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreteri Hava Orgeneral İlhan Kılıç'ın (1936-...) imzasıyla Başbakanlığa göndermiştir. Toplantı sonunda neticelendirilen 28 Şubat 1997 tarihli ve 406 sayılı Milli Güvenlik Kurulu Kararları ise şunlardır:

1. Milli Güvenlik Kurulu, 28 Şubat 1997 günü Sayın Cumhurbaşkanı başkanlığında, Başbakan, Genelkurmay Başkanı, Dışişleri Bakanı ve Başbakan Yardımcısı, Milli Savunma Bakanı, İçişleri Bakanı, Kuvvet Komutanları, Jandarma Genel Komutanı ve Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreteri'nin iştirakleri ile aylık olağan toplantısını yapmıştır.

2. Kurul'un bu toplantısında esasları ve nitelikleri Anayasada belirlenmiş, Atatürk milliyetçiliğine bağlı, demokratik, laik ve sosyal hukuk devletimizi ve cumhuriyet rejimimizi yıkmak, onun yerine bir siyasal dini düzen kurmak amacıyla yürütülen yıkıcı faaliyetler ve yapılan beyanlar ile bunların oluşturduğu tehdit ve tehlikeler gözden geçirilerek değerlendirilmiştir.

3. Yapılan bu değerlendirmeler sonucunda;

a. Ülkemizin şeriat hukukuna dayalı bir İslam Cumhuriyeti kurmayı hedefleyen grupların Anayasanın tanımladığı demokratik laik ve sosyal hukuk devletimize karşı çok yönlü bir tehdit oluşturduğu,

b. Cumhuriyet ve rejim aleyhtarı aşırı dinci grupların, laik ve anti-laik ayırımı ile demokratik, laik ve sosyal hukuk devletini güçsüzleştirmeye yeltendikleri,

c. Türkiye'de laikliğin sadece rejimin değil, aynı zamanda demokrasinin ve toplum huzurunun da teminatı ve bir yaşam tarzı olduğu,

d. Devletin yapısal özünü oluşturan sosyal, hukuk devleti ve adalet ilkeleri anlayışından vazgeçilmeyeceği, yasalar göz ardı edilerek yapılan çağdışı uygulamaların takipsiz kalmasının, hukukun üstünlüğü ilkesiyle bağdaşmayacağı, hususlarında görüş birliğine varılmıştır.

4. Bu görüş ve değerlendirmeler sonucunda;

a. Türkiye'de Şeriat hukukuna dayalı bir İslam Cumhuriyeti kurmayı amaçlayan aşırı dinci grupların, demokratik, laik ve sosyal hukuk devleti olan Cumhuriyetimize karşı oluşturdukları çok yönlü tehdidin önlenmesi amacıyla EK-A'daki tedbirlerin kısa, orta ve uzun vade içerisinde alınmasının Bakanlar Kurulu'na bildirilmesine,

b. 2945 Sayılı MGK (Milli Güvenlik Kurulu) ve MGK Genel Sekreterliği Kanunu'nun 9'uncu maddesine uygun olarak, MGK Genel Sekreterliği tarafından Ek'te belirtilen tedbirlere ilişkin Bakanlar Kurulu Kararları ile Bakanlar Kurulu Kararı haline getirilmeyen uygulamaların, sonuçları hakkında belli süreler içerisinde Başbakan, Cumhurbaşkanı ve MGK'na bilgi verilmesi kararlaştırılmıştır (Kazan, 2001, c. 3, s. 319-320).

Yaklaşık dokuz saat süren bu toplantıdan sonra medyada hükümet aleyhine birçok manipülasyon yapılmış ve koalisyon muhtelif baskılarla bozulmak istenmiştir. Devlet kurumları arasındaki bu tarz negatif psikolojik etkileşim devam ederken 21 Mayıs 1997'de Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı adına Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Vural Savaş (1938-...) Anayasa'nın 69. maddesinin 6. fıkrası yollanmasıyla 68. maddesinin 4. fıkrası gereğince RP'nin Anayasa'nın laiklik ilkesine aykırı eylemlerin odağı haline geldiği açıklamasıyla temelli kapatılmasına karar verilmesi istemiyle iddianamesini Anayasa Mahkemesine dava açmıştır (Kazan, 2001, c. 4, s.179).

Hükümete karşı bu tarz müdahalelerin etkisiyle 28 Şubat sürecinin devamında RP'den 1[38] ("Sonun başlangıcı", 1997), DYP'den 18 milletvekili istifa etmiş ve böylece koalisyon

[38] Bingöl Milletvekili Mahmut Sönmez

hükümeti çoğunluğunu yitirmiştir. Hükümete dışarıdan destek veren Büyük Birlik Partisi (BBP) ve Genel Başkanı Muhsin Yazıcıoğlu (1954-2009) ise bu süreçte desteğini sürdürerek hükümetin düşmemesini, devamında da koalisyon protokolünün uygulanmasını sağlamıştır. DYP'deki istifaların önüne geçmek ve koalisyon hükümetinin devamı için Çiller, Erbakan ile 30 Mayıs 1997'de görüşerek koalisyon protokolünün 8. maddesine göre değişiklik yaparak 4. maddenin uygulamaya konulması konusunda öneride bulunmuştur. 31 Mayıs 1997'de bir araya gelen parti yetkilileri koalisyon protokolünün 4. maddesine uygun yeni bir geçici protokol imzalamışlardır. Protokole göre Başbakanlık görevi 18 Haziran 1997'de DYP'ye devredilecek, bu tarihten önce de Siyasi Partiler Kanunu'nda gerekli değişiklikler yapılacak, yine koalisyon protokolünün 4. maddesi gereği erken seçim tarihi Başbakanlık görevini teslimden önce ortaklar arasında tespit edilecek ve seçim kararı yeni kurulacak olan Çiller'in başbakanlığındaki hükümetin güven oylamasından sonra Meclis'ten çıkartılacaktır (Yalanız, 2011, s. 59-60).

18 Haziran 1997'de RP Genel Başkanı Erbakan, Hükümet'in istifa mektubu ile üç parti liderinin Tansu Çiller Başbakanlığında kurulacak bir hükümete güvenoyu vereceklerine dair imzalı belgeyi Cumhurbaşkanı Demirel'e vermiştir. RP Genel Başkanı Erbakan 18 Haziran 1997'de koalisyon protokolü çerçevesinde görevi Çiller'e devretmek üzere istifa dilekçesini cumhurbaşkanına vermiş ancak Demirel 20 Haziran 1997'de yeni hükümeti kurmak üzere ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz'ı görevlendirmiştir. Böylelikle Erbakan'ın kurduğu 54. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti düşmüş ve RP sürecin devamında tekrar hükümete gelememiştir. Cumhurbaşkanı Demirel'in bu görevlendirmesinden sonra 24 Haziran 1997'de RP, DYP ve Büyük Birlik Partisinden 277 milletvekili Yılmaz tarafından kurulacak olan hükümete güvenoyu vermeyeceklerine dair imzalı belgeyi Cumhurbaşkanı Demirel'e vermiş ancak bu girişimden hiçbir sonuç çıkmamıştır.[39]

Türkiye'deki siyasal zeminde kendini daha belirgin şekilde gösteren bürokratik, askeri ve sivil oligarşik gruplar dönemin siyasetine önemli etkilerde bulunmuştur. Bu atmosferde RP'nin özellikle ahlak ve düzen söylemleri ideolojik ve bürokratik yapılar tarafından tehdit olarak algılanmış (Gülalp, 1999, s. 26) ve 16 Ocak 1998'de Anayasa Mahkemesi RP'nin temelli kapatılmasına karar vermiştir.[40]

[39] T.C. Resmî Gazete, Sayı: 23024 (19 Haziran 1997), s. 1-2.

[40] T.C. Resmî Gazete, Sayı: 23266 (22 Şubat 1998), s. 280-281.

3.3.4. Fazilet Partisi

RP'nin kapatılması, malvarlığına el konması, hazine yardımını geri ödemesi, özelikle de RP Genel Başkanı Necmettin Erbakan'ın milletvekilliğinin sona ermesi ve 5 yıl süreyle siyasi yasaklı olması Milli Görüş Hareketi'nde hukuki buhranlara ve siyasi boşluklara neden olmuştur. Bu dönemde RP'nin mal varlığına el konması ve daha önce devlet yardımı olarak verilen paranın geri ödenmesi durumunun hukuki süreci devam etmiştir. Erbakan, 29 Ağustos 1997'de yaptığı açıklamada şu ifadeleri kullanmıştır:

> *Parti kapatmakla demokrasilerde halkın arzusu önlenemez. RP kapatılırsa, başka isim altında kurulur. Bu çok doğaldır. Çünkü 20 milyon insanı dışlayamazsınız. ("Erbakan: dünyanın sonu mu geldi?", 1997).*

Dolayısıyla böyle bir duruma hazır olan partinin öncü kadroları RP'nin kapatılma ihtimaline karşı 17 Aralık 1997'de İsmail Alptekin (1943-...) başkanlığında "Fazilet Partisi"ni kurmuşlardır (Türkiye Büyük Millet Meclisi, t.y.).

FP bu dönemde ihtiyatlı parti görünümünde yeni bir kimlik ile seçmen karşısına çıkmış (Yavuz, 2005, s. 601) ve Avrupa Birliği, demokrasi, özgürlükler, kültür ve sanat, milletvekili aday profili gibi konularda geleneksel Milli Görüş motifinden farklı bir politik duruş ortaya koymuştur (Narlı, 1999, s. 43).

RP kapatıldıktan sonra bağımsız kalan milletvekilleri FP'ye geçmeye başlamışlardır. Milletvekillerinin geçişinden sonra FP, milletvekili sayısını 5 Mart 1998 tarihi itibariyle 140'a çıkarmış ve Meclis'te en fazla milletvekili olan parti olmuştur. 14 Mayıs 1998'de de FP Kurucular Kurulunun kararıyla Mehmet Recai Kutan (1930-...) genel başkanlığa getirmiştir ("Emanet Kutan'da", 1998).

Yaşanan siyasi çalkantılardan sonra 18 Nisan 1999'da genel ve yerel seçimler birlikte yapılmıştır. Türkiye Geneli Milletvekili Seçimi sonuçlarına göre DSP %22,2 oy oranı ile 136, MHP %18 oy oranı ile 129, FP %15,4 oy oranı ile 111, ANAP %13,2 oy oranı ile 86, DYP %12 oy oranı ile 85 milletvekili çıkarmıştır (Yüksek Seçim Kurulu, t.y.c).

Yerel Seçim sonuçlarına göre de FP, Türkiye geneli İl Genel Meclis Üyesi bazında 5.187.270 ve Belediye Başkanlığı Seçimi'nde 4.304.897 oy almış, %18,4 oy oranı ile 4'ü büyükşehir olmak üzere toplamda 488 belediye başkanlığı kazanmıştır. Böylece FP, oy bazında genel seçimlerde 3., yerel seçimlerde 1. parti olmuştur (Yüksek Seçim Kurulu, t.y.e).

Ancak RP tecrübesinden sonra FP oylarındaki düşüş ve sağ bloktaki kırılganlık seçmen kaymasının açık belirtisi olmuştur (Bağce, 2019, s. 287).

Tablo 13.

18 Nisan 1999 Yerel Seçimleri'nde FP'nin Kazandığı Büyükşehir Belediye Başkanlıkları

Büyükşehir Belediyesi	Belediye Başkanı
Ankara Büyükşehir Belediyesi	İbrahim Melih Gökçek
İstanbul Büyükşehir Belediyesi	Ali Müfit Gürtuna
Kayseri Büyükşehir Belediyesi	Mehmet Özhaseki
Konya Büyükşehir Belediyesi	Mustafa Özkafa

Meclis çalışmaları başladıktan hemen sonra 7 Mayıs 1999'da Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Vural Savaş, Anayasa'nın 2, 24, 68, 69. ve Siyasi Partiler Kanunu'nun 78, 86 ve 87. maddelerine aykırı hareket ettiği ve kapatılan Refah Partisinin devamı olduğu gerekçesiyle FP'nin kapatılması için Anayasa Mahkemesine dava açmıştır. Konuya ilişkin FP Genel Başkanı Kutan, Savaş'ın FP hakkında açtığı kapatma davası ile ilgili hazırladığı iddianamenin hukuki değil, siyasi olduğu açıklamasını yapmıştır ("Savaş: FP habis ur gibi", 1999).

Türkiye geneli yapılan seçimler ve sonrasında kurulan yeni hükümetten sonra Cumhurbaşkanı Demirel'in yedi yıllık görev süresi dolmuştur. Bundan dolayı Cumhurbaşkanlığı seçimleri için aday belirlemeler başlamıştır. Bu süreçte FP'li Nevzat Yalçıntaş (1933-2016) cumhurbaşkanı adayı olmuş ancak 3. tur oylama neticesinde bağımsız aday Ahmet Necdet Sezer (1941-...) cumhurbaşkanlığı seçimini kazanarak Türkiye Cumhuriyeti 10. Cumhurbaşkanı olmuştur (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, t.y.b).

Milli Görüş Hareketi ve FP, yeni siyasal dönemle birlikte hukuki alanda ve iç dinamiklerinde birçok sorun yaşamıştır. Ankara 6. Asliye Hukuk Mahkemesi 25 Ekim 1999'da Maliye Bakanlığının 16 Ocak 1998'de kapatılan RP'ye yapılan ve usulsüz harcandığı belirlenen hazine yardımının tahsil edilmesi için açtığı davayı başlatırken kapatılan RP'nin genel başkanı Necmettin Erbakan ve aralarında FP'li milletvekillerinin de bulunduğu 88 kişinin malvarlığına ihtiyati tedbir koymuştur ("Maliye Hoca'yı vurdu", 1999).

10 Mart 2000'de RP Genel Başkanı Necmettin Erbakan 25 Şubat 1994'te Bingöl'de yaptığı bir konuşmadan dolayı yargılandığı Diyarbakır Devlet Güvenlik Mahkemesinde Türk Ceza Kanunu'nun 312/2 maddesinden dolayı 1 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır ("Erbakan bitti",

2000). Erbakan'ın mahkûmiyet kararı, temyiz edilen davanın incelemesinden sonra 5 Temmuz 2000'de Yargıtay 8. Ceza Dairesi tarafından onanmıştır. Bu karara göre Erbakan, ömür boyu siyasi yasaklı hale gelmiştir. Erbakan mahkûm olmuş ancak 21 Aralık 2000'de 4454 sayılı Basın Yayın Yoluyla İşlenen Suçlara İlişkin Davaların Ertelenmesine İlişkin Yasa'nın düzenlenmesinden sonra gereğince Erbakan'a verilen ceza infaz edilmeyerek ertelenmiştir. Anayasa Mahkemesinin bu kararıyla Erbakan'ın 312/2'den doğan siyasi yasağı kalkmış ancak Erbakan, RP'nin kapatılmasına söz ve eylemleriyle neden olduğu için 5 yıl siyaset yasağı almıştır ("Hoca'ya son darbe", 2000).

FP'nin kapatılma davası dâhil yaşanan bu tarz hukuki süreçlerle beraber iç dinamiklerinde de hareketlenmeler olmuştur. 14 Mayıs 2000'de Milli Görüş partilerinin otantik seçim anlayışından farklı olarak FP 1. Olağan Büyük Kongresi'nde iki genel başkan adaylı ve listeli kongre yapılmıştır. Kongre sonucuna göre 1.238 delegeden 1.195'i oy kullanmış ve bunların 1.154'ü geçerli sayılmıştır. Geçerli sayılan oyların 633'ünü Mehmet Recai Kutan (1930-…), 521'ini de Abdullah Gül (1950-...) almış ve Genel Merkez yönetimi Erbakan'ın da desteklediği Kutan'ın listesi ile teşekkül etmiştir. Kongreden sonra her iki taraf her ne kadar birlik ve beraberlik mesajları verse de Gül ve listesindekiler FP ile olan bağlarını minimize ederek Recep Tayyip Erdoğan'ın (1954-...) öncülüğünde yeni bir siyasal oluşumu başlatmışlardır ("Hoca'nın zoruyla", 2000).

Erbakan'ın yasaklı hale gelmesinden sonra Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığının 7 Mayıs 1999'da Anayasa Mahkemesine açmış olduğu "FP kapatma davası" bu süreçte neticelenmiş ve 22 Haziran 2001'de Anayasa Mahkemesi FP'nin kapatılmasına karar verilmiştir.[41] FP'nin özellikle laiklik gerekçesiyle kapatılması Milli Görüş partilerinin bilişsel sosyoloji açısından değerlendirilmesini önemli kılmıştır. FP, her ne kadar RP'nin devamı niteliğinde olmadığını parti programı, seçim beyannamesi gibi yazılı matbuatında göstermeye çalışsa da siyasal kültür olarak ortaya koyduğu tutum ve davranışlar mevcut egemen siyasal doktrinasyona uymadığından süreçte kapatılma kararının verilmesi hızlı ve manipülatif bir şekilde cereyan etmiştir (Özbudun, 2016, s. 146).

[41] T.C. Resmî Gazete, Sayı: 24631 (5 Ocak 2002), s. 585.

3.3.5. Saadet Partisi

FP kapatıldıktan sonra Milli Görüş'ün siyasal boşluğunu doldurmak için aynı düzlemde Mehmet Recai Kutan'ın genel başkanlığında 20 Temmuz 2001'de "Saadet Partisi" kurulmuştur. FP 1. Olağan Kongresi'nden sonra kendilerine farklı bir siyasal alan oluşturmaya çalışan "yenilikçi" olarak da adlandırılan Abdullah Gül ve listesindekiler 14 Ağustos 2001'de Recep Tayyip Erdoğan'ın genel başkanlığında Adalet ve Kalkınma Partisini (AK Parti) kurmuşlardır. Milli Görüş Hareketi'ndeki bu ayrılıktan sonra her iki parti de grup oluşturacak milletvekili çoğunluğu sağlayarak Meclis'te yer almışlardır. Fakat bu arada Erbakan ve Erdoğan'ın siyasi yasakları devam etmiştir.

Siyasi gündemde bu sefer seçime gidilmesi durumunda Erbakan ve Erdoğan'ın seçimlere katılıp katılamama durumları değerlendirilmiştir. Yüksek Seçim Kurulu bu konuyla ilgili olarak 17 Temmuz 2002'de Erbakan ve Erdoğan'ın olası seçimlere katılamayacağına karar vermiştir ("Milletvekili olamazlar", 2002). Bu polemiklerle birlikte 31 Temmuz 2002'de TBMM Genel Kurulunda erken seçim yapılması gündeme gelmiştir. Meclis Başkanlığına yapılan öneriyle 3 Kasım 2002'de Türkiye Geneli Milletvekili Seçimleri yapılması hususu oylanarak (Oy Dağılımı: 514 Toplam Oy, 449 Kabul, 62 Ret, 3 Çekimser) Meclis'ten geçirilmiştir (T.B.M.M., 2002, B. 123, s. 431).

Meclis'te kabul edilen erken seçim kararı beraberinde partilerin seçim kampanyası çalışmalarını da başlatmıştır. Süreçte Saadet Partisi ağırlıklı olarak "Milli Görüş" vurgusu yapmış ve Hareket'in çizgisini korumaya çalışmıştır. "Acil Onarım ve Atılım Programı" adı altında yayınladığı seçim beyannamesinde kapanan RP'nin iktidar olduğu dönemdeki politikaları, Milli Görüş'ün siyasal düşüncesi, Saadet Partisinin Milli Görüş'ün tek temsilcisi olduğunu açık bir dille ifade etmiş ve bilgi kirliliğini asgariye indirmeye ve söylem/eylem tarzında Milli Görüş'ün siyasal kültürüne bağlı olarak hareket ettiğini göstermeye çalışmıştır (Yılmaz, 2016, s. 1176-1177). Nitekim Saadet Partisinin seçim kampanyasında kullandığı otantik sloganları şunlar olmuştur: "Milli Şahlanış", "Önce Ahlak ve Maneviyat", "Taklitçi değil Milli Görüş", "Milli Görüş: İnanç, Tecrübe ve Başarıdır", "Çare var: Milli Görüş, Saadet Partisi" (Saadet Partisi, 2002, s. 47-48). Ancak sürdürülen seçim kampanyaları sonunda yapılan 3 Kasım 2002 Milletvekili Genel Seçim sonuçlarına göre Saadet Partisi 785.489 oy almış, %2,5 oy oranı ile %10'luk seçim barajının altında kalarak Meclis'e girememiştir (Türkiye İstatistik Kurumu, t.y.).

Seçim sosyolojisi açısından AK Parti, uygulamış olduğu seçim stratejisiyle FP'ye yönelen seçmenleri ve merkez sağ vurgusuyla da sağ seçmeni kendisine yönelttiği gözlemlenmektedir. Siyaset sosyolojisi açısından AK Parti'nin Milli Görüş çizgisinde bir parti olmadığını beyan etmesi ancak merkez kadrosunun büyük çoğunluğunu FP'li milletvekillerinden oluşması 28 Şubat sürecinin ortaya çıkardığı sonuçlardan dolayı daha yumuşak bir tutum sergileyen toplumda sosyolojik bir karşılık bulmuştur. Saadet Partisi oylarındaki büyük düşüşün sebepleri arasında ise ana kadrolarındaki kökleşmişlik, söylem ve eylemlerindeki klasiklik, 28 Şubat müdahalesinden sonra RP'nin devamında FP'nin kapatılması ve Erbakan'ın siyasi yasakları Milli Görüş partilerine yönelen seçmenlerde öncelik etkisini kaybettirmiştir. Türkiye siyaset tarihi açısından ise Meclis'te temsili bulunan partiler üzerinden değerlendirildiğinde ise yeni bir döneme girildiği açıkça görülmektedir. Diğer yandan Milli Görüş partilerinde görev yapan yöneticiler hakkında hukuki davalar devam etmiş ve 9 Nisan 2003'te Ankara Cumhuriyet Başsavcılığı, kapatılan RP'nin hazine yardımıyla ilgili Saadet Partisi Genel Başkanı Kutan'ın da aralarında bulunduğu dönemin beş parti yöneticisi hakkında "özel evrakta sahtecilik" suçundan 7 yıl 6'şar aya kadar hapis cezası istemiyle dava açmıştır.

Bu arada 11 Mayıs 2003'te Saadet Partisi 1. Olağan Büyük Kongresi gerçekleştirilmiş ve genel başkanlığa Necmettin Erbakan seçilmiştir. Erbakan, kongre konuşmasında kapatılan Milli Görüş partilerinden, İslami terminolojinin hâkim olduğu Milli Görüş'ün temel ilkelerinden ve mevcut gündeme ilişkin güncel siyasi hadiselerden bahsetmiştir (Saadet Partisi, 2003, s. 3; 6; 22).

Erbakan, Saadet Partisi genel başkanı olduktan sonra Yargıtay 11. Ceza Dairesi 2 Aralık 2003'te Ankara 9. Ağır Ceza Mahkemesince verilen mahkûmiyet kararlarının temyiz incelemesini sonuçlandırmış; Daire, Erbakan'a Türk Ceza Yasası'nın 345. maddesinde düzenlenen "özel belgede sahtecilik" suçundan verilen 2 yıl 4 ay hapis cezasını usul ve yasaya uygun bularak oybirliğiyle onamıştır. Onanan karardan sonra Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı kesinleşen hapis cezası nedeniyle genel başkanlıktan ve parti üyeliğinden istifa etmesini istemiştir. Daha sonra Erbakan'ın sağlık sorunları nedeniyle Cumhuriyet Başsavcılığı 23 Aralık 2003'te de Erbakan'ın aldığı hapis cezasının infazının 1 yıl ertelenmesine karar vermiştir. Erteleme kararı verilmiş ancak Erbakan hapis cezasının kararı gereği 30 Ocak 2004'te Saadet Partisi genel başkanlığından ve parti üyeliğinden istifa etmek

zorunda kalmıştır. Erbakan'dan boşalan göreve ise tekrar Mehmet Recai Kutan getirilmiştir (Yalanız, 2021, s. 107-108).

Saadet Partisi yöneticilerinin bu hukuki süreci devam ederken 28 Mart 2004 Yerel Seçimleri yapılmıştır. Saadet Partisi Türkiye geneli İl Genel Meclis Üyesi bazında 1.297.681 ve Belediye Başkanlığı Seçimi'nde 1.148.920 oy almış, %4,8 oy oranı ile 63 belediye başkanlığı kazanmıştır (Yüksek Seçim Kurulu, t.y.f).

Yapılan seçimlerde FP; seçmen tabanının AK Parti'ye kayması, aldığı düşük oy oranları ve yaşadığı hukuki süreçler sebepleriyle Saadet Partisi bu dönemde demobilize bir sürece girmiştir. Bu dönemde yine Erbakan'a açılan davalar yargı ile Milli Görüş Hareketi'ni karşı karşıya getirmiştir. Davalar devam ederken sık sık hukuki süreçteki usulsüzlükler gündeme getirilmiştir. Bunların başında da Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılan partilerin mali denetimini yine Anayasa Mahkemesinin yapması, Anayasa Mahkemesi tarafından suç duyurusu bulunulmadan siyasi partiler hakkında ceza davası açılamaması ve kendisini fesheden veya Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılan partinin hesaplarını inceleme yetkisinin Anayasa Mahkemesine ait olmamasının ihlal edilmesi gelmektedir. Milli Görüş partileri ve yöneticileri hakkında devam eden hukuki süreçte daha sonra art arda şu hadiseler yaşanmıştır:

Yargıtay 8. Dairesi 9 Kasım 2004'te kapatılan RP'nin genel başkanı Necmettin Erbakan'ın Türk Ceza Yasasının 312/2 Fıkrası uyarınca aldığı mahkûmiyetinin "geçmiş hükümlülüğün vaki olmamış sayılması" istemini reddeden, kaldırılan Diyarbakır 1 No.'lu Devlet Güvenlik Mahkemesinin kararını bozmuştur.

Ankara Cumhuriyet Başsavcılığı 14 Ocak 2005'te Erbakan'ın "Kayıp Trilyon" davasında "özel belgede sahtecilik" suçundan aldığı 2 yıl 4 ay hapis cezasının infazını 3 ay süreyle ikinci kez ertelemiştir. TBMM Adalet Komisyonu 1 Şubat 2006'da Erbakan'ın hapis cezasının ev hapsine dönüştürülmesi için hazine zararını ödemesi önkoşulunu kaldıran yasa önerisi kabul etmiş, 22 Mart 2006'da da TBMM Adalet Komisyonunda Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in yeniden görüşülmek üzere TBMM'ye geri gönderdiği Erbakan'ın cezasını evinde çekmesine imkân sağlayan 5485 sayılı "Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun'da yapılmasına dair değişiklik" kanun tasarısı aynen kabul edilmiştir. Yargıtay 11. Ceza Dairesi 9 Nisan 2006'da Erbakan'ın cezasının yeni TCK'nın lehte hükümlerine göre ertelenmesi yönündeki talebini reddeden yerel mahkemenin kararını

bozmuş, buna göre cezasının infazı durdurulmuş ve davanın yerel mahkemede tekrar görülmesini kararlaştırmıştır.

Yine aynı tarihte bir yandan hukuki süreçler böyle devam ederken diğer yandan da 8 Nisan 2006'da Saadet Partisi 2. Olağan Büyük Kongresi'ni gerçekleştirmiş ve kongre sonucunda tek liste ile Mehmet Recai Kutan vekâleten devam ettiği Saadet Partisi genel başkanlık görevine asaleten seçilmiştir ("AKP hükümetine Erbakan sürprizi", 2006).

Hukuki süreçlerin devamında Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer 21 Nisan 2006'da Erbakan'ın cezasını evinde çekmesine imkân sağlayan 5485 sayılı "Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanunu" onaylamıştır. Ankara 9. Ağır Ceza Mahkemesi 7 Haziran 2006'da Erbakan'ın aldığı 2 yıl 4 aylık hapis cezasını yeniden yargılama sonunda değiştirmezken cezasını 11 ay olarak konutunda çekmesine karar vermiştir.

Yargıtay 8. Ceza Dairesi 22 Temmuz 2006'da Erbakan'ın eski Türk Ceza Yasası'nın 312. maddesinden aldığı "mahkûmiyetin vaki olmamış sayılmasına, mahkûmiyet hükmünün tüm sonuçları ile birlikte ortadan kaldırılmasına ve beraat talebinin reddine" ilişkin yerel mahkeme kararını onamıştır.

Saadet Partisi Genel Başkanı Kutan'ın da aralarında bulunduğu dönemin 5 parti yöneticisi hakkında "özel evrakta sahtecilik" suçundan 7 yıl 6'şar aya kadar hapis cezası istemiyle açılan dava 28 Mart 2007'de beraatla sonuçlanmıştır (Yalanız, 2011, s. 72-73).

3 Mayıs 2007'de TBMM Genel Kurulunda 22 Temmuz 2007'de milletvekili genel seçimlerinin yapılmasına ilişkin önerge kabul edilmiş ve böylece seçim sath-ı mailine girilmiştir (T.B.M.M., 2007, B. 98, s. 577). Seçim kararı alındıktan sonra seçim kampanyaları hazırlanmış, partiler siyasal düzlemlerini ve vaatlerini gündeme getirmeye başlamışlardır. Saadet Partisi hazırladığı seçim beyannamesinde Milli Görüş jargonunu ve söylemlerini kullanmaya devam etmiştir. Yine seçim beyannamesinde Milli Görüş vurgusu yapan Saadet Partisi, AK Parti'nin hükümet politikalarıyla ilgili çeşitli eleştiriler getirmiştir. Saadet Partisinin seçimlerde kullandığı belli başlı sloganlar ise şunlardır: "Önce Ahlak ve Maneviyat", "Faizci Düzen değil, Adil Bir Düzen", "Zilletten İzzete, Sefaletten Saadete", "Kıbrıs'ı Kim Aldı, Kim Verdi?", "Afganistan-Irak, Sonunda Sıra Sana Gelecek" (Saadet Partisi, 2007, s. 73). 22 Temmuz 2007 Milletvekili Seçimi sonuçlarına göre Saadet Partisi 820.289 oy almış, 2,3 oy oranı ile %10'luk seçim barajının altında kalarak Meclis'e girememiştir (Türkiye İstatistik Kurumu, t.y.).

Bu arada 21 Ekim 2007'de "cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesini" başta olmak üzere bazı anayasa değişikliklerini konu alan ve Saadet Partisinin "Evet" şeklinde değerlendirdiği halk oylaması ile (Oy Dağılımı: %68,95 Evet, %31,05 Hayır) öngörülen anayasa değişiklikleri kabul edilmiştir (Yüksek Seçim Kurulu, t.y.g).

3 Nisan 2008'de Yargıtay 11. Ceza Dairesi kapatılan RP'nin genel başkanı Necmettin Erbakan'ı 2 yıl 4 ay hapse mahkûm eden ve bu cezanın evde infazına ilişkin Ankara 9. Ağır Ceza Mahkemesinin kararını onamıştır. Daha sonra da 19 Ağustos 2008'de Cumhurbaşkanı Abdullah Gül ev hapsi cezasına çarptırılan Erbakan'ın cezasını sürekli hastalık sebebi kapsamında değerlendirerek affına karar vermiştir.

Milli Görüş Hareketi'ndeki bu hukuki süreçten sonra 26 Ekim 2008'de Saadet Partisi, 3. Olağan Büyük Kongresi'ni yapmış ve tek liste ile Numan Kurtulmuş (1959-...) genel başkanlığa seçilmiştir. Bu kongreyle birlikte Saadet Partisi ayrıca Yüksek İstişare Kurulu adında yeni bir organ oluşturmuştur (Yalanız, 2011, s. 77).

Saadet Partisi yapısal ve söylem olarak birtakım değişiklikler yaşarken 29 Mart 2009 Yerel Seçimleri yapılmıştır. Saadet Partisi Türkiye geneli İl Genel Meclis Üyesi bazında 2.079.701 ve Belediye Başkanlığı Seçimi'nde 1.729.182 oy almış, %5,3 oy oranı ile 80 belediye başkanlığı kazanmıştır. Ancak kazanılan belediyeler arasında il belediye başkanlıkları yer almamıştır (Yüksek Seçim Kurulu, t.y.h).

Yerel seçimlerden sonra Saadet Partisi iç dinamiklerinde bazı hareketlilikler yaşanmıştır. Kurtulmuş'un il başkanlarının değişimiyle ilgili inisiyatif kullanarak "tasfiye mi, takviye mi?" polemiğini ortaya çıkarması sürecinde 11 Temmuz 2010'da Saadet Partisi 1. Olağanüstü Büyük Kongresi yapılmıştır. Bu kongrede Milli Görüş partileri kongrelerinde yaşanan iki liste ile seçim yapma yeniden gündeme gelmiştir. Ancak çıkarılan "yeşil" ve "beyaz" adlı iki listenin genel başkan adayı Numan Kurtulmuş olarak gösterilmiştir. Kongre sürecinde beyaz liste olarak adlandırılan listeyi kendisinin hazırladığı ve ikinci listeye gerek olmadığını söyleyen Kurtulmuş, yeşil listeden istifa etmiştir. Kurtulmuş'un yeşil listeden istifasıyla yeşil liste seçime girememiş ve kongre sonucunda beyaz liste ile Numan Kurtulmuş tekrar Saadet Partisi genel başkanlığına seçilmiştir ("Millet iktidara yürüyor", 2010).

Bu arada 12 Eylül 2010'da devlet işleyişinde yapısal değişiklikleri konu alan ve Saadet Partisinin "Yetmez ama Evet" şeklinde değerlendirdiği halk oylaması ile (Oy Dağılımı:

%57,88 Evet, %42,12 Hayır) (Yüksek Seçim Kurulu, t.y.i) öngörülen anayasa değişiklikleri kabul edilmiştir (“Milletimizin kararı”, 2010).

Kongre sonrası süreçte ise kongrenin tekrar yapılması hususunda girişimler olmuştur. Bu girişimler, yeterli sayıda delege imzasının toplanmasıyla sonuçlanmıştır. Ancak bu olaydan sonra 1 Ekim 2010’da Kurtulmuş düzenlediği basın toplantısıyla Saadet Partisi genel başkanlık görevinden ve parti üyeliğinden istifa ettiğini kamuoyuna duyurmuştur (“Yolumuza devam edeceğiz”, 2010).

Kurtulmuş’un Saadet Partisi genel başkanlık görevinden istifası üzerine 17 Ekim 2010’da Saadet Partisi 2. Olağanüstü Büyük Kongresi gerçekleşmiştir. Kongrede Necmettin Erbakan 84 yaşında, yaklaşık 6,5 yıl aradan sonra tek liste ile tekrar Saadet Partisi genel başkanlığına seçilmiştir (“Dünya liderini seçti: Erbakan”, 2010). Ancak Erbakan, sürecin devamında sağlık sorunlarından dolayı hastaneye kaldırılmış ve 27 Şubat 2011’de solunum, kalp ve çoklu organ yetmezliği sebebiyle hayatını kaybetmiştir (“Hicretin kutlu olsun”, 2011).

Necmettin Erbakan’ın vefatından sonra 5 Mart 2011’de genel başkanlığa Genel İdare Kurulu kararıyla Mustafa Kamalak (1948-...) getirilmiştir (“Mustafa Kamalak genel başkan oldu”, 2011). Bu değişimle birlikte 12 Haziran 2011 Milletvekilli Genel Seçimleri’ne giren Saadet Partisi 543.454 oy almış, %1,2 oy oranı ile %10’luk seçim barajının altında kalarak Meclis’e girememiştir (Yüksek Seçim Kurulu, t.y.j).

Seçimden hemen sonra 17 Temmuz 2011’de 4. Olağan Büyük Kongresi gerçekleştiren Saadet Partisi, genel başkanlığa Mustafa Kamalak’ı seçmiştir (“İkinci kırk yıla da hazırız mesajı”, 2011).

30 Mart 2014 Yerel Seçimleri’nde Saadet Partisi, Türkiye geneli Belediye Başkanlığı Seçimleri’nden 338.339 oy almış, %3,3 oy oranı ile 28 belediye başkanlığı kazanmıştır (Yüksek Seçim Kurulu, t.y.k). Seçim sonrası 4 Mayıs 2014’te gerçekleşen Saadet Partisi 5. Olağan Büyük Kongresi de iki listeli gerçekleşmiştir. Kongre sonucuna göre Mustafa Kamalak 656, Muhammed Ali Fatih Erbakan (1979-...) 212 oy almış ve böylece Mustafa Kamalak yeniden genel başkanlığa seçilmiştir (“İlk hedef iktidar”, 2014).

10 Ağustos 2014’te yapılan ve doğrudan halkın seçtiği ilk Cumhurbaşkanlığı Seçimi’ne Saadet Partisi, Meclis içerisinde olmadığı ve cumhurbaşkanı çıkarmak için gerekli 20 milletvekilinin yazılı teklifini sağlayamadığı için aday çıkaramamıştır (Yüksek Seçim Kurulu, t.y.l).

Saadet Partisi, 7 Haziran 2015 Milletvekili Genel Seçimi'nde BBP ile yapmış olduğu seçim ittifakı ile 949.178 oy, %2,0 oy oranı (Yüksek Seçim Kurulu, t.y.m) ve 1 Kasım 2015 Milletvekili Genel Seçimi 325.978 oy, %0,6 oy oranı ile %10'luk seçim barajının altında kalmış ve Meclis'e girememiştir (Yüksek Seçim Kurulu, t.y.n).

Saadet Partisinde yeni bir dönemin başlangıcı ise 30 Ekim 2016'da gerçekleştirilen 6. Olağan Büyük Kongre ile olmuş ve genel başkanlığa Temel Karamollaoğlu (1941-...) seçilmiştir ("Düzeni değiştirecek temeller atıldı", 2016).

Türkiye siyaset tarihinin önemli bir dönüm noktası da 16 Nisan 2017'de yapılan ve Saadet Partisinin "Hayır" şeklinde değerlendirdiği ama kampanya da yürütmediği halk oylaması (Oy Dağılımı: %51,41 Evet, %48,59 Hayır) neticesinde yapılan anayasa değişiklikleridir (Yüksek Seçim Kurulu, t.y.o). Gerçekleştirilen en önemli değişiklik ise parlamenter hükümet sisteminden başkanlık sistemine geçilmesi olmuştur. Yeni sistemde %10 seçim barajı kaldırılmamış ancak seçim öncesi ittifakların önü resmi olarak açılmıştır. Böylece partilerin kendi hüviyetlerini koruyarak birlikte seçime girebilmeleri sağlanmıştır.

5 Mayıs 2018'de Saadet Partisi, Cumhuriyet Halk Partisi, İyi Parti ve Demokrat Parti bir araya gelerek Millet İttifakı grubunu oluşturmuşlardır. Millet İttifakı'nın seçimlere ilişkin ilk mutabakatı ise ortak bir çatı altında milletvekili genel seçimlerine girilmesi ve ittifaktaki her bir partinin kendi cumhurbaşkanı adayını çıkarması kararıdır ("Millet ittifakı", 2018).

Saadet Partisi, 24 Haziran 2018 Milletvekili ve Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde 672.139 oy almış ve Millet İttifakı'nı %1,3 oy oranı ile temsil etmiştir (Yüksek Seçim Kurulu, t.y.p). Ayrıca Saadet Partisi, CHP listelerinden gösterdiği 2 milletvekilli[42] adayını Meclis'e sokmayı başarmıştır. Cumhurbaşkanı adayı Temel Karamollaoğlu ise 443.704 oy ile %0,8 oy alabilmiştir (Yüksek Seçim Kurulu, t.y.r).

31 Mart 2019 Yerel Seçimleri'nde Saadet Partisi, Türkiye geneli Belediye Meclis Üyesi bazında 1.291.757 oy almış, %3,0 oy oranı ile 21 belediye başkanlığı kazanmıştır (Yüksek Seçim Kurulu, t.y.s).

3 Kasım 2019'da 7. Olağan Büyük Kongresi gerçekleştiren Saadet Partisi, genel başkanlığa yeniden, halen bu görevi sürdüren Temel Karamollaoğlu'nu seçmiştir ("Saadet'le ikinci 50 yıla", 2019). 1 Ekim 2021'de ise Saadet Partisi Yüksek İstişare Kurulu Başkanı Oğuzhan

[42] Nazır Cihangir İslam (İstanbul), Abdulkadir Karaduman (Konya).

Asiltürk vefat etmiş ve parti içi önemli bir konum olarak değerlendirilen ilgili makama 4 Ekim 2021'de kurul üyelerinin ittifakıyla Saadet Partisi Genel Başkanı Temel Karamollaoğlu seçilmiştir.

4. BÖLÜM

MİLLİ GÖRÜŞ PARTİLERİNDE SİYASAL UZLAŞI KÜLTÜRÜ NİTELİKLERİ

4.1. Uzlaşılan ya da Uzlaşılamayan Kavramlar

Hemen her siyasi partide olduğu gibi Milli Görüş partilerinin de siyasal paradigmasını oluşturan öncelediği, üstelediği, eleştirdiği bazı kavramlar vardır. Siyasal uzlaşı ve toplumsallaşma diyalektiği bakımından bu kavramlar çeşitli zaman dilimleri ve şartlara göre kendilerini belirginleştirdiği gibi örtük bir konuma da getirebilmektedir (Bağce, 2019, s. 298). Ancak Milli Görüş partileri siyasal düşüncesini klasik sağ-sol zemininden farklı olarak tanımladığı için bazı kavramların sürekli olarak gündemde tutulması beklendik bir durum olarak değerlendirilmektedir (Bora, 2017, s. 473). Milli Görüş Hareketi Lideri Necmettin Erbakan da siyaset hayatı boyunca cari ana akım siyasetin ve devletin kurucu geleneğinin temel konularını çevreleyen kavramları hem eleştirmiş hem de yeniden tanımlanmasının gerekliliğini savunmuştur. Bu minvalde siyasal uzlaşı ve toplumsallaşma çerçevesinde laiklik, Atatürkçülük, Batılılaşma, demokrasi gibi kavramlar en fazla değerlendirilen terminolojinin başında gelmektedir (Esiroğlu, 2015, s. 28).

4.1.1. Laiklik ya da İnanç Hürriyeti

Türkiye siyasi tarihinin politik güncesinde yer edinmiş ve özellikle siyasilerce tartışılagelmiş birçok kavram bu doğrultuda Milli Görüş partileri tarafından da dile getirilmiştir. Örneğin, dünyadaki uygulamaları göz önüne alındığında "laiklik", din olgusunun sınırlanmasının yanı sıra farklı dini inançlara karşı tarafsız bir duruş içeren bir teamüle de sahiptir. Grigoriadis'a

(2009, s. 1196-1197) göre laik devlet, herhangi bir dini inanca göre hareket etmediği gibi ne vatandaşlarına herhangi bir dini mensubiyeti telkin etmekte ne de bir inanca bağlanmaya engel olmaktadır. Ancak Türkiye'de Cumhuriyet'ten itibaren getirilen katı laiklik uygulamaları kamusal alanda ve siyasi çalışmalarda herhangi bir dini eğilimin ne türde olursa olsun varlık göstermesine izin vermemiştir. Dini düşünceye getirilen sınırlamalar, kıyafet yasakları, din kurumu ve dini kuruluşların sıkı bir şekilde kontrol altında tutulması ve bunlara karşı sert müdahaleler devleti yönetenlerin farklı bir laiklik anlayışına sahip olduklarını göstermiştir. Bununla birlikte bu yaklaşım sebebiyle siyasetin işlerliği çoğu zaman kısıtlanmış, siyasal uzlaşma zorlaştırılmış ve farklı siyasal düşüncelere sahip partiler tehlikeye atılmıştır.

Cumhuriyet sonrası siyaset tarzının merkezinde bulunan özellikle dindar kesimlerin baskılanması ve bu doğrultuda oluşan kültür sorunsalı laiklik uygulamalarına karşı bir cephe oluşturmuş ve bu da zamanla siyasal bir zemin bularak siyasal toplumsallaşma unsuru haline gelmiştir. Ancak Milli Görüş partileri ve özellikle de Erbakan'ın yaklaşımları katı laiklik uygulamalarına karşı, katı bir laiklik karşıtlığına değil; laiklikle ilgili yeni bir tanımlamaya ve tevcihe karşılık gelmektedir. Türkiye'de laikliğin bu yeni terennümü laikliğin asli merkezinde bulunan düşünce ve inanç özgürlüğü yaklaşımına karşılık gelmektedir (Yıldırım, 2012, s. 203). Erbakan'a göre laikliğin dolayısıyla da inanç özgürlüğünün yerine getirilebilmesi ifade, öğrenim, örgütlenme ve inandığını yaşayabilme hürriyetlerinin gerçekleşmesine bağlıdır. Böylelikle Erbakan'ın siyaset tarzı ve tanımlama biçimi tam da laiklik uygulamalarının kısıtlayıcı ve yasaklayıcı modelinin ve buna reaksiyon olarak ortaya çıkan radikal karşıt laiklik anlayışının tersine özgürlükçü bir tasarım içermektedir. Bu yaklaşım ile Erbakan diğer partilerle olan uzlaşı biçimine zarar verecek hamlelere girmemeyi tercih etmiştir (Esiroğlu, 2015, s. 28). Ancak 1995 Genel Seçimleri örneğinde olduğu gibi Milli Görüş partilerinden Refah Partisi, seçimden birinci parti çıkmış olmasına rağmen katı devletçi geleneğin ağır basan konjonktürel şartları siyasi partilere sirayet etmiş ve Refah Partisiz bir koalisyon için diğer partiler ittifak sağlamıştır. Refah Partisinin özellikle merkez dışı fiili laiklik görümü partilerin böylesi bir tavır içerisine girmelerinde önemli bir etken olarak gözlemlenmiştir.

Erbakan'ın laiklikle ilgili ilk eleştirisi onun Türkçe bir kelime olmaması üzerine gerçekleşmiştir. Erbakan'a göre Anayasa'nın 2. maddesinde cumhuriyetin nitelikleri arasında laikliğin geçmesi ve üçüncü maddesinde devletin dilinin Türkçe olarak ifade

edilmesi çelişik bir durumdur. Çünkü "lâik" kelimesi Türkçe olmadığı gibi ihtiva ettiği mana da Anayasa'da açık değildir. Bu sebeple laiklikle ilgili ortaya konulan uygulamaların Anayasa üzerinden yanlış yorumlamalarla temellendirilişi bir yönüyle mağduriyetin, diğer bir yönüyle de istismarların önünü açmaktadır (T.B.M.M., 1993, B. 54, s. 573).

Erbakan, 1995 yılında TBMM'de yapmış olduğu grup konuşmasında laiklikle ilgili Milli Görüş partilerinin genel kurumsal yaklaşımını şu ifadelerle açıklamıştır:

> *Bu kelime yabancı bir kelime. Manası da bilinmiyor. Ve Anayasa nasıl oluyor da bu çelişkiyi sırtında taşıyor. Hem resmi dil Türkçedir, Anayasa Türkçe yazılacak diyorsunuz hem de daha başlarken ille yabancı bir kelimeyi muhafaza ediyorsunuz… Sadece Fransa ve Türkiye'nin anayasasında bu var. 160 ülkeden yarısından fazlası devletinin resmi dinini belirtiyor. Ama o ülkeler buna rağmen laik ülkeler. Neden? Çünkü bunu bildirdikten hemen arkasından laik kelimesini kullanmamakla beraber bunun asıl özünü, manasını anayasalarına yazmışlar. Türkiye ve Fransa'nın dışındaki ülkelerin hepsinde laiklik var. Ancak bu laikliği onlar ifade ederken bu kelimeyi kullanmadıkları halde ne diyorlar? "Devlet yönetimimiz bütün inançlara saygılı olacak. Bütün inançlara eşit muamele edecek." Dünyada laikliğin tarifi budur. Eşit muamele edecek ve inançlara saygılı olacak. Yoksa laiklik demek, dinsizlik demek değildir. Laiklik demek, din düşmanlığı demek değildir. Laiklik demek, ben halkın dinini tanımıyorum demek değildir. Bu sözü hiçbir yönetim söyleyemez. Hele demokratik bir ülke de (Erbakan, 1995, 30:38-35:40).*

Milli Görüş partilerinde laiklikle ilgili eleştirilerin önemli bir bölümünü laikliğin değerlendirme biçimlerinden kaynaklı uygulamalar ve partilerin bakış açıları oluşturmaktadır. Erbakan'a göre laikliğin anayasal karşılığı 19. ve 20. maddelerinde belirtilen hakların korunması, düşünce ve inanç hürriyeti üzerindeki baskı ve tahakkümlerin kaldırılmasındadır (Millet Meclisi Tutanak Dergisi [M.M.], 1974, B. 79, s. 281). Terörle ilişkilendirilerek fikir hürriyetini ablukaya almak ya da fikir hürriyetinden kaynaklanan propaganda faaliyetlerini bir bütün olarak tehdit unsuru olarak görmek ülkenin menfaatine ve vatandaşların faydasına olabilecek düşüncelerin önüne geçilmesi demektir. Bu demokrasiyi benimsemiş bir devlet için uygulanabilir değildir (T.B.M.M., 1993, B. 54, s. 574). Milli Görüş partilerinin politik olarak sorunlu gördüğü laikliğin yanlış yorumlanmasından kaynaklanan uygulamalarından bir diğeri de din hürriyetinin önüne geçilmesinden ziyade, din düşmanlığının bir çeşit politik popüler kültür haline getirilmesidir (Yıldırım, 2012, s. 205). Bu minvalde Milli Görüş partilerinin laiklik yorumu, bu tarz uygulamaların kaldırılması yönündeki "din ve inanç özgürlüğü" merkezinde yer almaktadır (T.B.M.M., 1993, B. 54, s. 576). Erbakan'ın laiklikle ilgili yaptığı hemen her konuşmasında dile getirdiği "Biz laikliğe karşı değiliz. Biz asıl laikliği ortadan kaldıran bugünkü laiklik tatbikatına karşıyız." ifadesi konunun merkezi noktasına işaret etmektedir (M.M., 1973, B. 54, s. 348).

Laikliğin anayasadaki kastının farklı zaman dilimlerinde farklı şekillerde yorumlanması ve bunun da bir çeşit ideolojik kamplaşmaya sebebiyet vermesi Cumhuriyet ile özdeştir. Milli Görüş partileri özellikle Meclis'te olduğu dönemlerde İslam karşıtlığı üzerinden laiklik savunuculuğu yapan siyasi partilere ve laik-antilaik gibi toplumu kamplaştıran yaklaşımlara sert muhalefet getirmiştir. Erbakan 1993 yılında yapmış olduğu Meclis Genel Kurul konuşmasında şu ifadeleri kullanmıştır:

> *O vakit ki birçok milletvekili şunu söylemek suç mu, İslam'a ait şöyle yaşamak suç mu, gibi, sayısız misaller verdiler. Kalktılar yetkililer, "Efendim, hayır, biz bunların hiçbirini suç saymak için getirmedik. Bakın, laikliğe aykırı olarak bunları yapmak suçtur diyoruz, bunun da manası, skolastik, dogmatik zihniyetle şiddet kullanmak. Biz bunu yaşatmak istiyoruz." dediler. Ama ne yazık ki Meclis'te bunlar sarahaten konuşulduğu halde kırk yıl işte böyle tatbik edildi. Kitap okuyan hapse kondu, "Allah" diyen hapse kondu. Onun için Türkiye'de "laiklik" dendiği zaman, "laiklik" kelimesi asıl manasının tersinde kullanıldığı için Müslümanlara baskı yapma hakkı olarak tarif edildiği için, bu kelime bir yere girdi mi, hayır gelmez (T.B.M.M., 1993, B. 54, s. 575).*

Diğer taraftan Milli Nizam, Refah ve Fazilet partilerinin "laiklik karşıtı eylemlerin odağı haline gelmesi" sebebiyle Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmaları Milli Görüş partilerinin söylemlerinin değişmesinden ve cepheleşmeden ziyade, daha özgürlükçü bir siyasal zemine kaymasını ve buna uygun bir siyasal söylem geliştirmesini sağlamıştır (Aydın & Taşkın, 2018, s. 419). Milli Görüş partileri bu minvalde kendilerini laiklik karşıtı oluşturulan "siyasal İslam", "şeriat" ve "İslamcılık" gibi siyasal literatürün dışında bırakmıştır. Bununla birlikte "İslamcı değil, Müslümanız." söylemi değer algısı ve siyasal toplumsallaşma bakımından ideolojik kamplaşmaların ya da 19. yüzyıldan itibaren gelişmeye başlayan fikri literatürünün dışında kalındığını göstermektedir (Bağce, 2019, s. 298). Ancak Türkiye siyaset tarihinde örgütlü ve yaygın dini kolektif düşüncenin ve aksiyonun Milli Nizam ve Milli Selamet partileri ile başlaması dolayısıyla 1970'lerde faklı dini grupların Milli Görüş partileriyle etkileşimini görünür kılmıştır. Bununla beraber 1990'lara gelindiğinde Refah Partisinin seçmen kitlesi ve artan oy oranları geniş toplum kesimlerine mesaj verici niteliklerin ön plana çıkmasını sağlamış ve böylelikle Milli Görüş Hareketi müstakil ve özgün bir siyasal toplumsallaşma hamlesi gerçekleştirebilmiştir. Fakat özellikle kamusal ve kültürel alanlarda dini düşünce ve yaşantının laikliğe aykırı olduğu gerekçeleriyle sorun olarak telakki edilmesi ve Milli Görüş partilerinin sorunun çözümünde siyasi taraf olarak söylem ve eylemleriyle üstlenici bir rol alması Refah ve Fazilet partilerinin laiklikle ilgili anayasal ilkelerin ihlal edilmesi sebepleriyle kapatılmalarına yol açmıştır.

Bununla birlikte Milli Görüş partilerinin kuruluşundan itibaren farklı dini grupları içerisinde barındırmasının yanı sıra dini kolektif bilinci siyasal alanda açık olarak kullanması nedeniyle

Erbakan'ın ve Milli Görüş Hareketi'nin siyaset üslubunun dışında farklı fraksiyonlarda ve daha ziyade radikal söylemleriyle öne çıkan kişilerin parti içindeki varlığı da bir gerçekliktir. Kapatılan partilerin iddianameleri incelendiğinde ise parti içerisindeki bazı grup ve Şevki Yılmaz, Hasan Hüseyin Ceylan, İbrahim Halil Çelik, Hasan Mezarcı gibi kişilerin parti teşkilatlarına da sirayet eden ve hatta siyasal motivasyon kaynağı haline gelen video bantlarının, konferanslarının ve kitaplarının yaygın olarak kullanıldığı gözlemlenmiştir. Dini siyasal kurgusu baskın olan bu envanterlerin içerikleri incelendiğinde özellikle "laiklik" konusunun Erbakan'ın ve Milli Görüş partilerinin genel yaklaşımlarının dışında; devlet düzenini doğrudan tehdit edici, partilerin içerisinde bulunduğu anayasal meşruiyet zeminini yok sayıcı, laik çevreleri kışkırtıcı, kutuplaştırıcı, özgürlükleri riske edici yönleri dikkat çekmektedir. Milli Görüş partilerinin Genel Merkez yaklaşımları ve parti arşiv belgeleri incelendiğinde bu tarz kişiler hakkında disiplin soruşturması açıldığı, parti içi bazı yasaklamalara başvurulduğu, genel merkez görevlerinden uzaklaştırıcı hamleler yapıldığı görülse de etki güçlerinin kırıldığı ya da caydırıcılığın belirgin olarak sağlandığı söylenemez. Dahası Milli Nizam Partisinden itibaren parti içindeki bu radikal eğilimlerin Erbakan'ın ortaya koymuş olduğu siyasal düşünce tarzı ve üslubunu bir çeşit bozuma uğratarak laiklik başta olmak üzere devlet ideolojisinin bazı temel kavramlarına karşı "takiye" görüntüsü verdiği ve Sıkıyönetim Mahkemelerinin, Milli Güvenlik Konseyinin ve Anayasa Mahkemesinin parti kapatma ve olağanüstü hal kararlarında bunun bir çeşit "siyasal bilinçaltı" okumasıyla delil olarak kullanıldığı görülmektedir.

Saadet Partisi döneminde ise yaşanan siyasal değişmeler ve siyasal kültür nitelikleri laiklik konusunda daha betimleyici söylemlerin kullanılmasını sağlamıştır. Saadet Partisi Genel Başkan Temel Karamollaoğlu laiklik konusundaki görüşlerinde partisinin elli yıllık çizgisine nazaran hiçbir değişme olmadığını dile getirerek laiklik uygulamaları ile ilgili şu ifadelere yer vermiştir:

> *Laiklik inanç konusunda bir tercih sebebidir. Dünyada bunun uygulamaları var. Fransa kilisenin ve Papa'nın etkisinden kurtulabilmek için dini bütünüyle kontrol altına aldı. İngiltere'de ise Fransa'daki katı laikliğin yerine sekülerizm gelişti. Kilise ile devlet iç içe. Ancak Kraliçe, devletin de, kilisenin de başı. Kilisenin diğer kurumlara müdahale etmesine izin vermiyor. Sekülerizm dini bütünüyle reddetme değil, günlük hayatta bunun etkisi azaltma noktasına gelmiş oluyor. Biz daha çok Fransa'nın etkisinde kalarak katı bir laiklik anlayışı benimsemişiz. Dini bütünüyle dışlamışız. Bize göre bu doğru bir yaklaşım değil. Dinin varlığını kabul ediyorsak insanların tercihine de saygı duymak mecburiyetindeyiz. İnsanlar kendi inandıkları istikamette ibadetlerini de yaparlar, muamelelerini de gerçekleştirirler. Herkes inandığı gibi yaşayabilmelidir. Herkesin buna saygı duyması icap eder. Laiklik "la dinilik" değildir. Şu anda laiklik anlayışı gelişmeye başladı. Eski, klasik din düşmanlığı içeren bir laiklik anlayışı hâkim değil. Diğer partilerin de görüşleri eskiye nazaran çok yumuşadı. Milli Görüş'ün söyleminde bir değişiklik yok. Biz İslam'ın özünü referans alıyoruz. İnancımızın temel*

değerlerine göre devletin dini adalettir. Dolayısıyla biz, adaletten bağımsız bir laikliği ele alamayız.[43]

Türkiye siyaset tarihinde özellikle siyasi partilerin laiklik konusundaki tavırları ideolojik kamplaşmaların olduğu dönemlerde hem siyasal uzlaşı hem de siyasal toplumsallaşma niteliklerinin şekillenmesinde önemli bir etken olmuştur. Milli Görüş partilerinin dini alanla ilgili baskın bağı ve özgürlük çıkışları belli bir siyasal dilin kullanılmasını getirirken öbür taraftan diğer siyasi partilerin laikliğin yanında din algıları hakkında yorumlar getirmelerini de sağlamıştır. Bu yönleriyle Türkiye'deki din-siyaset ilişkisi, içinde önemli bir diyalektik barındırmaktadır. Karamollaoğlu, partilerinin benimsediği laiklik tarzının İslami olduğu kadar kültürel ve tarihi geçmişlerine de uygun olduğunu belirtmektedir:

"Dinde zorlama yoktur." noktasından hareket edildiği zaman bugünkü laiklik veya sekülerizm anlayışında insanların, İslam'ın dışındakilerin duyduğu ihtiyaca aslında baştan karşılık verilmiş olunuyor. Diğer dinlerde bu yok. Cumhuriyetle birlikte kabul edilen laikte ise din adeta toplumun, bütünüyle hayatın dışına itilmiştir. İslam başka inançta olan insanların kendi inançlarını bu toplum içerisinde reddetmiyor. Bugünkü anlayışa gelmeden önce Osmanlı toplumunda bile çok gelişmemiş olmasına rağmen bir laikle arzu edilen anlayış varmış zaten. Yani başkasının inancına müdahale etmeme, onu bir ayrım vesilesi olarak görmeme kabul edilmiş. Herkes kendi inandığı gibi yaşayabilmelidir. Bu, laiklikten ne anladığınıza bağlı. Biz diyoruz ki dinde zorlama yoktur. Biz bizim gibi düşünmeyen, inanmayan insanları bizim gibi yaşamaya mecbur edemeyiz. Ama laikliği bir dini olanı reddediş olarak tarif ederseniz bunu kabullenemeyiz. Çünkü her insan kendi inancını benimsemede, yaşamada serbest olmalı. Laikliği biz kendi değerlerimize göre tarif etmeliyiz. Türkiye'de devlet uzun bir zaman fertlerin yaşantılarına müdahale etti. Yeri gelmiş başörtüsüne karışmış, yeri gelmiş dinini öğrenmesini yasaklamış. Onun için toplumda belli bir zaman inançlı kesimlerin hakları konusunda baskı uygulandı. Biz buna karşıyız. Bunu ortadan kaldırmak en büyük vazifemiz. Bu minvalde devlet toplumun her kesimine eşit mesafede olmak zorundadır.[44]

Netice itibariyle laiklik konusu Türkiye'nin siyasal, toplumsal ve konjonktürel şartları da göz önüne alındığında Milli Görüş partileri açısından önemli bir yere sahiptir. Erbakan'ın söylemlerinin ve parti genel merkez tavrının dışında radikal İslami görünüm ile ortaya çıkan ve parti içerisinde bir şekilde yer bulan farklı kişi ve grupların laiklik karşıtı tutumları gerek diğer partiler gerekse mevcut devlet yapısı ve teamülleri nezdinde Milli Görüş partileri hakkındaki izlenimlerini olumsuz etkilemiştir. Bu intibaın oluşmasında ayrıca parti yapısının, disiplininin ve siyasal düşüncesinin toplumsal yansımalarının önemli etkilere sahip olduğu değerlendirilmiştir.

[43] Yusuf Yalanız (Temel Karamollaoğlu ile Mülakat, 9 Mayıs 2019).

[44] Yusuf Yalanız (Temel Karamollaoğlu ile Mülakat, 12 Temmuz 2019).

4.1.2. Atatürkçülük ya da Kemalizm

Milli Görüş partilerinin Cumhuriyet dönemini, ilk dönem ülke politikalarını ve Mustafa Kemal Atatürk üzerinden yapılan siyasi mülahazaları değerlendirdiği kavramların başında "Atatürkçülük" gelmektedir. Milli Görüş partilerinin kurumsal yaklaşımları ve Erbakan'ın yorumları dikkate alındığında bir yandan birçok partinin dokunulmaz olarak gördüğü Cumhuriyet'in ilk yılları olan tek parti döneminin kısıtlayıcı ve yasaklayıcı politikaları eleştirilirken diğer yandan Atatürkçülükle ilgili ülkenin kurucu unsurları ve özellikle kalkınma modelleri bağlamında olumlu değerlendirmeler yapılmıştır. Erbakan'a göre ilk Meclis'in toplanma çağrısında ve açılış süreçlerinde Atatürk'ün izlediği siyasetin ülke yeni kurulmuş olmasına rağmen devraldığı mirasın geleneksel motifine uygun olduğu şeklindedir:

> *Bu Meclis'in niçin ve nasıl kurulduğunu her yıl bir kere daha hatırlamakta ve bundan büyük ders almakta yarar vardır. Bunun için en iyi yol, bu Meclis'i açan ve toplantıya çağıran Mustafa Kemal Atatürk'ün Meclis'i toplantıya çağırmak için bütün Anadolu'ya göndermiş olduğu çağrı metnine bakmaktır. Bu metinde aynen şu cümleler yer almıştır: "Büyük Millet Meclisinin açılış gününü cumaya tesadüf ettirmekle bu kutsal günün hayırlılığından faydalanılacak ve tüm sayın milletvekilleriyle Hacı Bayram Veli'de arınmış camide cuma namazı kılınırken nurlu Kur'an ve salâtâ sığınılacaktır. Namazdan sonra lihye-i saadet ve sancak-ı şerif alınarak Meclis binasına gidilecektir. Meclis'e girmeden önce dua okunacak, kurban kesilecektir. Bu törende camiden başlanılarak toplantı yerine gelinceye kadar kolordu kumandanlığınca askeri birliklerle özel hazırlık yapılacaktır." (T.B.M.M., 1996, B. 84, s. 253).*

Türkiye siyaset tarihinde gerek ideolojik dönemlerde gerek devletin işleyişindeki politik süreçlerde gerekse partilerin kendi iç dinamiklerinde temel uzlaşı noktalarından biri Atatürkçülük olmuştur. Bu durumun Cumhuriyet'in ilk dönem siyasi partilerinden farklı olarak sonraki dönem partilerince giderek daha belirgin gündeme getirilmesi ise 1961 ve 1982 anayasalarında Atatürk ilke ve inkılaplarının anayasal bir hüviyete kavuşturulmasıyla gerçekleşmiştir. Dolayısıyla partiler anayasalarda belirtilen belli terminolojiye darbe dönemlerinin siyasi vesayetine ve sonrasında oluşturulan anayasal çerçeveye bağlı kalmak zorunda olmuştur. Ancak bu zorunluluğun haricinde Atatürk ve Atatürkçülük Türkiye'de farklı partilerce çeşitli siyasal düşünce skalalarında ve tonlarında değerlendirilmiştir. "Kemalizm" kavramı da bu sınıflandırmaların ideolojik önemli bir yönüne karşılık gelmektedir. Bu minvalde Milli Görüş partileri Kemalizm'e karşı mesafeli bir tutum sergilerken Atatürk ve Atatürkçülüğü ideolojik bir bağlılıktan ziyade temel politik bir yaklaşım olarak bağımsızlık, kendi gücüyle kalkınma ve şahsiyetli dış politika gibi umdeler ile ön plana çıkardığı gözlemlenmiştir (T.B.M.M., 1993, B. 38, s. 50).

Erbakan, 1995 Genel Seçimleri sonrası TBMM'de milletvekili yemin oturumu öncesi yapmış olduğu grup konuşmasında partisinin Atatürkçülükle ilgili görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir:

> *Ne var bu yeminin içerisinde? Bu yeminin içerisinde Atatürk ilkeleri var. Evet. Şimdi bakınız, biraz sonra yemin edeceğiz. Atatürk ilkeleri üzerine yemin ediyoruz. Nedir bu Atatürk ilkeleri? Atatürk ilkelerinin neler olduğunu nereden bileceğiz? Atatürk bu ülkede 1923'ten 1938'e kadar cumhurbaşkanlığı yaptı. Hangi politikaları takip ettiyse ilkeler bunlardır. Buyur gel arkadaş otur şuraya bakalım. 23'ten 38'e bu ülkede takip edilen politikaların temel esasları nedir (Erbakan, 1995, 44:30-45:11).*
>
> *O halde özetleyecek olursak nedir Atatürk ilkeleri? Bağımsızlık, kendi gücü ile kalkınma, şahsiyetli dış politika. Atatürk bir defa dış seyahat yaptı mı cumhurbaşkanı olduktan sonra? Hayır. Neden? Çünkü biz tarihin en şerefli milletiyiz. O büyük tarihi düşündü. Ben başkasının ayağına gitmem. Atatürk, bunlar gibi üçüncü katibin odasında bir hafta bekleyecek bir müptezellik gösterdi mi? İngiltere Kralı Atatürk'ün ayağına geldi. Bu ne? İşte bu Milli Görüş. Olaylar, gerçekler bunlar. Şimdi bunlar çıkmışlar. Atatürk bize Batı'yı gösterdi. Eee. Biz üçüncü katibin odasında bir hafta bekleyeceğiz. Allah'tan kork. İnsaf et yav. Atatürk'e en büyük kötülüğü siz yapıyorsunuz (Erbakan, 1995, 47:42-48:44).*
>
> *Bak şimdi bugün öğleden sonra Atatürk ilkeleri üzerine yemin edeceğiz. Ne demek bunun manası; bağımsızlığımızı koruyacağız, Türkiye'yi sanayileştireceğiz, kendi gücümüzle kalkınacağız. Şahsiyetli dış politika yapacağız. Türkiye'yi lider ülke yapacağız. Bunun için yemin ediyoruz. Evet. Bunlar zaten bizim temel gayelerimiz (Erbakan, 1995, 48:48-49:12).*

Milli Görüş partileri Atatürk ilkelerinin odağa alınması suretiyle oluşturulmak istenen kamplaşmalara ve "Atatürk ilkelerine bağlı inanç özgürlüğü" gibi anayasal hakların bu kavram üzerinden ideolojikleştirilerek yorumlanmasına eleştiriler getirmiştir (T.B.M.M., 1993, B. 121, s. 448). Milli Görüş partilerine göre Atatürkçülük gerek devlet aklı gerekse partilerin siyasal kültürleri açısından politik bir obje olarak değerlendirilmesinin ötesine geçtiğinde çatışmayı ve istismarları doğurabilmekte (T.B.M.M., 1993, B. 121, s. 448), özellikle temel haklar ve özgürlükler ile hükümetlerin işleyişleri konularında oluşturulan ideolojik mihraklaşmalar sebebiyle de siyasal uzlaşıyı bozucu etkilere sahip olabilmektedirler (M.M., 1974, B. 79, s. 281).

4.1.3. Batı, Batıcılık ve Batılılaşma

Milli Görüş partilerinin Atatürk ilkelerine atfen siyasi uzlaşıda etkin olarak belirlediği ve siyasal toplumsallaşmada baskın olarak kullandığı konulardan bir diğeri de Batı ve Batılı ülkelerle olan ilişkilerdir. "Batılılaşma" tabiri bu minvalde 18. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin özellikle siyaset, sosyal ve düşünce yapısında beliren ve Cumhuriyet dönemine intikal eden, daha sonra da kurulan siyasi partilerce çoğunlukla bir eğilim olarak benimsenen yaklaşım haline gelmiştir. Batı'nın maddi gücü ele geçirmesinden sonra Osmanlı'nın son döneminde

ortaya çıkan "Batıcılık" düşüncesine mündemiç "Batı'nın ilmini alın, kültürlerini kendine bırakın." tartışmaları Milli Görüş partilerine göre -diğer partilere de bu doğrultuda sert muhalefet yaptığı- bir çeşit Batı taklitçiliğine dönüşmüştür (Turhan, 1961, s. 60-71). Erbakan, Atatürk'ün bu Batı taklitçiliğine karşı mücadele ettiğini, Batı ile ilişkiler geliştirirken savaş dönemlerinin hegemonik tavırlarını kabul etmediğini ve Gençliğe Hitabe'yi bu kaygılarla dile getirdiğini ileri sürmüştür:

> *Muhterem Arkadaşlarım! Atatürk, önce bir defa, bu Batılılarla harp etti Çanakkale'de, Anadolu'da. Onun, siyaseten iyi münasebet kurması da ayrıca alınacak bir derstir. Kim çıkıp da iddia edecek: Atatürk bunlarla harp etti; ama bunları çok seviyordu, bunlara gidip bağlanmak istiyordu... Bunun söylenmesi mümkün mü?!. Bakın, biz, kabotaj kalktı diye bayram yaptık, Atatürk zamanında. Neymiş; limanlarımız arasında, artık kendi gemilerimiz çalışacak. Şimdi ise hayır; onlar gelsin çalışsın... Yerli mali haftaları kutladık -biz çocuktuk- kendi gücümüzle kalkınacağız, dedik. Şimdi Avrupa malları gelsin, kapıları açacağız, diyoruz. Atatürk bir tek dış seyahat yapmadı. Kayseri Uçak Fabrikası 1927'de kuruldu; biz sanayileşeceğiz davasını yürütmek için bütün gayretiyle çırpındı durdu. Şimdi, bütün bu gerçekler ortadayken, gelinecek, Batı'ya uşak olmak için Atatürk istismar edilmeye kalkışılacak... Kimseye bunu yaptırtmayız (T.B.M.M., 1995, B. 107, s. 408).*

Milli Görüş'ün Batı algısının temelinde eski Yunan düşüncesi ve Roma İmparatorluğu zihniyetleri ile oluşan Batı Medeniyeti tasavvuru, hatta onların da köklerinin devralındığı önermesiyle firavunların hüküm sürdüğü eski Mısır vardır. Batı Medeniyeti'nin oluşumundaki bu kümülatif argümanın ana konusu ise hak anlayışına dayanmaktadır. Bu minvalde Batı, tarihi boyunca kuvveti, çoğunluğu, menfaati ve imtiyazı hak sebebi görerek insanlığın temel hak ölçüsünü bozuma uğratmıştır. Haçlı seferlerinin, iki dünya savaşının, Kıta Avrupa'sının içinde cereyan eden kargaşaların, işgallerin ve sömürü politikalarının altında bu zihniyet yer almaktadır. Kapitalizm ve komünizm sistemleri yine Batı'nın ürünü olarak insanlığı bir çeşit ezen-ezilen kıskacına sokmuştur. Zengin'e (1992, s. 28) göre Türkiye'de bir ezen-ezilen mekanizmasının kurulması ve militarist yönetim anlayışı Batılılaşma döneminden kalma karakteristik bir özelliktir. Ancak buna muhalif, yönetimin sivilleşmesi ve yeni siyasal sistem arayışları geç bir döneme tekabül etmektedir. Bu yaklaşımın bir tezahürü olarak Milli Görüş partileri "Yeni Bir Dünya" sloganı ile Batı Medeniyeti'nin meydana getirdiği mevcut sistemlere alternatif bir modelin imkânını ileri sürmüştür.

Diğer yandan tartışmalara konu olan Batı kültürüne olan mesafe Mili Görüş partilerinde bir tür karşıtlığa dönüşmüştür. Batı düşüncesinden neşet eden Batı'nın özellikle aile, inanç, sosyal yaşam, tıbbi hastalıklar konularındaki ahlaki sorunları önemli gündem maddelerinden olmuştur (T.B.M.M., 1995, B. 107, s. 404-406). Erbakan'a göre Batı'nın ilmi inkişafının

altında yatan gerçeklik ise İslam medeniyetlerinden aldıkları tecrübeye dayanmaktadır. Ancak Batı ürettiği ilmi metodolojide buna yer vermeyerek kendinden önceki ilmi müktesebatı yok saymıştır (M.M., 1977, B. 48, s. 259).

Milli Görüş partilerinin Batılılaşma üzerinden değerlendirdiği diğer alt konulardan biri olarak Avrupa Ekonomik Topluluğu, Ortak Pazar ve ilerleyen süreçte değişen ismiyle Avrupa Birliği gelmektedir. Erbakan'a göre tekâmül eden bu oluşum öncelikle bir Hristiyan birliğidir ve temelinde aynı inanca mensup ülkelerin bir araya gelip diğer ülkeleri sömürmesi esasına dayanmaktadır. Bunun da en bariz göstergesi bu birliğin oluşmasını sağlayan Roma Anlaşması'dır. Türkiye böylesi bir oluşuma girme konusunda kendi değerlerinden tavizkar olmamalıdır. Bu vaat ile Ermeni ve Kıbrıs meseleleri, Sevr Anlaşması, İsrail'in çıkarları gibi konularda Türkiye'ye yaptırım uygulanmasına müsaade edilmemelidir (T.B.M.M., 1995, B. 107, s. 407). Ancak Avrupa'daki ülkelerle ikili ticari münasebetler her hâlükârda sürdürülmelidir (M.M., 1970, B. 20, s. 233-234). Milli Görüş partilerinin özellikle hükümette oldukları süreçler incelendiğinde Batı ile münasebetler ya da Batı'ya rağmen geliştirilen politikalar konusu siyasal uzlaşıyı etkileyen önemli bir unsur olarak belirmektedir. Milli Görüş partilerinin özellikle "İslam Birliği" ideali için ileri sürdüğü politikalar koalisyon ortaklarının Batı ile ilişkilerine tesir etmiştir. I. Ecevit Hükümeti döneminde Kıbrıs Barış Harekatı'nın gerçekleşmesi, IV. Demirel Hükümeti döneminde İslam Konferansı Örgütüne üye olunması, VI. Demirel Hükümeti Dışişleri Bakanı'nın İsrail'in işgal politikalarına karşı gerekli tepkiyi göstermediği gerekçesiyle gensoru verilerek düşürülmesi, Erbakan Hükümeti döneminde D-8 Teşkilatının kurulması bu kategorinin önemli örneklerindedir.

4.1.4. Demokrasi ya da Demokratur

Diğer taraftan Türkiye siyasasının merkezinde bulunan önemli kavramlarından biri olan "demokrasi" Milli Görüş partilerinin getirmiş olduğu eleştiriler ve bu tarz üzerinden geliştirmiş olduğu terminoloji özgün bir görünüm olarak gözlemlenmektedir. Demokrasi bütünüyle ve temelden bir karşıtlık ya da aleyhtarlık üzerine değil; kavramsal, siyasal ve toplumsal dokuya uygunluğu bakımından değerlendirilmiştir. Ayrıca demokrasi Milli Görüş partilerinin siyasal düşünce sistematiğinin de odak kavramlardandır. Örneğin, Erbakan

Hükümeti tarafından kurulan D-8 Teşkilatının umdelerinden biri "demokrasi" ilkesidir.[45] TBMM Genel Kurulunda yapılan muhtelif konuşmalarda milli hâkimiyetin temel esasları ortaya konulurken tam bağımsızlık, Mili Görüş ve demokrasi maddeleri üç ayrılmaz bütün olarak ele alınmaktadır (T.B.M.M., 1993, B. 94, s. 294).

Erbakan'ın bu doğrultuda dile getirmiş olduğu ilk tenkit demokrasinin amaç-araç çerçevesinde yanlış ele alındığı tezine dayanmaktadır. Kendi ifadesine göre "Demokrasi gaye olamaz." Çünkü her çağın bir yönetim anlayışı vardır ve buradaki amaç halkın adaletle yönetilebilmesi ve adil bir nizamın kurulabilmesidir. Eğer herhangi bir demokrasi anlayışı zulüm ortaya çıkarıyorsa insanların bunu kabul etmesi mümkün değildir (T.B.M.M., 1992, B. 46. s. 45). Amaç-araç ilişkisinin ikinci bir boyutu ise demokrasi uygulamalarındaki kavramsal çelişkilerdir. Cari siyasetin işleyişindeki demokrasi algısı Mili Görüş partilerine göre sorunlu bir yapıya sahiptir. Bu doğrultuda Erbakan'ın Türkiye siyasetine kazandırmış olduğu "demokratur" kavramı demokrasi anlayışına getirilmiş bir eleştiri olarak görülmektedir (Tekin, 2017, s. 237). Erbakan, 2009 yılında yapılan bir televizyon programında demokraturun ne anlam ifade ettiğini şu cümlelerle açıklamaktadır:

> *Demokratur, Latince bir tabir. Diktatör demek, baskı yapan adam demektir. Diktatörle idare edilen bir rejimin adı Latince dictatour. Gramer yapısı itibari ile dictatour demek, diktatörlükle idare edilen rejim demektir. Demokrasi demek, halkın kendi kendini idare etmesi demektir. Demokratur demek ise halkın yönetime alet edilmesi demektir. Yani halk narkozlanır, ben seçtim zanneder. Halbuki başkaları tarafından tamamen narkozlanmıştır, etkilenmiştir ve o başkası istediğini seçtiriyor. Bu, ben seçtim zannediyor. Seçilenler de biz kendi marifetimizle seçildik, zannederler. Bunun adı demokraturdur, demokrasi değildir. Şimdi bu, ırkçı emperyalizmin keşfettiği ve geliştirdiği muazzam bir sanayidir. Bunu ben söylemiyorum. Almanya'nın iki numaralı kardinali son yazdığı kitabında bir yandan Papa'ya tavsiyede bulunuyor. Diyor ki, "Bizim Hristiyanlığımız geriliyor, Müslümanlıktan istifade edin. Lütfen Hristiyanlığı kurtarın." Bunun için de aforoz edilmiştir. Diğer yandan da aynı kitabında diyor ki, "İnsanlığın saadeti için ikinci tavsiyem de şudur: İnsanlar ırkçı emperyalizm tarafından demokratur rejimi vasıtasıyla aldatılıyor. Bu insanlara demokraturun tanıtılması lazımdır ki insanlar aldanmasınlar. Demokrasi yerine, demokratur uygulanıyor." (Erbakan, 2009, 19:11-20:57).*

Milli Görüş partilerinin demokrasi üzerinden yaptığı üçüncü eleştiri, özgürlüklerle ilgilidir. Özellikle fikir ve ifade hürriyeti demokrasinin olmazsa olmaz bir parçası olarak değerlendirilmektedir (M.M., 1974, B. 79, s. 271). Dördüncü tür kategoride ise siyasal sisteme dair eleştiriler gelmektedir. Bunun da özünde darbe döneminde oluşturulan anayasalar, hükümet sistemleri (T.B.M.M., 1991, B. 8, s. 147), seçim sistemleri ve siyasi partiler kanunları gelmektedir (T.B.M.M., 1992, B. 38, s. 55). Bu minvalde "çoğulcu

[45] Bu metin, D-8 Organization for Economic Cooperation tarafından online erişime açık olan Purposes & Objectives sayfasından elde edilmiş olup https://developing8.org/about-d-8/purposes-objectives/ adresinden 03.03.2021 tarihinde alınmıştır.

demokrasi" yaklaşımıyla Refah Partisisin hazırlamış olduğu anayasa değişikliği teklifinin temelini "uzlaşı" kavramı oluşturmaktadır. Uzlaşı hem toplumsal bir bütün hem de devlet ve siyasetin işlerliğini sağlayan en önemli unsur olarak değerlendirilmiştir. Dolayısıyla demokrasinin, spesifik anlamda ise çoğulcu demokrasinin bir uzlaşı mantalitesiyle ele alınması anayasa hazırlanmasının bir ön şartı olarak kabul edilmiştir (Refah Partisi, 1995b, s. 5-7). Demokrasi üzerinden getirilen beşinci eleştiri, siyasi partilerin tutumlarına dairdir. Bunlara gösterilen örnekler ise özellikle kutuplaşmayı ve çatışmayı artırıcı siyasal söylemler, siyasal uzlaşıyı engelleyen ideolojik tutumlar, koalisyon görüşmelerindeki teamüllere aykırı uygulamalardır (T.B.M.M., 1991, B. 8, s. 148). Ancak Türkiye'de özelikle 1990'lardan itibaren partilerde demokrasi skalası öncesine nazaran önemli değişimlere uğramış ve gerçekleşen kontrast koalisyonlar ile siyasetin tansiyonunu önemli ölçüde düşürmüştür. Partiler ana eğilimleri çerçevesinde hem politikalar üretebilmiş hem de ortak noktalarını güçlendirecek adımlar atarak demokrasi anlayışına katkılar sunmuştur (Zengin, 1992, s. 26-27).

Demokrasi kültürü açısından Türkiye siyaset tarihinin kutuplaştırıcı ve yakınlaştırıcı özelliklerine bakıldığında ise Milli Görüş partilerinin "Milli Görüş ve diğerleri" söyleminin kurduğu koalisyonlar ve yapmış olduğu muhtelif ittifaklar düzleminde antagonistik değil, agonistik; ideolojik değil, politik bir siyasal tavır olduğunu göstermektedir. Temel Karamollaoğlu'nun Saadet Partisi genel başkanlığını yürüttüğü siyaset tarzına bakıldığında da "Bizler birbirimizin hasmı değil, sadece ülkeyi yönetmede rakipleriz." sözü ve buna ilişkin gerçekleşen diyalog ve iş birliği görüngüleri uzlaşı siyasetine ve demokrasi kültürüne bağlı olunduğuna işaret eden tespitlerdir.

4.2. Koalisyonlar

Demokratik sistemlerde siyasal uzlaşının sağlandığı yönetim usullerinden en yaygın olanı koalisyonlardır. Koalisyon hükümetleri siyasal kültür ve demokratik seviye bandına göre ülkeler bazında farklılık göstermektedir. Bazı ülkelerde hükümet sistemi; parlamenter sistem ve dolayısıyla yürütme koalisyona açık olsa da özellikle kutuplaşma ve ideolojik kamplaşma sebepleriyle hükümetin kurulması süreçlerinde uzlaşı sorunları yaşanmaktadır. Türkiye'de de benzer sebepler ve siyasal şartlardan dolayı uzun bir süre parlamenter sistem kabul edilmiş olsa da koalisyon hükümetleri istikrarsızlık, çatışma ve siyasi kriz yönleriyle ön plana çıkmıştır (Kontacı, 2016, s. 33). Ancak özellikle koalisyon kurulmasını zorlaştıran

sistemsel, siyasal ve toplumsal sebeplere rağmen hükümet sistemi partiler arası uzlaşı kültürünün gelişmesini zorunlu kılmaktadır. Yani parlamenter sistem ve bir hükümet biçimi olarak beliren koalisyonlar aslında uzlaşının kendisidir ve bu kurgu kaçınılmaz olarak öngörülmektedir (Bağce, 2019, s. 264-265). Erbakan'a göre birçok gelişmiş demokrasi örneğinde olduğu üzere nispi temsil, mütekamil bir model olarak belirmektedir. Bu sistem doğal olarak koalisyon çalışmalarını beraberinde getirmektedir. Koalisyonlar ise partilerin fedakarlıklarına ve temelde uzlaşısına dayanmaktadır. Bir partinin kendi isteğini tek taraflı olarak yaptırmaya kalkması sistemde tıkanıklıklar oluşturmaktadır. Dolayısıyla mevcut durumda partiler kendilerini bu sisteme göre değerlendirmek ve bir siyasal kültür geliştirmek mecburiyetindedirler (M.M., 1974, B. 10, s. 186).

Partiler zaten birbirlerinden farklı görüşlere sahip oldukları için ortaya çıkmışlardır. Ancak birbirlerinin düşmanı değillerdir. Bunun için bütün partiler koalisyon kurma ve uzlaşma safhasında uyuşmaya hazır olmalıdırlar (M.M., 1974, B. 10, s. 191). Bu minvalde Türkiye'de siyasal uzlaşı kültürünün farklı niteliklerini izlemek mümkündür. Özellikle koalisyonlarda kutuplaşmalara rağmen cephe veya kontrast koalisyonlar görülebilmektedir. En az gözlemlenen koalisyon biçimi ise aynı gelenekten beslenen ya da bir partiden koparak yeni bir siyasi oluşum gerçekleştiren partilerin bir araya gelmeleriyle oluşandır. Böyle bir serencama sahip olan partiler birbirlerinden uzak siyaset yapmayı tercih etmektedir. Partilerin bu tarz eğilim gösterme rasyonalitesinin baskın olarak altında siyasette özgün olma ve seçmenlere ayırt edici mesaj verme telakkisi yatmaktadır. Politik olarak genellikle siyasi yakınlaşma, siyasal düşüncelerin de yakınlaşmasına sebep olduğundan seçmen ayırt etme özelliğini kaybederek oy oranı yüksek partiye daha eğilimle hale gelebilmektedir. Bu, siyasal toplumsallaşma durumunda her ne kadar güçlü parti avantajlı gibi görünse de siyasal konjonktür partilerin yükselen veya azalan pozisyonlarına göre belirgin farklılıklar gösterebilmektedir. Dolayısıyla güçlü parti, seçmen bloğunu kendi lehine kapatma ve zayıf partiyi kendi içinde eritme ihtimali üzerinden koalisyon teklifi yapabilir ya da zayıf parti belli tavizleri koparma ve siyasal düşünceyi temsil eden dominant parti olabilme olasılığı ile yakınlaşmayı tercih edebilir. Ancak bu hamleler partilerce yüksek riskler barındırdığından çoğunlukla koalisyon ya da benzeri ittifaklar için tercih edilmemektedir.

Türkiye siyasetinin baskın karakterlerinden ve koalisyonların oluşum sürecindeki önemli etkenlerden biri de ideolojidir. Kuramsal çerçevede işaret edildiği gibi siyasal partilerin ayırt edici özelliklerinden olan "ideoloji" aynı zamanda siyasal kültürü gelişmemiş siyasi

yapılarda partilerin koalisyon kurmalarındaki engelleyici en önemli unsur haline gelebilmektedir. Bu minvalde demokratik bir sistem benimsenmiş olmasına rağmen koalisyon süreçlerinde karşılaşılan ve uzlaşıya ket vuran sebepler toplumsal olmaktan ziyade, partilerin katı ideolojik tutumlarından kaynaklanan siyasal uzlaşı kültürü yoksunluğu ya da siyaset tarzı olarak gözlemlenmektedir.

Türkiye siyaset tarihinde özgün bir yeri olan Milli Görüş partilerinin bu doğrultuda muhtelif şartlarda kurmuş olduğu dört koalisyon hükümetinde siyasi uzlaşı kültürü ve siyasal toplumsallaşma niteliklerine ne derece ve nasıl katkıda bulunduğu bu çalışmanın araştırma konularından biridir.

Tablo 14.

Milli Görüş Partilerinin Dâhil Olduğu Hükümetler

Koalisyon Partileri	Hükümet Adı	Görev Yaptığı Tarihler	Görev Süresi/Gün
CHP-MSP	37. T.C. Hükümeti I. Ecevit Hükümeti	26.01.1974-17.11.1974	295
AP-MSP-MHP-CGP	39. T.C. Hükümeti IV. Demirel Hükümeti	3l.03.1975-21.06.1977	813
AP-MSP-MHP	41. T.C. Hükümeti V. Demirel Hükümeti	21.07.1977-05.01.1978	168
RP-DYP	54. T.C. Hükümeti Erbakan Hükümeti	28.06.1996-30.06.1997	367

Not: Bu tablo, Türkiye Büyük Millet Meclisi kütüphane hizmetleri verilerinden hazırlanmış olup https://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/e_kaynaklar_kutuphane_hukumetler.html kaynağından uyarlanmıştır.

4.2.1. CHP-MSP Koalisyonu

Seçimlere katılım oranının diğer seçimlere nazaran daha düşük olduğu 14 Ekim 1973 Genel Seçimleri'nden sonra CHP, oylarında önemli bir artış kaydetmiş ve birinci parti olmuştur (Karpat, 2019, s. 205). Seçim sisteminin elverişliliği nedeniyle CHP ve AP'nin yanı sıra Demokratik Parti, CGP, MHP, TBP ve Milli Görüş partilerinden ikincisi olan Milli Selamet Partisi Meclis'te farklı oranlarda temsil edilmişlerdir (Aydın & Taşkın, 2018, s. 251). Ancak milletvekili dağılımına göre hiçbir parti tek başına hükümet olacak çoğunluğu sağlayamamış ve her ne kadar birçok parti Meclis'e girebilmişse de koalisyona etki edebilecek parti sayısı

düşük kalmıştır (Sarıbay, 2005, s. 583). Böylece Türkiye siyaset tarihinde çeşitliliğin daha belirgin görüldüğü yeni bir koalisyonlar devri başlamıştır (Aydın & Taşkın, 2018, s. 252). Bu durumda yüksek oy almasına ve sınır bandında milletvekili sayısına sahip olmasına rağmen tek başına iktidar olamayan partiler ile düşük oy almasına ve sınırlı milletvekili sayısına rağmen herhangi bir koalisyonun kurulması için gerekli milletvekili sayısını elinde bulunduran anahtar partilerin varlığı; çoğunluk esası yaklaşımına göre "asgari çoğunluklu koalisyonu" ve "azınlık hükümeti" formüllerini ya da oluşum biçimine göre "asgari büyüklüklü", "asgari partili" ve "çoğunluklu bağlantılı" koalisyonların kurulmasını daha ihtimalli kılmaktadır.

Partilerin politik tutumları ve topumdaki ideolojik kamplaşmalar bu dönemde siyasal uzlaşı kültürünü oldukça etkilemiştir. Sağ ve sol siyasetinin baskın karakterleri en uzun hükümet kurma krizlerinin yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Hemen her partinin koalisyonda olmamasını istediği keskin çizgileri oluşmuştur. Dolayısıyla bu da uzlaşı niteliklerinin oldukça düşük ve zor bir paydada toplanacağına işaret etmiştir. Hükümet kurma krizlerinin ortaya çıkmasının en önemli politik sebeplerinin başında CHP ve AP'nin milletvekillerin toplam %74,2'sini sahip olmaları ve bu partilerin iki kutup olarak domine partiler olarak belirmesi gelmektedir (Ahmad, 2015, s. 322).

AP Genel Başkanı Süleyman Demirel seçim sonrasında milletin AP'ye muhalefet görevi verdiğini ifade ederek ilk turda hükümet kurma çalışmalarından geri durmuştur (Aydın & Taşkın, 2018, s. 252-254). Bunun yanında hükümet kurma buhranında AP, sorumluluğunu azaltmak için CHP-MSP-Demokratik Parti koalisyonunu önermiştir. Ancak partilerin ideolojik farklılıkları Demokratik Partinin içinde yer aldığı bir CHP koalisyonu ihtimalini çift taraflı olarak düşük göstermektedir. Demirel bu hamleyle CHP'ye yaklaşan partileri aynı zamanda sağ siyasetin dışına iterek sağın tek temsilcisi olmayı hedeflemiştir (Ahmad, 2015, s. 326). CHP Genel Başkanı Ecevit, İsmet İnönü'den devraldığı CHP'yi %41,1 milletvekili gücü ile iktidara taşıyarak ilk defa başbakanlık koltuğuna oturmanın hesaplarını yapmıştır. MSP Genel Başkanı Erbakan ise Milli Görüş tanımlaması ile partisini sağ siyasetin dışında bırakmış, MSP'nin Meclis'e "anahtar oran" şeklinde bir milletvekili sayısıyla girmesini sağlamış ve Milli Görüş siyasetinin ilk dönemlerinde koalisyon ortağı olma konusunda kritik bir rol almıştır (Köni, 2015, s. 343).

15. dönem Meclis Kurulu 24 Ekim 1973'te ilk oturumunu açtıktan sonra 27 Ekim 1973'te Ecevit, hükümeti kurmak üzere Cumhurbaşkanı Korutürk tarafından görevlendirilmiştir

("Ecevit'e bugün hükümeti kurma görevi veriliyor", 1973). Ecevit, koalisyon uzlaşısı bakımından AP ile hem AP'nin tutumu hem de kendi iç dinamikleri açısından mesafeli hareket etmiştir. Bu durumda alternatifler arasında en fazla MSP'ye karşı bir yönelim olmuştur (Ertem, 2018, s. 669). Kamuoyu algısı ve siyasal toplumsallaşma bakımlarından iki partinin de temel haklar, demokrasi, sosyal adalet, toplumsal kalkınma, dar gelirlilerin ve orta sınıfın geliştirilmesi gibi konulardaki yaklaşımları uzlaşının gerçekleşme ihtimallerini yükseltmiştir (Ahmad, 2015, s. 326-327). Bu minvalde 30 Ekim 1973'te gerçekleşen ilk Ecevit-Erbakan görüşmesi partilerin koalisyon için ülkenin genel koşulları üzerinden yaptıkları yaklaşımları konu alan bir yakınlaşmayla gerçekleşmiştir. Her iki genel başkan da görüşme sonrası verdikleri beyanatlarında uzlaşı koşullarından ziyade, olası koalisyonun yapısal karakterinin parti kurullarınca uygun olup olmadığını müzakere ettikten sonra gidişatla ilgili bir yol haritası belirleyebileceklerini açıklamışlardır ("Ecevit, Erbakan'a koalisyon ortaklığı teklif etti", 1973). MSP kanadı 4 Kasım 1973 Pazar günü İl Başkanları, 5 Kasım 1973 Pazartesi günü Meclis Grubu ve 6 Kasım 1973 Salı günü Genel İdare Kurulu toplantılarında yaptığı istişareler sonucunda CHP koalisyonuna olumsuz baktıklarının kararını almıştır. Erbakan, Ecevit'e yazdığı karar mektubunda uzlaşıya ve müzakereye bundan sonra da açık olacaklarını ancak kurulabilecek hükümette hizmet şartlarının yeterli olamayacağı gerekçeleriyle hükümet kurmada isteklilik göstermediklerini ve teşkilatlarının henüz böyle bir koalisyona hazır olmadıklarını ifade etmiştir. Böylece Ecevit, partilerle görüşmelerini tamamlamış, herhangi bir koalisyonu değerlendirememiş ve 7 Kasım 1973'te hükümet kurma görevini Cumhurbaşkanı Korutürk'e iade etmiştir ("MSP "hayır" dedi", 1973). Erbakan'ın bu tavrı koalisyon politikası temelli olarak yasama medyan rolünü benimsediğini ve koalisyona kendi partisinin rengini daha fazla verebilmek için pozisyonunu koruduğunu göstermektedir.

Hükümet kurma görevini Demirel'e veren Korutürk, hükümetin AP tarafından kurulamaması üzerine bir alternatif olarak Cumhuriyet Senatosu Üyesi Naim Talu'ya koalisyon kurma görevi vermiş ancak bu teşebbüsten sonuç alınamamıştır (Bağce, 2012, s. 74). Bu süreçte bütün partiler her ne kadar birbirleriyle uzlaşma koşullarını sağlayamamış olsalar da dışarıdan bir hükümetin kurulması ya da bir azınlık hükümeti denemesine ortak bir yaklaşımla karşı durmuşlardır. Yeni yapılan koalisyon turlarının da başarısız olduğu süreçte 10 Ocak 1974'te Erbakan, Ecevit'le bir görüşme talep etmiştir. Bu görüşme, iki partinin de tekzip etmediği alt görüşmelerin bir sonucu olarak geliştiği şeklinde değerlendirilmiştir. Görüşmenin sonunda yapılan basın toplantısında ise iki genel başkan da

koalisyonun oluşması için bazı temel konuları müzakere ettiklerini açıklamışlardır. "Af Kanunu", bakanlıkların dağılımları ve parti programlarındaki dengelemeler uzlaşı maddelerinden başlıcaları olmuştur ("CHP-MSP koalisyonu ihtimali arttı", 1974). Daha sonraki günlerde partiler arası uzlaşı konuları daha teknik çalışmalar üzerinden cereyan etmiştir. Bu çalışmaların başını CHP'den Deniz Baykal, MSP'den de Genel Sekreter Oğuzhan Asiltürk çekmiştir.[46] MSP kanadı bakımından görüşmelerin merkezinde bakanlıkların taksimatı ve Erbakan'ın ekonomik ve sosyal düzene ilişkin programlarını gerçekleştirmek için (Bakır, 2007, s. 348-349) MSP'ye bırakılmasını düşündükleri bakanlıkların kapsayacağı alanlar yer almıştır ("Ecevit ve Erbakan: hedefe yaklaştık", 1974).

Erbakan, koalisyon görüşmeleri sırasında uzlaşılan af kanunu ve buna bağlı olarak gelişen fikir hürriyeti meselelerine ilişkin geliştirilen anarşinin meşrulaştırıldığı yönündeki tenkitlere Meclis Genel Kurulunda şu şekilde cevap vermiştir:

> *Yüce Meclisin huzurunda açıklamak isterim ki koalisyon çalışmaları esnasında her iki parti Af Kanununun temel meseleleri üzerinde aralarında konuşmuşlardır. Bu konuşmada mutabık kalınan husus; anarşistlerin affedilmemesi fakat fikir suçlularının affedilmesi hususudur. Bu temel prensipte anlaştıktan sonra koalisyon kurulmuş, çalışmalarına başlamıştır. Af Kanunu detayıyle ele alındığı zaman, acaba hangi eylemler anarşist olaylar sayılmak lâzım gelir, hangileri ise fikirle alâkalıdır. Bu konuda iki parti arasındaki görüş ayrılığı temel prensipte değildir. Bu temel prensibin tatbikatından dolayı ortaya çıkmıştır. Mevcut Ceza Kanununun ilgili maddelerinde bu hususta açıklık yoktur. Çeşitli yönlere çekilebilir. Anarşist olaylara giren bazı hadiseler 141-142' ye dahil edilmiştir. Bazıları başka maddelere intikal ettirilmiştir. İşte iki parti arasındaki detaydaki anlaşmazlık bu noktadan ortaya çıkmıştır. Ancak bir koalisyon çalışmasında bu kabil hallerin ortaya çıkması çok normaldir. Bu kabil haller ortaya çıktığı zaman daima uzlaşma bulunur ve yürünür, yeter ki iyi niyet olsun ve yürünmeye arzu ve istek olsun. Nitekim filhal hadiseler de böyle cereyan etmiştir; bu güçlükler orta yere çıktığı halde, bu güçlükler yenilip aşılmıştır.*
>
> *Fikir hürriyeti meselesine gelince, Millî Selâmet Partisinin bu hususta hassasiyeti Yüce Meclisin muhterem üyelerince malumdur. Biz yurdumuzda, Batı ülkelerindekinden ne bir miktar az, ne de bir miktar fazla -Buradaki "fazla"yı, fikir hürriyetinin bazı hudutları olması lâzım geldiğinden dolayı söylüyorum- Anayasanın gösterdiği fikir hürriyetinin tatbikatta aynen yürümesine büyük önem veren bir partiyiz. Cumhuriyet Halk Partisi de fikir hürriyetine önem verdiğini her zaman belirtmiştir. Biz Millî Selâmet Partisi olarak bu hususta hazırlamış olduğumuz, işte biraz evvel de temas ettiğim gibi, kanunlarımızdaki tatbikat aksaklıklarını orta yerden kaldıracak bir fikir hürriyeti kanunu taslağımızı Cumhuriyet Halk Partisinden daha önce hazırladık ve kendilerine takdim ettik. Cumhuriyet Halk Partisi bizden hayli sonra bir mukabil taslak hazırladı (M.M., 1974, B. 10, s. 177-178).*

MSP, toplantılarda hükümet kurulmasında üç önemli ayağın olduğunu ve ortaklar arasında bunların orantılı paylaştırılması gerektiği savunmuştur. Siyasi ayağı İçişleri Bakanlığı, sosyal ayağı Millî Eğitim Bakanlığı, ekonomi ayağını da Maliye Bakanlığı temsil etmektedir. Bunların hangi partide kalacağı ise çetin pazarlık konusu olduğu şeklinde

[46] Yusuf Yalanız (Oğuzhan Asiltürk ile Mülakat, 31 Mart 2021).

aktarılmıştır. Öyle ki aşılamayan bazı durumlarda bakanlıkların farklı isimler altında bölünmesi bile gündeme getirilmiştir. Pazarlık süreçlerinin ilerlemesiyle koalisyon temelli yaklaşıma göre MSP kanadı oy oranını da dikkate alarak baskın oran koalisyon yerine, bakanlık özerkliğinin sağlandığı koalisyona yönelmiştir.

Diğer önemli bir pazarlık konusu da Ecevit ve Erbakan arasında başbakan ve başbakan yardımcısının yetkileri üzerine gerçekleşmiştir. Hükümet programı konusunda da faizlerin düşürülmesi, Ortak Pazar ile münasebetlerin yeniden ele alınması, ağır sanayi kurma çalışmalarının etkin bir şekilde yapılması, yurt dışındaki vatandaşların seçimlerde oy kullanabilmesinin önünün açılması, dar gelirli vatandaşlara yönelik koruyucu tedbirlerin alınması, yaygın sanayinin gerçekleşmesi önemli uzlaşı maddelerindendir. İhtilaflı konular arasında ise CHP'nin seçmen yaşını 18'e indirme teklifi vardır ("Hükûmete iki hafta sonra kavuşabiliriz", 1974). Bu konu hakkında Asiltürk, "*18 yaş için MSP, bir fikir oluşturmuş değildir. Aleyhinde de değiliz, lehinde de değiliz. Araştırma yapacağız ve ondan sonra karar vereceğiz.*" şeklinde açıklama yapmıştır ("Erbakan: hükümet 10 günde kurulur", 1974). Ecevit, uzlaşının genel karakterine ilişkin yapmış olduğu basın açıklamasında ise şu ifadelere yer vermiştir:

> *Bu görüşmeler hükümet sorununa çözüm bulunmasını bir ölçüde olsun hızlandırmıştır. Yapmış olduğumuz görüşmelerin bazı çetin safhaları oldu. Fakat bu çetin safhalar bizleri ürkütmedi. Birçok meselenin önceden aramızda konuşulması, tartışılması hükümet kurulduktan sonra bir ihtilaf konusu haline gelmesine nazaran elbette çok daha iyidir. Nitekim anlaşılmasında güçlük çekileceği sanılan bazı meselelerde uzun tartışmalardan sonra da olsa anlaşmamızın, uzlaşmamızın büyük ölçüde mümkün olduğu görüldü. Öyle sanıyorum ki görüşmelerimizin bu aşamasında şunu söyleyebilecek durumdayız. CHP ile MSP arasında bir hükümet ortaklığı kurulmasının mümkün olduğu, bu olanağın bulunduğu ortaya çıkmıştır. Üzerimizde hükümet kurmakla ilgili bir görev bulunmadığı için şu ana kadar, meselelerin ayrıntılarına, hiç değilse her konuda inme olanağı bulabilmiş değiliz. Fakat böyle bir görev verildiği takdirde bu olanağı da bulmuş olacağız. Ve dediğim gibi CHP ile MSP arasında hükümet kurabilme noktasına esasen yaklaşmış bulunuyoruz. Bu yönde daha da ilerlememiz mümkün olacaktır ("CHP-MSP ortaklık için anlaştılar", 1974).*

Ertem'e (2018, s. 670) göre partiler arası uzlaşıyı sağlayan en önemli payda "düşünce özgürlüğü" ve buna binaen 12 Mart 1971 Muhtırası sonrası dönemde cezaevine giren düşünce suçluları olmuştur. Bu sorunu çözmek ve iç barışı sağlamak amaçlarıyla genel affın çıkarılması koalisyonun ortak vaadidir. Çakır'a (2005, s. 547) göre ideolojik gerginliklerin azalacağı itibarıyla toplum, hükümet kurma krizinin çözüleceği sebebiyle de siyaset bu koalisyona hazır olmasına rağmen uzlaşının önündeki en büyük engellerden biri olarak parti tabanlarındaki farklı grupların yaklaşımları olmuştur.

Yeşilada'ya (2002, s. 65-67) göre MSP içinde cemaatsel özellik taşıyan gruplar, olası CHP koalisyonuna karşı cephe almışlardır. Bunlardan "Nurcu" olarak adlandırılan bir grup ise süreçlere kendi isteklerini parti merkezine kabul ettiremeyince önce parti içi nüfuzlarını artırmaya çalışmış, bunda da başarılı olamayınca partiden istifa etmişlerdir (Mardin, 2003, s. 13-14). Sarıbay'a (2005, s. 584) göre bu dönemde her iki parti lideri de kendi partililerince ağır ithamlara maruz kalmışlardır. Ancak yine her iki lider de partilerinde güçlü bir delegasyon gücüne ve hükmetme rüştüne sahiptirler. Dolayısıyla parti içi disiplin açısından her ne kadar bazı kırılmalar ve kopmalar yaşansa da genel merkez yaklaşımları siyasetin bütününe sirayet etmiştir.

Bora'ya (2017, s. 473) göre bu koalisyon durumu ile Ecevit, militarist laikliğin ve İslam düşmanlığının modası geçmiş bir politik tarz olduğunu ileri sürerken dindar seçmenlerle bağ kurmanın siyasal iletişim açısından bir yöntemini de bulmuştur. Ahmad'a (2015, s. 328-333) göre Erbakan ise Son Havadis, Tercüman gibi muhafazakâr basının komünistlerle ittifak yapıldığı ve bunun ciddi bir zaaf olduğu iddialarını görmezden gelmiş, dahası ve kritik olanı Milli Nizam Partisinin kapatılmasını bir devlet teamülü olarak gören çevrelere politik bir mesaj vererek meşruiyet sorununu çözmek istemiştir. Bunlarla birlikte bu iki ayrı siyasi düşüncenin bir araya gelebilme olasılığı Türkiye siyaset tarihinde bir ilk olarak görüşmüş ve "tarihi uzlaşma" şeklinde yorumlanmıştır (Bora, 2017, s. 472). Bu durumda koalisyon uzlaşısının yönelimi hem prosedürel hem de esasa ilişkin olmak üzere iki farklı eğilimde ilerlemiştir.

Uzlaşı görüşmelerinin belirli bir seviyeye gelmesi neticesinde Cumhurbaşkanı Korutürk, 15 Ocak 1974'te hükümeti kurma görevini Ecevit'e tekrar vermiş, CHP-MSP koalisyonu için resmi süreçler başlamış ve koalisyon protokolünün oluşturulması için gerekli parti kurulları devreye sokulmuştur ("Ecevit'e görev verildi", 1974). Protokolün belirlenmesindeki ortak kurulda CHP'den Deniz Baykal, Turan Güneş, Necdet Uğur, Erol Çevikçe ve Cahit Kayra, MSP'den ise Oğuzhan Asiltürk, Süleyman Arif Emre, Hasan Aksay, İsmail Müftüoğlu ve Korkut Özal yer almıştır ("Protokol toplantısı başladı", 1974). Süreç içerisinde birçok kez toplanan kurul, hükümet politikaları arasında büyük ölçüde uzlaşıyı sağlamış ve genel başkanların da onayıyla 25 Ocak 1974'te koalisyon protokolü kamuoyuna ilan edilmiştir. Protokolün uzlaşı ekseriyeti girişindeki şu beş maddeyle açıklanmıştır:

> *1. Millî, demokratik, layik ve sosyal hukuk devleti ilkesine yürekten inanan; hukukun üstünlüğüne, demokratik hak ve hürriyetlere saygılı Cumhuriyet Halk Partisi ve Millî Selâmet Partisinin ortak gayesi, kanunları herkese eşit olarak uygulayan, Atatürk ilkelerine bağlı bir devlet idaresiyle anlayış, kardeşlik ve sosyal adalete dayanan bir toplum düzeninin kurulmasıdır.*

2. Partiler arasında kurulan koalisyonlar, bu koalisyona katılan partilerden her birinin kendi görüşlerinde belli ölçülerde fedakârlık yapmasını gerektirir. Bu bakımdan, Cumhuriyet Halk Partisi ve Millî Selâmet Partisi koalisyonundan da bu Partilerin kendi programlarını tam olarak tatbik etmeleri, eksiksiz olarak gerçekleştirmeleri beklenemez.

3. Bununla birlikte CHP-MSP koalisyon hükümeti kırgınlık ve acıları gidererek, bütün geçmişin bir yana bırakılmasını; karşılıklı bağışlama ve hoşgörüye dayanan bir kardeşlik ortamının kurulmasını ilk görev sayar.

4. Türkiye, bugün dünyadaki ve memleketimizdeki hızlı gelişmelerin gerisinde kalan bir politikanın meydana getirdiği çözümü güç iktisadî ve sosyal meselelerle karşı karşıyadır. Koalisyonumuz bu meselelerin idare-i maslahatçılıkla değil, ancak köklü ve cesaretli hamleler, devlet ve millet kaynaşmasından doğacak güçle halledileceğine inanır.

5. Bu maksatla iki Parti, ana hatları aşağıda sıralanan politikayı takip edecekler ve tedbirleri alacaklardır (TBMM Kütüphanesi, Kayıt No. 164943, s. 5).

Protokolün giriş maddeleri incelendiğinde devletin geleneksel teamüllerine uygun olarak hazırlandığı, uzlaşının belirli alanları kapsadığı ve parti programlarına belirli ölçülerde uyulduğu, toplum ve siyasetteki çatışmaları dindirici roller üstlenildiği, iktisadi ve sosyal meselelerin çözümünde belirleyici adımlar atılacağı ve partilerin politika icrasında birbirlerine karşı güven duyduğu yorumlarını desteklemektedir. Uzlaşı konusunda iki partinin de sıkı pazarlık yaptığı Başbakanlığa bağlı kuruluşlarla ilgili dağılım da ise Devlet Personel Dairesi, Kültür Müsteşarlığı, Devlet İstatistik Enstitüsü, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Toprak Reformu Müsteşarlığı, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü, Basın ve Yayın Genel Müdürlüğü CHP'ye ait Devlet bakanlıklarına; Diyanet İşleri Başkanlığı, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Danıştay, Atom Enerjisi Komisyonu, Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırmalar Kurumu ve Yüksek Denetleme Kurulu MSP'ye ait Başbakan Yardımcısı ve Devlet Bakanlığına bağlı olması kararlaştırılmıştır (TBMM Kütüphanesi, Kayıt No. 164943, s. 6).

Karpat'a (2019, s. 206-207) göre koalisyon protokolünde inanç, fikir ve kültürel özgürlükler konularında bir uzlaşıya varılmış gibi görülse de her iki partinin bu hürriyet biçimlerinden anladıkları farklıdır. Bu sorun, hükümet politikaların seyrini değiştirebilecek ve koalisyonun çözülmesine sebebiyet verebilecek niteliktedir. Bütün siyasal farklılıklara rağmen protokolde açıklandığı üzere geniş bir uzlaşı zemini sağlanmış ve Korutürk, 26 Ocak 1974'te hükümetin bakanlar kurulu listesini onaylamıştır (Bağce, 2012, s. 74). Bu minvalde kuramsal temelli olarak uzlaşmak için gerekli olan ilke çeşitleri incelendiğinde koalisyonun kuruluş aşamasında iki partinin de "ilkeli ahlaki nedenlere" ağırlıklı olarak başvurduğu değerlendirilmektedir.

Tablo 15.

37. T.C. Hükümeti Bakanlar Kurulu Listesi

Adı Soyadı	Bakanlar Kurulu Görevi	TBMM Milletvekili
Bülent Ecevit	Başbakan	CHP Zonguldak Milletvekili
Necmettin Erbakan	Başbakan Yardımcısı, Devlet Bakanı	MSP Konya Milletvekili
Orhan Eyüboğlu	Devlet Bakanı	CHP İstanbul Milletvekili
İsmail Hakkı Birler	Devlet Bakanı	CHP Tokat Milletvekili
Süleyman Arif Emre	Devlet Bakanı	MSP İstanbul Milletvekili
Şevket Kazan	Adalet Bakanı	MSP Kocaeli Milletvekili
Hasan Işık	Millî Savunma Bakanı	CHP Bursa Milletvekili
Oğuzhan Asiltürk	İçişleri Bakanı	MSP Ankara Milletvekili
Turan Güneş	Dışişleri Bakanı	CHP Kocaeli Milletvekili
Deniz Baykal	Maliye Bakanı	CHP Antalya Milletvekili
Mustafa Üstündağ	Millî Eğitim Bakanı	CHP Konya Milletvekili
Erol Çevikçe	Bayındırlık Bakanı	CHP Adana Milletvekili
Fehim Adak	Ticaret Bakanı	MSP Mardin Milletvekili
Selâhattin Cizrelioğlu	Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı	Cumhuriyet S. Diyarbakır Ü.
Mahmut Türkmenoğlu	Gümrük ve Tekel Bakanı	CHP İzmir Milletvekili
Korkut Özal	Gıda - Tarım ve Hayvancılık Bakanı	MSP Erzurum Milletvekili
Ferda Güley	Ulaştırma Bakanı	CHP Ordu Milletvekili
Önder Sav	Çalışma Bakanı	CHP Ankara Milletvekili
Abdülkerim Doğru	Sanayi ve Teknoloji Bakanı	MSP Kars Milletvekili
Cahit Kayra	Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı	CHP Ankara Milletvekili
Orhan Birgit	Turizm ve Tanıtma Bakanı	CHP İstanbul Milletvekili
Ali Topuz	İmar ve İskân Bakanı	CHP İstanbul Milletvekili
Mustafa Ok	Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanı	CHP Manisa Milletvekili
Ahmet Şener	Orman Balkanı	CHP Trabzon Milletvekili
Muslihittin Yılmaz Mete	Gençlik ve Spor Bakanı	Cumhuriyet S. Adana Üyesi

Not: Millet Meclisi Tutanak Dergisi (Ocak 1974). Dönem 4, Birleşim 34, Cilt 1, s. 317. https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM__/d04/c001/mm__04001034.pdf kaynağından uyarlanmıştır.

1 Şubat 1974'te Başbakan Bülent Ecevit tarafından okunan hükümet programının en dikkat çekici yönlerinden biri CHP ve MSP arasındaki uzlaşmanın hem partiler arası politikalarda yakınlaşmaya sebebiyet verdiği hem toplumsal barışa katkı sağladığı hem de siyasal alanda meydana gelen "tarihi yanılgıları" ortadan kaldırıcı etkiye sahip olduğu üzerine olmuştur:

Bir partinin, tek başına iktidar olduğu zaman yapacaklarından, yapmayı tasarladıklarından, bir başka parti ile Hükümet ortaklığı kurarken bâzı fedakârlıklara razı olması doğaldır. Fakat Cumhuriyet Halk Partisi ile Millî Selâmet Partisinin başlıca ekonomik, sosyal ve siyasal sorunlarla ilgili olarak görüşlerinin birleştiği noktalar, yapmak zorunda kaldıkları karşılıklı fedakârlıklarla kıyaslanamayacak kadar çoktur ve önemlidir. İki partinin üzerinde birleştiği noktalar, Türk toplumu için yeni ve mutlu bir dönem başlatabilecek değerdedir. Şimdi kendini programıyle yüce takdirlerinize sunan Hükümet, bu bakımdan tutarlı, uyumlu ve etkin bir Hükümet olabileceği, güçlü bir Hükümet olarak görev yapabileceği inancındadır.

...

Demokrasiyi benimsemiş bir toplumda geçerli olan birlik, mutlaka düşüncelerde ve çözümlerde birleşmekle değil, düşüncelerdeki ve çözümlerdeki aynılıklara rağmen milletin mutluluğu, ülkenin esenliği ve demokrasinin bütün kurallarıyle ve özgürlükleriyle işlerliği için iyi niyetleri ve çabalan uyumlu kılmakla sağlanan birliktir.

İyi işleyen bir demokraside düşünce ayrılıkları, toplumu kargaşalığa, iç düşmanlığa, bunalımlara sürüklemez; tam tersine, toplum yaşamını zengini eştirir, toplum yapısına canlılık kazandırır, her alanda gelişmeyi ve ilerlemeyi hızlandırır. Devleti zayıflatmaz, güçlendirir. Milleti bölmez, bütünleştirir.

...

Cumhuriyet Halk Partisi ile Millî Selâmet Partisinin kurdukları Hükümet ortaklığı, uzun süre millî bütünlüğümüzü zedelemiş, kalkınma hamlelerimizi güçleştirmiş bâzı tarihî yanılgıların doğurduğu sunî ayrılıklara da son veren bir yeni dönem açmaktadır ülkemizde.

...

Siyasal ve sosyal düşünceleri ne kadar ayrı olursa olsun, gençlerimiz, Çocuklarımız arasında kardeşliğin yerleşeceği, sevginin yeşereceği bir ortam hazırlamayı başta gelen ödevlerimizden biri sayacağız. (CHP sıralarından «Bravo» sesleri, alkışlar) öylece, toplumsal barış ve huzur ilk filizlerini gençliğimiz içinden verecektir (M.M., 1974, Birleşim 35, s. 350; 364).

Tekin'e göre (2017, s. 223) CHP ve MSP arasındaki siyasi temel farklılıklara rağmen oluşturulan koalisyon hükümeti, toplumsal ve siyasal kutuplaştırmaları azaltıcı bir etkiye sahip olmuştur. Siyasal kültür ve demokrasi teamülleri açısından özellikle din-siyaset ilişkisinin bağlamlarını farklı değerlendiren bu iki partinin koalisyon kurması ve politik meselelerde asgari müşterekliği yakalayabilmiş olmaları Türkiye siyaset tarihi açısından aynı zamanda bir ilktir (Aydın & Taşkın, 2018, s. 256).

Hükümetin kurulmasından sonra uzlaşıya dair yapılan spekülasyonların en dikkat çekicisi koalisyonun daha kurulurken yıkılacağı iddiaları üzerine olmuştur. Bir diğeri de MSP'nin hükümette bir ortaklıktan ziyade yardımcı unsur olduğu şeklinde cereyan etmiştir. Hükümetin ilk dönemlerindeki bu tarz girişimlere karşı Erbakan, Genel Kurula hitaben şu cevabı vermiştir:

Söylediklerine göre, "Bu Hükümet muvakkattir" diyorlar. Tabii, daim olan sadece Cenab-ı Haktır, her şey muvakkattir. Ancak biz inanıyoruz ki bu Hükümet, dört sene memleketimize hizmet edecektir... "Bugünkü Hükümet bir C. H. P. Hükümetidir, M. S. P. onun desteği gibidir." şeklinde kendi görüşlerine göre bir tasvir yapmaya kalkıştılar. Müsaade buyursunlar da onun ne olduğunu bizzat Hükümeti teşkil edenler bilsin, kendileri böyle ahenkli bir Hükümetin mevcudiyetinden dolayı sevinsinler. Biz, Allah'a şükürler olsun, Hükümet içerisinde iki kardeş olarak; hangimiz fazla, hangimiz eksik düşüncesinde değiliz. (C. H. P. sıralarından, «Bravo» sesleri). Elbirliğiyle şu masayı kaldırmak isterken, birimiz bir ucundan tutmaya koşuyoruz,

öbürümüz de öbür ucundan tutmaya koşuyoruz ve bu ahenkten dolayı da inşallah hizmetler yapılacak ve yürüyecektir. Ve yine kendileri bir tasvir yapmaya, kalktılar; "Hükümetin bir kanadı şöyle düşünüyor, bir kanadı böyle düşünüyor." dediler. Aslında, Hükümetimiz tek bir Hükümettir, Türkiye Cumhuriyeti Hükümetidir. Bu Hükümetin bütün üyelerinin yaptığı her türlü faaliyet hepimizin müşterek faaliyetidir. Her bakanımızın her bir sözü ve her bir hareketine aynen iştirak ediyoruz ve Hükümet olarak, Türkiye Cumhuriyeti Hükümetiyiz; bir bütünüz, Hükümet olarak çalışırken aramızda hiçbir parti ayrımı mevzubahis değildir (Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, 1974, B. 53, s. 185-186).

Muhterem milletvekilleri, bu maruzatıma başlarken önce bir şeyi peşinen belirtmek isterim. Bakınız, burada bir Hükümetin güçlülüğü üzeninde çeşitli fikirler ileri sürüldü; bu fikirler haklı fikirlerdir; yalnız, şunu her şeyden önce belirtmek isterim ki, bir Hükümetin güçlülüğünün esası ve özü, o hükümetin millete iyi niyetle hizmet etmesine dayanır, etmek istemesine dayanır. Bu hususta azim ve inancına dayanır. Arkadaşlarımız burada ifade ettiler ve dedikler ki; "Belki de 3 saat sonra Hükümet devam etmeye karar alacaktır." Olabilir. Fakat bilesiniz ki bu asla Hükümetin güçsüzlüğü manasını taşımaz. Şundan dolayı taşımaz; böyle bir karar alabiliriz de almayabiliriz de o bizim kendi bileceğimiz bir iştir, Hükümet içindeki ortakların bileceği bir işitir. Biz, o kararı alacağımız saniyeye kadar güçlüyüz; bilmeyen varsa öğrensin. (C. H. P. ve M. S. P. sıralarından alkışlar) Ve bilesiniz ki, bundan sonra da zannedilmesin ki, eski güçsüz hükümetler tekerrür edecektir. Bu millet şu anda güçlü hükümete sahiptir, bundan sonra da daima güçlü hükümetlere sahip olacaktır.

...

Hükümet, bir koalisyon hükümetidir; koalisyon protokolünü yapmıştır, programını yapmıştır. Bu programı tatbik etmek için tutarlıdır ve bu program üzerindeki temel noktalarda anlaşmış bir Hükümettir (M.M., 1974, B. 79, s. 269-270).

Sarıbay'a (2005, s. 584) göre politik uzlaşıda MSP'nin siyasal düşüncesini karakterize eden icraatlarının başında müstehcen neşriyatla mücadele, alkol kullanımı ve satılmasına ilişkin sınırlamalar, manevi kalkınma programı çerçevesinde dini alana dair genişletmeler, Diyanet İşleri Başkanlığına ek bütçe ve kadro verilmesi, İmam Hatip Okullarının orta kısımlarının açılması, mezunlarının üniversiteye girmesindeki engellerin kaldırılması, ahlak derslerinin bütün okul kademelerinde müfredata konulması gelmektedir. Hükümetin icraatlarındaki dikkat çeken önemli bir husus da özellikle Milli Eğitim ve ekonomi alanlarında MSP'nin inisiyatifinde olmayan bakanlıklarda hükümet protokolü ve hükümet programı çerçevesinde uyumlu adımların atılabilmiş olmasıdır. Dolayısıyla ilgili durumlar göz önüne alındığında koalisyon oluşum biçimine göre hükümet, ağırlıklı ve ilginç bir şekilde "politika koalisyonu" özelliklerini taşıdığını göstermektedir.

Ancak siyasal uzlaşı kültürünün bu politik evresinden sonra partiler arasında bir uyuşmazlık sorunu da belirmiştir. Erbakan, Meclis Genel Kurulunda yapmış olduğu konuşmasında bu konuyu yine uzlaşı ve müzakere çerçevesinde ele almıştır:

"Bu iki taslağı müşterek bir komisyon kurarak müzakere edelim" dedik. Koalisyonlarda normal çalışmaların böyle olması lâzım gelir. Bu müşterek çalışmaya iltifat edilmedi. Burada bir noktayı belirtmek istiyorum: İyi niyetle hareket edildiği zaman bütün bu meselelerin hepsi yenilmiştir. Ancak mesele bir noktaya geldiği zaman, yani "Müşterek komisyon kuracağız, amma siz ille bizim dediğimizi peşinen kabul edeceksiniz; o şartla müşterek komisyon kuracağız" denirse işte koalisyonlarda yürümeyecek husus budur.

"Ben emredeceğim, sen uyacaksın" fikri koalisyonda yürümez. Bugün Türkiye'nin karşılaştığı temel mesele aslında budur. Biraz sonra da temas edeceğim gibi ne Seçim Kanunudur ne seçim mevzuatıdır. Karşılaştığımız meselenin güçlüğünü yanlış yerlerde aramayalım arkadaşlar. Bu mesele uyum meselesidir, uzlaşma meselesidir. "Dediğim dedik" prensibiyle bugünün medeni dünyasında kimse gidemez. Mutlaka kendisini hizaya getirmeye mecburdur. Gidilecek yol, meselelerin halledilmesi için takip edilecek yol budur. Aziz ve muhterem milletvekilleri, 1. Koalisyon devresi yurdumuzda aslında o devredeki bütün her türlü iki koalisyon kanadının beyanlarıyla da sabit olduğu gibi partilerin pekâlâ görüşleri arasında büyük farklar olduğu halde, bir koalisyon içerisinde çalışıp memlekete hizmet edebileceklerinin açık bir delilidir. Bu devreyi asla yanlış bir manada kullanmamak ve değerlendirmemek lazım gelir (M.M., 1974, B. 10, s. 178).

CHP-MSP koalisyonunda parti içi disiplin sorunlarının hükümet politikasını etkilediği ilk mesele "Af Kanunu" üzerine gelişmiştir. MSP'nin içerisinde özellikle CHP ile yapılan uzlaşıdan rahatsız olan ve "Nurcu" olarak tabir edilen grup 14 Mayıs 1974'te yapılan oylamalarda parti kararına uymayarak ayrılıkçı hareket etmişlerdir. Olayın gelişim süreci koalisyon partilerinin Cumhuriyet'in 50. yılı münasebetiyle koalisyon görüşme süreçlerinde de uzlaşıldığı üzere 141. ve 142. maddelerden hüküm giyen düşünce suçlularının ve 163. maddeden hüküm giyen inanç suçlularının genel bir affa tabi tutulmasına dayanmaktadır. Af kanunun gündeme gelmesinden sonra MSP içindeki ayrılıkçı grup CHP'ye olan güvensiz tavırlarından dolayı Erbakan ile görüşerek kaygılarını dile getirerek sırası ile önce MSP'nin öne sürdüğü 163. maddenin sonra da 141. ve 142. maddelerin oylanmasını talep etmişlerdir. Konuyu Ecevit'e taşıyan Erbakan, talep karşısında Ecevit'ten olumlu cevap alınca oylama bu minvalde gerçekleşmiştir. Ancak konu uzlaşıldığı üzere cereyan etmemiş ve ayrılıkçı grup CHP'nin 163. maddeye destek vermesinin akabinde (Oy Dağılımı: 435 Toplam Oy, 235 Kabul, 200 Ret) diğer oylamada ret oyu kullanmıştır (Oy Dağılımı: 435 Toplam Oy, 215 Kabul, 220 Ret).[47] Böylelikle MSP'nin öne sürdüğü maddeler Meclis'ten geçmiş, CHP'nin öne sürdüğü maddeler ise geçmemiştir (M.M., 1974, B. 74, s. 589; 593). Bu durumun yaşanması üzerine Ecevit, Erbakan'a, "Sayın Erbakan, sizin kaç milletvekiliniz var!" diyerek sitem etmiştir.[48] Sürecin devamında ise CHP, 141. ve 142. maddelerin genel af kapsamının dışında kalamayacağına dair Anayasa Mahkemesine başvurmuş ve Mahkeme incelemeleri

[47] Reddedenler: Adana Mv. Mehmet Hulusi Özkul, Adıyaman Mv. Abdurrahman Ünsal, Afyon Mv. Rasim Hancıoğlu, Amasya Mv. Hüsnü Cahit Koçkar, Ankara Mv. Hüsamettin Akmumcu, Balıkesir Mv. Ahmet Akçeel, Kahramanmaraş Mv. Ahmet Tevfik Paksu, Kayseri Mv. Cemal Cebeci, Manisa Mv. Mustafa Gündüz Sevilgen, Rize Mv. Sudi Reşat Saruhan, Sivas Mv. Mehmet İhsan Karaçam, Sivas Mv. Vahidettin Karaçorlu, Tokat Mv. Hüseyin Abbas

Oya Katılmayan: Bursa Mv. Emin Acar

[48] Yusuf Yalanız (Mehmet Karaman ile Mülakat, 22 Haziran 2021).

sonucu CHP'yi haklı bularak ilgili maddelerden hüküm giymiş suçluların da aftan yararlanabileceğine karar vermiştir.

Koalisyon partileri arasındaki uyuşmazlıkların kamuoyuna yansıdığı bu süreçte Türkiye siyasi tarihinin en önemli olaylarında biri cereyan etmiş ve Kıbrıs Meselesi adada Türk varlığını sonlandırmaya yönelik yaşanan katliamlarla bir kriz olarak tekrar dünya gündemine gelmiştir. Hükümetin en önemli kararlarından biri olan Kıbrıs Barış Harekâtı, Ecevit'in İngiltere'yi ikna turuna çıktığı bir dönemde Erbakan'ın harekât emri vermesiyle başlamış ve bu askeri çıkarma başarıyla sonuçlanmıştır (Dursun, 2018, s. 428). Kıbrıs zaferi olarak toplumda büyük bir sevinç kaynağına dönüşen bu hamleyle hükümet toplum nazarında itibar kazanmıştır. Ancak özellikle Ecevit'in koalisyon krizlerinden sonra CHP'nin mevcut gücünü kullanamayışı, koalisyon protokolünde vermiş olduğu tavizler, koalisyonun icraatlar kısmında giderek artan uyuşmazlık göstergeleri ve son olarak da Kıbrıs başarısı üzerine CHP'nin oylarını daha da artıracağı intibaı koalisyonun bozulmasına zemin hazırlamıştır (Bağce, 2019, s. 272).

Kıbrıs Barış Harekâtı sürecinde Ecevit, ilk etapta her ne kadar adaya asker gönderme fikrine karşı çıksa da beliren toplumsal prestij, harekâtı CHP'nin başlattığı algısını yapmaya itmiştir (Karpat, 2019, s. 207). Dolayısıyla erken seçim talebi CHP oylarının yükseldiği bir dönemde yapıldığında Ecevit önemli bir kazanım saplayabileceğini düşünmüştür (Aydın & Taşkın, 2018, s. 265). Ancak bu siyasi manevradan azami çıkar sağlamak ve topluma meşru bir sebep açıklayabilmek için koalisyonu CHP'nin bozmaması gerekmektedir. Bunun üzerine siyasi bir taktiğe başvuran Ecevit, tam da koalisyon ortağı ile yaşamış olduğu krizin merkezine dokunarak 13 Eylül 1974'te İskandinav ülkelerine yapacağı ziyaret öncesi Başbakanlık vekaletini Erbakan'a değil, Devlet Bakanı Orhan Eyüboğlu'na vereceğini ilan etmiştir. Erbakan da bu hamleye karşılık ziyaret kararnamesini imzalamamıştır. Neticede Ecevit amacına ulaşmış ve önce 16 Eylül 1974'te koalisyon ortağı ile güven sorunu yaşadıklarını belirtmiş, sonra da 18 Eylül 1974'te hükümetin istifasını Cumhurbaşkanı Korutürk'e sunmuştur (Sarıbay, 2005, s. 585). Koalisyonun bozulmasına ilişkin Erbakan, siyasal uzlaşı ve toplumsallaşma dinamiklerini ön plana çıkararak şu konuşmayı yapmıştır:

> *Bu koalisyon nasıl bozuldu? Herkes bunu çok yakinen biliyor. Büyük Kıbrıs zaferi, milletimizde birlik, tesanüt doğurdu; devlet-millet kaynaşmasını doğurdu. Bütün memleket evlâtlarının gönlünde büyük itibarlı Türkiye'nin meşalesini yaktı. Yeniden büyük Türkiye'nin kurulmasının azmi ve şevki bütün yurt evlatlarının gönüllerini doldurdu. Dış ülkelerde itibarımız arttı. Böylesine güçlendiğimiz bir anda, bizlere hükümet olarak düşen vazife, Kıbrıs'ta kazanılmış büyük, parlak askeri zaferleri, memleketimizdeki iktisadi zaferlerle tamamlamak idi. Mehmetçiği Kıbrıs'ta sipere koyduktan sonra bunun arkasından 40 milyon memleket evladı nasıl yekvücut*

bir halde bulunmak mecburiyetinde idiysek Hükümet olarak da o Mehmetçiği sipere koyan Hükümet olarak da onun arkasında çelik gibi durmamız lazım gelirdi. İşte tam böylesine bir anda, maalesef ortağımız bilindiği gibi tek taraflı olarak ve bizim kanaatimize göre partizan ve hissî sebeplerle koalisyonu bozmaya karar vermiştir ve ilerisini hesaplamadan koalisyonun bozulması faaliyetine geçmiştir (M.M., 1974, B. 10, s. 178).

İşte kanaatimizce Türkiye'nin bugün asıl meselesi, bu tutum ve zihniyetten geçme meselesidir. Partiler olarak, mutlaka uzlaşmaya müsait tavır takınmak mecburiyetindeyiz. Bu sebepten dolayıdır ki bizim kanaatimizce bugün memleketin karşılaştığı zorluk ne milletimizdedir ne Seçim Kanunundadır ne Parlamentodadır ne partilerin mensuplarındadır. Sadece partilerin yöneticilerinin bugünün Türkiye'sinin gereklerine uygun hareket etmemelerindedir. Asıl sebebi yanlış yerde aramayalım. Hadise budur (M.M., 1974, B. 10, s. 181).

Zengin'e (1992, s. 26) göre 1968'de başlayan öğrenci hareketleri Türkiye'de 1970'lerin siyasi bir gerilim ve ideolojik bloklaşmalarla başlamasına sebep olmuştur. Bu sorun hem toplumsal hem de siyasal alana ciddi bir şekilde nüfuz etmiş ve sadece kaba bir sağ-sol bölünmesine değil, radikal ve şiddet içerikli grupları da ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla siyasal uzlaşı kültürünün oturması zorlaşmış ve belirli niteliklerde partilerin birbirlerine yanaşması bir zaaf olarak telakki edilmiştir. Aslında bu ortamda CHP-MSP arasında gelişen koalisyon, Türkiye'nin içinde bulunmuş olduğu ideolojik krizi kırıcı bir misyon yüklenmiştir ancak koalisyon ideolojilerden ve klişelerden arındırılmış sosyal ve siyasal bir zemin bulamadığı için çabuk çözülmüştür. CHP-MSP koalisyonu bir bütün olarak ele alındığında ise uzlaşının iki ahlaki kritiğine göre kuruluşunda "derin uzlaşı" özelliklerinin ön plana çıktığı gözlemlenirken yıkılma gerekçeleri göz önüne alındığında "sığ uzlaşı" niteliklerinin daha ziyade belirdiği incelenmiştir.

4.2.2. I. Milliyetçi Cephe Koalisyonu

CHP-MSP koalisyonunun bozulmasından sonra CHP'nin erken seçim stratejisine diğer partilerden yeterince karşılık gelmeyince hükümet kurma çalışmalarını Cumhurbaşkanı Korutürk yeniden başlatmıştır. Ancak bu ikinci tur hükümet kurma sürecinde CHP erken seçimde ısrar edip netice de alamayınca hem toplum hem de diğer partiler nazarında prestij kaybetmiştir. AP ise muhalefette kalma tavrı dolayısıyla ilk etapta koalisyon kurabilmek için yeterli çoğunluğu sağlayabilecek bir desteği bulamamıştır. Böylece iki kutuplu olarak beliren Meclis aritmetiğinde her iki partinin de koalisyon kurmada uzlaşıdan uzak pasif tutumu Türkiye siyaset tarihinin en uzun hükümet kurma krizlerinden birinin bu dönemde yaşanmasına sebep olmuştur (Karpat, 2019, s. 207-208).

Süreçte MSP'nin anahtar rolü (Bağce, 2019, s. 271) CHP koalisyonundan sonra doğal olarak sağ partilere yönelmiştir. AP, mevcut siyasal konjonktürde her ne kadar kendisine muhalefet görevi biçse de gelinen noktada bir sağ koalisyonu oluşturmasının kaçınılmazlığını fark etmiştir (M.M., 1974, B. 10, s. 184). Çünkü CHP, koalisyonu bozduktan sonra MSP'yi ve erken seçim tazyiki ile diğer sağ partileri yayına alabilme ihtimalini zayıflatmıştır. Dolayısıyla yeni kombinasyonda AP eğer daha fazla inisiyatif almazsa hükümet krizinden kendisinin sorumlu tutulacağı ve bunun sonucu olarak oy kaybedeceği endişeleriyle koalisyon kurmanın adımlarını atmaya başlamıştır (Sarıbay, 2005, s. 586). Ancak Demirel'in başbakanlığı sırasında 12 Mart 1971 Muhtırası'na maruz kalması özellikle bu tarz kritik durumlarda geri durmasına sebep olduğu yorumlarını beraberinde getirmiştir (Emre, 2015, c. 3, s. 18). MSP ise politik zeminde pozisyonunu koruyarak yeni kurulacak hükümette uzlaşı yolunu açık tutmuştur. Bu minvalde MSP'yi uzlaşma masasında güçlü kılan önemli bir unsur lokomotif parti olmamasına rağmen MSP'siz hükümetin kurulmasının zorluğu ve temsil oranı sebebiyle CHP ve AP'nin tersine olası seçim sürecine girildiğinde hükümet kurma krizlerinden sorumlu olmayacağı yaklaşımıdır. Bu da MSP'nin koalisyon görüşmelerinde oy oranının üzerinde pazarlık gücüne sahip olduğunu göstermektedir (M.M., 1974, B. 10, s. 179-180).

AP ve MSP koalisyon görüşmelerinin ilki Demirel ve Erbakan'ın isteği üzerine Recai Kutan'ın evinde gerçekleşmiştir. Hükümet kurulmasındaki alternatifsizlik her iki partinin uzlaşma konusunda prensipte yapıcı roller üstlenmesini sağlamıştır. Bunun etkisiyle hükümet kurulması için ilk görüşmede her iki tarafta prensipte anlaşmaya varmışlardır. Erbakan, Demirel ile görüşmesinden sonra koalisyon görüşmelerini güçlendirmek adına MHP Genel Başkanı Alparslan Türkeş'i özel bürosunda ve daha sonra da Güven Partisi Genel Başkanı Turhan Feyzioğlu'nu ziyaret ederek resmi müzakere süreçlerinin ön koşullarını hazırlamak için çalışmalar başlatmıştır. MSP kanadının koalisyon protokolünde yer almasını istediği ekonomi modeli ve ağır sanayi hamlesi, Batı ile ilişkiler ve ortak pazar, manevi kalkınma hamlesi, İslam ülkeleri ile yakınlaşma gibi konular CHP-MSP koalisyonuna benzer niteliklerle gelişmiş ve taraflarca kabul edilmiştir.[49]

AP Genel Başkanı Demirel, MSP, MHP ve CGP ile koalisyon görüşmelerini 12-13 Aralık 1974'te Erbakan, Türkeş ve Feyzioğlu ile bir araya gelerek gerçekleştirmiştir. Koalisyon görüşme süreçlerinin uzaması sebebiyle partiler arası ilk uzlaşı Meclis'teki bazı konular

[49] Yusuf Yalanız (Mehmet Recai Kutan ile Görüşme, 7 Ocak 2015).

üzerine birlikte hareket etmek üzerine olmuştur. Bu sebeple her ne kadar koalisyon henüz kurulamamış olsa da Milliyetçi Cephe Hareketi, Erbakan'ın deyimiyle "Milli Cephe" partileri koalisyon öncesi uzlaşma zemini yakalamıştır ("Dört sağ parti", 1974). Bu cephe koalisyonunun dışında kalan ve sağ seçmene hitap eden Demokratik Parti ise Ferruh Bozbeyli başkanlığında Milliyetçi Cephe Hareketi'ne en sert muhalefet yapan partilerden biri olmuştur. Eleştirilerinin başında bütün sağ partilerin bu cephede birleştiği algısı ve "milliyetçi" kelimesinin bu partilerce araçsallaştırıldığı ve tekelleştirildiği iddiasıyla kullanılması gelmektedir (Coşkun, 2017, s. 178). Dolayısıyla olası Milliyetçi Cephe koalisyonunun en önemli sorunu AP ve MSP dışındaki partilerin milletvekili sayılarındaki düşüklük sebebiyle güvenoyu almak olmuştur ("Bozbeyli: Demirel hükûmeti, ülkeyi geriye götürür", 1974).

MSP Genel Başkanı Necmettin Erbakan, Meclis Genel Kurulunda yapmış olduğu konuşmasında hem cephe hükümetinin gerekliliğini savunmuş hem de sistemin demokratik teamüllerinin uzlaşı üzerine oluştuğuna vurgu yaparak koalisyonun zaruretine dikkat çekmiştir:

> *Milli Cephe liderleri ilk defa 9 Aralık günü toplandılar. Bugüne kadar, iki aydan beri iş birliği yapılmaktadır. Bu beraberlikten önemli faydalar doğmuştur. Meclisin çalıştırılması, Devletin işler halde tutulması, vekil imamlar, Devlet Sanayi Bankası, TRT Kanunu gibi önemli kanunların Millet Meclisinden geçirilmesi ve Bütçe Komisyonunun kurulması ve bütçenin müzakere edilmesi Milli Cephe beraberliğinin gayreti ile tahakkuk etmiş mühim memleket hizmetleridir. Bizim kanaatimize göre, bugünkü şartlar altında yeni hükümeti kurmak için tek çözüm Millî Cephe çözümüdür (M.M., 1975, B. 50, s. 550).*
>
> *Memleketimizde iç barış, devlet-millet kaynaşması ve iç huzuru temin etmek bakımından atılması lazım geldiğine inandığımız ikinci bir faydalı adım da Seçim Kanundaki aksaklıkları giderecek ve memleketimize siyasi istikrar getirecek değişikliğin yapılmasıdır. İç barışın sağlanması ve devlet-millet kaynaşmasının sağlanmasında, Seçim Kanunundaki aksaklıkların giderilmesinde büyük faydalar vardır. Seçim Kanununda yapılacak değişiklik hem aksaklıkları gidermeli hem de istikrar getirici mahiyette olmalıdır. Milli Cephe partileri liderleri bilindiği gibi bu yoldaki çalışmalarını ana hatları itibariyle tamamlamışlardır. Seçim Kanununda yapılacak değişikliğin metni hazırlanmaktadır. Teklifin önümüzdeki günlerde Yüce Meclise sunulacağını ümit ediyoruz. Seçim hususunda bir noktanın aydınlanmasında, fayda olduğu kanaatindeyiz. Halen Anayasa Komisyonunda bulunan teklifin, Seçim Kanununda gereken değişiklik yapılmadan bir karara bağlanmasında fayda görmüyoruz. Kaldı ki, bu hususta partiler olarak hep beraber bir yol seçmeğe mecburuz. O da şudur; mütekâmil bir sistem olan nispi temsil sisteminin tabii neticesi olarak koalisyonların kuruluşu, yani partilerin bir araya gelerek beraber çalışmaları gereği doğmaktadır. Demokrasimizin bu yeni devresinde buna alışmağa, bunu başarı ile yürütmeğe gayret etmeğe mecburuz. Büyük milli menfaatlerinden dolayı 4 partinin bir araya gelerek bir milli cephe beraberliği kurmaları, demokrasimizin yeni merhalesi bakımından faydalı bir adımdır (M.M., 1975, B. 50, s. 550).*

Gelinen noktada hükümet kurma buhranının fazlasıyla uzaması ve sağ siyaset aktörlerinden AP'nin hükümet kurmamak ya da kendini ana muhalefet partisi olarak konumlandırmak adına ürettiği argümanların geçerliğini yitirmesi cephe hükümetini kurulmasını bir

zorunluluğa itmiştir. Bu minvalde Weinstock'un ileri sürdüğü uzlaşmak için ilkeli nedenlerden biri olan "epistemik neden" yapısal işleyişin sürdürülmesi adına asgari şartları sağlanmak suretiyle tercih edilmek durumunda kalınmıştır. Burada AP'yi böyle davranmaya zorlayan ana etken ise CHP'nin yapmış olduğu hamlelerden sonra AP'nin pasif algılanması ve hükümet kurma krizinden AP'nin sorumlu olacağı ve bu sebeple oylarında bir düşünün yaşanması durumudur.

Türkiye siyaset tarihinde seçim sistemi özellikle Meclis'te tek başına çoğunluğa sahip partiler tarafından kendi partilerine avantaj sağlayacak şekilde defalarca değişikliğe uğratılmıştır. Seçim sistemlerinde yapılan bu değişiklikler hemen her dönem diğer siyasi partiler tarafından bir tehdit unsuru olarak görülmüş ve kutuplaştırmayı artırıcı bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir.

Diğer yandan Cumhuriyet'in ilk dönemlerinden itibaren parlamenter sistem, demokrasi ve milli bünyeye uygunluk sebepleriyle bir siyasal kültür unsuru olarak benimsenmiştir. Bu minvalde çok partili hayata geçiş gerçekleşmiş ve yeni partilerin temsilleri sağlanmıştır. Ancak zamana bağlı olarak parlamenter sistemde yapılan yapısal değişiklikler, partilerin oy ve milletvekili dağılımları, ideolojik kutuplaşmalar gibi Türkiye siyasetine özgü durumlar birtakım kronik sorunlar açığa çıkarmıştır. Bunu aşmak için yine yapısal değişikliklere ve yeni siyasal kültür argümanlarına başvurulurken hükümet sistemi değişikliği gibi köklü müdahaleler de tartışılagelmiştir. Özellikle parlamenter sistemden başkanlık sistemine geçiş mülahazaları 1970'lerde hükmet kurma buhranlarının yaşandığı bir dönemde siyasi istikrarın sağlanabilmesi ve mevcut sistemsel tıkanıkların aşılabilmesi gerekçeleriyle alternatif hükümet sistemi önerisi olarak ilk kez MSP döneminde Erbakan tarafından gündeme getirmiştir.

> *Siyasî istikrarı temin için şu adımların atılmamasında Milli Selâmet Partisi olarak fayda görüyoruz: Milli Cephe Hükümeti bir an evvel kurulmalı; Seçim Kanunundaki haksızlıklar süratle giderilmeli, faydalı hizmetlere bir an evvel başlanmalıdır. Bugünkü hükümet buhranlarını kökünden ortadan kaldırmak için, bundan sonraki Cumhurbaşkanı seçimi tek dereceli olarak, doğrudan doğruya millet tarafından yapılmalıdır. Başkanlık sistemine geçilmelidir. Hükümet, Başkan tarafından kurulacağı için, Başkanlık sisteminde, bugünkü hükümet buhranları temelinden ortadan kalkmış olacaktır. Türkiye'nin bugünkü şartlarında Başkan, Fransa'da olduğu gibi iki kademede seçilmelidir. Birinci seçimde Başkan adayları seçilmeli, ikinci seçimde ise Başkanın kendisi seçilmelidir ve bu ara yerde veya bundan önce partilerin aralarında anlaşma yapmalarına imkân hazırlanmalıdır. Bundan başka, önemli meselelerde millete referandum hakkı verilmelidir. Bu değişiklikler yapıldığı zaman bir yandan istikrar gelecektir, bir yandan devlet-millet kaynaşması sağlanacaktır (M.M., 1975, B. 40, s. 71).*

Cumhurbaşkanı Korutürk, yeni hükümet buhranını çözebilmek amacıyla daha önce yapmış olduğu benzer bir hamleyi Mahmut Sadi Irmak'a partiler üstü hükümet kurma görevi vererek denemiştir. Her ne kadar partiler hükmet kurulması noktasında bir uzlaşı sağlayamasalar da partiler üstü hükümetin kurulmasına birlikte karşı çıkmışlar ve baskın bir oranla güvenoyu vermemişlerdir (Ahmad, 2015, s. 340-341). Bu süreçte Milliyetçi Cephe partileri belirli aralıklarla toplantılar yapmış ve yeni hükümetin mahiyetine ilişkin beyanat vermişlerdir. Yapılan görüşmeler 7 Ocak 1975'te nihayetine ulaşmış, güvenoyu için bağımsızların da desteğiyle yeterli çoğunluğun sağlanabileceği ifade edilmiş ve "Milliyetçi Cephe Hareketi" yeni hükümeti kurmak için Cumhurbaşkanı Korutürk'ten ortak bildiri ile yetki istemiştir. Görüşmelerdeki en çarpıcı gündem maddesi ise mevcut siyasi bunalımları aşmak ve siyasal istikrarı sağlamak için hükümet sistemi değişikliği yerine, "seçim ittifakı" kanunun çıkarılmasına ilişkin uzlaşı sağlanması olmuştur ("Milliyetçi Cephe, hükümeti kurmak istediğini açıkladı", 1975).

Korutürk, 17 Mart 1975'te Ecevit ve Demirel ile, 18 Mart 1975'te de Erbakan ve Bozbeyli ile hükümetin kurulmasına yönelik görüşmeler gerçekleştirmiş ve gelişmeler çerçevesinde 19 Mart 1975'te hükmet kurma görevini Demirel'e vermiştir ("Görev Demirel'de", 1975). Bu durumda Milliyetçi Cephe partileri önceki toplantılarında aldıkları kararları merkeze alarak 23 Mart 1975'te karma komisyon oluşturarak koalisyon protokolü çalışmalarına başlamışlardır. MSP kanadını temsilen teknik çalışmalara Oğuzhan Asiltürk ve Korkut Özal katılmışlardır ("Koalisyon protokolü için çalışma başladı", 1975). 31 Mart 1974'te ise koalisyon protokolü kamuoyuna açıklanmış ve bakanlar kurulu listesi Cumhurbaşkanı Korutürk'e sunulmuştur.[50] Bu minvalde koalisyon protokolü, oluşturulan koalisyonun ruhuna uygun bir şekilde her partinin siyasal paradigmasına uygun kavramlarla donatılmış ve dönemin siyasal sorunlarının çözümlerine bu doğrultuda kolektif uzlaşı maddeleri eklenmiştir:

> *Memleketimizin içinde bulunduğu ve gitgide ağırlaşan iç ve dış şartları göz önünde tutan Adalet Partisi, Milli Selamet Partisi, Cumhuriyetçi Güven Partisi ve Milliyetçi Hareket Partisi, aşağıdaki temel hedefler ve görüşler etrafında bir Koalisyon Hükümeti kurarak beraberce çalışmağa karar vermişlerdir:*
>
> *Türk Milletinin bütün fertlerini, kaderde, kıvançta ve tasada ortak, bölünmez bir bütün halinde milli şuur ve ülküler etrafında toplayan; aziz ve büyük milletimizin, dünya milletler camiasının şerefli bir üyesi olarak, milli birlik ruhu içinde daima yüceltilmesini amaç bilen Türk milliyetçiliği ilham kaynağımızdır.*

[50] Yusuf Yalanız (Oğuzhan Asiltürk ile Mülakat, 31 Mart 2021).

Milli ve manevi değerlere bağlı ve saygılıyız. Milletimizin birliğini ve devletimizin bütünlüğünü iç kavgalarla yok etmek isteyen her türlü yıkıcı faaliyetin karşısındayız.

Hür demokratik rejimi, insan haysiyetine uygun yegane idare şekli sayıyoruz.

Atatürk'ün önderliğinde büyük milletimizin kurduğu Türkiye Cumhuriyetini, Anayasamızdaki temel nitelikleriyle ayakta tutup güçlendirmek emelindeyiz.

Ülkemizi iç ve dış tehlikelere karşı koruyacak tedbirleri almağı, Türk Milletini dünya milletleri arasında layık olduğu şerefli ve güçlü bir noktaya en kısa zamanda çıkarmağı, içte huzur ve refahı sağlamağı birinci görev saymaktayız. Türkiye'nin en kısa zamanda gelişmiş ve sanayileşmiş bir ülke haline getirilmesi, temel hedefimizdir. Hür ve demokratik rejim içinde, Türkiye'nin manen ve maddeten kalkınmasına bütün milletin, heyecanını duyarak ve inanarak, katılmasının temini esastır.

Kurulacak hükümet, milliyetçi; hızlı kalkınmayı, sosyal adalet ve sosyal güvenliği sağlayıcı; iç barış, huzur ve güveni kısa zamanda tesis etmeyi hedef bilen ve milli savunma gücümüzü hızla geliştirmeye kararlı bir politikayı esas alacaktır.

Siyasi istikrarın sağlanmasına ve vatandaşların acil meselelerinin çözülmesine öncelik verilecektir…

Komünizme, her çeşit anarşiye, anayasa ve kanun dışı eylemlere, milli bütünlüğü zedeleyici, milleti ve ülkeyi bölücü, cumhuriyeti tahrip edici faaliyetlere karşı, devletin, anayasa düzeni içinde kendisini savunmasını ve bu çeşit tehlike ve faaliyetlerle etkili şekilde mücadele edilmesini kesin bir zorunluluk ayıyoruz (TBMM Kütüphanesi, Kayıt No. 165026, s. 3-5).

Milliyetçi Cephe koalisyonunun en kritik evresi güvenoyu görüşmeleri olmuştur. Diğer yandan ülkede tırmanan terör hadiseleri ve iç karışıklıklar toplum ve siyaset arasındaki dengelerin hassaslaşmasına sebep olmuştur. Meclis'teki partiler sağ ve sol ideolojilerin uç fraksiyonu olarak radikalize edilmiş şiddet içerikli örgütlerin eylemlerinden birbirlerini suçlar hale gelmişlerdir. Hükümet kurma krizleri toplumsal gerilimi artırmış, hükümetsizlik iç barışın sağlanmasında atılabilecek politikaları ötelemiş ve bu da şiddet olaylarını tetikleyen bir unsur olarak yorumlanmıştır (Coşkun, 2017, s. 176).

Güven oylamasına etki eden önemli bir gelişme de Celal Bayar'ın siyasete tekrar girmesi ve Demokratik Parti milletvekillerini etkilemesi olmuştur. Süreçte Demokratik Partili dokuz milletvekili partilerinden istifa etmiş ve Milliyetçi Cephe koalisyonunu destekleyeceklerini açıklamışlardır (Ahmad, 2015, s. 344). Güvenoyunun sağlanabilmesi için Meclis İçtüzük maddesine göre oylamaya katılan milletvekillerinin yarısından bir fazlasının oyunun "beyaz oy" olması gerekmektedir. Oylama sonucuna göre ise hükümet, oylamaya katılan 442 milletvekilinden tam da alması gereken 222 oy sayısına ulaşmış ve Meclis'ten güvenoyu alarak hükümet çalışmalarına başlanmıştır (M.M., 1975, B. 65, s. 457).

Tablo 16.

39. T.C. Hükümeti Bakanlar Kurulu Listesi

Adı Soyadı	Bakanlar Kurulu Görevi	TBMM Milletvekili
Süleyman Demirel	Başbakan	AP Isparta Milletvekili
Necmettin Erbakan	Başbakan Yardımcısı, Devlet Bakanı	MSP Konya Milletvekili
Turhan Feyzioğlu	Başbakan Yardımcısı, Devlet Bakanı	CGP Kayseri Milletvekili
Alparslan Türkeş	Başbakan Yardımcısı, Devlet Bakanı	MHP Adana Milletvekili
Seyfi Öztürk	Devlet Bakanı	AP Eskişehir Milletvekili
Hasan Aksay	Devlet Bakanı	MSP İstanbul Milletvekili
Mustafa Kemal Erkovan	Devlet Bakanı	MHP Ankara Milletvekili
Gıyasettin Karaca	Devlet Bakanı	AP Erzurum Milletvekili
İsmail Müftüoğlu	Adalet Bakanı	MSP Sakarya Milletvekili
Ferid Melen	Millî Savunma Bakanı	Cumhuriyet S. Van Üyesi
Oğuzhan Asiltürk	İçişleri Bakanı	MSP Ankara Milletvekili
İhsan Sabri Çağlayangil	Dışişleri Bakanı	Cumhuriyet S. Bursa Üyesi
Yılmaz Ergenekon	Maliye Bakanı	AP İzmir Milletvekili
Ali Naili Erdem	Millî Eğitim Bakanı	AP İzmir Milletvekili
Fehim Adak	Bayındırlık Bakanı	MSP Mardin Milletvekili
Halil Başol	Ticaret Bakanı	AP Tekirdağ Milletvekili
Kemal Demir	Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı	CGP Bolu Milletvekili
Orhan Öztrak	Gümrük ve Tekel Bakanı	CGP Genel Başkan Yrd.
Korkut Özal	Gıda - Tarım ve Hayvancılık Bakanı	MSP Erzurum Milletvekili
Nahit Menteşe	Ulaştırma Bakanı	AP Aydın Milletvekili
Ahmet Tevfik Paksu	Çalışma Bakanı	MSP K. Maraş Milletvekili
Abdülkerim Doğru	Sanayi ve Teknoloji Bakanı	MSP Kars Milletvekili
Mehmet Selâhattin Kılıç	Enerji ve Tabiî Kaynaklar Bakanı	AP Adana Milletvekili
Lûtfi Tokoğlu	Turizm ve Tanıtma Bakanı	Cumhuriyet S. Kocaeli Üyesi
Nurettin Ok	İmar ve İskân Bakanı	AP Çankırı Milletvekili
Vefa Poyraz	Köy işleri Bakanı	Cumhuriyet S. İstanbul Üyesi
Turhan Kapanlı	Orman Bakanı	Cumhuriyet S. Ankara Üyesi
Ali Şevki Erek	Gençlik ve Spor Bakanı	AP Tokat Milletvekili
Rıfkı Danışman	Kültür Bakanı	AP Erzurum Milletvekili
Ahmet Mahir Ablum	Sosyal Güvenlik Bakanı	AP Kütahya Milletvekili

Not: Millet Meclisi Tutanak Dergisi (Nisan 1975). Dönem 4, Birleşim 58, Cilt 11, s. 256-257. https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM__/d04/c011/mm__04011058.pdf kaynağından uyarlanmıştır.

İlgili durumlar göz önüne alındığında koalisyon oluşum biçimine göre hükümetin ağırlıklı olarak güvenoyu için geçerli olan milletvekili sayısının sınırda olması nedeniyle "asgari büyüklük" ve siyasal düşünce bakımından yakın halkadaki partilerin tercih edilmesi dolayısıyla da "çoğunluk bağlantılı" özellikleri taşıdığı şeklinde değerlendirilmiştir. Diğer yandan koalisyondaki parti sayısının artması ve beraberinde gelen siyasal düşüncelerdeki farklılıklar uzlaşıda pazarlık süreçlerinin uzamasına sebep olmuştur.

IV. Demirel Hükümeti zor bir kuruluş evresinin yanında, dönem olarak ortakları arasında çekişmeli bir sürece de karşılık gelmiştir. Çünkü koalisyon içindeki bir partiden ziyade, bir milletvekilinin dahi partisinden istifa etmesi açılabilecek bir güvensizlik önergesinde hükümetin düşmesine sebebiyet verebilecek hassasiyettedir. Bu minvalde özellikle koalisyon partilerinin parti içi disiplini sağlama konusunda özel bir çabaya girmeleri kaçınılmaz olmuştur. Dolayısıyla bu koalisyonda uzlaşı sadece partiler arası bir unsur olarak değil, parti içi bir dinamizm ve önemli bir unsur olarak değerlendirilmiştir. Fakat mevcut konjonktürde ülke genelinde artan anarşik durumda zor kurulan koalisyonun herhangi bir taraf ya da kişilerce bozulması ciddi bir seçmen kaybını da beraberinde getireceğinden siyasilerce riskli bir hamle olarak görülmüştür.

Diğer yandan koalisyon protokolü ve hükümet programındaki komünizmle mücadele, milliyetçiliğin temel yaklaşım görülmesi gibi unsurlar toplumda sağ-sol ayrışmasını artırmıştır. Ancak bunun yanında Türk Silahlı Kuvvetlerinin modernizasyonu ve Milli Savunma Bakanlığına verilen ödeneklerin düzenlenmesi gibi milli yönü ağır basan konularda iktidar ve muhalefet birlikte hareket etmişlerdir (Coşkun, 2017, s. 176; 188). Koalisyon ortakları arasında en fazla gerilim ise çoğunlukla AP ve MSP arasında yaşanmıştır. Hükümetin icra dönemine geçtiği süreçte Erbakan, basına vermiş olduğu demeçlerde Demirel'in hükümet kurulurken vermiş olduğu taahhütleri yerine getirmediğini ifade etmiştir.[51]

MSP, 20 Ekim 1975'te yapmış olduğu Genel İdare Kurulu toplantısı sonunda Demirel'in temel uzlaşı metni olan koalisyon protokolüne ve hükümet programına uymadığını öne sürerek hükümete verdikleri desteğin devam edebilmesi için başbakan olarak Demirel'in yapması gereken 12 maddelik bir bildiri yayınlamıştır.

> *Şimdi artık seçim devresi gelip geçmiş yeni bir çalışma dönemine girilmiştir. Millî Selâmet Partisi olarak, hükümetin daha verimli çalışması için koalisyon protokolünde ve hükümet*

[51] Yusuf Yalanız (Mehmet Recai Kutan ile Görüşme), 7 Ocak 2015.

programında mevcut olan aşağıdaki hususların bir an evvel yerine getirilmesini lüzumlu görüyoruz.

1- Maarifte, materyalist temele dayalı olarak hazırlanmış bulunan okul kitaplarının ve müfredat programlarının milli kültürümüze uymayan kısımlarının değiştirilmesi, maarifin, ahlâkî ve manevî temellere istinat ettirilmesi,

2- Kuruluş kararnamesi, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından Başbakanlığa 24.4.1975 tarihinde takdim edilmiş bulunan, Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası'nın süratle kurulması, kanunun amir bulunduğu sermayenin, bankaya tahsis edilerek bir an evvel hizmet yapar hale getirilmesi.

3- Motor sanayii, otomotiv alanında aktarma organları sanayii, takım tezgâhlan sanayii ve diğer önemli ağır sanayi yatırımlarının hızla gerçekleştirilmesi ve bu meyanda Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'nın Başbakanlığa sunduğu, 26.7.1974 tarihli ve 13/1211 sayılı müracaatıyla talep ettiği, bu yatırımları yapacak kuruluşların kararnamelerinin imzalarının tamamlanarak ve gerekli sermayenin tahsisiyle bir an önce faaliyete geçirilmesi.

4- Sanayileşmenin doğması ve hızlandırılması maksadıyla, Sanayi Bakanlığı bünyesinde, yurt sathına yaygın güçlü bir teşkilâtın kurulabilmesi için Sanayi Bakanlığı'nın Başbakanlıktan 8.4.1975 tarih ve 19/014-48 sayılı yazısıyla talep ettiği ve bugüne kadar geçen 6 aylık devre esnasında, defalarca yazı yazarak tekid ettiği kadroların derhal tahsisi ve Sanayi Bakanlığı'nın hükümet programında öngörülen şeklinde, görevlerini yapmaya başlamasının temini.

5- Sanayi Bakanlığı'na bağlı Sümerbank, MKE, Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri. SEKA. Çimento, Şeker ve Azot Sanayii gibi kuruluşların kadrolarıyla ilgili olarak nisan ayından beri talep olunan zaruri hizmet kadrolarının, bu kuruluşlara derhal tahsisi.

6- Sanayi Bakanlığı ve ona bağlı bazı kuruluşların daha verimli bir çalışma düzenine girmelerini temin etmek üzere, zaruri görülen ve kararnameleri ilgili Bakanlıkça aylarca önce sevkedilmiş olan personelin bir an önce vazifeye başlatılmalarının temini.

7- Milli harp sanayiimizin bütünleşmiş bir plân içinde genişletilmesi ve geliştirilmesi çalışmalarına hız verilmesi ve bu meyanda uçak sanayiini kurmakla görevli TUSAŞ'ın, gerekli sermaye tahsisi yapılarak bir an önce faaliyete geçirilmesi.

8- Vergiyi mali gücü olandan almaya ağırlık veren, âdil, sade ve külfetsiz bir vergi sisteminin tesisi için çalışmalara bir an evvel başlanması ve tahakkuku için gereken adımların atılması.

9- Koalisyon protokolünde yer aldığı halde, altı aydan beri ifa edilmeyen Basın-Yayın Umum Müdürlüğü'nün Başbakanlığa bağlanması ve MSP'ye ait devlet bakanlığınca tedvir olunması.

10- İlgili kazaî mercilerle, hakkında, bulunduğu görevin kanuni şartlarını taşımadığı için vazifeden alınması gerektiğine karar verilen Diyanet İşleri Başkanlığındaki fiili gayri kanunî durumun giderilmesi için, bağlı bulunduğu devlet bakanlığınca altı ay önce yapılmış olan müracaatın intacı.

11- Binaları tamamlanmış olan meslek okullarının, bu meyanda imam hatip okullarının hükümet programındaki taahhüde uygun olarak tamamının açılması.

12- Yurt dışında, Müslüman ülkelerde tahsil yapanların yurdumuzdaki muadeletlerinin tanınmasında karşılaşılan güçlüklerin kaldırılması hususundaki hükümet taahhüdünün bir an önce yerine getirilmesi ("MSP: biz, koalisyona", 1975).

MSP, 12 maddelik bildirilerinin hemen ardından AP'den istediği cevabı alamayınca Bakanlar Kurulu üyelerinin toplantıya katılmayacaklarını ve koalisyonla ilgili yeni bir yol haritası çıkaracağını ifade etmiştir. Bunun üzerine 6 Kasım 1975'te Demirel, öne sürülen maddeleri kabul ettiklerini ve bu minvalde uzlaşının sağlanarak hükümetin devam edeceğini açıklamıştır ("Demirel, MSP'nin öne sürdüğü", 1975). Ancak ilerleyen süreçlerde ne AP istenilen adımları atmış ne de MSP, 12 maddeyi gündemden düşürmüştür ("MSP, hükûmet

ortaklarından istediği", 1976). Koalisyon politikası temelli yaklaşıma göre hükümet programı göz önüne alındığında hiçbir partinin kendi rengini ağırlıklı olarak yansıtamaması sebebiyle yasama medyandan uzak kalındığı ve bakanlık çalışmalarının partiler tarafından birer koz olarak kullanılmasından kaynaklı taahhütlerin yerine getirilmesinde toleransların zorlanması "bakanlık özerklik" modelinin kullanıldığı şeklinde incelenmiştir

Emre'ye (2015, c. 3, s. 28-34) göre MSP'nin arka arkaya girdiği bu koalisyonlar arasında temel karakteri bakımından ciddi farklar olmasına rağmen MSP'nin hedeflediği icraatlar bakımından büyük oranda benzerlikler ortaya çıkmıştır. Manevi kalkınma hamlesi, ağır sanayi hamlesi, İslam ülkeleri ile yakınlık geliştirilmesi, ortak pazara olan mesafeli duruş, İslam Konferansına tam üye olunması bunlardan bazılarıdır. Diğer yandan AP ve MSP arasında yaşanan gerilimin ana sebeplerinden biri olarak CHP koalisyonunda Ecevit'in tutumunun aksine, Demirel'in diğer koalisyon ortaklarını bahane ederek koalisyon protokolü ve hükümet programının dışında kendi lehine inisiyatif alması olmuştur.

Cereyan eden önemli olaylardan biri de yapmış olduğu konuşmasından dolayı Erbakan'a açılan bir davada milletvekili dokunulmazlığının ihlal edilmemesi için Siyasi Partiler Kanunu'nda yapılacak düzeltme için hazırlanan kanun teklifinin Meclis'ten geçirilmesidir. Demirel ve Ecevit, Erbakan'ın bu teklifi karşısında kanun teklifine destek vereceklerini ifade etmişlerdir. Meclis'te kanun teklifinin oylamaya sunulacağı gün CHP grubu olumlu yönde oy kullanmış ancak koalisyon ortağı olan AP grubu oylamaya katılmamıştır. Bu olay neticesinde koalisyonda ciddi güvensizlik sorununu ortaya çıkarmıştır.

AP'nin koalisyon protokolüne uymadığı gerekçesiyle MSP'nin CHP ile yeniden koalisyon kurulabileceğine dair açıklamaları ("Kutan: MSP bazı konularda", 1976), bütçe tasarısına imza atmayacağı beyanı ("Erbakan, istekleri olmazsa bütçeyi imzalamayacak", 1976), MSP'li bakanların Bakanlar Kurulu toplantısına girmemesi ve Başbakan'dan teminat almadan hükümet çalışmalarına devam etmeyeceği bildirisi ("Ankara'da 3 saat süren hükûmet buhranı oldu", 1976), Erbakan'ın liderler toplantısına katılmaması ("CGP bakanlar kuruluna", 1977) Demirel'e yönelik bazı tehdit unsurlarından olmuştur.

I. Milliyetçi Cephe Hükümeti, 5 Haziran 1977 seçimlerine kadar sürmüştür. Seçim öncesi bütün partiler propaganda faaliyetlerine başlarken MSP'nin iç dinamiklerinde bazı hareketlilikler yaşanmıştır. 10 Kasım 1976'da Çalışma Bakanı Ahmet Tevfik Paksu ve Meclis Grup Başkanvekili Rasim Hancıoğlu Meclis görevlerinden ve MSP Genel İdare Kurulu üyeliklerinden istifa etmişlerdir ("Çalışma Bakanı MSP'li Paksu", 1976). Bu süreçte

ilk defa partide ayrılıklar yaşamış ve MSP'den ayrılan bir grup 14 Ocak 1977'de Nizam Partisini kurmuşlardır (Türkiye Büyük Millet Meclisi, t.y.). Yine 4 Mayıs 1977'de 13 kişilik parlamenter bir grup yaklaşan seçimlerde kendilerine milletvekili listelerde birinci sıralardan yer verilmediği gerekçesiyle önce milletvekilliği adaylıklarından çekilmişler, daha sonra da MSP üyeliklerinden peyderpey istifa etmişlerdir ("13 MSP milletvekili adaylıktan çekildi", 1977).

IV. Demirel Hükümeti'nin iç çekişmelerinin yanı sıra ülkede şiddet olaylarının önüne geçilememesi ve artan ölüm hadiselerinin engellenememesi, bunun yanında partilerin uzlaşmaz tavırları toplumsal tansiyonu düşürmek yerine, yükseltmiştir (Dursun, 2018, s. 434). Meclis'te seçimlerin erkene alınması için gerekli çoğunluğa sahip partiler toplumsal krizin yönetim krizi ile birleşmesinden ve bunlardan partilerin sorumlu tutulacağı kaygılarından dolayı iki yılı aşkın bir koalisyon sürecinden sonra erken seçim için uzlaşmışlardır. MSP ise bu uzlaşının dışında kalarak seçimlerin olması gereken tarihte yapılmasından yana tutum sergilemiştir (Sarıbay, 2005, s. 588).

4.2.3. II. Milliyetçi Cephe Koalisyonu

5 Haziran 1977 Genel Seçimleri'nde CHP ve AP, oy oranlarını yükseltirken iki parti arasındaki milletvekili sayı makası biraz daha kapanmıştır. CHP, tek başına iktidara gelebilmek için Meclis milletvekili sayısının %50+1'ine tekabül eden çoğunluğu 13 milletvekili ile yakalayamamıştır. Demokratik Parti seçimden çok fazla zarar görmüş, hemen hemen bütün milletvekillerini kaybetmiş ve yaşanan siyasi kriz süreçlerinin sonunda 1980 yılında kendini feshedilmiştir.

MSP ise Turgut Özal, İbrahim Ertan Yülek, Kemal Unakıtan, Zeki Sayın, Soner Aksoy, Orhan Batı, Ferdan Güney[52] gibi bürokraside ve toplum kesimlerinde popülaritesi olan bazı isimleri aday göstermiş, oy sayısını yükseltmiş ancak milletvekili sayısını yarı yarıya kaybetmiştir. MSP'nin seçimlere ilişkin en önemli itirazı ise üç milyon mükerrer oy kullanıldığına dair iddiası olmuştur. Eleştirilerinin temelinde Yüksek Seçim Kurulu ve

[52] 5 Haziran 1977 Genel Seçimleri aday listelerinin T.C. Resmî Gazetede yayınlandığı belgelerden elde edilmiş olup https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/03/20180316-28.htm adresinden 03.04.2021 tarihinde alınmıştır.

Devlet İstatistik Enstitüsünün seçmen sayılarının örtüşmemesi ve bunun MSP aleyhine kullanıldığı yer almıştır (Bağce, 2019, s. 274).

Emre'ye (2015, c. 3, s. 101-103) göre MSP'nin oy oranının düşmesinin temelinde yatan tartışmalar iki ana kategoride değerlendirilmiştir. Birinci değerlendirmeye göre MSP, CHP ile koalisyon yaptığı için oy kaybına uğramıştır. Bu durum CHP'nin siyasal düşüncesi bakımından ve bir kutuplaşma unsuru olarak muhafazakâr ve mütedeyyin çevrelerin ilk etapta reaksiyon olarak ortaya koydukları tepkidir. Ancak CHP koalisyonu ile ilk defa aynı kesimler toplumda ve siyasette bir rahatlama yaşamışlardır. MSP, koalisyon ortağı olmasına rağmen koalisyon protokolüne, hükümet programına ve hükümetin ana icraatlarına rengini verebilmiştir. Bu da siyasette kutuplaşmadan doğan gerginliğin azalmasının ve kutup siyasetinden uzak siyasal uzlaşı niteliklerinin konuşulmasının önünü açmıştır. Dolayısıyla CHP ile ortaklığın oy kaybına sebep olduğu düşüncesi pratikten uzak, spekülatif bir ifadedir.

İkincisi görüşe göre ise MSP, AP ile sağ bir koalisyonda yer aldığı için istediği oy artışını yapamamış, AP'nin sağ siyasetindeki güçlü pozisyonu seçmenin MSP'yi ayırt edebilirliğini düşürmüş ve AP'nin oy artışı dikkate alındığında MSP geçen seçimde AP'den çektiği seçmen kazanımlarını zaafa uğratmıştır. Bu anlayışa göre eğer CHP-MSP koalisyonu uzun süre devam edebilseydi AP'nin siyasetteki pozisyonu değişecek ve oyları MSP'ye doğru kayacaktır. Ancak siyasal konjonktür ve siyasal kültür nitelikleri AP'nin lehine işlemiş ve MSP'nin siyasal düzlemdeki seçmen ağırlık noktalarını değiştirme hamlesi her ne kadar yeni bir seçmen kitlesi ve siyasi taban oluşturmuş olsa da tam anlamıyla başarılı olamamıştır.

Diğer taraftan I. Milliyetçi Cephe Hükümeti'nde MSP'nin hükümetin içinde himayeci yaklaşımı kabul etmeyerek AP'yi icracı politikalarda zorlayıcı adımlar atması sağ seçmen yaklaşımına göre koalisyonun sarahatini bozmuş ve MSP'ye yönelen kitlelerin geri dönüşünü sağlamıştır. Bir başka ilave görüşe göre de MSP, bu dikotimin dışında kalarak sağ veya sol herhangi koalisyonda yer alması her hâlükârda siyasal bir sorun ortaya çıkarmaktadır. Bunun için koalisyona veya herhangi bir ittifaka dahil olmadan müstakil bir muhalefet partisi olarak hareket etmesinin gerekliliği varsayılmıştır. Ancak bu görüş, ülkenin içinde bulunduğu krizler ve MSP'nin anahtar bir rol üstlenmesi sebepleriyle geçerli bir ihtimal olarak değerlendirilmemiştir. Demokratik Partinin benzer bir siyaset tarzı ortaya koyması neticesinde ciddi oy kaybı yaşaması ve sağ siyasetteki pozisyonunu giderek kaybederek kapanması bunun önemli bir örneği olarak incelenmiştir.

Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk 14 Haziran 1977'de hükümet kurma görevini en yüksek oyu alan ve en fazla milletvekili çıkaran CHP Genel Başkanı Bülent Ecevit'e vermiştir. Önceki dönemden farklı bir tabloda seyretmeyen siyasi atmosferde Ecevit, *"AP ve MHP'nin içinde olmayan her türlü koalisyona açığız."* beyanında bulunurken aslında iki alternatif arasına sıkışmıştır. Birincisi, 13 milletvekilinin kendisini desteklemesiyle bir azınlık hükümeti denemesi, ikincisi de MSP koalisyondur (Arslan, 2012, c. 1, s. 3). Ecevit, 17 Haziran 1977'de Genel Başkan Necmettin Erbakan ve Süleyman Arif Emre ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. CHP kanadı öncelikle azınlık hükümeti için destek ve Meclis içinde iş birliği teklif etmiş fakat MSP bunu "*azınlığın çoğunluğa tahakkümü*" şeklinde yorumlayarak uygun bulmamıştır. Ecevit, daha sonra koalisyon için atılabilecek adımları ileri sürmüş ancak bundan da olumlu bir dönüt alamamıştır ("Erbakan, Ecevit'in önerilerini reddetti", 1977).

CHP, koalisyon kurulması hususunda MSP ile de uzlaşamayınca Türkiye siyaset tarihinin ilk azınlık hükümeti denemesini gerçekleştirmiştir. Meclis'teki diğer partilerden AP, MSP ve MHP; Ecevit'in azınlık hükümeti formülüne Cumhurbaşkanı Korutürk'e birer mektup yazarak karşı çıkmışlardır. Süreçte yeterli çoğunluğu sağlayamadan kurulan bu hükümet, gerekli olan 13 milletvekilini toparlayamamış (Türe, 2001, s. 78) ve 3 Temmuz 1977'de II. Ecevit Hükümeti Meclis'ten güvenoyu alamayarak bir aylık ömür ile düşmüştür (Dursun, 2018, s. 436). Şeklen yeterli çoğunluğu sağlayamamış bir hükümetin Cumhurbaşkanı Korutürk tarafından onaylanması ise dönemin diğer polemikli konularından biri olmuştur. Demirel, bu durumu kendi lehine çevirmek için sağ partilere Ecevit'e karşı yeni bir cephe hükümeti kurmak için çağrıda bulunmuştur. MSP her ne kadar azınlık hükümetinin karşısında olsa da bunun AP tarafından bir sağ bloğu olarak ifade edilmesini eleştirmiştir (Sarıbay, 2005, s. 589).

Daha sonra Cumhurbaşkanı Korutürk, hükümet kurma görevini 4 Temmuz 1977'de Meclis'te ikinci parti olan AP'ye vermiştir. Akabinde AP, kamuoyunda gündeme getirdiği cephe koalisyonu için görüşmelere başlamıştır ("Sıra Demirel'de", 1977). AP ve MSP arasındaki ilk görüşme Demirel ve Erbakan'ın da ortak görüşü ile Recai Kutan'ın evinde gerçekleşmiştir. Görüşmede ülkenin içinde bulunmuş olduğu buhranlardan çıkış için muhtelif politikalar değerlendirilirken hangi partiye hangi bakanlığın verileceği önemli bir pazarlık konusu olmuştur. Erbakan, önceki hükümete ilaveten Dışişleri Bakanlığının da MSP'de olması için teklifte bulunmuştur. Ancak Demirel, bu konuda ısrarcı olunduğu

takdirde koalisyonu oluşturmayacağını ileri sürerek Dışişleri Bakanlığının AP'de kalmasını sağlamıştır. AP'de İçişleri Bakanlığının kendinde kalması için ısrarlı bir görüş beyan etmiş ancak buna da MSP kanadı sağ-sol çatışmasından doğan anarşik olayların dindirilmesinde bitaflığın teminine halel gelebileceği görüşüyle razı olmamıştır (Emre, 2015, c. 3, s. 108-109).

İkinci görüşme yine Kutan'ın evinde MHP Genel Başkanı Alparslan Türkeş'in de katılımlarıyla gerçekleşmiş ve bakanlıkların dağılımı konusunda partiler arası uzlaşı sağlanarak genel bir mutabakata varılmıştır.[53] Resmi görüşmeler kapsamında 7 Temmuz 1977'de yapılan diğer bir toplantıda Erbakan, koalisyon hükümetine dâhil olmalarının yanında, AP tarafından oluşturulabilecek hükümete dışarıdan destek verebilecekleri ihtimalini de dile getirmiştir. Ancak görüşmede Demirel, MSP'nin koalisyonda olmasının daha uygun olacağını ileri sürmüştür ("Erbakan ve Türkeş, Demirel'e ilke olarak "evet" dediler", 1977).

Uzlaşı maddelerinin değerlendirilmesi hususunda muhtelif zamanlarda kurulan teknik heyetlerde ise AP'den Sabit Osman Avcı, Necmettin Cevheri, Nahit Menteşe, Seyfi Öztürk, Mehmet Saadettin Bilgiç ve Cihat Bilgehan, MSP'den Oğuzhan Asiltürk, Süleyman Arif Emre, Mehmet Recai Kutan ve Şener Battal, MHP'den Agâh Oktay Güner, Osman Albayrak, Sadi Somuncuoğlu ve Faruk Demir Tolan yer almışlardır ("AP, MSP, MHP temsilcileri dün 2 kez toplandı", 1977).

Görüşmeler sonunda AP, MSP ve MHP geniş tabanlı bir uzlaşı metni ortaya koyarak (Arslan, 2012, c. 1, s. 3-4) ilk etapta "özel protokol" ya da "hükümet içtüzüğü" tanımlamalarıyla kamuoyuna açıklanmayan ama koalisyonun işlerliğinin nasıl olacağına dair bir çalışma yapmışlardır. İkincisi ise 12 Temmuz 1977'de AP, MSP ve MHP arasında imzalanan ve kamuoyuna deklare edilen "koalisyon protokolü" olmuştur ("Protokolde anlaştılar, sıra bakanlıklarda", 1977). Demirel'in protokolün uzlaşma zemininde kullandığı taktiklerin başında ise partilerin koparmak istedikleri tavizler karşısında diğer koalisyon ortağını öne sürerek manipüle etmeye çalışması olmuştur (Aydın & Taşkın, 2018, s. 284).

Açıklanan protokolde öncelikle Cumhurbaşkanı Korutürk'ün ve CHP Genel Başkanı Ecevit'in demokratik teamülleri zorlayarak bir hükümet teşkil etmesi açık bir şekilde tenkit edilmiştir:

[53] Yusuf Yalanız (Mehmet Recai Kutan ile Görüşme, 7 Ocak 2015).

1- Anayasa, demokratik teamüller ve partiler demokrasisinin gereği olarak, partileri temsil eden yetkili organlarının kararına rağmen, Millet Meclisinin çoğunluğunun reddedeceği önceden ve açıkça beyan edilen bir heyete icra yetkisinin verilmesi, demokrasimizi tahribe yönelen üzücü bir olaydır.

2- Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkanının teşkil ettiği heyetin bir baskın şeklinde Bakanlıklarda ve Devlet Dairelerinde tevessül ettikleri icraat ve tasarrufların meşru sayılması mümkün değildir.

3- Parlâmentodan, çoğunluğa dayalı ve güvenoyu alabilecek bir hükümetin çıkabileceği kanaatindeyiz. Ancak, bu sonucun alınması için demokratik mekanizmanın zaman kaybedilmeden işletilmesi gerektiğine dair inancımızı bir kere daha teyid ve ifade ediyoruz.

3 Temmuz 1977 günü toplanan Millet Meclisi, Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkanının kurduğu hükümete güvenoyu vermemiş ve 229 red oy'u ile güvensizliğini tescil etmiştir.

Kuruluş şekli partiler demokrasisine, Anayasaya ve demokratik kurallara aykırı olan böyle bir hükümetin meşruiyeti olmadığı gibi, güvenoyu alamayacağı önceden belli olan böyle bir heyetin hükümet etme yetkisi de yoktur. Bu vaziyet karşısında ülkemiz, bir hükümet boşluğu ile karşı karşıya kalmıştır. Millet Meclisinden güvenoyu alabilecek, Milletin ekseriyetini temsil eden ve demokratik kurallara uygun şekilde kurulmuş bir hükümetin bu boşluğu doldurması, âcil bir ihtiyaç haline gelmiştir (TBMM Kütüphanesi, Kayıt No. 165120, s. 3-4).

Ülkenin içinde bulunmuş olduğu ekonomik, sosyal ve siyasi krizler koalisyon protokolünün bütününe yansıyacak şekilde işlenmiştir. Özellikle anarşinin son bulmasına yönelik devlet gücünün kullanımı konusunda ve devlet otoritesinin tesisi noktasında muhtelif tafsilatlara yer verilmiştir. İnanma hürriyeti, milli ahlakın korunması, eğitimin milliliği, maddi ve manevi kalkınma programları ve ayrıca seçimlerin sıhhati bahsi ile MSP'nin seçim sonrası iddia ettiği mükerrer oy kullanımı konuları protokolde işlenmiştir. MSP'nin katıldığı önceki koalisyonlarda hazırlanan protokollerde meslek liseleri adıyla değinilen İmam Hatip Okullarına ise açık atıfta bulunulmuştur. Protokolün öne çıkan ve özgün maddeleri ise şunlardır:

Komünizm, faşizm ve diğer materyalizme dayalı zihniyetlerle, insanca yaşama hak, hürriyet ve haysiyetiyle bağdaşmayan, bütün maddî ve manevî değerleri yok eden her türlü zulüm ve tahakküm idarelerine ve dikta heveslilerine karşıyız.

Millî, manevî ve tarihî değerlere sahip ve bunlara sadakatla bağlı olmayı en üstün değer sayıyor, bunlarla övünüyoruz (TBMM Kütüphanesi, Kayıt No. 165120, s. 4)…

İslâm Enstitüleri "Akademi" haline getirilecek, İlmî araştırma güçleri arttırılarak, adet ve öğrenci sayıları çoğaltılacaktır. Akademi mezunlarının, liselerde, felsefe, ahlâk, sosyoloji ve psikoloji öğretmeni olarak görev yapmaları sağlanacaktır (s. 9)…

Ekonomik yapımızı ve vatandaşlarımızı ezen yüksek faiz uygulamasının ortadan kaldırılmasına ağırlık verilecek, faizsiz kredi uygulaması sisteminin geliştirilmesine önem verilecektir. Köylüye, esnafa, sanayiciye ve mesken edinecek kimselere daha çok kredi sağlayacağız…

Yeni bir Pilot İl Kalkınma Planı tatbik edilerek, kalkınmamış İllerimiz, Millî Plan içinde ayrıca ele alınıp değerlendirilecektir (s. 11)…

Ev hizmetlerinde çalışanları sigorta kapsamına alacağız (s. 14)…

Yeni bir "Millî İstihdam" plânıyla, mevcut işsizliğe ve müstakbel iş ihtiyacına ciddî ve süratli çözüm bulacağız (s. 14)…

Ölçüsüz kira artışlarına ve bu yüzden dar gelirli vatandaşlarımızın sıkıntıya düşmesine sebep olan mesken ihtiyacı, "Millî Mesken Plânı" adı altında yeni bir projeyle karşılayacağız (s. 14)…

Dost ve kardeş Müslüman Ülkelerle olan münasebetlerimizi, özellikle, sanayi ve teknoloji alanında geliştirerek daha güçlü bağlantılar kuracağız (s. 16).

Koalisyon protokolünün imzalanmasından sonra koalisyon ortakları arasındaki en önemli gündem maddesi bakanlıkların dağılımı olmuştur. Uzlaşının sağlanması zaman alsa da 21 Temmuz 1977'de hükümet resmen kurulmuştur. 1 Ağustos 1977'de güvenoyu alan V. Demirel Hükümeti'nin bakanlar kurulunda MSP, 8 bakanlık almıştır (Acar, 2018, s. 484). Bu dağılımda MSP adına dikkat çeken bir durum ise ilk defa MSP'li bir cumhuriyet senatosu üyesinin bakan olarak görevlendirilmesi olmuştur.[54]

[54] Yusuf Yalanız (Mehmet Recai Kutan ile Görüşme, 2 Nisan 2021).

Tablo 17.

41. T.C. Hükümeti Bakanlar Kurulu Listesi

Süleyman Demirel	Başbakan	AP Isparta Milletvekili
Necmettin Erbakan	Başbakan Yardımcısı, Devlet Bakanı	MSP Konya Milletvekili
Alparslan Türkeş	Başbakan Yardımcısı, Devlet Bakanı	MHP Adana Milletvekili
Seyfi Öztürk	Devlet Bakanı	AP Eskişehir Milletvekili
Süleyman Arif Emre	Devlet Bakanı	MSP İstanbul Milletvekili
Sadi Somuncuoğlu	Devlet Bakanı	MHP Niğde Milletvekili
Ali Şevki Erek	Devlet Bakanı	AP Tokat Milletvekili
Necmettin Cevheri	Adalet Bakanı	AP Urfa Milletvekili
Mehmet Saadettin Bilgiç	Milli Savunma Bakanı	AP İstanbul Milletvekili
Korkut Özal	İçişleri Bakanı	MSP Erzurum Milletvekili
İhsan Sabri Çağlayangil	Dışişleri Bakanı	Cumhuriyet S. Bursa Üyesi
Cihat Bilgehan	Maliye Bakanı	AP Balıkesir Milletvekili
Nahit Menteşe	Milli Eğitim Bakanı	AP Aydın Milletvekili
Mehmet Seâahattin Kılıç	Bayındırlık Bakanı	AP Adana Milletvekili
Agâh Oktay Güner	Ticaret Bakanı	MHP Konya Milletvekili
Cengiz Gökçek	Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı	MHP G.antep Milletvekili
Gün Sazak	Gümrük ve Tekel Bakanı	MHP - Parlamento dışından
Fehim Adak	Gıda - Tarım ve Hayvancılık Bakanı	MSP Mardin Milletvekili
Yılmaz Ergenekon	Ulaştırma Bakanı	AP Bursa Milletvekili
İsmail Fehmi Cumalıoğlu	Çalışma Bakanı	MSP İstanbul Milletvekili
Oğuzhan Asiltürk	Sanayi ve Teknoloji Bakanı	MSP Ankara Milletvekili
Kâmran İnan	Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı	Cumhuriyet S. Bitlis Üyesi
İskender Cenap Ege	Turizm ve Tanıtma Bakanı	Cumhuriyet S. Aydın Ü.
Mehmet Recai Kutan	İmar ve İskân Bakanı	MSP Malatya Milletvekili
Turgut Yücel	Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanı	AP Gümüşhane Milletvekili
Sabahattin Savcı	Orman Bakanı	MSP C. S. Diyarbakır Ü.
Önol Şakar	Gençlik ve Spor Bakanı	AP Manisa Milletvekili
Avni Akyol	Kültür Bakanı	AP Bolu Milletvekili
Turhan Kapanlı	Sosyal Güvenlik Bakanı	Cumhuriyet S. Ankara Ü.

Not: Millet Meclisi Tutanak Dergisi (Temmuz 1977). Dönem 5, Birleşim 21, Cilt 1, s. 111. https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM__/d05/c001/mm__05001021.pdf kaynağından uyarlanmıştır.

Hükümetin kurulmasından sonra çözülmesi beklenen en önemli sorun, koalisyon protokolü ve hükümet programında da belirtildiği üzere ülkedeki anarşik olaylar olmuştur. Bu da temel

de içişleri bakanlığını alan MSP üzerinden cereyan etmiştir. MSP kanadı bu konuda bütün partilere ve özellikle de diğer koalisyon ortaklarına önemli görevler düştüğünü dile getirerek sorunun sadece bakanlık düzeyinde çözülemeyeceği değerlendirilmiştir (Dursun, 2018, s. 437). Demirel anarşik olayları dindirmek için sıkıyönetim uygulaması talep ederken MSP meselenin siyasi yönden çözülmesini ileri sürmüştür.

Diğer taraftan koalisyon partileri her ne kadar kendi bakanlıklarına ait çalışmaları gerçekleştirse de bakanlıkların birbiriyle bağlantılı konulardaki anlaşmazlıkları, hatta uygulamaları koalisyon içi muhtelif çatışmaların doğmasına sebep olmuştur. Koalisyon partileri zamanla karşılaşılan muhtelif sorunları kendi içlerinde halletmek yerine, kamuoyuna açarak ve birbirlerini ağır ifadelerle itham ederek dile getirmişlerdir (Heper, 2018, s. 199-201)

Koalisyonun gerginleşmesindeki önemli bazı konular ise şunlardır: MSP, dış politikayla ilgili olarak Kıbrıs'ın federe bir yapı olarak değerlendirilmesinden ziyade bağımsız bir devlet olması gerektiğini ileri sürmüş ve Ortak Pazar konusunda hükümetin duruşunu koalisyon protokolü ve hükümet programına uygun olmadığını savunmuştur. Ülkenin döviz ihtiyacını AP kanadı IMF üzerinden çözmek istekken MSP kanadı buna karşı çıkmıştır. Partilerin kadrolaşma politikaları ciddi rahatsızlık uyandırmıştır. 1978 yılı bütçesi koalisyonun kritik uzlaşmazlık sebeplerinden biri olurken 4. Beş Yıllık Kalkınma Planı hazırlıkları gecikmiş ve MSP'nin manevi kalkınmayı plana ekleme ısrarı bir kırmızı çizgi olarak belirmiştir (Sarıbay, 2005, s. 589). Bakanlık kararnamelerinin imzalanmasında karşılıklı gecikmeler ve oyalamalar yaşanmıştır (Emre, 2015, c. 3, s. 117-118). Bu minvalde koalisyonun bütünü incelendiğinde kuruluş ve işleyiş tarzının I. Milliyetçi Cephe Hükümeti ile benzer nitelikler taşıdığı şeklinde değerlendirilmiştir.

Hükümetin içinde bulunmuş olduğu krizler ve anlaşmazlıklar siyasi ve toplumsal alanda birçok gerginliklere sebep olsa da hükümetin 168 günlük görevi farklı bir nedenle sona ermiştir. Türkiye siyaset tarihinde ahlakiliği sorgulanan "Güneş Motel Olayı", bir diğer ifadesiyle "11'ler Olayı" bu dönemde cereyan etmiştir (Bağce, 2019, s. 274). CHP Genel Başkanı Bülent Ecevit, AP'li 12 milletvekiliyle Güneş Motel'de yaptığı ve basına sızan pazarlıkta AP'den ayrıldıkları takdirde kendilerine yeni kurulacak hükümette bakanlık vereceğini vaat etmiştir (Bağce, 2015, s. 46). 11 milletvekilinin istifa etmesiyle kendini gösteren hamle II. Milliyetçi Cephe Hükümeti'nin çoğunluğu yitirmesiyle sonuçlanmıştır. Dönemin siyasi partilerinin en önemli gündem maddelerinden biri bu minvalde parti içi

disiplin ve milletvekili kadrolarının yönetilmesi olmuştur. Bu durumu hem bir zafiyet hem de fırsat bilen CHP, Meclis Başkanlığına hükümetin güven oylamasına ilişkin gensoru vermiş ve böylelikle hükümet rey'en son bulmuştur (Dursun, 2018, s. 438). Bu hükümet aynı zamanda Türkiye siyaset tarihinde gensoru ile düşürülen ilk hükümet olma sıfatı almıştır (Arslan, 2012, c. 1, s. 4). V. Demirel Hükümeti'nin yıkılmasının ardından kurulan III. Ecevit Hükümeti'nde ise istifa eden bu 11 milletvekilinden 10'u verilen taahhüt gereği bakan olarak yer almıştır (Acar, 2018, s. 485).

4.2.4. Refah-Yol Koalisyonu

24 Aralık 1995 Genel Seçimleri sonucunda Refah Partisi birinci parti olarak çıkmış ve Milli Görüş partileri arasında ilk defa hükümet kurmaya en yakın parti olarak çalışmalarına başlamıştır. Ancak Meclis milletvekili aritmetiği ve partilerin aldıkları oy oranlarının birbirine yakın olması alternatif koalisyonların varlığını da ortaya koymuştur. Hatta birçok parti çoğunlukçu demokrasi üzerinden RP'siz hükümet modellerini ileri sürerek seçim öncesi ve sonrası siyasi manipülasyonlar yapmışlardır.

Seçim kampanya süreçlerinde RP hakkında diğer partilerin yapmış olduğu değerlendirmeler ise seçim sonrası için bazı öngörüler taşımıştır. ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz, "RP ile koalisyon yapmam, çünkü bir sonuç vereceğine inanmıyorum." ("Çiller'siz birleşme", 1995), Doğru Yol Partisi Genel Başkanı Tansu Çiller, "RP ile kesinlikle koalisyon olmaz." ("Tarih beni yazacak", 1995.), Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkanı Deniz Baykal, "RP'yi bugüne sağ partiler ve Ecevit getirdi, panzehiri biziz." ("Baykal: Refah'ı Ecevit büyüttü", 1995), Demokratik Sol Parti Genel Başkanı Bülent Ecevit, "Refah'ın defterini düreceğiz." ("Refah'ın defterini düreceğiz", 1995) ifadelerini kullanmışlardır. Seçimlerden sonra Meclis'e giren partilerin genel başkanları aynı kanaatleri sürdüren beyanatlar verirken Refah Partisi Genel Başkanı Necmettin Erbakan oluşan tabloda farklı siyasi uzlaşı niteliklerini; çoğulcu demokrasi, farklılıkların uyumu, hukukun üstünlüğü gibi konuları ön plana çıkararak bütün partilerle koalisyon kurabileceklerinin mesajlarını vermiştir (Bağce, 2019, s. 283-284).

> *Hükümet kurmanın bir resmi prosedürü vardır. Bu prosedür elbette hemen yarından itibaren veya öbür günden itibaren çalışmaya başlayacaktır. Böyle bir döneme girilmeden önce hükümet kurulması ihtimallerini, önünü tıkayıcı, çarpıtıcı, halkımıza karamsarlık verici aksi tutumlar, yanlış tutumlar elbette olmaması icap eder. Halkımız bunları bekler. Hemen belirtelim ki geçtiğimiz günlerde birtakım partilerin hatalı davranışları olmuştur. Ancak insanlar her zaman hata yapabilirler. Bunların hiçbirinin üzerinde duracak değiliz. Şimdi görev başlıyor. En iyi*

niyetle ülkemizin bütün hizmetlerini en başarılı şekilde yapacak olan bir hükümeti en güzel şekilde kuracağız. Kimsenin bundan zerre kadar şüphesi olmasın. Suni, lüzumsuz telaşlar sanki hükümet kurmak için bir mesele varmış gibi, sanki Türkiye'nin meselelerinin çözülmesinde bir sorun varmış gibi birtakım manasız davranışlar ülkeye fayda getirmez. Sadece bunu yapanları küçük düşürür. Bunların yersiz maksatları dolayısıyla halkın bunlara olan itibarını sarsar. Dolayısıyla geçtiğimiz 15 günde gerek medya olarak gerekse siyasi partiler olarak bu hususta yapılmış olan hataları şimdi mutlaka hep beraber düzeltmek mecburiyetindeyiz. Önümüzdeki günlerde en güzel bir şekilde ülkemizin meselelerini çözecek olan hükümet kurulacaktır. Kimsenin bundan şüphesi olmasın. Ve bu hükümet halkımızın dertlerini çözecektir. Türkiye'mizi lider bir ülke haline getirecektir. Bu sebepten dolayıdır ki şimdi işte seçimden sonra bugünden itibaren görevimiz budur (Erbakan, 1995, 22:28-25:08).

Şimdi hükümeti kurarken yapacağımız konuşmalarda elbette parti ayrımı söz konusu değildir. Partilerin seçimlerden önce yaptıkları konuşmalar söz konusu değildir. Hatta kendi programları söz konusu değildir. Söz konusu olacak olan nedir? Halkımızın dertleri. Bu dertlerin çözümü için hangi hedeflerin gerçekleştirilmesi lazım. Bunların gerçekleştirilmesi nasıl ve hangi politikalarla mümkün olur. Bu diplomatiktir. Oturulacak akıl, ilim ve fikir görüşü altında kardeşane bir şekilde bunlar görüşülecek (Erbakan, 1995, 59:00-59:45).

Erbakan'a göre sadece seçim sonuçları üzerinden koalisyon görüşmelerinin önüne geçebilecek birtakım bloklaşmalara gidilmesi ve hükümet kurma teamüllerine müdahale edici adımlar atılması siyasetin gidişatına zarar vermektedir. Refah Partisi bu doğrultuda olası kamplaşmaları RP'li bir koalisyona tevcih etmeye çalışarak alternatif dört koalisyon önerisi ileri sürmüştür. Birincisi, en yüksek oyu alan iki parti olarak RP-ANAP koalisyonu. İkincisi, en yüksek milletvekili çıkaran iki parti olarak RP-DYP koalisyonu. Üçüncüsü, sol bloğu içine alan RP-DSP-CHP koalisyonu. Dördüncüsü de sağ bloğu içine alan RP-ANAP-DYP koalisyonu (Refah Partisi, 1996a, s. 13). Erbakan'ın bu açıklamaları oluşum biçimine göre farklı türden koalisyonlara açık olduğuna ve hükümet kurma konusunda istekli olduğuna işaret etmektedir.

RP Genel Başkanı Erbakan 24 Aralık 1995 Genel Seçimleri sonrası yaptığı basın açıklamasında sert geçen seçim maratonuna rağmen partilerin, koalisyonların oluşması noktasında ılımlı olması gerektiğine vurgu yaparak partilerin uzlaşıya açık tavırlar sergilemesi gerektiğini ifade etmiştir:

Tabii koalisyon demek uzlaşma demektir. Bu uzlaşma esnasında gösterilebilecek elastikiyetler vardır, gösterilemiyecek elastikiyetler vardır. Benim inandığım gerçek odur ki, muhterem parti başkanı arkadaşlarımla konuştuğum zaman ülke meselelerini çözecek formüller üzerinde mutabık kalmamamız mümkün değildir. Mutlaka mutabık kalırız. Çünkü aklın yolu birdir. Ülke hepimizindir. Dertlerimiz de bellidir. Çözüm üzerinde mutlaka anlaşma sağlanacaktır. Biz bütün partilerle koalisyon kurabiliriz. Ülkemize en hayırlı hizmetleri yapabiliriz. Biz konuşmuyoruz, yapıyoruz. Biz 1974-78 bütün partilerle koalisyon kurduk ve hayırlı hizmetleri yaptık. Şimdi bu kadar tecrübeden sonra çok daha iyisini başaracağız (Refah Partisi, 1995a, s. 49).

Meclis'in toplanması ve milletvekili yeminlerinden sonra medya spekülasyonlarının hükümet kurma görevinin RP'ye verilmeyeceği tezinin aksine Cumhurbaşkanı Süleyman

Demirel, hükümet kurma teamüllerinde değişiklik yapmayarak seçimlerden birinci çıkan RP'ye hükümet kurma görevini tevdi etmiştir. RP Genel Başkanı Erbakan, milletvekili çoğunluk sayısına göre önce 11 Ocak 1996'da DYP Genel Başkanı Çiller'le, daha sonra 13 Ocak 1996'da ANAP Genel Başkanı Yılmaz'la, 15 Ocak 1996'da DSP Genel Başkanı Ecevit'le ve 16 Ocak 1996'da CHP Genel Başkanı Baykal'la koalisyon görüşmelerini gerçekleştirmiştir. Ancak Erbakan, bu ziyaretler zarfında herhangi bir partiden olumlu dönüt alamayınca 19 Ocak 1996'da hükümet kurma görevini Cumhurbaşkanı Demirel'e iade etmiştir. Hükümet kurma görev sırasını alan DYP ve ANAP genel başkanları koalisyon kurulmasında özellikle başbakanlık görevinin kimde olacağı konusunda uzlaşamayınca Türkiye siyaset tarihinde ilk defa "dönüşümlü başbakanlık" gündeme gelmiş fakat hükümet kurma görevinin gerek DYP'de gerekse ANAP'ta olduğu süreçlerde dönüşümlü başkanlık modeli ve sürelerinde mutabakata varılamamıştır (Kazan, 2001, c. 2, s. 52).

ANAP, koalisyon görüşmeleri çerçevesinde RP ile ilki 14 Şubat 1996'da olmak üzere arka arkaya birçok görüşme gerçekleştirmiştir. RP verdiği mesajda uzlaşıya açık olduğunu belirterek teknik bir heyetin alt görüşmeleri takip etmesini teklif etmiş ve partiler tarafından ilgili kurul, parti temsilcilerinin de belirlenmesiyle göreve başlamıştır. Teknik heyette RP'den Oğuzhan Asiltürk, Şevket Kazan, Fehim Adak, Aydın Menderes ve Ertan Yülek, ANAP'tan Mehmet Keçeciler, Ülkü Güney, Ekrem Pakdemirli, Yaşar Topçu ve Sümer Oral yer almışlardır (Kazan, 2001, c. 2, s. 59-60). Birçok kez bir araya gelen kurul bazı maddeler üzerinde uzlaşı sağlamış ancak RP'nin oy oranı müzakerelerde ANAP'ın koparmak istediği tavizleri azaltınca kurulmak istenen koalisyon sekteye uğramıştır.

Bunun üzerine DYP ile müzakere sürecini yeniden başlatan ANAP, DYP ile sıkı pazarlıklar yaparak 53. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'ni diğer adıyla Anayol koalisyonunu kurmuştur. DSP Genel Başkanı Bülent Ecevit her ne kadar ANAP-DYP koalisyonuna olumlu baktığını ve dışarıdan destek vereceğini belirtse de güven oylamasında çekimser kalarak hükümetin güvenoyu almasını riske etmiştir (Ertan, 2012, c. 1, s. 10). Yapılan güven oylamasında ise ilk etapta hükümetin yeterli çoğunluğu yakaladığı Meclis Başkanlığınca kabul edilse de RP tarafından oylama sonucunun Meclis içtüzüğüne uygun olmadığı tespit edilmiştir. Süreçte RP, Anayasa Mahkemesine matematiksel hata sebebiyle hükümetin güvenoyu alamadığına ve oylamanın geçersiz olduğuna dair bir başvuruda bulunmuştur. Anayasa Mahkemesi iddiayı değerlendirmiş ve hükümetin geçerli güvenoyunu almadığına dair iddiayı haklı bularak 5 Haziran 1996 tarihli Resmî Gazetede ilgili kararını

yayınlanmıştır. Hükümet ise 6 Haziran 1996'da zaten sorunlu geçen koalisyonda yeni bir oylamayı beklemeden Cumhurbaşkanı Demirel'e istifasını vermiştir (Bağce, 2019, s. 282).

Kısa ömürlü de olsa ANAP-DYP koalisyonu sürecinde Başbakan Mesut Yılmaz ile Başbakan Yardımcısı Tansu Çiller arasında sürekli gerginlikler oluşmuş, bakanlıklar arası kamu yönetimi krizleri ortaya çıkmış ve son olarak Meclis'te yaşanan Yüce Divan tartışmaları koalisyon uzlaşısının prosedür olarak sonunu getirmiştir (Aydın & Taşkın, 2018, s. 424). RP'nin bu süreçteki en önemli stratejisi ise Meclis soruşturmalarıyla hükümeti zayıflatmaya çalışmak olmuştur. Bu arada DYP'li Tansu Çiller ve Şinasi Altıner hakkında açılan soruşturma, Meclis'te kabul edilmiş ve DYP siyasi olarak ciddi bir tehdit altına girmiştir. Yüce Divan süreçleri Anayol koalisyonunun dağılmasından sonra da devam etmiş ancak Çiller hakkındaki soruşturma RP oyları ile kabul edilmeyince iki parti arasında bir yakınlaşma gerçekleşmiş ve RP-DYP koalisyonu oluşma ihtimali -Çiller'in ifade ettiği bütün olumsuz beyanlara rağmen- yeniden belirmiştir (Karpat, 2019, s. 236).

Cumhurbaşkanı Demirel, 53. Hükümet'in istifası üzerine yeni hükümetin kurulması için görevi 7 Haziran 1996'da yeniden RP Genel Başkanı Necmettin Erbakan'a vermiştir. Erbakan öncelikle DYP ile alt görüşmeleri hemen başlatmış ancak resmî görüşmelerinin ilkini 10 Haziran 1996'da Büyük Birlik Partisi Genel Başkanı Muhsin Yazıcıoğlu'na yapmıştır. Yazıcıoğlu, koalisyona dâhil olmayacakları fakat güvenoyu desteği vereceklerini ifade etmiştir ("Yazıcıoğlu'ndan üç koşul", 1996). Erbakan daha sonra sırası ile CHP, ANAP ve DSP genel başkanlarıyla görüşmeler gerçekleştirmiş ancak olumlu bir dönüt alamamıştır. DYP Genel Başkanı Tansu Çiller ile görüşmesini ise alt görüşmelerin bir sonucu olarak 14 Haziran 1996'da yapmıştır ("Baş başa, gizli pazarlık", 1996). Çiller bu görüşmede koalisyon uzlaşısı için AB ve ABD ilişkilerinin vazgeçilmezliği, inanç ve laik kavramlarının bağdaştırılması, özelleştirmelere devam edilmesi, parti gruplarının yakınlaşması gibi bazı politik konularda ön koşullar ileri sürmüştür. Görüşmenin taraflarca olumlu geçmesi üzerine koalisyon protokolü ve hükümet programının müzakere edilmesi ve hazırlanması için teknik heyetlerin kurulması kararlaştırılmıştır. Bu kurullarda RP'den Fehim Adak, Şevket Kazan ve Gürcan Dağdaş, DYP'den ise Mehmet Ağar, Bekir Aksoy, Yalım Erez, Ali Rıza Gönül, Ahmet İyimaya ve Necmettin Cevheri yer almıştır (Kazan, 1998, s. 9-10).

RP ve DYP arasında yaşanan bu yakınlaşma ve uzlaşı belirlenimlerinden sonra başta diğer partilerin DYP'yi hedef almaları olmak üzere kamuoyu baskıları ve parti içi sorunlar gündeme gelmeye başlamıştır. Süreçte DYP'den Mustafa Küpeli, Hamdi Üçpınarlar, Yaşar

Dedelek, Şinasi Altıner, İrfan Demiralp ve Tevfik Diker istifa etmişlerdir (Ertan, 2012, c. 1, s. 66). RP-DYP koalisyonu için olumsuz tavır ortaya koyan önemli başka isimlerin başında İsrail Cumhurbaşkanı Ezer Weizman, ABD Başkanı Bill Clinton, Fransa Cumhurbaşkanı Jacques Chirac gibi devlet başkanları gelmiştir ("Batı'da RP alarmı", 1996). Çok boyutlu oluşturulan baskılara rağmen teknik heyetler, görüşmelerine devam etmiş ve bir ön protokol ile koalisyonun temel dinamiklerini ortaya koymuşlardır. Bu kurulda en fazla müzakere edilen konular ise Milli Güvenlik Kuruluna girecek bakanların tespiti, dönüşümlü başbakanlık koalisyon modeli ve başbakanlık süreleri olmuştur. Bu minvalde hazırlanan ön protokolde, iki parti için olası senaryoları barındıran rasyonel ifadelere yer verilmiştir (Kazan, 2001, c. 2, s. 144-147).

> *PROTOKOL*
>
> *Refah Partisi ile Doğruyol Partisi Genel Başkanları aşağıdaki hususlarda anlaşmaya varmışlardır.*
>
> *1. İki parti ülkenin meselelerine çözüm bulmak üzere, ortak hükümet kurma konusunda mutabık kalmışlardır.*
>
> *2. Her iki parti, aralarında teessüs eden güven ortamının devamını sağlamak için gerekli itinayı göstereceklerdir. Başbakan ve Bakanlarıyla Başbakana doğrudan bağlı kuruluşlar Başbakanlık görevini üstlenmemiş bulunan partisinin Genel Başkanı'na da çalışmaları konusunda gerekli bilgi, belge akışını sağlayacaklardır.*
>
> *3. Hükümet ortaklığının devamı süresince her iki parti T.B.M.M Başkanlığı ve Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde birlikte hareket etmeyi kabul ve taahhüt ederler.*
>
> *4. Kurulacak Ortak Hükümette Başbakanlık eşit süreli dönüşümlüdür.*
>
> *Başbakanlığın ilk 2 yılı RP'de sonraki iki yılı DYP'de olacak, kalan süre ise tarafların mutabakatına göre kullanılacaktır.*
>
> *Koalisyon ortakları hükümetin kurulmasını takip eden ilk yılın sonunda birlikteliklerini devam ettirmeye karar verdikleri takdirde RP'nin Başbakanlığında hükümetin 1 yıl daha devamına ancak 2. yılın sonunda seçime gitmeye karar verdikleri takdirde 2 yıl DYP'nin Başbakanlığında seçime gidilir.*
>
> *5. Ortaklık süresince Başbakan Yardımcılığı Başbakanlığı üstlenen parti dışındaki partiye ait olacaktır.*
>
> *6. Protokol ve icraatla ilgili olarak ortaya çıkan önemli problemlerin çözümünde alt uzlaşma komisyonlarına havale yöntemi uygulanacaktır.*
>
> *7. Bakanlar Kurulu 37 üyeden oluşacaktır. İcracı Bakanlıklardan 9 adedi DYP, 8 adedi ise RP'ye; Devlet Bakanlıklarından 10 adedi RP'ye 9 adedi DYP'ye tahsis edilecektir.*
>
> *8. Taraflar mutabık kaldıkları takdirde protokol maddelerinde değişiklik ve ilaveler yapabilirler.*
>
> *İşbu protokol 8 maddeden ibarettir.*

Ön protokol ve koalisyon protokolünün belirlenmesinden hemen sonra RP Genel Başkanı Erbakan 28 Haziran 1996'da Cumhurbaşkanı Demirel'e bakanlar kurulu listesi sunmuş ve aynı gün Demirel'in onayıyla 54. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti diğer adıyla Refah-Yol koalisyonu kurulmuştur (T.B.M.M., 1996, B. 72, s. 83). 3 Temmuz 1996'da da RP Genel

Başkanı ve Başbakan Necmettin Erbakan tarafından Refah-Yol koalisyonu hükümet programı TBMM Genel Kurulunda okunmuştur (Başbakanlık, 1996a).

Hazırlanan koalisyon protokolü tarafların uzlaşı hukukunu koruyucu maddeler içermiş ve koalisyonun her iki partinin de kendi programlarını bütünüyle uygulamasına fırsat veremeyeceğinin gerçekliği ifade edilmiştir. Demokrasi; uzlaşı temeliyle, uzlaşı ise ilkeler ve programlar etrafında partilerin bir araya gelip ortak hareket edebilmeleri üzerinden ele alınmıştır. Protokole göre uzlaşı aynı zamanda siyasi istikrarın bir ön şartı kabul edilmiştir. *"Türkiye Cumhuriyetinin demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti olması, Atatürk ilkeleri, iki parti arasında vazgeçilmez ortak uzlaşma zeminini teşkil etmektedir."* ibaresi ise uzlaşı metninin devletin geleneksel teamüllerine uygun olduğunu göstermektedir.

Buna binaen Refah Partisinin siyasal karakterini yansıtan milli ve manevi değerlere bağlılık, din ve vicdan hürriyeti ile düşünme hürriyeti demokrasinin vazgeçilmez unsurları olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla koalisyon protokolü ve hükümet programında farklı düşünce yapısına sahip partilerin koalisyon oluşturmasında siyasal sistem ve siyasal kültür niteliklerinin göz ardı edilmediği tespit edilmiştir (Başbakanlık, 1996b, s. 1-2). Terörle mücadeleye manevi ve psikolojik boyut ilave edilmiştir. Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde olağanüstü halin kaldırılacağı taahhüt edilmiştir (s. 3). Ekonomide rant ekonomisinden üretim ekonomisine geçileceği, yabancı sermaye konusunda liberal politikalar izleneceği, gümrük birliğinin gerektirdiği rekabet şartlarına uyulacağı, özelleştirme çalışmalarına hız verileceği maddeleri protokolün kolektif şartlara uygun hazırlandığını göstermektedir (s. 4-5). Dikkat çeken bir diğer başlık ise dış politikada geniş bir yelpaze ortaya konarak Batılı ülkelerle iyi münasebetlerin yanında İslam ülkeleri, Türk cumhuriyetleri ve Balkan ülkeleri ile iş birliklerinin geliştirilmesi terkip edilmiştir (s. 13). Koalisyon protokolünde, koalisyon ön protokolünde belirtilen bazı konulara açıklık getirilmiştir. Örneğin, atama ve görevlendirmelerde başbakan yardımcısının da imzası gerekli kılınmış ve "*Başbakanın imzasını gerektiren atama ve görevlendirmeler, Başbakan Yardımcısının da imzası alınmak suretiyle; Başbakan onayı ile yapılanlar ikili; halen ikili kararname ile yapılan atamalar üçlü, halen üçlü kararname ile yapılan atamalar da dörtlü kararname ile yapılacaktır*." esası ilave olunmuştur (s. 14). Diğer taraftan her iki parti, mevcut siyasi konjonktürü değerlendirerek olası hükümet krizlerine karşı ortak erken seçim kararı alabileceklerini ifade etmişlerdir (s. 15). Protokolde Refah Partisinin önemli bir uzlaşı kriteri olan icra bakanlıkları ve bağlı/ilgili kuruluşların partilere göre dağılımındaki tavrının ağırlıklı olarak ekonomi ve

kalkınmaya yönelik olduğu tekit edilmiştir. Bu noktada daha önce Milli Görüş partilerinin bulunduğu koalisyonlarda karşı partilere bırakılan Tekel Genel Müdürlüğü ve Milli Piyango Genel Müdürlüğü bu koalisyonda da diğer partiye verilmiş ancak RP'de olması beklenilen Diyanet İşleri başkanlığı DYP'de kalmıştır (s. 16-17).

Milli Güvenlik Kuruluna girecek olan -başbakan hariç- dört bakanın tamamı DYP'ye bırakılmıştır. Ancak hükümet, imzalanan protokole göre Adalet Bakanlığının MGK'da temsil edilmesi için anayasa değişikliği teklifi hazırlayıp Meclis'ten geçirecek, bu süre zarfında da Cumhurbaşkanı MGK toplantılarına Adalet Bakanı'nı da davet edecektir. Ancak ilk toplantılara davet edilen Adalet Bakanı Şevket Kazan ilgili anayasa değişikliğinin gecikmesi üzerine Cumhurbaşkanı tarafından daha sonraki toplantılara çağrılmamıştır (Kazan, 2001, c. 2, s. 151).

Tablo 18.

54. T.C. Hükümeti Bakanlar Kurulu Listesi

Necmettin Erbakan	Başbakan	RP Konya Milletvekili
Tansu Çiller	Başbakan Yardımcısı, Dışişleri Bakanı	DYP İstanbul Milletvekili
Fehim Adak	Devlet Bakanı	RP Mardin Milletvekili
Nevzat Ercan	Devlet Bakanı	DYP Sakarya Milletvekili
Abdullah Gül	Devlet Bakanı	RP Kayseri Milletvekili
Işılay Saygın	Devlet Bakanı	DYP İzmir Milletvekili
Sabri Tekir	Devlet Bakanı	RP İzmir Milletvekili
Nafiz Kurt	Devlet Bakanı	DYP Samsun Milletvekili
Mehmet Altınsoy	Devlet Bakanı	RP Aksaray Milletvekili
Namık Kemal Zeybek	Devlet Bakanı	DYP İstanbul Milletvekili
Lütfü Esengün	Devlet Bakanı	RP Erzurum Milletvekili
Mehmet Salim Ensarioğlu	Devlet Bakanı	DYP Diyarbakır Milletvekili
Ahmet Cemil Tunç	Devlet Bakanı	RP Elazığ Milletvekili
Bekir Aksoy	Devlet Bakanı	DYP Çorum Milletvekili
Gürcan Dağdaş	Devlet Bakanı	RP İstanbul Milletvekili
Ufuk Söylemez	Devlet Bakanı	DYP İzmir Milletvekili
Teoman Rıza Güneri	Devlet Bakanı	RP Konya Milletvekili
Ayfer Yılmaz	Devlet Bakanı	DYP İçel Milletvekili
Sacit Günbey	Devlet Bakanı	RP Diyarbakır Milletvekili
Bahattin Şeker	Devlet Bakanı	DYP Bilecik Milletvekili

Ahmet Demircan	Devlet Bakanı	RP Samsun Milletvekili
Şevket Kazan	Adalet Bakanı	RP Kocaeli Milletvekili
Turhan Tayan	Milli Savunma Bakanı	DYP Bursa Milletvekili
Mehmet Ağar	İçişleri Bakanı	DYP Elazığ Milletvekili
Abdüllatif Şener	Maliye Bakanı	RP Sivas Milletvekili
Mehmet Sağlam	Milli Eğitim Bakanı	DYP K. Maraş Milletvekili
Cevat Ayhan	Bayındırlık ve İskân Bakanı	RP Sakarya Milletvekili
Yıldırım Aktuna	Sağlık Bakanı	DYP İstanbul Milletvekili
Ömer Barutçu	Ulaştırma Bakanı	DYP Zonguldak Milletvekili
Musa Demirci	Tarım ve Köy İşleri Bakanı	RP Sivas Milletvekili
Necati Çelik	Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı	RP Kocaeli Milletvekili
Yalım Erez	Sanayi ve Ticaret Bakanı	DYP Muğla Milletvekili
Mehmet Recai Kutan	Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı	RP Malatya Milletvekili
İsmail Kahraman	Kültür Bakanı	RP İstanbul Milletvekili
Bahattin Yücel	Turizm Bakanı	DYP İstanbul Milletvekili
Halit Dağlı	Orman Bakanı	DYP Adana Milletvekili
Ziyaettin Tokar	Çevre Bakanı	RP Ağrı Milletvekili

Not: T.C. Resmî Gazete (18 Haziran 1996). Sayı 22.680, s. 3-4. https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/22680_1.pdf kaynağından uyarlanmıştır.

İlgili durumlar göz önüne alındığında koalisyon temelli yaklaşımlara göre partilerin oy oranları ve milletvekili sayıları nispetinde bakanlık alması "baskın oran" ilkesinin benimsendiği ve oluşum biçimine göre bakanlıkların dağılımında koalisyonu dengeleyici adımlara başvurulması "asgari çoğunluklu" koalisyon biçimine yönelindiği şeklinde değerlendirilmiştir.

Hükümetin kurulmasının ardından 4 Temmuz 1996'da TBMM'de grup konuşmasında Başbakan Erbakan, seçim sonrası hükümet kurma çalışmalarında gerçekleşen geniş tabanlı uzlaşı görüngülerini şu şekilde açıklamıştır:

> *Bu Hükümet'in TBMM'de kuvvetli bir çoğunluğa sahip olması, kuvvetli bir tabana sahip olması temeldir, esastır. Refah Partimiz bunu bildiği için, Hükümet Programı çalışmalarına başlarken, bilindiği gibi sağlıklı bir demokraside hem iktidar hem de muhalefet olması gerektiğinden dolayı biz, bütün partilere kucağımızı açtık; "Hepinizle beraber çalışırız. Zaten çalıştık, bundan önceki dönemlerde bu hizmetleri uyum içerisinde en güzel şekilde yaptık, gene yaparız. Solcu partiymiş, bizim için bir şey fark etmez, biz beraber çalışırız, hayırlı hizmet yaparız. Bundan önce solcu partilerle en hayırlı hizmetleri yaptık. Bunun arkasından o zamanki Adalet Partisi'yle diğer partilerle birlikte koalisyon kurduk. Bütün bunları diğer partilerle uzlaşarak kardeşane bir şekilde uyumlu şekilde çalışarak gerçekleştirmiş bir partiyiz çok şükür. Bugün de aynı şeylerle hepinizle bir araya gelerek yaparız." dedik. Solcu zihniyetçi partilerdeki arkadaşlarımız, "Biz muhalefeti tercih ediyoruz" dediler, kendilerine saygı gösterdik. Onların muhalefette*

verecekleri, oy yani "ret" oyu bizim için çok kıymetlidir. Çünkü, bu bizim daha gayretle çalışmamıza vesile olacaktır. Bu sebeple, böyle bir davranış içinde olmalarından dolayı biz kendilerine teşekkür ediyoruz. Ancak, soldaki arkadaşlarımız, "muhalefeti tercih ediyoruz" diyorlar, öyleyse bunun dışındaki arkadaşlarımla bir araya gelerek güçlü, kuvvetli bir hükümet kurulmasını arzu ettiğimiz içindir ki 4 partinin bir araya gelmesini temenni ediyoruz. Çalışmalarımızı bu niyetle yaptık. Kendilerine bu teklifleri götürdük. Bu tekliflerin içerisinde gözüküyor ki, BBP memnuniyetle bu topluluğa katılmak istediğine göre 4 partiden 3 tanesi elbirliği yapacak ama buna mukabil ANAP şimdilik bu beraberliğin dışında kalacaktır. Bunun sebebi kimdir? ANAP yöneticileridir. Bizde böyle oluşuma zerre kadar sebep olacak bir davranış olmamıştır, kendilerine son ana kadar "Buyurun beraber çalışalım" dedik. Ancak, bu beraber çalışma normal demokratik esaslara uygun olacaktır. Üçüncü parti olduğu halde; "Meclis Başkanlığı bende olacak, Başbakanlık bende olacak, ekonomi bende olacak, şu da bende olacak, bu da bende olacak" denirse, elbette uzlaşma olmaz. Bu, yanlış bir davranıştır. Herkes kendi durumunu bilmeli ve adil olmalı. Anlayışlı davranmalı, makul olmalı. Pazarlık değil; makule elbirliğiyle, en güzel, en tatlı şekilde ulaşacak bir zihniyetle davranmalı (Başbakanlık, 1997, s. 18-19).

Refah-Yol Hükümeti'nin güven oylaması 8 Temmuz 1996'da gerçekleşmiş ve 13 farkla güvenoyu kabul edilmiştir. Ancak özellikle koalisyon oluşum sürecinde bazı DYP milletvekillerinin hoşnutsuzlukları ve istifalar güven oylaması sırasında ve sonrasında devam etmiştir. DYP'den; Cefi Jozef Kamhi çekimser oy kullanmış, Demir Berberoğlu, Hasan Tekin Enerem, Hayri Kozakçıoğlu ve Doğan Güreş'ten oluşan 4 milletvekili güven oylamasına katılmamış ve 10 milletvekili de ret oyu vermiştir. Partinin "ağır topu" olarak ifade edilen İsmet Abdullah Sezgin, Cavit Çağlar, Köksal Toptan gibi bazı milletvekilleri de 11 Temmuz 1996 ve 16 Temmuz 1996'da DYP'den istifa etmiş ve DYP bu süreçte hükümeti de etkileyecek şekilde parti içi önemli sorunlarla karşılaşmıştır (Ertan, 2012, c. 1, s. 87; 677).

Toplumsal açıdan bakıldığında ise Refah Partisinin özellikle kadınlar ve gençler üzerinden domine ettiği örgütlenme modeli ve siyasal toplumsallaşma atağı sadece kırsal kesimlerde değil, kent merkezlerinde de etkili olmuştur (Aydın & Taşkın, 2018, s. 416). Milli Görüş'ü laik devlet anlayışının karşısında konumlandıran çevrelerin dini alana ilişkin olumsuz tazyikleri ve tanımlamaları ise RP tabanının daha fazla kenetlenmesini sağlamıştır. Ancak 28 Şubat 1997 tarihli Milli Güvenlik Kurulu toplantısında Genel Kurmay'ın hükümete 18 maddelik "tavsiye dayatması" Türkiye gündemini bütünüyle değiştirmiştir. 28 Şubat süreci olarak tarihe geçen bu postmodern darbe örneği sadece siyaseti değil, beraberinde başta toplumsal ve ekonomik olmak üzere birçok alanı etkisi altına alarak ciddi değişimlerin ve krizlerin habercisi olmuştur (Yılmaz, 2016, s. 1173).

Köni'ye (2015, s. 62; 344) göre hükümete karşı gerçekleştirilen bu müdahale temelde politik ve demokratik işleyişin yeniden tanzimi olarak devreye sokulmuştur. RP'nin ekonomik, sosyal ve özellikle de uzun yıllar Türkiye dış politikasında önemli yeri olan AB, NATO, BM

gibi kuruluşların yanı sıra İsrail, ABD ve Batılı devletlerle olan ilişkilerde büyük bir dönüşüm sağlayarak bir eksen kayması meydana getirmesi ve İslam ülkeleriyle münasebetleri temel belirleyici olarak kabul etmesi askeri ve sivil bazı grupların bir çatışma zemini içerisinde birlikte hareket etmesini sağlamıştır. Darbenin postmodernite ile ilişkilendirilmesi ise bu yönüyle yürütme organına karşı yapılan hamlelerin asker ve sivil, hatta dış etkili baskı görüntüsünden kaynaklanmaktadır.

Baskı gruplarının RP'ye karşı yürüttüğü çalışmalar ve manipülasyon her ne kadar bir kamuoyu algısı ile yapılsa da kamuoyu araştırmalarına göre RP'nin hem iktidarda bulunuşu hem de güçlü bir toplumsal ağa sahip oluşu sebepleriyle RP lehine gelişmiştir. Bu minvalde hükümetin yıkılması için Erbakan'ın istifaya zorlanması karşılık bulmayınca koalisyonun bozulması için gerçekleşen çalışmaların odağı DYP kanadına yönelmiştir. Bu minvalde hükümetin zayıf noktası doğal olarak hükümetin ayakta kalabilmesi için gerekli olan "asgari çoğunluk şartı" ya da güvenoyu olmuştur (Bağce, 2019, s. 283). Neticede DYP'nin parti içi sorunları, Refah-Yol koalisyonunun kurulmasından ve baskı gruplarının milletvekillerine yaptığı sıkıştırmalardan sonra yaşanan istifalar; DYP'nin milletvekili sayısını 135'ten 116'ya düşmüştür. Bir de hükümete dâhil olmayan ancak Meclis çalışmalarında Refah Partisi lehine tutum sergileyen ve Refah-Yol Hükümeti'ne dışarıdan destek veren BBP'nin 7 milletvekili koalisyona kritik sayı eşiklerinde önemli katkılar vermiş ve koalisyonun üçüncü ortağı olarak kabul görülmüştür (Kazan, 2001, c. 3, s. 151).

Süreçte hükümet, DYP'den daha fazla istifaların yaşanmaması ve güvenoyu krizine sebebiyet vermemesi için Tansu Çiller'in de teklifiyle ve yine koalisyon protokolüne uygun olarak başbakanlık makamında dönüşümün sağlanması ve seçimlerin erkene alınması prensipleriyle 18 Haziran 1997'de Cumhurbaşkanı Demirel'e ilgili değişikliğin gerçekleşmesi için istifasını verilmiştir. Fakat Demirel, beklenen prosedürü izlemeyerek hükümet kurma görevini DYP Genel Başkanı Tansu Çiller'e değil, ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz'a vermiştir (Karpat, 2019, s. 237-239). Demirel'in bu tavrı RP, DYP ve BBP grupları tarafından TBMM'de gerçekleştirilen ortak bir basın toplantısı ile sert bir şekilde eleştirilmiştir. Ancak bu hamle karşısında Demirel, herhangi bir geri adım atmamış ve RP-DYP koalisyonu bütün yönleriyle sona ermiştir (Ertan, 2012, c. 1, s. 693).

4.3. Hükümet Dışı Destek

4.3.1. VI. Demirel Azınlık Hükümeti

5 Haziran 1977 Milletvekili Genel Seçimleri'nden sonra sağ ve sol ana akım oylar kutuplaşmanın da etkisiyle artmıştır. CHP (213) ve AP (189), milletvekili sayılarını önceki seçime göre yükseltmiş ancak tek başına iktidara gelecek eşiği aşamamışlardır. Bu da parlamentoda düşük oranda da olsa temsil edilen partilerin koalisyon süreçlerine dâhil olmalarını zorunlu kılmıştır. Dolayısıyla bu durum iki alternatifi beraberinde getirmiştir. Birincisi, "koalisyon", ikincisi de düşük temsile sahip partilerin ya da bağımsızların dışarıdan desteklediği "azınlık hükümeti". 1973 Genel Seçimleri sonrası bazı azınlık ve geçici hükümet denemeleri yapılmış ancak güvenoyu safhasında sonuç vermemiştir. Bu defa 1977 Genel Seçimleri sonrası CHP ve AP açısından azınlık hükümeti formülü milletvekili sayılarından dolayı teşebbüsü daha imkânlı hale gelmiştir.

İlk azınlık hükümeti denemesini "Sorumluluğunun bilincinde 13 insan çıkacağını umuyorum." açıklamasıyla CHP Genel Başkanı Bülent Ecevit yapmış ("Ecevit: sorumluluğunun bilincinde", 1977) ancak kurulan II. Ecevit Hükümeti'ne (21.06.1977-21.07.1977) Meclis'ten güvenoyu çıkmamıştır (M.M., 1977, B. 12, s. 76). İkinci azınlık hükümeti denemesi II. MC Hükümeti'nin de yıkılmasına sebep olan ve AP'den bazı milletvekillerinin devşirilmesi üzerine gerçekleşen III. Ecevit Hükümeti (05.01.1978-12.11.1979) ile gerçekleşmiştir. Bu durumda hükümet yeterli çoğunluğa ulaşarak güvenoyu almış ve çalışmalarına başlamıştır. Hükümetin karşısına çıkan en önemli sorun ise anarşinin tırmanmasıyla bireysel cinayetlerin yerini toplumsal katliamlara bırakması olmuştur. Toplu ölümlerin önüne geçilemeyen bu süreçte 14 Ekim 1979'da Aydın, Edirne, Konya, Manisa, Muğla seçim bölgelerinde ara seçime gidilmiş ve toplam 5 milletvekili için partilerin yarıştığı süreci AP bütün milletvekillerini alarak önemli bir kazanım elde etmiştir. Bu edinimin ilk fırsatı olarak muhalefet, hükümeti düşürebilecek çoğunluğa ulaşmış ve bunu farkında olan Ecevit 16 Ekim 1979'da hükümetin istifasını Cumhurbaşkanı Korutürk'e vermiştir (Arslan, 2012, c. 1, s. 8).

MSP Genel Başkanı Necmettin Erbakan 14 Ekim 1979 Ara Seçimleri'nden sonra hükümet dengelerinin değişmesi üzerine yeni hükümetin AP tarafından kurulması gerektiğini ve olası hükümet denemesi için de uzlaşıya açık olduklarını ifade etmiştir ("Erbakan: AP bir daha

denenmeli", 1979). Ancak Erbakan daha sonra parti il başkanları ve Genel İdare Kurulu ile yaptığı toplantılar sonrasında AP tarafından kurulabilecek bir hükümeti dışarıdan destekleyeceklerini açıklamıştır ("MSP: AP hükümetine dıştan destek oluruz", 1979). Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk, CHP'den aldığı hükümet istifası üzerine bu sefer 24 Ekim 1979'da hükümet kurma görevini AP Genel Başkanı Süleyman Demirel'e vermiştir ("Görev Demirel'de", 1979). AP, diğer partilerle görüşmelere başlamadan önce ilk defa oluşturduğu bir komisyon ile 51 maddelik bir uzlaşı metni hazırlamıştır. Bu hamle AP'nin süreçte bir koalisyon hükümeti kurmaktan ziyade, oluşturulan maddeler manzumesi üzerinden partilerden azınlık hükümeti için destek isteyeceği anlamı taşımıştır ("AP'nin 51 ilkesi belli oldu", 1979).

7 Kasım 1979'da AP Genel Başkanı Demirel ve MSP Genel Başkanı Erbakan arasında gerçekleşen görüşmede Demirel'in maddelerine karşılık Erbakan da "yedi maddelik istek, yedi maddelik destek" tasarısı hazırlayarak azınlık hükümeti için uzlaşı taleplerini dile getirmiştir ("Demirel hükümeti kuruyor", 1979). Erbakan, daha sonra TBMM Genel Kurulunda güvenoyu görüşmelerinden önce yapmış olduğu konuşmasında iki parti arasında gerçekleşen uzlaşı detaylarını şöyle açıklamıştır:

> *"Hükümete güvenoyu verecek misiniz?" suallerine, desteğin içerisinde bunun bulunmasının tabii olduğunu ifade ettik. Bütçenin tümü oylanırken "Bu bütçenin tümünün oylanmasında Milli Selamet Partisi olarak müspet oy kullanacak mısınız?" dediler, desteklemenin içinde bunun bulunduğunu ifade ettik... Bunlara ilaveten, hükümet çalışmalarında özü olmayan birtakım gensorular verilirse, Milli Selamet Partisi olarak hükümetin çalışmalarına özü olmayan gensorular münasebetiyle mani olmayacağımızı kendilerine ifade ettik. Hükümetin çalışması esnasında, pahalılıkla mücadele için, anarşi ile mücadele için ve TRT'nin Anayasa doğrultusunda çalışmasını temin için bazı kanuni düzenlemeler gerektiği takdirde, bu kanuni düzenlemelerde, bu kanunların çıkmasında yardımcı olup olmayacağımız mevzuunda bu çalışmalar da konuşuldu. Kanunları Millet Meclisi yapar. Bu kanunlarda insan haklarına saygılı olmak, milli menfaatlerimize uygun olmak, aksi istikamette kullanılmasına fırsat verilmeyecek tedbirlerin alınması ve makul maddeleri ihtiva etmesi şartıyla bu kanunların Millet Meclisinde hazırlanmasına yardımcı olacağımızı ifade ettik. Bütün bunlar Adalet Partisinin bir hükümet kurması için yeterli olan şartlardı, bu şartlara dayanarak Adalet Partisi bizden bu teyitleri aldıktan sonra bunların kendi istediği teyitler olduğunu ifade ettiğini, o halde bu desteğe dayanarak hükümet kurabileceğini açıkladı.*
>
> *... Milli Selamet Partisi olarak, "...bazı temenni ve tavsiyelerimizin olacağını" ifade ettik... Bu müzakereler esnasında, inananlara zulüm yapılmamasını temenni ve tavsiye ettiğimizi kendilerine açıkça ifade ettik. Bu hususta bilhassa konuşmalarımız esnasında şunlar da tabii olarak söz konusu olmuştur: Diyanette kıyım olmaması; İmam - Hatip Okulları, Yüksek İslam Enstitüsü, Kur'an kursları ve maarifte kıyım olmaması; bakanlıklarda kıyım olmaması; evinde dua eden, dini kitap okuyanlara ve inancına uygun konuşanlara ve neşriyat yapanlara zulüm yapılmaması; Milli Selamet Partisinin 163'ncü maddenin kaldırılmasına dair çalışmalarının da mütekabileten son hükümet programımızda olduğu gibi Adalet Partisi tarafından desteklenmesi, söz konusu olmuştur. Anarşinin önlenmesi hususunda, terörist olayların ortadan kaldırılması, yurdun her yerine rahatça gidilebilmesi, örfi idarenin en kısa zamanda kaldırılması ve normal yönetime geçilmesi temennileri söz konusu olmuştur. Bu görüşmeler esnasında bilhassa bu son madde meyanında görüşürken IMF'ye esir olunmaması, para değerinin düşürülerek fakir milletin ezilmemesi, faizle milletin ezilmemesi, fakirden alınan vergiyle milletin ezilmemesi,*

kredinin belli bir zümreye verilerek. Milletin, ezilmemesi, israfla milletin ezilmemesi hususları, konuşmalarımız esnasında mevzubahis edilmiştir. Partizanlık yapılmamasında da bütün milletimizin ve herkesin temennisine paralel olarak, memur ve işçi alımında, köy hizmetlerinin görülmesinde, ihtiyaç maddeleri dağıtımında, kredi tahsis dağıtımında; hammadde, yatırım, ruhsat, proje işlerinde taraf tutulmaması gerektiği söz konusu edilmiştir. "Yabancı sermaye ve kredilerin istismarına meydan verilmemesi…; maarifte materyalist, inkarcı, taklitçi zihniyetle evlatlarımızın tahrip olunmaması…; Milli Selamet Partisinin, müstehcen neşriyat ve dini tezyif edenlere ceza verilmesine dair kanun teliflerinin de, mütekabiliyeten Adalet Partisi tarafından desteklenmesini temenni" etmişizdir. Türkiye'nin İslâm âleminden ayrılıp, Hıristiyan âlemi içerisinde eritilmesine dair dış güçlerin planlarına alet olunmaması…; dış politikada İsrail'in değil, Müslüman ülkelerin tutulması…; Batıyla, Ortak Pazarla münasebetlerin sadece ekonomik olarak geliştirilmesi…; Kıbrıs'ta kazanılmış hakları muhafaza edilmesi… bu müzakereler esnasında söz konusu edilmiştir (M.M., 1979, B. 7, s. 106-107; 107-108).

Erbakan'ın azınlık hükümeti desteğinde bir tehdit unsuru olarak İsrail'le olan ilişkileri öne sürdüğü ve olası uluslararası petrol veya kredi ekonomik krizlerinin çözülmesi hususunda İsrail ile münasebetlerin kesilmesi gerektiğinde hükümetin pasif kalmaması gerektiğini ortaya koymuştur (M.M., 1979, B. 7, s. 122). Böylelikle 1977 Genel Seçimleri'nden sonraki üçüncü azınlık hükümeti denemesini AP bu şartlar altında gerçekleştirmiştir. 25 Kasım 1979'da yapılan Genel Kurul (üye tam sayısı 450) oturumunda 229 kabul, 208 ret, 1 çekimser oy çıkmış, 9 kişi de oylamaya katılmamıştır. Böylelikle MSP ve MHP'nin dışarıdan desteğiyle VI. Demirel Hükümeti diğer bir adıyla "Kerhen Milliyetçi Cephe Hükümeti" güvenoyu alarak çalışmalarına başlamıştır (M.M., 1979, B. 8, s 227).

MSP ve MHP'nin daha önceden cephe hükümetlerinde bulunmuş olmasına rağmen böyle bir hükümette yer almaması bazı yorumları beraberinde getirmiştir. Öncelikle askeri kanadın siyaset üzerindeki etkisi, varlığını sürdürürken MSP'ye karşı olan tutumu da kendini çeşitli kulislerde kendini göstermiştir.[55] Dolayısıyla MSP'li bir hükümetin darbeye sebebiyet vereceği söylentisi MSP'nin böyle bir strateji izlemesini gerektirmiştir (Aydın & Taşkın, 2018, s. 307). MHP'nin ise özellikle şiddet eylemlerinin odağı haline gelmesi ve koalisyona dahil olduğu takdirde hükümetin anarşiyi önlemede tarafsızlığın yitirilebileceği kaygısı koalisyonun dışında kalmasının başlıca nedenleri olmuştur (Bora, 2017, s. 474). Buna rağmen kısa süre zarfında 27 Aralık 1979'da Genelkurmay Başkanı Kenan Evren, Cumhurbaşkanı Korutürk ile yapmış olduğu mutat görüşmesinde ülkenin içinde bulunmuş olduğu durumda "siyasi partilerin üzerine düşeni yapması" konusunda bir mektup, kimi değerlendirmelere göre de muhtıra sunmuştur (Arslan, 2012, c. 1, s. 8).

[55] Yusuf Yalanız (Mehmet Recai Kutan ile Görüşme, 7 Ocak 2015).

Türkiye, içinde bulunmuş olduğu konjonktürde anarşi, ekonomik ve uluslararası krizler, siyasi kutuplaşma gibi temel sorunlara sahip iken Korutürk'ün Cumhurbaşkanlığı süresinin dolması üzerine cumhurbaşkanı seçimi konusunda partilerin parlamentoda uzlaşı sağlayamamış olması yeni bir buhranı beraberinde getirmiştir. Bu arada MSP'nin "hükümeti ayakta tutan unsur" olarak sürekli gündeme gelmesi ve bir yandan destek olurken diğer yandan sert muhalefet yapması kamuoyu algısı, siyaset çevreleri ve askeri kanat bakımından bir tedirginlik oluşturmuştur. Buna binaen Demirel'in Erbakan'a yaptığı ziyarette MSP'nin tavrı, hükümetin ülke sorunlarına karşı ürettiği politikalara destek olunmayacağı ancak ülkenin hükümetsiz kalmaması için hükümeti düşürecek bir teşebbüste bulunulmayacağı şeklinde olmuştur ("MSP, hükümetten desteğini çekiyor ama düşürmüyor", 1980). Bu yönleriyle MSP siyasette hem dengeleyici bir rol üstlenmiş hem de hükümet kurma krizlerinin yaşanmaması için hükümet dışında da olsa politik uzlaşının önünü açarak gündemde kalmayı sürdürmüştür. Neticede hükümet ülkenin artan sorunlarına, erken seçim ve yeni hükümet kurma söylemlerine, siyasi cinayetlerine ve çıkmazlarına, askeri baskılarına rağmen 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi'ne kadar görevde kalmıştır (Emre, 2015, c. 3, s. 158-159).

4.4. Güvenoyu, Gensoru, Meclis Soruşturması

Parlamenter sistemde ister tek başına iktidar olsun isterse koalisyon, hükümetin kurulmasından sonra her zaman bir güven oylaması tehlikesi vardır. Tek başına iktidar olunan süreçlerde parti içi disiplinin tam anlamıyla sağlanması ve bakanlıkların istifalara sebep olmayacak şekilde yürütülmesi hükümetin güvensizlik sorunu yaşamaması için önemlidir. Koalisyonlarda ise durum daha komplekstir. Çünkü bir yandan partiler kendi iç disiplinleri sağlamak, menfaatlerini korumak, seçmen dengelerini gözetmek gibi diğer yandan da hükümet meselelerine kolektif yaklaşmak ya da koalisyon protokolüne uygun bir şekilde hareket etmek gibi zorunlu denklemleri gözetmek durumundadır. Dolayısıyla sistemin kaynağına göre hükümetin yeterli çoğunluğu elinde bulundurması, yürütme organının faaliyet gösterebilmesi için kaçınılmazdır. Parlamenter sistemde başbakan ve bakanlara yönelik gensoru veya meclis soruşturma önergesi verilmesi de Meclis'in ya da içinde bulunan parti ve milletvekillerinin bir "denge ve denetleme" unsuru olarak vazife görmesini sağlamaktadır (Duverger, 1993, s. 510).

Türkiye'de parlamenter sistemin bir özelliği olarak hükümetin güvenoyu alması konjonktüre bağlı olarak farklı dönemlerde öne çıkmış veya geri planda kalmıştır. Genel itibariyle Meclis, milletvekili aritmetiğinin çok partiye dağılmış olduğu durumlarında ciddi bir fonksiyon icra etmiştir. Ancak Türkiye'de değişen hükümet sistemi ile birlikte cumhurbaşkanı yetkilerinin meşruiyetini ve yürütme organının teşekkülü vazifesini doğrudan halktan aldığı için güven oylamasına gerek kalmamıştır. Dolayısıyla yeni sistemle Meclis'in süreç içerisinde yürütme organının işleyişine ve varlığına karşı herhangi bir yetkesi bulunmamaktadır. Gensoru da benzer şekilde sistem değişikliği gereği "anayasa değişikliği teklifi" ile kaldırılmıştır. Ancak güvenoyu ve gensoru üzerinden gerçekleştirilen bu değişiklikler neticede bir model ürünüdür. Çünkü başkanlık sistemi de olsa bazı ülkelerde bakanlar kurulunun göreve başlaması için meclis güven oylaması şartı ve bakanın görevinden düşmesi için güvensizlik oyu verilmesi uygulanmaktadır (Tekin, 2019, s. 295).

Türkiye'de parlamenter hükümet sistemi uygulamasında gensoru mekanizması doğrudanlık üzerinden değil, dolaylılık üzerinden daha yüklü bir işleve sahiptir. Meclis'te gensoru önergelerinden netice alındığı nadir görülürken kamuoyu algısı ve siyasi manevra açından etkileri oldukça fazladır (Ertan, 2012, c. 2, s. VIII-IX). Bu bölümde Milli Görüş partilerinin siyasi uzlaşı ve toplumsallaşma unsurları bakımından güvenoyu, gensoruyu ve Meclis soruşturma uygulamalarını nasıl kullandığı bazı örnekleriyle değerlendirilecektir.

4.4.1. Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen Hakkında Gensoru

1977 Genel Seçimleri'nden sonra kurulan VI. Demirel Hükümeti'ne Milli Selamet Partisi dışarıdan destek vermiş ancak diğer yandan hükümetin iç ve dış politikalarını sert bir dille eleştirmiştir. MSP'nin eleştirilerinin ana yönünde ise AP Genel Başkanı Demirel'e hükümeti desteklemek için sunduğu istekleri olmuştur. Erbakan, iç politikada ülkenin içinde bulunmuş olduğu zor şartlara rağmen isteklerinin arasına dış politikada özellikle de Filistin'de yaşanan hadiseler karşısında hükümetin takınacağı tavır konusunda İsrail'i doğrudan hedef alıcı önemli bir şerh düşmüştür ("Demirel hükümeti kuruyor", 1979).

Milli Görüş partilerinin siyasi yelpazesinde dış politika özelde de Türkiye'nin Batı ve İsrail'le olan ilişkileri özgün bir yere sahiptir. Ortak Pazar görüşmeleri, Kıbrıs Meselesi, İslam ülkeleriyle yakınlaşma, İslam Konferansı Örgütünde aktif yer alma, Filistin Meselesi, bölge ülkelerinden İran, Pakistan ve Afganistan ile stratejik ilişkiler parti programları ve

seçim beyannamelerinin ayrıcalıklı gündem maddeleridir. MSP'nin dış politika tavrı dönemin gelişen olayları çerçevesinde bazı zamanlar sert bir görünüme de sahip olmuştur. Bu minvalde 1980'lerin başında dünyada önemli birtakım olaylar cereyan ederken MSP adına en dikkat çekeni İsrail'in sırasıyla Batı ve Doğu Kudüs'ü işgal altına alması ve sonrasında Kudüs'ü başkent ilan etmesi olmuştur. İsrail'in bu hamleleri ve dış politikadaki diğer olaylar karşısında Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen'in (1915-1999) tutum ve davranışlarını yetersiz gören MSP, Anayasa'nın 89., Millet Meclisi İçtüzüğünün 107. maddeleri uyarınca 29 Temmuz 1980'de gensoru önergesi vermiştir (Arslan, 2012, c. 2, s. 670). MSP Genel Başkanı ve iki arkadaşının vermiş olduğu gensoru önergesi İsrail'le ilgili meselelerin yanı sıra geniş bir dış politika eleştirisi de barındırmaktadır:

> *Millet Meclisi Bakanlığına*
>
> *Dışişleri Bakanı hakkındaki Gensoru önergemiz ekte takdim edilmiştir. Gerekli işleme müsaadelerinizi saygılarımızla arz ederiz. 29.7.1980*
>
> *Necmettin Erbakan - MSP Genel Başkanı-Konya Milletvekili*
> *Süleyman Arif Emre - MSP Grup Başkanvekili-İstanbul Milletvekili*
> *Hasan Aksay - MSP Grup Başkanvekili-Adana Milletvekili*
>
> *AP azınlık hükümetinin Dışişleri Bakanı Sayın Hayrettin Erkmen, 8 aydan beri tutum ve davranışlarıyla dış politikamızda milli menfaatlerimizi ihlal etmekte, telafisi imkânsız neticelere sürüklemektedir. Şöyle ki:*
>
> *1. Sayın Bakan göreve başlar başlamaz, bizi neticede Avrupa'ya vilayet yapacak, Türkiye'yi İslam dünyasından ayırıp, Batı ile siyasi birleştirmeye müncer olacak, Ortak Pazara sokmaya teşebbüs etmiştir.*
>
> *2. Ege'deki haklarımızı korumak şöyle dursun, 714 sayılı Notam'ı sebepsiz olarak kaldırmış, Ege'deki adaların Yunanlılarca tahkim edilmesine ilaveten, Yunanlıların Ege'yi kendi gölleri olarak kabullenmesine zemin hazırlamıştır. Bu yüzden Ege hava kontrolü Yunanlıların eline geçmiştir.*
>
> *3. Batı Trakya'da zulme uğrayan kardeşlerimize asla sahip çıkmamıştır.*
>
> *4. Bu Bakan (İran'a reeksport yaptırmam) diyerek, İslam'a döndüğü için Batılıların koydukları ambargoda İran'ın değil Batılıların yanında yer almıştır.*
>
> *5. Afganistan: Bu Bakan, Afganistan'a vaki komünist tecavüzleri karşısında Amerika müsaade etmediği için konuşamamış, Afganlı mücahitlere gönül yardımı bile yapamamıştır.*
>
> *6. İslam Konferansı: Bu Bakan, son İslam Konferansını, koşup Brüksel'e yetiştirmek bahanesiyle yarıda bırakmış, konferansta alınan çok önemli tarihi kararları milletimize müjdeleyeceğine, "Konferansta ihtilaf çıktı" diye ancak İsrail'i memnun edecek mahiyette beyanlar vermiştir. "Bu konferansta alınan kararlar ülkemizi bağlamaz" diyerek menfi bir durum takınmış, Müslüman ülkelerle münasebetleri zedelemiştir.*
>
> *7. İsrail'in emperyalist hedefleri ve tecavüzleri karşısında tutumu: Bilindiği gibi, bugünkü İsrail, dünya Siyonizm planlarının bir adımı olarak kurulmuştur. İsrail meclisinin önünde heykeli bulunan Theodor Herzl'ın yüz sene evvel hazırladığı plan, önce merkezi Kudüs olmak üzere bir İsrail Devletinin kurulmasını, bilahare de adım adım ilerleyerek Fırat, Dicle ve Nil havzalarının yani Anadolumuzun İsrail'e vilayet yapılmasını esas almaktadır. İsrail son aylarda, tecavüzlerini daha da artırmış, işgal ettiği Müslüman topraklarından çekilmesi lazım gelirken tam tersine, bir yandan bu bölgelerde sürekli olarak yeni yerleşme merkezleri tesis etmekte, diğer yandan bu bölgelerdeki Müslüman halka terörist tecavüzler düzenlemektedir. Bu olaylar*

cereyan ederken, bu Bakan sadece susmuştur ve bilakis İsrail'le münasebetleri geliştirmeye özen göstermiştir.

8. Bu vahim olaylar üzerine, bütün Müslüman ülkelerin Dışişleri Bakanları İsrail'in tecavüzlerini telin ve önlemek maksadıyla, Ortadoğu ve dünya sulh bakımından büyük öneme haiz Amman Konferansını tertip ettiler. Bu Bakan, 11-13 Temmuz tarihleri arasında yapılan bu toplantıya gitmedi. Bunun yerine Sofya'ya gitmeyi tercih etti.

9. Son olarak, İsrail Parlamentosundan 1400 yıllık, İslam şehri Kudüs'ü kendisine devlet merkezi yaptığına dair bir karar aldı. Bu olay, asrımızın en mühim olayıdır. İslam aleminin haklarına, Ortadoğu ve dünya sulhüne karşı pervasızca ve küstahça bir tecavüzdür. İsrail'in Kudüs'ü başkent ilan etmesi, aynı projenin bir diğer bölümü olan, Anadolumuzu kendisine vilayet yapma adımının bir başlangıcıdır. Böyle tarihi bir olay karşısında, yapılacak ilk iş, İsrail'le münasebetleri olan Türkiye'den başka bir ülke mevcut değildir. 1973'den beri her İslam Konferansında Türkiye'nin İsrail'le münasebetlerini kesmesi, ısrarla talep edilmektedir. Son Kudüs olayı, vahim bir olaydır ve artık münasebetlerin kesilmesi lazımdır. Bu Bakan, Müslüman ülkelerle her türlü münasebetlerimizin geliştirilmesine mani olmaktan başa bir işe yaramadığı halde, ısrarla İsrail'le münasebetlerimizi devam ettirmekte, İslam alemini itmekte, karşılıklı olarak sağlanarak milli menfaatleri ihlal etmektedir.

Yukarıda arz edilen sebeplerden dolayı, Anayasanın 89'uncu maddesi gereğince Dışişleri Bakanı hakkında Gensoru açılmasını arz ve talep ederiz (M.M., 1980, B. 123, s. 718-719).

Birkaç Genel Kurul oturumunda da gündem olan gensoru 28 Ağustos 1980'de görüşmeye açılmıştır. Görüşmelere MSP grubu adına Malatya Milletvekili Mehmet Recai Kutan katılmış ve gensoruda ileri sürülen maddelere ilişkin tafsilatlı bir beyanda bulunmuştur (M., 1980, B. 126, s. 774). Daha sonra 5 Eylül 1980'de verilen gensorunun nihai tespiti için güvensizlik önergesinin oylamasına geçilmiştir. Anayasa'ya göre bakanın düşürülebilmesi için üye tam sayısının salt çoğunluğuna tekabül eden 226 "kabul" oyunun verilmesi gerekmektedir. AP ve MHP milletvekilleri gensoruyu protesto ederek oylamaya katılmamışlar ancak CHP ve MSP milletvekillerinin müşterek 231 "Evet" oyu ile güvensizlik kabul edilmiş ve Dışişleri Bakanı Hayretin Erkmen bakanlık görevinden düşürülmüştür (M.M., 1980, B. 130. s. 847-849).

Buradaki siyasi tabloda MSP'nin Meclis'teki 450 milletvekilinden 24'üne sahip olmasına rağmen hem iktidarı hem de muhalefeti domine edebilmesi uzlaşıda çok yönlü politik rol üstlendiğini göstermektedir. Mevcut durumda CHP'nin yüksek oy oranı MSP oyları olmadan iktidarı etkileyememiş, AP'nin de iktidarda bulunması MSP'nin inisiyatifine kalmıştır. Muhalefet rolünde MSP'yi güçlü kılan unsur, kendi Meclis gücü üzerinden herhangi bir etkiye sahip olmadığının bilinciyle iktidarın politikalarını etkilemeye yönelik CHP ile uzlaşı halinde olmasıdır. Diğer türlü uzlaşının olmadığı bir pozisyonda MSP'nin tek başına gensoru önergesi vermesi zayıf politik bir hamle olarak kalacağı şeklinde değerlendirilmiştir. MSP'yi güçlü kılan ise dönemin krizleri göz önüne alındığında iktidarın yanlış politikalarında karşısında, doğru politikalarında ise destekçisi olduğunu ileri

sürmesidir. Bu da seçmen algısı bakımdan MSP'yi avantajlı bir konuma getirmiştir. Ama gerek muhalefet gerekse iktidar rolünde MSP'nin uzlaşıyı sağlayabilmesinin özünde kendisini sağ ve sol kutupların dışında tutabilmesi gelmektedir. Neticede MSP'nin Meclis içindeki siyasi manevra alanı, oy oranının çok üzerinde bir genişliğe tekabül etmiştir. Olumlu ve olumsuz yönleriyle böyle bir ortamın oluşmasındaki sebeplerin başında ise seçim sistemi ve modeli, aşırı siyasi ve toplumsal kutuplaşma, meclis milletvekili aritmetiği ve uzlaşı kültürünün sayıldığı incelenmiştir.

4.4.2. Eski Başbakan Tansu Çiller Hakkında Meclis Soruşturması ve Başbakan Ahmet Mesut Yılmaz Hakkında Gensoru

1995 Genel Seçimleri'nden sonra II. Yılmaz Azınlık Hükümeti ANAP ve DYP'nin koalisyonda ve dönüşümlü başbakanlık modelinde uzlaşması üzerine kurulmuştur. ANAP Genel Başkanı Ahmet Mesut Yılmaz tarafından 8 Mart 1996'da okunan hükümet programından sonra 12 Mart 1996'da Meclis güven oylamasına geçilmiştir. Ancak gerçekleşen güven oylaması hükümetin sorunlu bir başlangıç yapmasına neden olmuştur. Öncelikle DSP, kurulacak hükümete dışarıdan destek vereceği açıklamış ancak oylama sırasında çekimser kalmıştır. Oylamada RP ve CHP "ret" oyu vermiş, BBP de çekimser kalmıştır. Neticede güven oylamasında kullanılan 544 oyun 257'si kabul, 207'si ret ve 80'i çekimser çıkmıştır. Anayasa'nın 111. maddesinin son fırkasına göre bir hükümetin güvenoyu almış sayılabilmesi için toplantıya katılan üye tam sayısının salt çoğunluğunun; yani 544 milletvekilinin yarısından bir fazlası olan 273 kabul oyunun çıkması gerekmektedir. Bu durumda hükümet güvenoyu alamamasına rağmen çekimser oylara ilişkin içtüzük kuralı niteliğindeki içtüzük yorumuyla oturum başkanı ve Meclis Başkanvekili Halis Uluç Gürkan (1945-...) hükümetin güvenoyu aldığını ilan etmiştir (T.B.M.M., 1996, B. 22, s. 155). Refah Partisi, güven oylamasının Anayasa'nın 96. maddesine göre geçersiz olduğu gerekçesiyle 12 Nisan 1996'da Anayasa Mahkemesine başvuruda bulunmuştur (T.B.M.M., 1996, B. 38, s. 485). Böylece hükümet kurulmuş olmasına rağmen yıkılma tehlikesiyle yönetimi devralmıştır. Bu da koalisyon ortaklarının zaten geçimsiz olan yönlerini, elde ettikleri bakanlıklar aracılığıyla sürdürmesinin önünü açmıştır (Ertan, 2012, c. 1, s. 63). Süreçte ANAP ve DYP'nin göstermiş oldukları gerilimli politik tavırların bir yönüyle hükümet sonrası için hazırlık provası taşıdığı değerlendirmesini beraberinde getirmiştir (Neziroğlu & Yılmaz, 2015, c. 9, s. 7361-7362).

Koalisyonun ilk polemikli gündemi vali atamaları ve üst düzey bürokratların görevlendirilmeleri üzerine olmuştur. RP ise en fazla milletvekiline sahip parti olarak üstlendiği ana muhalefet görevini koalisyonu da etkileyecek şekilde üst üste verdiği gensoru, Meclis soruşturması ve Meclis araştırması önergeleri ile başlatmıştır (Çavuşoğlu, 2015, s. 217-219). RP'nin belirlediği bu strateji ile hükümetin yıpranma hızı ivme kazanmış ancak "baskı noktası" DYP üzerine yoğunlaşmıştır. RP tarafından Tansu Çiller hakkında 2 Nisan 1996'da Başbakan olduğu 1993'ten 1996'ya kadar olan süreçte önceki ismi TEK olan Türkiye Elektrik Dağıtım A.Ş.'de (TEDAŞ) usulsüzlük ve yolsuzluk yapıldığına (T.B.M.M., 1996, B. 34, s. 50-52), 11 Nisan 1996'da TOFAŞ hisselerinin özelleştirilmesinde ihaleye fesat karıştırıldığına ve devletin zarara uğratıldığına (T.B.M.M., 1996, B. 37, s. 264-269), 26 Nisan 1996'da kanuna aykırı olarak mal edinildiğine (T.B.M.M., 1996, B. 48, s. 7) dolayısıyla bu üç iddiaya dayanılarak görevin kötüye kullanıldığına dair Meclis soruşturma önergeleri verilmiştir. Daha sonra Meclis İçtüzüğüne göre işletilen süreçte 24 Nisan 1996'da TEDAŞ Meclis soruşturma önergesi 550/235 (T.B.M.M., 1996, B. 45, s. 697), 9 Mayıs 1996'da TOFAŞ Meclis soruşturma önergesi 550/374 (T.B.M.M., 1996, B. 50, s. 334) "evet" oyuyla kabul edilmiştir. Meclis tutanaklarından, oylamaya ilişkin detaylar incelendiğinde ise içinde Başbakan ve ANAP Genel Başkanı Ahmet Mesut Yılmaz'ın da aralarında bulunduğu önemli bir ANAP grubunun DYP ile koalisyona rağmen son önergeyi kabul ettiği tespit edilmiştir. Ancak gerek RP'nin gerekse diğer muhalefet partilerinin ANAP hakkında verdikleri Meclis soruşturma önergelerine de DYP grubunun kabul oyu verdiği gözlemlenmektedir. Bu durum koalisyon partilerinin birbirlerine karşı fazlasıyla güvensiz oldukları göstermektedir.

14 Mayıs 1996'ya gelindiğinde ise RP'nin hükümetin güvenoyu almadığına dair Anayasa Mahkemesine açmış olduğu dava sonuçlanmıştır. Mahkeme güven oylamasını, olağanüstü hali ve çekiç gücün süresinin uzatılmasına ilişkin TBMM kararlarını iptal etmiş fakat yeni oylamaya gerek olmadığını bildirmiştir.[56] 27 Mayıs 1996'da RP, Başbakan Yılmaz hakkında Anayasa'nın 99., İçtüzüğün 106. maddeleri uyarınca Anayasa Mahkemesi kararına dayanarak hükümetinin güvenoyu almadığına dair gensoru önergesi vermiştir (T.B.M.M.,

[56] Bu karar, Anayasa Mahkemesi tarafından online erişime açılan Anayasa Mahkemesi kararları belgelerinden elde edilmiş olup https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/1996/13?EsasNo=1996%2F19 adresinden ve Resmî Gazete, Sayı: 22658 (6 Haziran 1996), s. 27-33 kaynağından 28.04.2021 tarihinde alınmıştır.

1996, B. 56, s. 57). Yılmaz ise güvensizlik önergesinin[57] görüşülmesini beklemeden 6 Haziran 1996'da Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'e istifasını vermiş ve böylelikle II. Yılmaz Hükümeti düşmüştür (Neziroğlu & Yılmaz, 2015, c. 9, s. 7361-7362; 7381; 7383).

7 Haziran 1996'da Cumhurbaşkanı Demirel, RP'ye yeniden hükümet kurma görevini verdikten sonra RP gelişen bu süreçlerin akabinde baskı noktasını partiler üzerinden kaldırmış ve yeni hükümet için uzlaşı süreçlerine odaklanmıştır. Ancak koalisyondan ayrılan DYP ve ANAP'ın Meclis Soruşturma önergeleri hükümetin istifasından sonra da devam etmiş ve DYP Genel Başkanı Çiller ile ANAP Genel Başkanı Yılmaz Meclis'teki oylamalarda ciddi zarar görmüştür. Bu da ilerleyen süreçlerde her iki parti genel başkanı için Yüce Divanda yargılanma yolunu açacak muhtelif krizleri beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla bir yandan DYP ve ANAP'ın birbirlerine karşı çatışmacı tutumları sürerken diğer yandan RP'nin hükümet kurma isteği ve bunun için geliştirdiği politik tavır RP'ye karşı uzlaşı eğilimlerinin artmasını sağlamıştır. Ancak toplumda oluşturulan gerilimler, medya baskısı ve ordunun siyaset üzerindeki etkisi diğer partilerin RP'ye yanaşmasına engel olmuştur.

Bu koşullara rağmen DYP, Meclis soruşturma önergeleri sebebiyle yaşadığı krizleri aşmak ve özellikle de DSP'nin 22 Mayıs 1996'da Tansu Çiller hakkında vermiş olduğu "örtülü ödenek" soruşturmasını engellemek için RP ile koalisyon kurma taleplerine olumlu bakmıştır. Bir yandan hükümet kurma görüşmeleri devam ederken 19 Haziran 1996'da Çiller'in DSP'nin açtığı "örtülü ödenek" (kabul 246, ret: 259) ve Yılmaz'ın DYP'nin açtığı "Civangate" (kabul 337, ret 116, çekimser 1), "ÇAYKUR" (kabul 155, ret 316, çekimser 2) ve "genel ahlaka aykırı şekilde mal edinmek" (soruşturma talebinde bulunan ilgili milletvekillerinin imzalarını geri almalarıyla soruşturma önergesi Anayasa'nın öngördüğü %10'luk imzayı kaybetmesi dolayısıyla önergeyi işleme konulmamış ve kaldırılmıştır) konulu Meclis soruşturmaları oylanmıştır. RP, "örtülü ödenek" ve "ÇAYKUR" soruşturmalarına ret, "Civangate" soruşturmasına kabul oyu vermiştir. Neticede bütün soruşturmalar RP'nin taraf olduğu oylar lehine sonuçlanmış ve böylelikle Çiller'in

[57] Güvensizlik Önergesi: 6771 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanunun yürürlüğe girmesinden önce geçerli olan parlamenter hükümet sisteminde gündeme alınması kabul edilmiş bir gensoru önergesinin görüşmeleri esnasında milletvekilleri veya siyasi parti gruplarınca başbakan dâhil bir bakanın veya Bakanlar Kurulunun düşürülmesi amacıyla gerekçeli olarak verilen ve oylaması, görüşmelerin üzerinden bir tam gün geçtikten sonra yapılabilen önergedir. Önergenin kabulü, üye tamsayısının salt çoğunluğuyla olur ve bu oylamada sadece güvensizlik oyları sayılır. https://www.tbmm.gov.tr/psozluk.htm adresinden 28.04.2021 tarihinde alınmıştır.

soruşturması kaldırılmıştır. Yılmaz'ın ise bir soruşturması devam etmiş, diğeri kaldırılmıştır. Kazan'a göre (2001, c. 2, s. 138) art arda gerçekleşen Meclis soruşturma önergeleri karşısındaki RP'nin tavrı hukuki mülahazalara dayanmış ve RP oylama öncesi hiçbir parti ile yeni kurulmak istenen hükümete ilişkin herhangi bir pazarlığı söz konusu yapmamıştır. Ancak RP'nin bu hamleleri süreçte kamuoyunda ve partiler arasında DYP ile bir yakınlaşma olarak algılanmıştır (T.B.M.M., 1996, B. 64).

Refah Partisi ve Doğru Yol Partisinin kurmuş oldukları 54. Hükümet'in dönüşümüne ilişkin verilen hükümet istifasının ardından Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, teamüllerin dışında hareket ederek hükümeti kurma görevini ANAP Genel Başkanı Yılmaz'a vermiştir. Anavatan Partisinin öncülüğünde Demokratik Sol Parti ve Demokrat Türkiye Partisinin bir araya gelmesiyle ve CHP'nin de dışarıdan desteğiyle ANASOL-D Azınlık Kontrast Hükümeti kurulmuştur. Ancak 19 Kasım 1998'de "*Türkbank'ın satışı ihalesine fesat karıştırdıkları iddialarıyla*" CHP, hükümetten desteğini çekmiş ve DYP, CHP ve RP'nin kapatılmasından sonra kurulan FP ayrı ayrı Başbakan Yılmaz hakkında gensoru önergesi vermiş (T.B.M.M., 1998, B. 21, s. 1-2), 25 Kasım 1998'de Başbakan Yılmaz hakkında verilen güvensizlik önergeleri muhalefet partilerinin ortak tavrıyla Meclis Genel Kurulunda 314 oy ile kabul edilmiş ve bu uzlaşı hamlesinin sonucu olarak III. Yılmaz Hükümeti düşmüştür (T.B.M.M., 1998, B. 24, s. 300).

4.5. TBMM Başkanı Seçimleri

Dünyada parlamentosu bulunan devletlerin hükümet biçimine paralel olarak geliştirdikleri ve meclis işleyişinin belirli işlevlerini getirmesi için kurdukları en yetkili organlardan biri olan meclis başkanlığı; başlıca Westminster, kongre ve divan olmak üzere farklı modellerde ortaya çıkmıştır. Tarihi gelişimi üzerinden değerlendirildiğinde Osmanlı Devleti'nin son döneminde Westminster modeline yakın olan mekanizma Cumhuriyet'in kuruluş dönemi ile birlikte yapısal statüsü değişmekle birlikte divan modeline evrilmiştir (İba, 2001, s. 2-3). Ancak padişahın yetkilerinin Meclis lehine kısıtlanmasının ilk tecellisi olarak 1876 Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe girmesi Meclis ve iktidar arasındaki ilişkinin dönüşümü açısından önemli bir yere sahiptir. Ayrıca sadece Kanun-i Esasi ile değil, her bir anayasa değişikliğiyle Meclis Başkanlığı gerek konumu gerekse seçilme biçimi itibariyle birtakım değişikliklere uğramıştır. Ancak Meclis Başkanlığının siyasal yapı içerisinde önemli bir hüviyete sahip olması TBMM'nin kurulmasıyla gerçekleşmiştir (Soysal, 1957, s. 76-78).

TBMM Başkanlık seçimleri ise çok partili hayata geçildikten özellikle de 1961 Anayasası'ndan sonra yapılan değişikliklerle partilerin birbirleriyle rekabetine ve uzlaşısına sahne olmuştur. 1961 Anayasası'nın 84. maddesine göre Meclis başkanının seçimi *"üye tamsayısının üçte iki çoğunluğu ve gizli oy ile ikişer yıl için seçilirler; ilk iki oylamada bu çoğunluk sağlanamazsa, salt çoğunlukla yetinilir."*[58] şeklinde belirlenmiştir.

Yine gerçekleştirilen seçim sistemi değişiklikleriyle tek dereceli liste usulü çoğunluk sistemi terk edilmiş ve sırasıyla seçim bölgesi barajlı d'Hondt, milli bakiye, barajsız d'Hondt sistemleri uygulanmış, böylelikle Meclis'e giren parti sayısı çoğalmış ve Meclis aritmetiğinde önemli değişiklikler yaşanmıştır. 1965 ve 1969 genel seçimleri akabinde Adalet Partisinin tek başına iktidar olduğu dönemler haricinde Meclis başkanlığı seçimi tur ve aday sınırlaması olmadığı için ciddi krizlere dönüşmüştür. Örneğin, 5 Haziran 1977 Genel Seçimleri'nden sonra oluşan ve 1 Kasım 1975'te başlayan TBMM 16. dönem üçüncü yasama yılında CHP Kars Milletvekili Mustafa Kemal Güven ancak 48 turun sonunda 24 Aralık 1975'te Meclis başkanı seçilebilmiştir.

Meclis başkanının uzun turlarla seçilememesi Meclis iç işleyişinde diğer gündemlere geçilmesine engel teşkil ederken hükümetlerin kuruluşu ve güven oylaması işlemleri "seçim tamamlanmadan başka iş yapılamaz" kuralına dâhil edilmemiştir. Böylece partiler Meclis başkanı seçiminden ziyade hükümet kurma çalışmalarına odaklanmıştır (Öymen, 2015). Uzun süreçli Meclis başkanı seçimleri 1982 Anayasası ile birlikte değişime uğramış ve Anayasa'nın 94. maddesine göre *"Başkan seçimi gizli oyla yapılır. İlk iki oylamada üye tamsayısının üçte iki ve üçüncü oylamada üye tamsayısının salt çoğunluğu aranır. Üçüncü oylamada salt çoğunluk sağlanamazsa, bu oylamada en çok oy alan iki aday için dördüncü oylama yapılır; dördüncü oylamada en fazla oy alan üye, Başkan seçilmiş olur."*[59] şeklinde belirlenmiştir. Böylelikle seçim süreci kısalmış ve uzlaşma zemini pratik bir hâl almıştır.

Meclis başkanı seçiminin ilki genel seçimlerden hemen sonra parlamentonun toplanmasıyla gerçekleştiği için parlamentoya giren partilerin koalisyon durumları seçimin seyrini önemli ölçüde etkilemektedir. Meclis başkanının belirlenmesi olası hükümet durumlarına nazaran ya da koalisyon görüşmelerine yakın zamanlarda partiler için pazarlık konusu

[58] Bu madde, Anayasa Mahkemesi tarafından online erişime açılan anayasa belgelerinden elde edilmiş olup https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/ adresinden 01.05.2020 tarihinde alınmıştır.

[59] Bu madde, Anayasa Mahkemesi tarafından online erişime açılan anayasa belgelerinden elde edilmiş olup https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/anayasa/ adresinden 01.05.2020 tarihinde alınmıştır.

yapılabilmektedir. 1961 Anayasası'ndan sonra Meclis başkanı seçim süreçleri partilerinden bağımsız çalışma yapan milletvekillerine sahne olmuş ancak 1982 Anayasası'nda yapılan değişikliklerle partilerin grup halinde hareket etmesi neticeye büyük oranda fayda sağladığı için parti içi disiplin daha fazla önem kazanmıştır. Ayrıca ilgili madde gereği dönemin ilk Meclis başkanı seçiminde en fazla milletvekiline sahip olan parti, dönemin ikinci Meclis başkanı seçiminde ise hükümette olan parti veya partiler avantajlı oldukları için alternatif bir adayın seçilebilmesinde diğer partilerin ya da muhalefetin uzlaşması gereklilik halini almıştır.

Çalışmanın bu safhasında Meclis başkanı seçimlerinde oylamalar gizli yapıldığı için oy veren milletvekillerinin belirlenmesi imkân dâhilinde değildir. Ancak bununla birlikte hem partilerin desteklediği adayların parti kimliğinden hem de partilerin yapmış olduğu beyanlardan belli yorumlamaların yapılması olanaklı görülmektedir. Diğer taraftan Meclis başkanı seçimi incelemesinden dolayı çalışmanın sınırlılıkları korunarak Milli Görüş partilerinin grup temsiliyle parlamentoda olduğu 1973-1980 ve 1991-2002 tarihleri arasındaki seçimler anayasa değişikliği tasnifi de göz önüne alınarak değerlendirilmiştir.

4.5.1. 1973-1980 Arası Meclis Başkanı Seçimleri

14 Ekim 1973 Genel Seçimleri'nden sonra TBMM 15. dönem ilk oturumu 24 Ekim 1973'te açılmıştır. Meclis teamülleri göre en yaşlı üye olan Van Milletvekili AP'li Kinyas Kartal Meclis'teki süreci yürütmek üzere geçici başkan olarak belirlenmiştir. Meclis ilk olarak milletvekillerinin ant içmesi görevi ile başlamış ve daha sonra 25 Ekim 1973'te 2. birleşiminde Meclis başkanını seçmek üzere toplanmıştır. Usul gereği Meclis başkanı adayları başvuru esasına göre her oylamada yeniden tespit edilmiş ve dolayısıyla sürekli bir değişim söz konusu olmuştur. Siyasi partiler Meclis başkanlığı seçiminin ilk iki turunda üçte iki çoğunluk için gerekli uzlaşı süreçlerini işletmediğinden oturumlar ve seçimler formalite olarak yapılmıştır. İlk turda MSP'den Gündüz Sevilgen MSP grubu milletvekili sayısına yakın bir şekilde 45 oy almış, ikinci turla birlikte MSP de sembolik oylama yöntemine dâhil olmuştur. İkinci ve üçüncü turlarda adaylar arasında MSP Genel Başkanı Necmettin Erbakan da yer almıştır. Anayasa gereği ilk iki turda aranan çoğunluğa erişilemeyince Meclis üye sayısının (450) salt çoğunluğu olan 226 oy sayısı aranmaya başlanmıştır (M.M., 1973, B. 2, s. 9-11).

Oylamaların nitelikleri incelendiğinde çoğunlukla CHP'nin Meclis başkanlığı için faklı zamanlarda belirli tur nispetinde farklı adayları gösterdiği ve grup sayısına yakın oylar çıkardığı gözlemlenmiştir. Seçimler ilginç gelişmelere de sahne olmuştur. Örneğin, 8 Kasım 1973'te yapılan 14. ve 15., 14 Kasım 1973'te yapılan 20., 15 Kasım 1973'te yapılan 21. ve 22. 20 Kasım 1973'te yapılan 23. ve 24., 21 Kasım 1973'te yapılan 25. ve 26. tur seçimlerinde CHP'nin adayı Tokat Milletvekili İsmail Hakkı Birler'in rakibi yine CHP Erzurum Milletvekili Gıyasettin Karaca olmuştur. CHP oylarının üzerinde 25. tur oylamada Birler 193, Karaca 138 oy almıştır. Burada hem partilerin farklı gruplardaki milletvekilleri üzerinden politik senaryolara başvurduğu hem de milletvekillerinin partileri dışında bağımsız çalışmalar yaptığı görülmektedir. MSP ise 27. tur oylamaya kadar herhangi bir aday konusunda diğer partilerle ittifak yapmamış ve MSP'den herhangi bir milletvekili de turlarda bağımsız çalışma yürütmemiştir (Bağce, 2012, s. 5-7).

18 Aralık 1973'te yapılan 27. tur oylamada CHP, MSP, Demokratik Parti ve Cumhuriyetçi Güven Partisi CHP Kars Milletvekili Mustafa Kemal Güven üzerinde uzlaşı sağlayarak CHP İstanbul Milletvekili Necdet Uğur, Demokratik Parti Denizli Milletvekili Hasan Korkmazcan, CHP Erzurum Milletvekili Selçuk Erverdi, Demokratik Parti Sakarya Milletvekili Vedat Önsal, Cumhuriyetçi Güven Partisi Konya Milletvekili Vefa Tanır, Cumhuriyetçi Güven Partisi Siirt Milletvekili Mehmet Nebil Oktay, MSP İstanbul Milletvekili Süleyman Arif Emre ve MSP İstanbul Milletvekili Hasan Aksay'ın imzalarıyla Meclis başkanı ortak adayı olarak Meclis Başkanlığına teklifte bulunmuşlardır (M.M., 1973, B. 23, s. 87). Oylamanın sonucuna göre 399 üyenin oy kullandığı turda Güven, 312 oyla Meclis başkanı seçilmiştir (M.M., 1973, B. 23, s. 87-88). Uzlaşı sağlayan dört partinin 291 olan toplam milletvekili sayısı göz önüne alındığında diğer partilerden de destek aldığı tespit edilmiştir. Ayrıca 1973 Genel Seçimleri sonrası aynı tarihlerde hükümet kurma konusunda partilerin koalisyon görüşme süreçleri izlendiğinde uzlaşının CHP-MSP koalisyonuna da etki ettiği şeklinde değerlendirilmiştir.

Meclis Başkanı Güven'in iki yıllık görev süresinin dolması üzerine aynı dönem içerisinde ikinci devre Meclis başkanı seçimi 1 Kasım 1975'te en yaşlı üye ve eski Başkanvekili MSP'li Rasim Hancıoğlu tarafından başlatılmıştır. Güven'in tekrar aday olduğu ve ilk üç turunda açık ara sırasıyla 192, 197 ve 179 oy aldığı seçimlerde CHP'den Bülent Ecevit'in, AP'den Süleyman Demirel'in, Demokratik Partiden Ferruh Bozbeyli'nin ve MSP'den Necmettin Erbakan'ın sembolik adaylıkları dikkat çekmiştir (M.M., 1975, B. 1, s. 13-14).

Türkiye siyaset tarihinin en uzun Meclis başkanı seçimlerine sahne olan bu dönemde iktidarda AP, MSP, MHP ve CGP'den oluşan dörtlü koalisyon hükümeti, diğer adıyla I. Milliyetçi Cephe Hükümeti vardır. Koalisyonun baskın partilerinden AP ve MSP, 19 Kasım 1975'te Meclis başkanlığı seçimleri için müzakerede bulunmuşlar ve Bağımsız Milletvekili Kemal Ziya Öztürk üzerinde uzlaşı sağlamışlardır ("AP-MSP anlaştı: aday bağımsız", 1975). Teklifi kabul eden Öztürk, 20 Kasım 1975'te gerçekleştirilen 13. tur oylamada 171 ve ilerleyen süreçte koalisyon partilerinin de ortak adayı olarak azami 222 oya 27 Kasım 1975'te 26. turda erişmiş ancak salt çoğunluğa ulaşamamıştır (M.M., 1975, B. 17, s. 192). Diğer yandan bir önceki seçimde MSP ve CGP'nin CHP adayını desteklemesi, seçimi neticeye ulaştırmışsa da bu seçimde iki partinin de koalisyonun içinde yer alması ve CHP'nin MSP ile olan koalisyonu sorunlu olarak bozması uzlaşı olasılıklarını zayıflatmıştır. Meclis başkanı seçiminin uzaması üzerine MSP, 23 Aralık 1975'te gerçekleşen 47. tur oylamada Güven'in seçilememesi halinde desteğini çekeceğini açıklamıştır ("Öztürk bugün de seçilemezse", 1975). Nihayetinde 24 Aralık 1975'te yapılan 48. tur oylamada kıyasıya rekabetin ardından Öztürk, *"Millet Meclisi Başkanlığı için adaylığımı teklif etmiş bulunan üyelerden bazılarının mensubu bulunduğu siyasî parti gruplarının tutum ve beyanları, adaylığımın devamının Başkanlık seçimini uzatacağı kanaatini vermiş bulunmaktadır. Bu nedenle, Başkanlık için yapılan adaylığımı şahsen geri çekiyor ve adaylığım süresince oylamaya katılan sayın üyelere şükran ve saygılarımı sunuyorum."* açıklamasıyla adaylıktan çekilmiş ve CHP Kars Milletvekili Mustafa Kemal Güven 280 oy ile yeniden Meclis başkanı seçilmiştir (M.M., 1975, B. 32, s. 260).

5 Haziran 1977 Genel Seçimleri'nden sonra TBMM 16. dönem ilk oturumu 13 Haziran 1977'de açılmıştır. Meclis teamülleri göre en yaşlı üye olan Van Milletvekili AP'li Kinyas Kartal Meclis'teki süreci yürütmek üzere geçici başkan olarak belirlenmiştir. Meclis aynı gün ilk olarak milletvekillerinin ant içmesi görevi ile başlamış ve 14 Haziran 1977'de 2. birleşiminde Meclis başkanını seçmek üzere toplanmış ancak adaylık için herhangi bir başvuru olmamıştır. Bu arada seçimlerden en yüksek oyu alan CHP, hükümet kurmak için diğer partilerle görüşmüş ancak herhangi bir uzlaşı sağlayamamıştır. Bunun üzerine bir azınlık hükümeti kurma girişiminde bulunmuş ve bu süreçte Meclis gündeminde II. Ecevit Hükümeti ile ilgili görüşmeler ele alınmıştır. Dolayısıyla Meclis başkanı seçimi, oturumlarda yeterli çoğunluğa ulaşılamaması ve yeni hükümet kurulması gerekçeleriyle ikinci planda kalmıştır. Meclis başkanlığı seçiminin ilk turu 5 Temmuz 1977'de gerçekleşmiş ancak sonuçları incelendiğinde hiçbir partinin Meclis başkanının seçimi

noktasında uzlaşıya açık bir hamlede bulunmadığı gözlemlenmiştir. Aynı gün seçimler birinci turun ardından yeterli çoğunluk sağlanamadığı için tehir edilmiştir (M.M., 1977, B. 13, s. 84). İkinci tur oylama 12 Temmuz 1977'de gerçekleşmiş ve üçte iki çoğunluk için gerekli şartlar hiçbir aday üzerinde oluşmamıştır. Sembolik adaylıklar bu seçimde de gündeme gelmiş ve MSP'den Süleyman Arif Emre Meclis başkanlığı için aday olmuştur. Anayasa gereği ilk iki turda aranan çoğunluğa erişilemeyince salt çoğunluk uygulamasına geçilmiştir (M.M., 1977, B. 16, s. 92).

Meclis başkanlığı seçimleri için gerçekleşen birçok oturum 21 Temmuz 1977'de AP tarafından kurulan V. Demirel Hükümeti'ne diğer adıyla II. Milliyetçi Cephe Hükümeti'ne kadar Meclis'te yeterli çoğunluk sağlanamadığı için gerçekleşememiştir. AP, MSP ve MHP'den oluşan koalisyon partileri hükümet oluşturmalarına rağmen Meclis başkanlığı konusunda uzlaşı sağlayamamışlardır. MSP Genel Başkanı Erbakan, koalisyon odaklı bir Meclis başkanı uzlaşında başbakanlığın AP'de olmasından dolayı Meclis başkanının MSP'de olması gerektiği görüşünde olmuştur (Öymen, 2015). CHP seçimlerin başından itibaren adaylıklarını ve oy oranlarını istikrarlı bir düzeyde tutmuş ancak diğer partiler için aynı durum söz konusu olmamıştır. AP, Meclis başkanlığı konusunda ilk ciddi adımını koalisyondan bağımsız olarak 19 Ekim 1977'de 21. turda AP İzmir Milletvekili Ali Naili Erdem'i aday göstererek atmış ancak salt çoğunluğa ilişkin bir etkililik oluşturamamış ve "nafile turlar" devam etmiştir (M.M., 1977, B. 57, s. 339). AP, Erdem'den netice alamayınca 9 Kasım 1977'de 33. turda AP Trabzon Milletvekili Ömer Çakıroğlu'nu aday göstermiş ancak oylama turlarının sonuna kadar Çakıroğlu, koalisyon partileri dâhil hiçbir gruptan destek alamamıştır. Meclis başkanı seçiminin uzaması, kamuoyu tepkilerinin ve Meclis çalışmalarının aksaması üzerine CHP, AP, MSP ve MHP uzlaşı zemini yakalamak üzere "dörtlü sürekli görüşmeleri" başlatmış ancak bu görüşmelerden de herhangi bir sonuç alınamamıştır ("4 parti", 1977). CHP, Meclis başkanı seçimi krizini aşmak için diğer partilere kendi milletvekillerinden diğer partilerin de kabul edebileceği makul 15 isim belirlemiş ve tek tek partileri dolaşarak uzlaşı olanakları geliştirmiştir ("Türkeş: CHP'nin 15 adayından birisine oy vereceğiz", 1977). 15 Kasım 1977'de MHP, aşırı kutuplaşmaya ve koalisyon içinde bulunmuş olmasına rağmen CHP'nin uzlaşma teklifini kabul ederek CHP Zonguldak Milletvekili Cahit Karakaş üzerinde mutabakat sağlamış ("MHP, CHP'nin başkan adayına oy verecek", 1977) ve 17 Kasım 1977'de gerçekleşen 38. tur oylamada Karakaş, 227 oyla Meclis başkanı seçilmiştir (M.M., 1977, B. 69, s. 402). Diğer taraftan

oylama tur sayılarının fazla görünmesinin başka bir sebebi de 3. turdan 14. tura kadar yeterli çoğunlukla yapılamayan oylamaların tur sayısına dâhil edilmesi olmuştur.

Meclis Başkanı Karakaş'ın iki yıllık görev süresinin dolması üzerine aynı dönem içerisinde ikinci devre Meclis başkanı seçimi 6 Kasım 1979'da en yaşlı üye ve eski Başkanvekili MSP'li Muslih Görentaş tarafından başlatılmıştır. Karakaş tekrar aday olduğu ilk oturumda geniş tabanlı bir uzlaşı sağlamış, bir önceki seçimde yaşanan uzun süreçli turların aksine üçte iki çoğunluğu aşarak 320 oy almış ve yeniden Meclis başkanı seçilmiştir (M.M., 1979, B. 2, s. 8). Karakaş bu görevi 12 Eylül 1980 Askeri İhtilali'ne kadar sürdürmüştür.

4.5.2. 1991-2002 Arası Meclis Başkanı Seçimleri

20 Ekim 1991 Genel Seçimleri'nden sonra TBMM 19. dönem ilk oturumu 6 Kasım 1991'de açılmıştır. Meclis teamülleri göre en yaşlı üye olan Elazığ Milletvekili DYP'li Ali Rıza Septioğlu Meclis'teki süreci yürütmek üzere geçici başkan olarak belirlenmiştir (T.B.M.M., 1991, B. 1, s. 1). Meclis ilk olarak milletvekillerinin ant içmesi görevi ile başlamış ve daha sonra 16 Kasım 1991'de 3. birleşiminde Meclis başkanını seçmek üzere toplanmıştır. Usul gereği Meclis başkanı aday başvuruları yapılmış ve azami dört turlu oylamalara geçilmiştir. Anayasaya göre Meclis başkanı seçimi gizli oyla yapılmış, ilk iki oylamada üye tamsayısının üçte iki çoğunluğu (300), üçüncü oylamada ise üye tam sayısının salt çoğunluğu (226) aranmıştır. Siyasi partiler Meclis başkanlığı seçiminin ilk iki turunda üçte iki çoğunluk için gerekli uzlaşı süreçlerini hemen başlatmışlardır. Adaylar arasında ANAP'lı Ankara Milletvekili Mehmet Vehbi Dinçerler, DYP'li Eskişehir Milletvekili Ahmet Hüsamettin Cindoruk, RP'li Kocaeli Milletvekili Şevket Kazan yer almıştır. Oylamalar sürecinde ilk iki turda hiçbir aday üçte iki çoğunluk elde edemeyince üçüncü turda salt çoğunluk uygulamasına geçilmiştir. İkinci turun sonunda Dinçerler adaylıktan çekildiğini açıklamış ve üçüncü tura iki adayla devam edilmiştir. Oylamanın sonucunda ise Cindoruk salt çoğunluğa ulaşarak seçimlerin başladığı aynı gün Meclis başkanı seçilmiştir (T.B.M.M., 1991, B. 3, s. 87).

Tablo 19.

TBMM 19. Dönem Meclis Başkanı 1. Devre Seçimi

Parti	Aday	1. Tur	2. Tur	3. Tur
ANAP	M. Vehbi Dinçerler	108	105	-
DYP	A. Hüsamettin Cindoruk	264	270	286
RP	Şevket Kazan	60	53	55

Meclis başkanı oylamalarının nitelikleri incelendiğinde seçim sonrası DYP-SHP koalisyon görüşmelerinin aynı dönemde yapılması ve SHP'nin aday göstermemesi ve Cindoruk'un kazanmasından sonra SHP'li milletvekillerinin olumlu tepkileri açık bir DYP-SHP uzlaşısı göstermektedir. Diğer taraftan Dinçerler'in adaylıktan çekilmesi ve Cindoruk'un DYP-SHP milletvekili sayısından 20 fazla oy alması ANAP'tan bazı milletvekillerinin Cindoruk'a oy verdiğine işaret etmektedir. Ayrıca Dinçerler'in ikinci sırada 3. tura kalmasına rağmen adaylıktan çekilmesi bazı gizli uzlaşmaların yapıldığı olasılıklarını güçlendirmektedir. Kazan'ın oyları incelendiğinde ise her ne kadar 15 Kasım 1991'de Meclis'e girdikten sonra kendi gruplarını kurmak için MÇP'li ve IDP'li 22 milletvekili RP'den istifa etse de seçim ittifakının Meclis içine de taşındığı, oy blokları ve değişkenlerinden gözlemlenmektedir.

Meclis Başkanı Cindoruk'un iki yıllık görev süresinin dolması üzerine aynı dönem içerisinde ikinci devre Meclis başkanı seçimi 14 Eylül 1993'te Geçici Başkan DYP'li Yıldırım Avcı tarafından başlatılmıştır. Meclis başkanlığına DYP'li Eskişehir Milletvekili Ahmet Hüsamettin Cindoruk, RP'li Kocaeli Milletvekili Şevket Kazan ve MHP'li Karaman Milletvekili Seyit Osman Sevimli aday olarak gösterilmiştir. Oylama sonucuna göre Cindoruk 301, Kazan 45, Sevimli 17 oy almış ve Cindoruk ilk tur için gerekli olan üçte iki çoğunluğu sağlayarak yeniden Meclis başkanı seçilmiştir. Cindoruk'un seçilmesinde bir önceki seçimin koalisyon ve milletvekili eğilimlerinin argümanları güncelliğini korurken RP ve MHP ittifakının partilerden ayrı adaylar çıkması çerçevesinde sürdürülmediği gözlenmektedir (T.B.M.M., 1993, B. 2, s. 479).

16 Mayıs 1993'te Süleyman Demirel'in cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra DYP çok yönlü krizlerle karşı karşıya kalmıştır. Bunlardan biri de yaşanan iç sıkıntılarla birlikte hükümet kurma sorunun aynı döneme denk gelmesi olmuştur. Meclis başkanı Cindoruk'un ismi gerek cumhurbaşkanı seçim süreçlerinde gerekse DYP genel başkanlığında çokça zikredilmiş ve gündeme gelmiştir. Ancak bütün tecrübelerine rağmen DYP Genel Başkanı Tansu Çiller ile ortak bir siyasi zeminde buluşamamıştır. Cindoruk, yeni hükümet kurma süreçlerinde

Çiller'in azınlık hükümet denemesine karşı çıkarak 1 Ekim 1995'te Meclis'in 5. yasama yılının başında Meclis başkanlığı görevinden istifa etmiş, hükümetin güven oylamasına katılmamış ve bu davranışından dolayı 16 Ekim 1995'te partisinden ihraç edilmiştir (Çavuşoğlu, 2015, 201-203). Meclis Başkanı Cindoruk'un istifası üzerine aynı dönem içerisinde üçüncü Meclis başkanı seçimi 17 Ekim 1995'te Meclis Başkanvekili Kamer Genç tarafından başlatılmıştır. Meclis başkanlığına DYP'li Aydın Milletvekili İsmet Abdullah Sezgin, yine DYP'li Isparta Milletvekili Ertekin Durutürk, DYP'den ihraç edilen Sinop Milletvekili Yaşar Topçu, ANAP'lı Kütahya Milletvekili Mustafa Kalemli, RP'li Çorum Milletvekili Yasin Hatipoğlu aday olarak gösterilmiştir. Oylamalar sürecinde ilk üç turda adaylar herhangi bir çoğunluk elde edemeyince (T.B.M.M., 1995, B. 10, s. 570; 572) 18 Ekim 1995'te gerçekleşen dördüncü turda üçüncü turun en fazla oy alan adayları DYP iki milletvekili Sezgin ve Durutürk yer almışlardır. Oylamanın sonucunda ise Sezgin, Durutürk'ten daha fazla oy alarak Meclis başkanı seçilmiştir (T.B.M.M., 1995, B. 11, s. 586).

Tablo 20.

TBMM 19. Dönem Meclis Başkanı 2. Devre 2. Seçimi

Parti	Aday	1. Tur	2. Tur	3. Tur	4. Tur
DYP	İsmet Abdullah Sezgin	145	144	175	230
DYP	Ertekin Durutürk	74	88	95	158
ANAP	Mustafa Kalemli	88	78	86	Elendi
RP	Yasin Hatipoğlu	42	39	38	Elendi
-	Yaşar Topçu	32	18	Çekildi	-

Meclis başkanı oylamalarının nicel verileri incelendiğinde özellikle DYP'nin koalisyon sonrası şartları ve iç disiplini ile ilgili sorunları değerlendirildiğinde kompleks bir dağılımın oluştuğu gözlemlenmektedir. Ayrıca üçüncü turda ANAP'lı ve RP'li adayların elenmesinden sonra DYP'li iki adaya da diğer partilerden oy akışlarının yaşanması çok yönlü politik hamlelerin yapıldığını göstermektedir. RP'nin yapılan oylama süreçlerinde Hatipoğlu'nun aldığı oy sayıları da göz önüne alındığında herhangi bir parti ile Meclis başkanı noktasında uzlaşı sağlayamadığı olası görülmektedir.

24 Aralık 1995 Genel Seçimleri'nden sonra TBMM 20. dönem ilk oturumu 8 Ocak 1996'da açılmıştır. Meclis teamüllerine göre dönem açılışını ve Meclis Başkanı seçim süreçlerini Meclis'in en yaşlı milletvekili yapmaktadır. 20. Dönem Meclis'te bu kriterlere RP'li

Süleyman Arif Emre ve DYP'li Ali Osman Sönmez (1926-2001) uymaktadır (Ertan, 2012, c. 1, s. 3). Yine teamüllere göre aynı şartları taşıdıklarından bu iki kişi arasında kura çekilmiş (Kazan, 2001, c. 2, s. 48) ve sonucuna göre 8 Ocak 1996'da TBMM açılışını Geçici Meclis Başkanı olarak Süleyman Arif Emre gerçekleştirmiştir (T.B.M.M., 1996, B. 1, s. 1). Meclis ilk olarak milletvekillerinin ant içmesi görevi ile başlamış ve daha sonra 18 Ocak 1996'da 2. birleşiminde Meclis başkanını seçmek üzere toplanmıştır. Adaylar arasında DYP'den Aydın Milletvekili İsmet Sezgin; ANAP'tan İstanbul Milletvekili Ali Talip Özdemir, Kütahya Milletvekili Mustafa Kalemli ve Gümüşhane Milletvekili Mahmut Oltan Sungurlu; RP'den Abdüllatif Şener ve Abdullah Gül'ün teklifleriyle İstanbul Milletvekili Aydın Menderes, Aydın Menderes ve Rıza Ulucak'ın teklifleriyle Malatya Milletvekili Mehmet Recai Kutan, Mehmet Recai Kutan ve Musa Demirci'nin teklifleriyle Çorum Milletvekili Yasin Hatipoğlu, Şevket Kazan ve Fehim Adak'ın teklifleriyle İstanbul Milletvekili Süleyman Arif Emre yer almıştır.

Oylamalar sürecinde 18 Ocak 1996 ve 23 Ocak 1996'da gerçekleşen ilk iki turda adaylar üçte iki çoğunluk elde edemeyince 24 Ocak 1996'da üçüncü turda salt çoğunluk uygulamasına geçilmiştir. Öncesinde ikinci tur oylamada Özdemir, Sungurlu, Kutan, Hatipoğlu ve Emre adaylıktan çekildikleri açıklamış ve üçüncü tura üç adayla devam edilmiştir. Üçüncü turda adaylar salt çoğunluğa erişemeyince 25 Ocak 1996'da dördüncü tura üçüncü turda en fazla oy alan iki aday katılmış ve Kalemli önemli bir oy sayısı ve farkıyla Meclis başkanı seçilmiştir (T.B.M.M., 1996, B. 5, s. 57).

Tablo 21.

TBMM 20. Dönem Meclis Başkanı 1. Devre Seçimi

Parti	Aday	1. Tur	2. Tur	3. Tur	4. Tur
RP	Aydın Menderes	66	160	207	196
RP	Mehmet Recai Kutan	15	Çekildi	-	-
RP	Yasin Hatipoğlu	52	Çekildi	-	-
RP	Süleyman Arif Emre	23	Çekildi	-	-
ANAP	Mustafa Kalemli	156	209	192	343
ANAP	Ali Talip Özdemir	40	Çekildi	-	-
ANAP	Mahmut Oltan Sungurlu	62	Çekildi	-	-
DYP	İsmet Sezgin	119	150	130	Elendi

Meclis başkanı oylamalarının nitelikleri incelendiğinde seçim sonrası koalisyon ihtimallerinin, görüşmelerinin ve parti görüşlerinin oylama neticesine bariz bir şekilde etki

ettiği tespit edilmiştir. Ayrıca RP, birinci parti olmasına rağmen diğer partilerin RP ile koalisyon kurmayacaklarını seçim öncesi ve sonrası tekrarlamaları RP karşında doğal bir ittifakın oluşmasını sağlamıştır. İlk turda RP adaylarının durumları incelendiğinde adaylar, teklif edenler ve çekilmeler arasındaki ilişki sembolik adaylıkların yapıldığını göstermektedir. Ayrıca RP adaylarının toplam oyu yaklaşık olarak RP milletvekili sayısı kadardır. Formalite oylamada benzer bir durum ANAP için de geçerlidir ancak ANAP adaylarının toplam oyu ANAP milletvekili sayısının yaklaşık iki katıdır. DSP ve CHP'nin aday çıkarmaması ve partilerin aday bazındaki oy dağılımları sol oyların ANAP lehine kullanıldığına işaret etmektedir.

İkinci turda Menderes ve Sezgin partileri bandında oy alırken kullanılmayan oyların çokluğu da göz önüne alındığında Kalemli'nin oyu ANAP oylarının çok üzerinde olduğu görülmektedir. Üçüncü turda Menderes'in oylarında ciddi bir artış olmuş ve en yüksek oyu alan aday olmuştur. Sezgin ve Kalemli ise oy sayısını takriben korumuşlardır. Dördüncü turda ise bir önceki turda Sezgin'in elenmesiyle DYP yeni bir uzlaşı sürecine girmiştir. Anayol Hükümeti sürecinde DYP-ANAP koalisyon görüşmelerinin gerçekleştirmesi ve olası ANAP koalisyonu için Çiller'in grup olarak Kalemli'ye destek vereceklerini ifade etmesi büyük oranda Meclis başkanı seçiminin seyrini belirlemiştir.

Meclis başkanı oylama sonuçlarının açıklanmasından sonra milletvekillilerinin tutumları incelendiğinde ise ANAP, DYP, DSP ve CHP'nin Kalemli'yi desteklediği gözlemlenmektedir. Ayrıca geniş bir uzlaşı ile Kalemli'nin başkan seçilmesi Türkiye siyaset tarihinde seçimlerde en yüksek oyu alan partinin Meclis başkanına sahip olması gibi gelenek aşılarak bir ilk gerçekleştirilmiştir. Menderes'in oy sayılarındaki artış ise RP'nin Meclis'teki ağırlıklı sağ milletvekilini etkileyebilme stratejisi üzerinden değerlendirilirse Meclis'teki keskin ayrıma nazaran bu hamlenin etkili olduğu varsayılabilir ancak RP en fazla milletvekili çıkaran parti olarak Meclis başkanlığı oylamaları süresince hiçbir parti grubuyla uzlaşı sağlayamamıştır.

Meclis Başkanı Kalemli 24 Aralık 1997'ye kadar olan iki yıllık görev süresini doldurmadan ve istifa etmeden 1 Ekim 1997'de makamını boşaltması ve dolayısıyla yeni bir TBMM Başkanı sürecine girilmesi Meclis teamülleri ve Anayasa açısından tartışmaları beraberinde getirmiştir (Özhan, 1999. s. 799-800). Buna rağmen sorun göz ardı edilmiş ve aynı dönem içerisinde ikinci devre Meclis başkanı seçimi 14 Ekim 1997'de Geçici Başkan RP'li Yasin Hatipoğlu tarafından başlatılmıştır. Adaylar arasında CHP'den Gaziantep Milletvekili

Hikmet Çetin; DYP'den Kayseri Milletvekili Ayvaz Gökdemiş; ANAP'tan Kütahya Milletvekili Mustafa Kalemli, Bitlis Milletvekili Kâmran İnan, Kocaeli Milletvekili Hayrettin Uzun ve Manisa Milletvekili Ekrem Pakdemirli; RP'den ise bir önceki seçimdeki formalite adaylıklardan uzak tek aday olarak İstanbul Milletvekili Aydın Menderes yer almıştır. Meclis'in açılmasından iki yıl sonra yeni partiler kurulmuş ve milletvekili dağılımlarında değişmeler yaşanmıştır. Meclis başkanı seçimi öncesi partiler bazında milletvekili aritmetiği şekliyle RP 151, ANAP 139, DYP 92, DSP 67, CHP 49, Demokrat Türkiye Partisi 21, BBP 8, MHP 2, Bağımsızlar da 19 milletvekiliyle temsil edilmiştir ("Meclis'te hükümetle birlikte dengeler de değişti", 1997). Oylamalar sürecinde 14 Ekim 1997'de gerçekleşen ilk iki turda adaylar üçte iki çoğunluk elde edemeyince 16 Ekim 1997'de üçüncü ve dördüncü turda salt çoğunluk uygulamasına geçilmiştir. Öncesinde üçüncü tur oylamada Gökdemir, Uzun ve Pakdemirli adaylıktan çekildikleri açıklamış ve üçüncü tura dört adayla devam edilmiştir. Üçüncü turda adaylar salt çoğunluğa erişemeyince dördüncü tura üçüncü turda en fazla oy alan iki aday katılmış ve Çetin önemli bir oy sayısı ve farkıyla Meclis başkanı seçilmiştir (T.B.M.M., 1997, B. 4, s. 379).

Tablo 22.

TBMM 20. Dönem Meclis Başkanı 2. Devre Seçimi

Parti	Aday	1. Tur	2. Tur	3. Tur	4. Tur
RP	Aydın Menderes	145	28	152	Elendi
ANAP	Mustafa Kalemli	120	146	169	66
ANAP	Kâmran İnan	32	169	28	Elendi
ANAP	Hayrettin Uzun	31	16	Çekildi	-
ANAP	Ekrem Pakdemirli	21	9	Çekildi	-
DYP	Ayvaz Gökdemir	96	61	Çekildi	-
CHP	Hikmet Çetin	76	94	181	373

Meclis başkanı oylamalarının nitelikleri incelendiğinde Refah-Yol Hükümeti'nin yıkılmasından sonrası ANAP, DSP ve Demokrat Türkiye Partisi koalisyonu ile kurulan ve CHP'nin dışarıdan destek verdiği Anasol-D Hükümeti'nin oylama neticesine bariz bir şekilde etki ettiği gözlemlenmektedir. Bu minvalde koalisyon sebebiyle DSP ve Demokrat Türkiye Partisi, milletvekili sayısı itibariyle de BBP ve MHP aday göstermemiştir.

İlk turda Menderes, RP milletvekili sayı bandında oy almıştır. ANAP'ta aday çeşitliliği olmakla birlikte ANAP adaylarının toplam oyu ANAP milletvekili sayısının yaklaşık 1,5

katıdır. DSP ve Demokrat Türkiye Partisinin aday çıkarmaması ve partilerin aday bazındaki oy dağılımları bu partilerin ANAP lehine oy kullanıldığına işaret etmektedir. İkinci turda Menderes ve Gökdemir'in yaşamış olduğu ciddi oy kaybı ve ANAP'lı İnan'ın oyundaki artış RP ve DYP'nin kendi adaylarını başkan yapamama durumuna karşı ikinci turda bir ANAP'lı üzerinde uzlaşı sağlayabileceği yorumunu getirmektedir. Öyle ki İnan, bu hamleyle ikinci turu birinci olarak bitirmiştir. Yüksek bir katılımla geçen üçüncü turda DYP'li ve iki ANAP'lı aday seçimden çekilmiş, elenme riskine karşı da RP yeniden Menderes'e yönelmiştir. Ancak koalisyon ittifak gücü sayesinde Menderes oylamada üçüncü, bir önceki turda birinci olan İnan dördüncü olmuş ve iki aday da elenmiştir. Dördüncü turda ise koalisyon, açık bir ittifak göstererek CHP'nin hükümeti dışarıdan desteklemesi güçlü olasılığıyla Çetin'in Meclis başkanı olması üzerine uzlaşı sağlamıştır. Refah-Yol Hükümeti'nden sonra yeni hükümete eleştiriler getiren Refah ve Doğru Yol partileri benzer bir uzlaşıyı bu seçimde sağlayamamışlardır.

18 Nisan 1999 Genel Seçimleri'nden sonra TBMM 21. dönem ilk oturumu 2 Mayıs 1999'da açılmıştır. Meclis teamüllerine göre en yaşlı üye olan Elazığ Milletvekili DYP'li Ali Rıza Septioğlu Meclis'teki süreci yürütmek üzere geçici başkan olarak belirlenmiştir (T.B.M.M., 1999, B. 1, s. 1). Meclis ilk olarak milletvekillerinin ant içmesi görevi ile başlamış ve daha sonra 12 Mayıs 1999'da 2. birleşiminde Meclis başkanını seçmek üzere toplanmıştır. Adaylar arasında DYP'den Amasya Milletvekili Ahmet İyimaya, ANAP'tan Ankara Milletvekili Yıldırım Akbulut, MHP'den Aksaray Milletvekili Sadi Somuncuoğlu, DSP'den Ankara Milletvekili Uluç Gürkan, FP'den Salih Kapusuz, Ali Coşkun, İrfan Gündüz, Şeref Malkoç ve Abdullah Gül'ün imzalarıyla İstanbul Milletvekili Nevzat Yalçıntaş yer almıştır. Böylece Meclis'teki bütün partiler Meclis başkanı adayı çıkarmışlardır (T.B.M.M., 1999, B. 2, s. 39-40).

Oylamalar sürecinde 12 Mayıs 1999'da gerçekleşen ilk iki turda adaylar üçte iki çoğunluk elde edemeyince 18 Mayıs 1999'da üçüncü turda salt çoğunluk uygulamasına geçilmiştir. Üçüncü turda da adaylar salt çoğunluğa erişemeyince 20 Mayıs 1999'da dördüncü tura üçüncü turda en fazla oy alan iki aday katılmış ve Akbulut en yüksek oyu alarak Meclis başkanı seçilmiştir (T.B.M.M., 1999, B. 4, s. 57).

Tablo 23.

TBMM 21. Dönem Meclis Başkanı 1. Devre Seçimi

Parti	Aday	1. Tur	2. Tur	3. Tur	4. Tur
DSP	Uluç Gürkan	133	141	142	Elendi
MHP	Sadi Somuncuoğlu	135	137	152	191
FP	Nevzat Yalçıntaş	90	98	10	Elendi
ANAP	Yıldırım Akbulut	83	84	171	332
DYP	Ahmet İyimaya	74	70	59	Elendi

Meclis başkanı oylamalarının nitelikleri incelendiğinde seçim sonrası DSP, ANAP ve MHP koalisyon görüşmelerinin ve parti görüşlerinin oylama neticesine etki ettiği olası görülmektedir. İlk iki turda FP'li Nevzat Yalçıntaş'ın oy sayısı FP milletvekili sayısından ve DYP'li İyimaya'nın oy sayısı DYP milletvekili sayısından az da olsa aşağıda olduğu gözlemlenmektedir. ANAP'lı Akbulut'un oy sayısı ANAP milletvekili sayısı bandında, DSP'li Gürkan ve MHP'li Somuncuoğlu'nun oy sayıları ise parti milletvekili sayılarının üzerinden seyretmiştir. Üçüncü turda Yalçıntaş'ın oylarında ciddi bir düşüş olmuş ve hemen hemen azalan bu oy sayısı kadar Akbulut'un oylarında artış yaşanmıştır. Diğer adayların oy değişimleri incelendiğinde bu değişimin FP oylarından kaynaklandığı değerlendirilebilir. Dördüncü turda ise bir önceki turda yaşanan elemeler sonucunda Somuncuoğlu ve Akbulut son iki aday olarak kalmıştır. Bir önceki turda az da olsa DYP'den azalan oyların Somuncuoğlu'na kaydığı ve dördüncü turda da grup olarak bu akışı sürdürdükleri, yine FP'nin aynı tutum içerisinde grup olarak ve DSP'nin Anasol-M Hükümeti kuruluş safhasında kendi adayının da elenmesiyle Akbulut'u desteklediği varsayılırsa sonuçlar bu olasılığı konjonktürel olarak desteklemektedir (Yalçıntaş, 2012, s. 858-866).

Meclis Başkanı Akbulut'un görev süresinin dolması üzerine aynı dönem içerisinde ikinci devre Meclis başkanı seçimi 12 Ekim 2000'de Geçici Başkan FP'li Mehmet Vecdi Gönül tarafından başlatılmıştır. Adaylar arasında DYP'den İçel Milletvekili Turhan Güven, ANAP'tan Kastamonu Milletvekili Murat Bağesgioğlu, İstanbul Milletvekili Yılmaz Karakoyunlu ve Bursa Milletvekili Ertuğrul Yalçınbayır, MHP'den Konya Milletvekili Ömer İzgi, bağımsız aday Eskişehir Milletvekili Mehmet Mail Büyükerman, FP'den ise Yasin Hatipoğlu ve Bülent Arınç'ın teklifleriyle Bolu Milletvekili İsmail Alptekin yer almıştır. En fazla milletvekiline sahip olan ve bu dönemde hükümetin başında olan DSP bu seçimde aday çıkarmamıştır.

Oylamalar sürecinde 12 Ekim 2000'de gerçekleşen ilk iki turda adaylar üçte iki çoğunluk elde edemeyince 17 Ekim 2000'de üçüncü turda salt çoğunluk uygulamasına geçilmiştir. Birinci turun sonunda Karakoyunlu, ikinci turun sonunda ise Alptekin, Yalçınbayır ve Güven adaylıktan çekilmişlerdir. Üçüncü tura giren adaylar salt çoğunluğa erişemeyince 18 Ekim 2000'de dördüncü tura üçüncü turda en fazla oy alan iki aday katılmış ve İzgi en yüksek oyu alarak Meclis başkanı seçilmiştir (T.B.M.M., 2000, B. 4, s. 557).

Tablo 24.

TBMM 21. Dönem Meclis Başkanı 2. Devre Seçimi

Parti	Aday	1. Tur	2. Tur	3. Tur	4. Tur
MHP	Ömer İzgi	197	238	251	264
FP	İsmail Alptekin	4	66	Çekildi	-
ANAP	Murat Bağesgioğlu	159	124	260	262
ANAP	Yılmaz Karakoyunlu	80	Çekildi	-	-
ANAP	Ertuğrul Yalçınbayır	14	12	Çekildi	-
DYP	Turhan Güven	51	57	Çekildi	-
-	Mehmet Mail Büyükerman	3	4	1	Elendi

Meclis başkanı oylamalarının nitelikleri incelendiğinde Anasol-M Hükümeti sebebiyle DSP'nin aday göstermemesi ve İzgi'nin ilk turdan itibaren istikrarlı ve MHP milletvekili sayısının çok üzerinde oy alması açık bir uzlaşıya işaret etmektedir. Ancak koalisyon ortaklarından ANAP'lı aday Bağesgioğlu da diğer Meclis grupları tarafından destek bulmuştur. FP'de 14 Mayıs 2000'de yaşanan çift listeli kongre ve süreçte Meclis'teki milletvekillerinin parti disiplini dışında hareket etmeleri ise Meclis başkanı seçiminin dalgalı geçmesine neden olmuştur. İlk turda Alptekin, FP milletvekili sayı bandının çok altında oy almıştır. Ancak bu Alptekin'in FP milletvekilleri tarafından tamamen desteklenmediği anlamına gelmemektedir. Çünkü önceki Meclis başkanı seçimleri Milli Görüş partilerinin ilk turlarda diğer adayları destekleyerek olası durumları tevcih etmeye çalıştığını ortaya koymaktadır. ANAP'ta aday çeşitliliği olmakla birlikte ANAP adaylarının toplam oyu ANAP milletvekili sayısının yaklaşık iki katıdır. DSP ve MHP oylarının blok olması ve Güven'in DYP milletvekili sayısının altında da olsa belli bir oy skalasında bulunması FP içindeki bir grubunun Bağesgioğlu'na destek verdiğini göstermektedir. İkinci turda Alptekin'in oyundaki artış ve Bağesgioğlu'nun oyundaki düşüş diğer adayların oy bandı göz önüne alındığında değişkenliğin FP milletvekili oylarından kaynaklandığı

değerlendirilmesini güçlendirmektedir. Üçüncü ve dördüncü turda ise adaylıktan çekilmelerin ardından İzgi üzerinde DSP ve MHP, Bağesgioğlu üzerinde de FP, ANAP ve DYP ittifakının mevcudiyeti turlamaların seyri ve milletvekillerinin tutumları bakımından yüksek olasılıklı incelenmektedir. Diğer taraftan DSP ve MHP gruplarının milletvekili sayısı son turda İzgi'nin aldığı oya denk düşerken FP grubundaki parti içi disiplin sorunlarının oylamalara yansıması, partilerinden ayrılan milletvekili yani bağımsız oy sayısının yükselmesi, dördüncü turda kullanılmayan ve iptal edilen oy sayısı birer etken olarak Bağesgioğlu'nun oyunun FP, ANAP ve DYP grup oyları toplamının altında kalmasına neden olmuştur.

4.6. Parlamenter Sistemde Cumhurbaşkanı Seçimleri

Cumhurbaşkanı seçimleri parlamenter sistem içerisinde Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren cumhurbaşkanının halkın doğrudan seçmesi veya parlamento tarafından seçilmesi, parlamento dışından da olabilmesi, seçilme oyu veya oranı, görev süresi, yetkileri, tahsili, yaşı, partili olup olmaması gibi konularıyla kurucu iradenin, Meclis'in, milletin dolayısıyla anayasanın, Meclis içtüzüğünün ve kamuoyunun en önemli gündem maddelerinden biri olmuştur. Ancak Türkiye siyasi tarihinin seyri bakımından cumhurbaşkanı seçimi daha ziyade politik olarak cumhurbaşkanının konumu üzerine tartışılagelmiştir. Diğer yandan 2018'de yapılan anayasa değişikliğine binaen parlamenter sistemden başkanlık sistemine geçişle birlikte bir dönüşüm yaşanmış ve cumhurbaşkanının konumu özü itibariyle farklılaşmıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren parlamenter sistemde cumhurbaşkanının konumu çoğunlukla konjonktürel ve yapısal etkinin altında şekillenmiştir. Özellikle çok partili hayata geçişten sonra ve mütemadiyen gerçekleşen askeri ihtilal ve muhtıralar cumhurbaşkanına yeni misyonlar yüklenmesine sebep olmuştur. 1961 Anayasası'ndan başlayan ve 1982 Anayasası'nın hemen akabinde devam eden süreçlerde cumhurbaşkanları askeri vesayet sebebiyle asker kökenli olmuş veya seçilmek zorunda bırakılmıştır. Bu yönüyle parlamenter sistemdeki toplam 12 cumhurbaşkanından 6'sının Harp Akademisi kökenli olması Türkiye siyasetinin kimliği hakkında bazı bilgiler vermektedir. Özdemir'e (2007, s. 9) göre Türkiye'nin içinde bulunmuş olduğu siyasal kültür ve baskı grupları cumhurbaşkanı seçimlerinin iki ana kategoride yapılmasına olanak sağlamıştır. Birincisi, geniş uzlaşı zemini olarak iktidar, muhalefet ve ordu üçlemesini içine alan; ikincisi, koalisyon da olsa güçlü

iktidarın çoğunluğuna dayanan seçimlerdir. Birinci alternatifte gerçekleşen uzlaşının niteliğinde cumhurbaşkanın iktidar ve muhalefetin varlığına rağmen sivil tercihten yana olmadığı gözlemlenirken ikinci alternatifte sivil cumhurbaşkanının seçilmesine rağmen ağırlıklı olarak bir meşruiyet krizi varmış gibi bir algısının ortaya çıkarıldığı tespit edilmiştir.

Parlamenter sistemde cumhurbaşkanının Meclis tarafından seçilmesi doğal olarak dönemin parti grupları arasında ve iktidar ilişkilerinde uzlaşı kültürünün oluşmasına ve ittifak görüşmelerine, ayrıca cumhurbaşkanın seçilmesine ilişkin anayasada ve Meclis içtüzüğünde belirtilen şekil unsurları partilerin temsilleri nispetinde ya da üzerinde sürece katılmalarına imkân sağlamıştır. Dolayısıyla uzlaşı konusunun cumhurbaşkanı seçimleriyle beraber değerlendirilmesi özellikle çok partili hayata geçildikten sonra anlamlı hale gelmiştir. Cumhuriyet'in ilk dönemleri hükümet sisteminin yapısı nedeniyle yönetim organlarını birleştirmiş ve cumhurbaşkanı devletin başı olarak yüksek yetkilerle donatılmıştır. 1961 Anayasası ile birlikte cumhurbaşkanlığının alanı yeniden tanzim edilmiş ve cumhurbaşkanı seçimiyle ilgili ilk ciddi değişiklikler bu süreç gerçekleşmiştir. Anayasa'nın 95. maddesinde cumhurbaşkanının "seçimi ve tarafsızlığı" başlığı altında şu ifadelere yer verilmiştir:

> *Cumhurbaşkanı, Türkiye Büyük Millet Meclisince, kırk yaşını doldurmuş ve yüksek öğrenim yapmış kendi üyeleri arasından, üye tamsayısının üçte iki çoğunluğu ile ve gizli oyla yedi yıllık bir süre için seçilir; ilk iki oylamada bu çoğunluk sağlanamazsa, salt çoğunlukla yetinilir. Bir kimse arka arkaya iki defa Cumhurbaşkanı seçilemez. Cumhurbaşkanı seçilenin partisi ile ilişiği kesilir ve Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeliği sıfatı sona erer."*[60]

Cumhuriyet'ten sonra demokratikleşme ve sivilleşme adına devlet mekanizmaları ve partileşme süreçlerinin önü açılmaya çalışılsa da devlet içerisindeki askeri ve bürokratik vesayet varlığını sürdürmüştür. Fakat birçok alanda olduğu gibi özellikle cumhurbaşkanı seçimlerinde partiler ordu ile ilişkileri politik bir zemine çekebilme ve olası baskıları asgari düzeyde tutmak için "milli uzlaşı" gibi farklı uzlaşı tiplerine başvurmuşlardır. Bu minvalde 1961 Askeri İhtilali'nden sonra ordunun cumhurbaşkanı tazyikine karşı partiler her ne kadar çatışma zemini içerisinde olsalar da yine asker kökenli ancak üzerinde uzlaşı sağladıkları Cevdet Sunay ve Fahri Sabit Korutürk'ü cumhurbaşkanı makamına getirmişlerdir. Dolayısıyla siyaset kurumu olası darbe ve baskı senaryolarının içinde politik gücünü "rağmen" yerine "ile birlikte" faktörü hamlesiyle kullanarak siyasetin askeri kanadın kontrolünde olmadığı imajını vermeye çalışmıştır (Karpat, 2019, s. 205-206). Bu da

[60] Bu madde, Anayasa Mahkemesi tarafından online erişime açılan anayasa belgelerinden elde edilmiş olup https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/ adresinden 20.05.2021 tarihinde alınmıştır.

uzlaşmaz ya da uzlaşamaz gibi görünen partilerin aslında statüko karşısında uzlaşmadan tarafa tercihte bulunabileceklerinin göstergesidir.

12 Eylül 1980 Askeri İhtilali'nden sonra ise öncesinde yaşanan cumhurbaşkanı seçimi krizleri sebebi ve askeri yönetim anlayışı doğrudan yönetim tarzını şekillendirmiştir. Dönemin siyasi konjonktüründe yaşanan kutuplaşma ve toplumun içinde bulunduğu anarşik olaylar ihtilal sonrası cumhurbaşkanının konumunu Milli Güvenlik Konseyinin de tasarrufu ile parlamenter sistemin özünü yansıtan sembolik ve yansız düzeyden tam yetkili ve sorumlu devlet başkanı pozisyonuna getirilmiştir. Fakat bu durum başbakanın da varlığı dikkate alındığında bir yetki karmaşasına, dolayısıyla çift başlılığa sebebiyet vermiştir. 1982 Anayasası'nda düzenlenen ilk haliyle 101. ve 102. maddelerde cumhurbaşkanının "nitelikleri ve tarafsızlığı" ve "seçimi" başlıkları altında şu ifadelere yer verilmiştir:

> *Madde 101: Cumhurbaşkanı, Türkiye Büyük Millet Meclisince kırk yaşını doldurmuş ve yükseköğrenim yapmış kendi üyeleri veya bu niteliklere ve milletvekili seçilme yeterliğine sahip Türk vatandaşları arasından yedi yıllık bir süre için seçilir. Cumhurbaşkanlığına Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri dışından aday gösterilebilmesi, Meclis üye tamsayısının en az beşte birinin yazılı önerisiyle mümkündür. Bir kimse, iki defa Cumhurbaşkanı seçilemez. Cumhurbaşkanı seçilenin, varsa partisi ile ilişiği kesilir ve Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeliği sona erer.*
>
> *Madde 102: Cumhurbaşkanı, Türkiye Büyük Millet Meclisi üye tamsayısının üçte iki çoğunluğu ile ve gizil oyla seçilir. Türkiye Büyük Millet Meclisi toplantı halinde değilse hemen toplantıya çağrılır. Cumhurbaşkanının görev süresinin dolmasından otuz gün önce veya Cumhurbaşkanlığı makamının boşalmasından on gün sonra Cumhurbaşkanlığı seçimine başlanır ve seçime başlama tarihinden itibaren otuz gün içinde sonuçlandırılır. Bu sürenin ilk on günü içinde adayların Meclis Başkanlık Divanına bildirilmesi ve kalan yirmi gün içinde de seçimin tamamlanması gerekir. En az üçer gün ara ile yapılacak oylamaların ilk ikisinde üye tamsayısının üçte iki çoğunluk oyu sağlanamazsa üçüncü oylamaya geçilir, üçüncü oylamada üye tamsayısının salt çoğunluğunu sağlayan aday Cumhurbaşkanı seçilmiş olur. Bu oylamada üye tamsayısının salt çoğunluğu sağlanamadığı takdirde üçüncü oylamada en çok oy almış bulunan iki aday arasında dördüncü oylama yapılır, bu oylamada da üye tamsayısının salt çoğunluğu ile Cumhurbaşkanı seçilemediği takdirde derhal Türkiye Büyük Millet Meclisi seçimleri yenilenir. Seçilen yeni Cumhurbaşkanı göreve başlayıncaya kadar görev süresi dolan Cumhurbaşkanının görevi devam eder.*[61]

1982 Anayasası'nın uzun bir sürece tekabül etmesi ve bu süreçte siyasal alanda birçok değişimin yaşanması, hatta hükümet sistemi değişimine rağmen aynı maddeler üzerinden değerlendirmelerin yapılması anayasanın ilk hali ile son hali arasında ciddi farklılıkların oluşmasına sebebiyet vermiştir. Çalışmanın bu bölümünde cumhurbaşkanı seçimi ile ilgili süreçte yaşanan anayasa değişiklikleri incelenen seçim bazında değerlendirilecektir. Diğer taraftan parlamenter sistem içerisinde cumhurbaşkanı seçimlerinde oylamalar gizli yapıldığı için oy veren milletvekillerinin belirlenmesi imkân dâhilinde değildir. Ancak bununla

[61] T.C. Resmî Gazete, Sayı: 17844 (20 Ekim 1982), s. 26-27.

birlikte partilerin hem desteklediği adaylardan hem de yapmış olduğu açıklamalardan sınırlı yorumlar yapılabilmektedir. Diğer taraftan cumhurbaşkanı seçimlerinin ele alınmasından dolayı çalışmanın sınırlılıkları korunarak devlet kararları, halk oylamaları ve askeri darbe süreçleri dışarıda tutulmuş ve Milli Görüş partilerinin grup temsiliyle parlamentoda olduğu 1980, 1993 ve 2000 yıllarına denk gelen cumhurbaşkanı seçimleri incelenmiştir.

4.6.1. 7. Cumhurbaşkanı Seçimi

6 Nisan 1980'de Cumhurbaşkanı Fahri Sabit Korutürk'ün yedi yıllık görev süresi dolmuş ve yeni cumhurbaşkanının seçilmesini beklemeyerek Cumhurbaşkanlığı makamını vekaleten Cumhuriyet Senatosu Başkanı İhsan Sabri Çağlayangil'e bırakmıştır ("Korutürk görevden ayrıldı", 1980). Sıkıyönetim uygulamalarının, siyasi suikastların, toplu katliamların, seri anarşik olayların ve askeri muhtıraların verildiği bir dönemde cumhurbaşkanı seçiminin de bir krize dönüşmesi beklendik bir durum olarak değerlendirilmektedir. İktidarda MSP ve MHP'nin dışarıdan desteklediği VI. Demirel Azınlık Hükümeti olmasına rağmen partiler arası ciddi bir uyumun olmadığı, hatta bu partilerin bir taraftan hükümetin devam etmesi için lehte oy vermelerine karşın diğer yandan sert muhalefet yaptıkları gözlemlenmektedir. Bu minvalde cumhurbaşkanı seçimi için mevcut durumda koalisyon bazlı bir uzlaşı ortaya çıkmamıştır. MSP ise yapmış olduğu muhtelif açıklamalarda destekleyeceği cumhurbaşkanı adayının prensipte Batıcı olmayan, özellikle milletin inancıyla ve değerleriyle barışık, ülkenin bütününü toplayıcı, milli menfaatleri gözeten ve hukuk devletini benimsemiş olmasına dikkat çekmiştir. Cumhurbaşkanının vasıfları ile ilgili sadece MSP tarafından değil hem diğer partiler hem de kamuoyu nezdinde çeşitli beklentiler ortaya konmuştur. Geçmiş cumhurbaşkanı seçimleri ve askeri kanadın meseleye geleneksel yaklaşımı göz önüne alındığında ise speküle edilen ve öne çıkan isimlerden en önemlisinin Genelkurmay Başkanı Kenan Evren olduğu tespit edilmiştir (Özdemir, 2007, s. 271-275; 315). Meclis son iki cumhurbaşkanını asker kökenli olmalarına rağmen geniş bir uzlaşı ile seçmiş, bu sefer de bir adım ilerisi olarak cumhurbaşkanının Meclis içinden seçilmesi için partiler gerek sivil gerekse asker kökenli adaylarını açıklamışlardır (Karpat, 2019, s. 209).

Cumhurbaşkanı seçiminin ilk oturumu 22 Mart 1980'de gerçekleşmiştir. Seçimde Meclis üye tam sayısı (450 milletvekili, 184 senatör) 634 olarak tespit edilmiştir. Anayasa'ya göre seçimler gizli oyla yapılmış ve seçimlerde ilk iki turda üçte iki çoğunluk, ondan sonraki turlarda da salt çoğunluk aranmıştır. Ancak gerçekleşen bu ilk oturumda adaylık için

herhangi bir müracaat olmadığı için oylama yapılamamıştır (T.B.M.M., 1980, B. 6, s. 174). 25 Mart 1980'deki ilk oylamada ise 41 aday seçime katılmış, usul gereği cumhurbaşkanı adayları başvuruya göre her oylamada yeniden tespit edildiği için sürekli bir değişim söz konusu olmuştur. Siyasi partiler gerekli çoğunluk için uzlaşı süreçlerini işletmediğinden oturumlar ve seçimlerin çoğunluğu formalite geçmiştir. İlk turlarda MSP'den Genel Başkan Necmettin Erbakan ve bazı milletvekilleri de bu şekilde sembolik aday olarak seçimlere katılmışlardır (T.B.M.M., 1980, B. 7, s. 179-180). MSP, grup olarak ilk ciddi teşebbüsünü 3 Nisan 1980'de gerçekleştirilen 15. turda Erzurum Senatörü Lütfi Doğan'ı destekleyerek yapmıştır. Ancak bu adaylık herhangi bir uzlaşıya dayanmadığı için sadece beş tur devam edebilmiştir (Emre, 2015, c. 3, s. 166).

Meclis aritmetiğine göre CHP ve AP'nin uzlaşmadığı durumda herhangi bir adayın cumhurbaşkanı seçilmesi zor bir ihtimal olarak görülmektedir. Bu iki parti buna rağmen uzlaşma yolunu tercih etmeyerek kendi adaylarında ısrarcı olmuşlardır. Özellikle Başbakan ve AP Genel Başkanı Süleyman Demirel, ana muhalefet partisi ile görüşmek bir yana hükümete dışarıdan destek veren partilerle bile uzlaşma yoluna gitmeyerek katı bir siyaset tarzı izlemiştir. Bu da Demirel'i cumhurbaşkanı seçimi krizinin büyümesindeki önemli aktörlerden biri yapmıştır. Ayrıca cumhurbaşkanına Cumhuriyet Senato Başkanı AP'li İhsan Sabri Çağlayangil'in vekalet etmesi AP'nin süreci bir koz olarak kullandığı şeklindeki değerlendirmelerini beraberinde getirmiştir. Demirel'in siyaseti ve kamuoyunu ilgilendiren tarafıyla ya da var olan seçim krizinin yönünü değiştirmek adına yapmış olduğu önemli çıkışlardan biri de "cumhurbaşkanını halkın seçmesi" yönündeki açıklaması olmuştur. Bu minvalde AP grubu tarafından verilen öneri, Meclis Anayasa Komisyonu tarafından incelenmiş ancak CHP ve MSP'li üyelerin oylarıyla reddedilmiştir (Özdemir, 2007, s. 283; 290-291).

Uzun bir süreci, formalite aday ve turları içine alan seçim maratonunda AP'li Bilgiç'in MSP grubunun kendisine oy vermesi durumunda cumhurbaşkanı seçilebileceği ileri sürmesi ve MSP'den destek talebi üzerine MSP grubu Bilgiç'in adaylığına yönelmiştir. Ancak AP'de yaşanan parti içi sorunlar ve özellikle de Demirel ile Bilgiç arasındaki uyumun tam anlamıyla sağlanmaması ya da Demirel'in Bilgiç'in adaylığına tam destek vermemesi MSP'nin dışında MHP'nin de desteğine rağmen Bilgiç'in cumhurbaşkanı seçilmek için yeterli oy almasına fırsat vermemiş, hatta beklenen toplam uzlaşı oyunda ciddi firelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Bilgiç, 2007, s. 269-270).

MSP tarafından benzer bir destek yine Bilgiç'ten sonra aday olan AP'li Faik Türün için verilmiş ancak AP'deki aynı sorun seçimin neticelenmesine engel olmuştur. MSP grubu Türün üzerinden netice alınmayınca desteğini CHP'li aday Batur'a çevirmiştir. Batur'un desteklenmesi durumunda CHP'nin de oylarıyla seçilme ihtimali oldukça yükselmiştir. Bu ihtimal üzerine kamuoyuna Türün'ün Nakşibendi cemaatinin önde gelenlerinden biri olduğu haberi servis edilmiştir. Bunun üzerine MSP üst düzey yetkilileri tarafından Demirel'in cumhurbaşkanı seçilmemesi için MSP grubunun oyları ile uğraştığı açıklaması yapılmıştır (Özdemir, 2007, s. 296-297). Öncelikle bir ön görüşme olarak Batur, her ne kadar farklı siyasi görüşlere sahip olunduğunu belirtse de NATO Parlamenter Grubunda beraber bulunduğu MSP'li Malatya Milletvekili Mehmet Recai Kutan ile bir araya gelmiş ve ordunun bir ihtilal hazırlığı içinde olduğunu ileri sürerek yaşanan cumhurbaşkanı krizini aşmak ve askeri kanadın hamlelerini boşa çıkarmak için destek talebinde bulunmuştur. Talebi değerlendirmek üzere daha sonra MSP'den Erbakan, Kutan, Süleyman Arif Emre ve Oğuzhan Asiltürk, CHP'den de Batur ve Metin Tüzün başlangıçta 28 Nisan 1980, 15 Mayıs 1980, 29 Mayıs 1980 tarihlerinde olmak üzere birçok toplantıda bir araya gelerek birlikte hareket edilebileceğini ve temelde de anarşinin giderilmesi, özgürlüklerin genişletilmesi, insan haklarının kâmil manada sağlanması gibi konularda uzlaşı sağlanabileceğini ortaya koymuşlardır (Batur, 1985, s. 538). Ancak gerek Batur'un MHP grubu ile görüşmeyi prensip olarak kabul etmemesi gerekse içindeki hizipleşmelerden dolayı CHP grubunun Batur'un adaylığına tam destek sağlayamaması (Özdemir, 2007, s. 304-305; 308) 5 Haziran 1980'de gerçekleşen 93. turda 303'e ulaşan seçimin en yüksek oyu alınmış olmasına rağmen (T.B.M.M., 1980, B. 58, s. 461) salt çoğunluğu sağlayacak yeterli sayıya ulaşılamamıştır.[62]

Neticede MSP, cumhurbaşkanı seçiminde ağırlıklı oya sahip adaylardan birçoğunu kendi oy nispetinde ayrı ayrı desteklemiş ve partisinin içinde sorunlara yol açsa da politik olarak diğer gruplara yönelik uzlaşmaya açık bir tavır sergilemiştir. Ancak süreçte domine partilerin cumhurbaşkanının seçilmesi hususunda altı aya yakın süre zarfında gerçekleştirilen 115 turda bir uzlaşıya varamaması, hatta süreci çatışmayı ve kutuplaştırmayı artırıcı bir atmosfere çevirmeleri var olan krizlere bir yenisini eklemiş ve 12 Eylül 1980 Askeri İhtilali'nin nedenleri arasında yer almıştır (Heper, 2018, s. 205).

[62] Yusuf Yalanız (Mehmet Recai Kutan ile Görüşme, 7 Ocak 2015).

4.6.2. 9. Cumhurbaşkanı Seçimi

8. Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın 17 Nisan 1993'te görevi sırasındaki vefatından dolayı siyasetin gündemi değişmiş ve Meclis'te yeni cumhurbaşkanı seçimi için hazırlıklar başlamıştır (Karpat, 2019, s. 225). Meclis cumhurbaşkanı seçimi için ilk oturumunu 8 Mayıs 1993'te 101. birleşimde gerçekleştirmiştir. Anayasa'nın 102. maddesine göre cumhurbaşkanı seçimi gizli oy usulüne göre yapılacak, ilk iki oylamada üye tam sayısının üçte iki çoğunluğu (300), üçüncü oylamada üye tamsayısının salt çoğunluğu (226) aranacaktır. Üçüncü oylamada salt çoğunluk sağlanamadığı takdirde ise dördüncü tura üçüncü turda en fazla oyu alan iki aday katılacak ve salt çoğunluk bu turda da beklenecektir. Anayasa'nın 102. maddesinde cumhurbaşkanı seçiminin dördüncü turu için salt çoğunluğun sağlanamadığı durumda uzlaşıyı zorunlu kılarak *"bu oylamada da üye tamsayısının salt çoğunluğu ile Cumhurbaşkanı seçilemediği takdirde derhal Türkiye Büyük Millet Meclisi seçimleri yenilenir."*[63] ifadesine yer verilmiştir. Geçmiş seçimlerden farklı olarak turlama sayısı tahdide bağlandığından partiler arası uzlaşı süreçleri hemen başlamıştır.

İktidarda 1991 Genel Seçimleri'nden sonra kurulan ve salt çoğunluğu elinde bulunduran DYP-SHP kontrast koalisyonu vardır. Cumhurbaşkanı seçimi gündeme geldiğinde doğal olarak hükümetteki partilerin koalisyon gücünü aynı doğrultuda kullanıp kullanmayacağı ve muhalefet partilerinin buna karşı izleyecekleri strateji önem kazanmıştır. Süreçte Başbakan ve DYP Genel Başkanı Süleyman Demirel kendini cumhurbaşkanı seçiminin doğal adayı olarak görmüş ve koalisyon ortağı SHP Genel Başkanı Erdal İnönü ile uzlaşı hukukunu koruyucu adımlara yönelmiştir ("Demirel, Köşk'e aday", 1993). Muhalefet partileri ise henüz ortak hareket edebilecekleri bir konsensüs yakalayamamış olsa da ANAP Genel Başkanı Ahmet Mesut Yılmaz iktidar partilerini de içine alacak şekilde Demirel'in dışında farklı bir aday üzerinde geniş uzlaşının sağlanması konusunda aktif rol oynayabileceklerini açıklamış ("Demirel uzlaşma aramalı", 1993), diğer muhalefet partileriyle bu minvalde bir araya gelmiş ve Demirel'in adaylıktan geri çekilmesi için talepte bulunmuştur ("Zor pazarlık", 1993). Fakat Demirel, böyle bir uzlaşı hamlesine elinde bulunan fırsat ve güç çerçevesinde sert bir şekilde karşı çıkmıştır. İnönü ise Demirel'in adaylığında dâhi prensipte muhalefet ile uzlaşı içinde olunması gerektiğini ileri sürmüştür ("İnönü'den 3 şart", 1993). Yılmaz'ın hem mevcut koalisyona hem de Demirel'e karşı yapmış olduğu bir diğer hamle de TBMM Başkanı Hüsamettin Cindoruk'a adaylık teklifinde bulunması olmuştur. Bu

[63] T.C. Resmî Gazete, Sayı: 17844 (20 Ekim 1982), s. 27.

teklife DSP Genel Başkanı Bülent Ecevit destekte bulunmuş, diğer partilerden de makuliyet ortaya koyan açıklamalar gelmiştir. Ancak Cindoruk bu teklife DYP içindeki konumu ve olası başbakanlık yolunun kendisine açılması durumları sebepleriyle karşı çıkmıştır ("Muhalefetin adayı olmam", 1993). Yine muhalefet partilerinden CHP'nin tavrı SHP'nin oyları olmadan Demirel'in cumhurbaşkanı seçilemeyeceği stratejisiyle İnönü'nün aday gösterilmesi üzerinden gelişmiştir. Bu hamleye daha sonra ANAP'ta destek verebileceğini dile getirmiş ancak SHP'nin cumhurbaşkanı seçimi sonrası DYP ile koalisyonu sürdürme amacı bu teklifin yeteri kadar ilgi görmesinin önüne geçmiştir ("CHP İnönü'den yana", 1993).

Refah Partisi Genel Başkanı Necmettin Erbakan'ın cumhurbaşkanı adayının belirlenmesindeki genel tavrı cumhurbaşkanının Meclis'teki diğer partilerin de içinde bulunduğu ortak ve üzerinde uzlaşılmış bir aday olması üzerine gelişmiştir. Diğer taraftan RP, "cumhurbaşkanını halkın seçmesi" meselesini gündeme taşıyarak cumhurbaşkanı seçimlerine yeni bir boyut kazandırmış fakat bu hamle diğer partilerce ilgiyle karşılanmamıştır. Demirel'in adaylık konusundaki yaklaşımı ve diğer partilerle uzlaşma yolunu açık tutmaması ise RP tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir. Erbakan, SHP'nin hem koalisyon ortağı hem de cumhurbaşkanı seçiminin anahtar partisi olarak Demirel'in etkisine girmemesi gerektiğini belirtmiştir. Bu minvalde Erbakan, SHP Genel Başkanı İnönü'ye ve Cindoruk'a diğer bazı muhalefet partilerinin de yaptığı muhalefetin ortak adayı olması noktasında önerilerde bulunmuş ancak taraflar bu teklife olumsuz cevap vermişlerdir. Adaylıklar üzerine yapılan bu hamlelerin netice vermemesi üzerine RP, yaklaşan seçimde RP'li aday için kendi çalışmalarını başlatmıştır. Büyük Birlik Partisi Genel Başkanı Muhsin Yazıcıoğlu da prensipte cumhurbaşkanı seçiminin "milli mutabakat" usulüne göre seçilmesi yönünde beyanda bulunmuş ve Demirel'in tavrının bu uzlaşının önüne geçtiğini ileri sürmüştür. Meselenin aşılması hususunda SHP ve diğer partilerle de görüşmelerde bulunulmuş ancak benzer sonuçlarla karşılaşınca RP'li cumhurbaşkanı adayını desteleyeceklerini açıklamıştır (Özdemir, 2007, s. 414-416).

8 Mayıs 1993'te cumhurbaşkanı seçimi için toplanan Genel Kurul'da cumhurbaşkanı adayları arasında DYP Genel Başkanı ve Isparta Milletvekili Süleyman Demirel, ANAP'lı Bitlis Milletvekili Kâmran İnan, CHP'li İstanbul Milletvekili İsmail Cem İpekçi, RP'li Gümüşhane Milletvekili Lütfi Doğan yer almıştır. Ayrıca RP'li Şevket Kazan ve İbrahim Melih Gökçek tarafından dönemin Meclis Başkanı DYP'li Eskişehir Milletvekili Ahmet

Hüsamettin Cindoruk aday gösterilmiş ancak Cindoruk, aday olmadığını beyan ederek seçimlerin dışında kalmıştır (T.B.M.M., 1993, B. 101, s. 420-429).

Kazan'a göre (2001, c. 2, s. 104-105) Cindoruk'un aday gösterilmesinin temelinde Meclis başkanı sıfatıyla göstermiş olduğu tarafsızlık imajının cumhurbaşkanı olduktan sonra da yapabileceği düşüncesi olmuştur. Diğer yandan DYP-SHP koalisyonu salt çoğunluğu sağlayan milletvekili sayısına sahip olduğu için yapılacak hamlenin DYP grubuna yönelik gerçekleşmesi gerekmektedir. Ancak Cindoruk'un aday gösterilmesinin hemen ardından Demirel, gelişebilecek senaryoları öngörmüş ve uzun yıllar beraber siyaset yaptığı Cindoruk'a "minnet borcunu hatırlatarak" adaylıktan çekilmesi için baskı uygulamıştır. Bu adaylık teklifi her ne kadar Meclis kulislerine ve kamuoyuna ciddi etkilerde bulunsa da Cindoruk, vermiş olduğu dilekçeyle kendisine gösterilen teveccühü geri çevirmiştir.

Cumhurbaşkanı seçimi öncesi partiler bazında milletvekili aritmetiği şekliyle DYP 182, ANAP 95, SHP 54, RP 40, CHP 21, HEP 19, MHP 13, BBP 7, DSP 3, MP 2, Bağımsızlar da 15 milletvekiliyle temsil edilmiştir ("30 Nisan 1993'te milletvekili dağılımı", 1993, s. 17). Oylamalar sürecinde 8 Mayıs 1993 ve 12 Mayıs 1993 tarihlerinde yapılan ilk iki turda adaylar üçte iki çoğunluk elde edemeyince 16 Mayıs 1993'te üçüncü turda salt çoğunluk uygulamasına geçilmiş ve Demirel yeterli çoğunluğu sağlayarak 9. Cumhurbaşkanı seçilmiştir (T.B.M.M., 1993, B. 103, s. 508).

Tablo 25.

9. Cumhurbaşkanı Seçimi

Parti	Aday	1. Tur	2. Tur	3. Tur
DYP	Süleyman Demirel	234	235	244
ANAP	Kâmran İnan	95	95	94
RP	Lütfi Doğan	46	49	47
CHP	İsmail Cem İpekçi	25	25	27

Oylamalarının nitelikleri incelendiğinde DYP-SHP koalisyonu, SHP'nin aday göstermemesi, SHP Genel Başkanı Erdal İnönü'nün Demirel'i destekleyeceği yönündeki açıklamaları bariz bir DYP-SHP uzlaşısı göstermektedir. Fakat bu uzlaşıya rağmen İnönü'nün Demirel'in başbakanlığı bırakmak zorunda kalmasından kaynaklanan yeni hükümetin oluşmasındaki tereddütleri ya da koalisyonun geleceği ve kendi parti tabanının bu desteğe olan tepkisini izale etmek için ihtiyaç duyduğu argüman iki parti arasında sıkı

pazarlıkların gündeme gelmesini sağlamıştır (Çavuşoğlu, 2015, 157-159). Demirel, bu doğrultuda konjonktürü ve mevcut siyasal denklemleri öngörerek cumhurbaşkanı seçiminin hemen öncesinde *"Uzlaşmayı bilmeyenin siyasette işi yok."* ifadesini kullanmıştır (Donat, 2005, s. 237).

Birinci turun sonunda DYP-SHP uzlaşısı milletvekili tam sayılarından fire vermiş olmasına rağmen MHP'nin de açıklamaları doğrultusunda olası desteğiyle Demirel'in almış olduğu oy ikinci turda olmasa da üçüncü turda oy devamlılığı sağlandığı takdirde seçimleri kazanmasına yetmektedir. Bu minvalde birinci turun ardından 9 Mayıs 1993'te Erbakan, Cumhurbaşkanlığı ve Başbakanlık Muhabirleri Derneğinin kongresinde yapmış olduğu konuşmada cumhurbaşkanı seçimi ve birinci tur oylamayla ilgili şu açıklamalara yer vermiştir:

> *Cumhurbaşkanı bütün milleti ve aynı zamanda da devleti temsil eden bir kimsedir. Bu temsil sıfatının gerçekleşebilmesi için geniş tabanlı bir tasvip şartı yani, en aşağı 300 oy almalı. Anayasanın istediği budur. Bu 300 oyu alarak Cumhurbaşkanı seçin, hazırlıklarınızı buna göre yapın diyor. Birinci turda bunu başaramazsanız ikinci turda bunu gerçekleştirin. Cumhurbaşkanı 300 oy alarak seçilen bir insan olmalı diyor. Eğer bunlar olmazsa vazifenizi, yapmak için, 226 ile de seçebilirsiniz diye bir imkan getirmiş. Yoksa "Meclis fesholur" demiş. Bu imkan Anayasa'nın istediği imkan değil, zaruretlerin müsaade edebileceği bir sakat durumdur, sakat. Yoksa Anayasa 300 oyla Cumhurbaşkanının seçilmesini istiyor.*
>
> *...Sayın Demirel üç yıldan beri kendisi de aynı şeyleri söylediği halde, "Dün dündür, bugün bugündür" tatbikatını bir kere daha yaptı. Kimseyi dinlemeden, kendi grubunu da baskı altında tutarak, ulufe ve tehditlerle, kendisini aday yaptırttı. Evet ulufe diyorum çünkü, SHP'ye; "koalisyonu devam ettireceğim, şunu vereceğim, bunu vereceğim" diye pazarlık yapıyor, sonradan da, Cumhurbaşkanı olursaymış Başbakanlığa karışmayacakmış havası doğuruyor. Peki koalisyon pazarlıklarını hangi sıfatla yapıyor? Kendisinden sonraki bir Başbakanlığın üzerindeki görevin pazarlıkçını nasıl yapıyor.*
>
> *... Bakınız İnönü ilk başlangıçta "Parti başkanları aday olmamalı, seçilecek cumhurbaşkanı geniş tabana dayanmalıdır. Kararımızı yetkili organlarla konuşup vereceğiz. Henüz bir kararımız yok" diyordu. Demirel'le oturup konuştuktan sonra, ulufe pazarlığı bitince, "Biz Demirel'i destekleyeceğiz" demeye başladı. Peki, kararsızdınız, şimdi Demirel'i destekleme kararı aldınız, bunun etkeni ne?... Halbuki Sayın Demirel "Cumhurbaşkanlığına ulufeyle çıkılmaz" demişti. Şimdi de "Eğer beni Cumhurbaşkanı seçmezseniz Meclis fesh olur" tehdidini savurmaktadır. Dolayısıyla yaptığı tenkitlerin, kazdığı çukurların içersine kendisi düşüyor. Her zaman olduğu gibi yapmış olduğu olay budur (Refah Partisi, 1993b, s. 10-15; 30).*

10 Mayıs 1993'te ANAP Genel Başkanı Ahmet Mesut Yılmaz ile görüşen RP Genel Başkanı Erbakan, Demirel'in cumhurbaşkanı seçilme hususunda koalisyona güvenerek Meclis'teki diğer partilerle birlikte geniş uzlaşının sağlanmasının önüne geçtiğini eleştirerek alternatif bir adayın seçilebilmesi için hem SHP içerisinden bir oy kaybı olması hem de muhalefet partilerinin birlikte hareket etmesi gerektiğini değerlendirmiştir. Diğer yandan cumhurbaşkanının seçilme şartında oydan ziyade geniş uzlaşı tabanının sağlanması, cumhurbaşkanı adayının parti genel başkanlarından olmaması ve Demirel'in başbakanlıktan

istifa etmeden cumhurbaşkanı adayı olmasının devlet geleneği açısından sorun teşkil ettiği konularında ANAP ve CHP ile fikir birliği içerisinde mutabık kaldıklarını ve yine fikir birliği bağlamında SHP'nin önceki beyanlarında bu konuları tekit ettiği ancak koalisyon sürekliliğini riske atmamak ve iktidar kazanımlarını devam ettirmek için tutumunu değiştirmesini tenkit ettiğini ifade etmiştir. Uzlaşmanın içeriğiyle ilgili yöneltilen bir soruya Erbakan şu şekilde cevap vermiştir:

> *Şimdi tabii biz baştan beri uzlaşma diyoruz. Uzlaşma dendiği zaman, hiçbir partinin kendi adayı üzerinde ısrar etmemesi gerektiğini baştan kabul etmesi demektir. Bu itibarla, şartlar müsait olup bir aday üzerinde uzlaşıldığı zaman, bu adayın seçilebileceği görüldüğü takdirde, ki bu mümkündür, o takdirde tabii bütün partiler tek bir aday üzerinde birleşeceğiz. Uzlaşma demek bu demektir.*
>
> *...Hiç bir partinin kendi adayı üzerinde ısrar etmeyeceğine inanıyoruz. Partiler bir aday üzerinde uzlaşabileceklerdir, bu kanaatteyiz. Tabii aynı kanaat bizim içinde caridir. Biz de, illa bizim adayımıza oy vereceksiniz, diye sonuna kadar direnmiyeceğiz, bunu söylüyoruz. Bir uzlaşma gerekliği takdirde uzlaşabiliriz. Biz uzlaşmacı bir partiyiz (Refah Partisi, 1993b, s. 57-60).*

12 Mayıs 1993'te seçimin ikinci turundan sonra Erbakan, TBMM'de yapmış olduğu basın toplantısında Demirel ve İnönü'ye bir önceki turda yapmış olduğu eleştirilerine devam ederken muhalefetin seçimlere ilişkin herhangi uzlaşı sağlayamadığına da dikkat çekmiştir. Erbakan'ın bu süreçte açıklamış olduğu özgün bir açıklama ise cumhurbaşkanının halk tarafından doğrudan seçilmesine ve cumhurbaşkanı seçiminin dört yılda bir yenilenmesine dair olmuştur. Ayrıca bir tehdit şeklindeki cumhurbaşkanının dördüncü turda seçilmediği takdirde Meclis'in feshedileceğine dair Anayasa maddesini 12 Eylül askeri rejiminin bir ürünü olarak değerlendirmiştir (Refah Partisi, 1993b, s. 109; 130-131).

Seçimler boyunca Demirel'in DYP, SHP ve MHP grup toplam oyları ve İnan'ın ANAP oyları bandında, İpekçi'nin SHP'yi protesto eden milletvekillerinin yönelimleriyle ve Doğan'ın da muhtemel BBP'nin desteğiyle partilerinin üzerinde oy aldığı gözlemlenmiştir. RP, bu süreçte Meclis'teki partilerden sekizinin genel başkanı ile uzlaşma zemininin yakalanması hususunda birebir görüşmeler yapmıştır. Gerçekleştirilen cumhurbaşkanı seçimi seçim kanunlarının ve sisteminin, Meclis milletvekili aritmetiğinin, mevcut koalisyonun ve cumhurbaşkanı seçim usulünün kümülatif etkenleriyle yakın dönemlerinde yapılan ve doğrudan krize dönüşmeyen bir seçim niteliği taşımıştır. Bunun yanında yapılan seçimlerin siyasi ve toplumsal mutabakat yönü ve meşruiyeti siyasiler tarafından tartışılagelmiştir (Duran, 2012, c. 2, s. 19; 2030-2031).

4.6.3. 10. Cumhurbaşkanı Seçimi

9. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in yedi yıllık görev süresinin dolması üzerine Meclis'te yeni cumhurbaşkanı seçimi için hazırlıklar başlamıştır. Ancak cumhurbaşkanı seçimi öncesi referandum yapılmadan anayasa değişikliğine gidilmesine dair 406 milletvekilinin imzasıyla verilen önerge ve Anayasa'nın 69., 86. ve 101. maddelerinde değişiklik yapılmasına ilişkin kanun teklifleri 29 Mart 2000 (T.B.M.M., 2000, B. 73, s. 336) ve 5 Nisan 2000 tarihlerinde yapılan oylamalar sonucunda reddedilmiştir (T.B.M.M., 2000, B. 76, s. 313-315). Böylelikle cumhurbaşkanının görev süresine ilişkin özellikle Demirel üzerinden speküle edilen gündem, grup temayüllerine rağmen milletvekillerinin farklı oy tercihleri doğrultusunda düşmüştür. Meclis'te gelişen bu tablo, milletvekillerinin parti grupları dışında hareket edebildikleri özgün ve kompleks bir dönemin yaşandığını da göstermiştir (Karpat, 2019, s. 240).

İktidarda 1999 Genel Seçimleri'nden sonra kurulan ve salt çoğunluğu elinde bulunduran DSP-MHP-ANAP kontrast koalisyonu vardır. Cumhurbaşkanı seçiminde iktidar partilerinin öncülüğünde Anayasa Mahkemesi Başkanı Ahmet Necdet Sezer "milli uzlaşma" ile (Aydın & Taşkın, 2018, s. 456) Meclis'te grubu bulunan partilerden DSP Genel Başkanı Mustafa Bülent Ecevit, MHP Genel Başkanı Devlet Bahçeli, FP Genel Başkanı Mehmet Recai Kutan, ANAP Genel Başkanı Ahmet Mesut Yılmaz, DYP Genel Başkanı Tansu Çiller'in ve 24'ü FP'li[64] olmak üzere toplamda 130 milletvekilinin imzasıyla cumhurbaşkanı ortak adayı olarak gösterilmiştir ("Tarihe imza", 2000). Buna rağmen farklı partilere mensup üyeler tarafından adaylar da seçimde yer almışlardır (Yavuz, 2012, s. 777). Diğer adaylar arasında ise DSP'li Ankara Milletvekili Oğuz Aygün, DSP'li Eskişehir Milletvekili Mehmet Mail Büyükerman, MHP'li Aksaray Milletvekili Sadi Somuncuoğlu, ANAP'lı Ankara Milletvekili Yıldırım Akbulut, ANAP'lı Balıkesir Milletvekili Agâh Oktay Güner, DYP'li Kilis Milletvekili Doğan Güreş, DYP'li Amasya Milletvekili Ahmet İyimaya, DYP'li Giresun Milletvekili Rasim Zaimoğlu, FP'li İstanbul Milletvekili Nevzat Yalçıntaş yer almıştır. Ayrıca DSP'li Kocaeli Milletvekili Mehmet Turhan İmamoğlu, DSP'li Amasya

[64] Adıyaman Mv. Mehmet Özyol, Afyon Mv. Sait Açba, Ankara Mv. Rıza Ulucak, Bingöl Mv. Mahfuz Güler, Çankırı Mv. Hüseyin Karagöz, Diyarbakır Mv. Ömer Vehbi Hatipoğlu, Erzurum Mv. Aslan Polat, Giresun Mv. Turhan Alçelik, Hatay Mv. Süleyman Metin Kalkan, İstanbul Mv. Azmi Ateş, İstanbul Mv. Mukadder Başeğmez, İstanbul Mv. Süleyman Arif Emre, İstanbul Mv. Mehmet Fuat Fırat, İstanbul Mv. İrfan Gündüz, İstanbul Mv. Ayşe Nazlı Ilıcak, İstanbul Mv. İsmail Kahraman, İstanbul Mv. Osman Yumakoğulları, Kahramanmaraş Mv. Avni Doğan, Kocaeli Mv. Vecdi Gönül, Konya Mv. Hüseyin Arı, Kütahya Mv. Ahmet Derin, Malatya Mv. Yaşar Canbay, Manisa Mv. Bülent Arınç, Tokat Mv. Mehmet Ergün Dağcıoğlu

Milletvekili Gönül Saray Alphan adaylıkta bulunmuş ve FP'den Suat Pamukçu, Faruk Çelik, Mehmet Zeki Okudan, Fahrettin Kukaracı ve Ahmet Sünnetçioğlu'nun imzalarıyla FP'li Kocaeli Milletvekili Mehmet Vecdi Gönül aday olarak teklif olunmuştur. Ancak İmamoğlu 40 yaş tahdidine takılmış, Alphan adaylıktan kendi isteğiyle çekilmiş, Gönül ise *"Mecliste grubu bulunan beş parti liderinin ulaştıkları mutabakat sonucu anılan makam adaylığına öngörülen Anayasa Mahkemesi Başkanı Sayın Ahmet Necdet Sezer için hazırlanan müracaatı imza edenler arasında bulunduğumdan…"* gerekçesiyle adaylık teklifini geri çevirmiştir (T.B.M.M., 2000, B. 88, s. 56-63).

Meclis, cumhurbaşkanı seçimi için ilk oturumunu 27 Nisan 2000'de 88. birleşimde gerçekleştirmiştir. Seçim, bir önceki cumhurbaşkanı seçiminde Anayasa'nın ilgili maddelerince gerçekleşen usule göre yapılmıştır. 1999 Genel Seçimleri ve Cumhurbaşkanı seçimi öncesi partiler bazında milletvekili aritmetiği şekliyle DSP 136, MHP 129, FP 111, ANAP 86, DYP 85 milletvekiliyle temsil edilmiştir (Yüksek Seçim Kurulu, t.y.c). Oylamalar sürecinde 27 Nisan 2000 ve 1 Mayıs 2000 tarihlerinde yapılan ilk iki turda adaylar üçte iki çoğunluk elde edemeyince 5 Mayıs 2000'de üçüncü turda salt çoğunluk uygulamasına geçilmiş ve Sezer yeterli çoğunluğu sağlayarak 10. Cumhurbaşkanı seçilmiştir (T.B.M.M., 2000, B. 90, s. 132).

Tablo 26.

10. Cumhurbaşkanı Seçimi

Parti	Aday	1. Tur	2. Tur	3. Tur
-	Ahmet Necdet Sezer	281	314	330
DSP	Oğuz Aygün	4	Çekildi	-
DSP	Mehmet Mail Büyükerman	3	2	7
MHP	Sadi Somuncuoğlu	58	32	43
FP	Nevzat Yalçıntaş	61	66	113
ANAP	Yıldırım Akbulut	56	88	Çekildi
ANAP	Agâh Oktay Güner	5	Çekildi	-
DYP	Doğan Güreş	35	22	Çekildi
DYP	Ahmet İyimaya	10	Çekildi	-
DYP	Rasim Zaimoğlu	7	3	24

Oylamalarının nitelikleri incelendiğinde her ne kadar Anayasa değişikliği oylama süreçlerinde partilerde ciddi iç sorunlar dikkat çekse de koalisyon partileri derin ideolojik

ayrımlarına rağmen hem kendi içinde hem de muhalefet partileriyle geniş uzlaşı içerisine girmeyi prensip olarak benimsemişlerdir ("İlk uzlaşma", 2000). Mili Görüş partilerinin dördüncüsü olan Fazilet Partisinin ve genel başkanı Mehmet Recai Kutan'ın cumhurbaşkanı adayının desteklenmesindeki genel tavrı, milli uzlaşı ile belirlenen Sezer'in adaylığı üzerine olduğu halde Milli Görüş Hareketi Lideri Necmettin Erbakan'ın yasaklı olması ve Meclis dışında kalması, parti içindeki disiplin sorunları, yaklaşan Fazilet Partisi 1. Olağan Kongresi ve "yenilikçi kanat" olarak beliren grubun parti içindeki hareketliliği cumhurbaşkanı seçiminde FP'nin parti bütünlüğü ile hareket etmesinin önüne geçmiştir.

Kutan'a göre cumhurbaşkanı seçimi sürecinde özellikle Fazilet Partisi üzerinde hukuki baskıların kurulması ve bu minvalde kapatılan Refah Partisinin devamı olarak nitelendirilmesi, dolayısıyla da kapatılma tehlikesiyle karşı karşıya kalması ve Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Vural Savaş'ın FP'nin kapatılmasına yönelik Anayasa Mahkemesine dava açması Anayasa Mahkemesi Başkanı Ahmet Necdet Sezer'in desteklenmesinde önemli bir etken olmuştur. Sezer'in desteklenmesi FP hakkında iddia edilen bazı olumsuz propagandaların değişimine yol açabileceği gibi, desteklenmemesi olumsuz kanaatlerin pekişmesine ve ittifakın dışında kalarak aykırı parti olarak algılanmasına neden olabileceği değerlendirmesi yönelimin temel kaynaklarındandır. Diğer yandan koalisyon partilerinin ve muhalefet cephesinden DYP'nin cumhurbaşkanı adayı konusunda uzlaşıya varmış olması ve seçim sonuçlarının bu doğrultuda neticeleneceği öngörüsü Milli Görüş camiasında Refah Partisinin kapatılmasından dolayı oluşan olumsuz intibaa rağmen Sezer'in desteklenmesi imajını kuvvetlendirmiştir.[65] Bu minvalde her ne kadar Sezer'in cumhurbaşkanı adaylığı için FP'li milletvekilleri Genel Başkan Kutan'ın yaklaşımı ve talebi doğrultusunda imza vermiş olsalar da bütünüyle oy vermemişlerdir.[66]

Meclis'te grubu bulunan partilerin geniş uzlaşısına rağmen partilerin içindeki hizipler ve cumhurbaşkanı seçimiyle ilgili farklı yorumlar aday çeşitliliğinin başlıca sebeplerinden biri olarak değerlendirilmiştir. Özellikle cumhurbaşkanı seçim süreci başladıktan sonra ekseriyetli parti yetkililerinin cumhurbaşkanının Meclis içinden seçilmesi değerlendirmelerinin akabinde dışarıdan bir aday üzerine uzlaşmaya varılması parti içlerinde siyasi polemikleri zirveye çıkarmıştır. FP içinde farklı yaklaşıma sahip hizipler olmasına rağmen FP'li Nevzat Yalçıntaş'ın adaylığı FP grubundaki milletvekilleri tarafından tasvip

[65] Yusuf Yalanız (Mehmet Recai Kutan ile Mülakat, 31 Mayıs 2021).

[66] Yusuf Yalanız (Yaşar Canbay ile Görüşme, 19 Haziran 2021).

ve takdir edilmiştir (Yalçıntaş, 2012, s. 880). Yalçıntaş ayrıca eski siyasi kimliği vesilesiyle özellikle DYP ve ANAP grupları ile yakın temasa geçerek oy tevcihinin kendisine yapılması için girişimlerde bulunmuştur. Hatta üçüncü turda DYP ve ANAP adaylarının çekilmesiyle oluşan yeni dağılım veya oy akışı, Yalçıntaş'ın oylarındaki hızlı artışın bir göstergesi olarak görülmektedir. Ancak FP'nin o dönemde yaşamış olduğu parti içi ayrışma, oylamalarda merkez kanadın Necmettin Erbakan'ın da açık desteğiyle Yalçıntaş'a, yenilikçi kanadın ise Sezer'e yönelmesini sağlamıştır. Yalçıntaş'a verilen oyların temel yaklaşımında adayın bizzat FP'li olması, Meclis'in cumhurbaşkanını kendi içindeki milletvekillerinden çıkarması ve Sezer'e olan karşı cepheleşme yer alırken yenilikçi kanadın eğiliminde Sezer'in hukukçu kimliği ve 28 Şubat'ın sona ereceği algısı olmuştur. Bu arada Sezer ile yakın arkadaşlık ilişkisi bulunduğu belirtilen FP Kocaeli Milletvekili Vecdi Gönül, Sezer'in adaylığının desteklenmesi hususunda öne çıkan isimlerden biri olmuştur.[67]

Yaşanan mülahazaların bir diğeri ise adaylar arasında Nevzat Yalçıntaş varken başka bir FP'li Milletvekili Vecdi Gönül'ün cumhurbaşkanı adayı olarak gösterilmesidir. Böyle bir sürecin başlatılması ve bazı milletvekillerinin yönlendirilmesinde Erbakan'ın önemli bir etkisi vardır. Erbakan, Gönül'ün cumhurbaşkanı adayı olarak gösterilmesi hamlesiyle parti içi disiplini sağlamayı ve yenilikçi kanadın Sezer'e verdiği desteği kırmayı hedeflemiştir. Değerlendirmelere göre Gönül, kendisinin aday gösterilmesini geri çevirmeseydi Erbakan, ikinci bir hamleyle Yalçıntaş'ı adaylıktan çekip parti grubu olarak Gönül'ün desteklenmesini sağlayacak ve böylece parti ayrışmasının önüne geçecektir.[68] Yine Erbakan, parti içindeki dengeleri korumak için Gönül'ün aday gösterilmesinde Yalçıntaş ile hukuklarının korunması ve herhangi bir mahcubiyetin oluşmaması adına Yalçıntaş'ın aday çıkartıldığı grup toplantısında farklı sebeplerle katılamamış ya da desteğini belirtememiş olan milletvekillerini görevlendirilmiştir.[69]

Yalçıntaş seçimlerin birinci turundan sonra Erbakan'ın kendisini konutuna davet ederek yaşanan sorunlara ilişkin istişarelerde bulunduğunu ve parti iç meselelerine rağmen adaylığına açıktan destek verdiğini ifade etmiştir:

> *Genel Başkan'ımız dâhil, Fazilet Partisi'nin MKYK üyelerinin ve önde gelen diğer milletvekillerinin bulunduğu Ankara-Balgat'taki bu ev toplantısında Erbakan Hoca'mız beni yanına çağırdı ve hepsine hitaben "Ne oluyor? Bizim bir arkadaşımız cumhurbaşkanlığı gibi son*

[67] Yusuf Yalanız (Lütfü Esengün ile Görüşme, 3 Haziran 2021).

[68] Yusuf Yalanız (Suat Pamukçu ile Görüşme, 3 Haziran 2021).

[69] Yusuf Yalanız (Ahmet Sünnetçioğlu ile Görüşme, 3 Haziran 2021).

derece layık olduğu bir makama aday olmuş ama ona oy vermiyorsunuz" diye sitem etti. Sonra bana döndü ve "Sen ne diyorsun, Nevzat Bey?" diye sordu. Ben de ilgisine teşekkür ederek özetle şöyle bir konuşma yaptım… Cumhurbaşkanlığı gibi bir makamın doldurulması aşamasında millet iradesine ket vuran odakların vesayeti kabul edildiği için kimsenin bu çarkı kırmaya cüret edemediğini belirterek Türkiye'nin bugünkü politik yapısını belirleyen 1961 Anayasası sürecinden bahsettim. Bu süreçte Ord. Prof. Dr. Ali Fuat'ın başına gelenleri hatırlatarak cumhurbaşkanlığı seçimlerinin Türkiye için her zaman çok önemli olduğunu vurguladım. "İşte, böyle bir anlamı olduğu için bu göreve adaylığımı koydum. Başladığım bu vazifeyi tamamlamam lazımdır." Bu dokunaklı sözlerim üzerine Erbakan Hoca daha da açık konuşarak bana oy vermeyen milletvekillerine "Bunu nasıl yaparsınız?" diye ağır bir serzenişte bulundu. Hoca'nın en yakınlarında bulunan ve partinin önde gelenlerinden biri olan zat "Ama Hocam, Nevzat Yalçıntaş'ın seçilme şansı yok ki!" demekten kaçınmadı… Bu absürt itiraz üzerine Erbakan Hoca resmen gürledi ve "Senin vazifen seçilip seçilemeyeceğini takdir edip ona göre mi hareket etmektir? Senin vazifen doğru neyse onu yapmaktır" diyerek onu adeta azarladı. Bunun üzerine, siyasette oldukça eski, hatta bakanlıklar yapmış olan zat Hoca'nın gazabından korktu ve "Peki Hocam; bundan sonraki turlarda Yalçıntaş'a oy vereceğim" dedi (Yalçıntaş, 2012, s. 885-886).

4.7. Seçim İttifakları ve Görüşmeleri

Türkiye siyasal hayatında seçim ittifakları ve görüşmeleri 2018 öncesi ve sonrası olmak üzere farklı sistemlere tekabül eden yönleriyle iki ayrı dönemde incelenmiştir. Birinci dönem çok partili hayata geçildikten ve milletvekili seçim kanununun 1961 Anayasası ile yapılışıyla birlikte başlamaktadır. Milletvekili Seçimi Kanunu'nun 14. maddesi gereği parlamenter sistemde seçim sisteminin partiler arası dengeyi doğru sağlayabilmesi gerekçe gösterilerek partilerin seçim ittifakı yapması yasaklanmıştır. Ancak bulgularda da ortaya konan ilgili başlıklarda olduğu gibi partilerin seçimlere birlikte girmesi "örtülü seçim ittifakı" şeklinde yani bir partinin şemsiye parti olması ve diğer parti veya partilerinde onun milletvekili listelerinden seçime girmesiyle sağlanmıştır.

İkinci dönem ise 2018'de TBMM'ye sunulan "298 Sayılı Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun" teklifiyle siyasi partilerin seçimlerde ortak hareket etmesini esas alan düzenlemeler ile başlamıştır. Böylelikle 2017 yılında başkanlık modeline geçişle birlikte 2018 seçimleri öncesi seçim sisteminde bazı yeni uygulamalara gidilmiştir. Ancak seçim ittifakı konusunda 2018'de yapılan ilgili değişikliklerde partilerin ittifak yapmasının önü açılırken seçim barajının kaldırılmamış olmasından dolayı her iki dönemde de partileri ilgilendiren en önemli gündem maddesi ise doğal olarak "seçim barajı" olmuştur.

Çalışmanın bu bölümünde Milli Görüş partilerinin içinde yer aldığı ikisi birinci dönem, biri de ikinci dönemde olmak üzere üç seçim ittifakına yer verilirken ayrıca "Seçim İttifak Görüşmeleri" başlığı altında ittifakla sonuçlanmayan ancak muhtelif partilerle

gerçekleştirilen ittifak görüşmeleri ve türevleri uzlaşı ve toplumsallaşma bağlamında ayrı örneklemler olarak incelenmiştir.

4.7.1. Seçim İttifakları

4.7.1.1. RP-MÇP-IDP İttifakı

1980 Askeri İhtilali'nden sonra yürürlüğe giren ve 1982 Anayasası'nın ruhuna uygun olarak oluşturulan yönetim anlayışına göre yönetimde istikrar ilkesine azami öncelik verilerek seçimde yüksek oy alan partileri daha da güçlendiren yeni bir modele geçilmiş ve 1983 Genel Seçimleri ile başlatılan %10 genel seçim barajı uygulamasına devam edilmiştir. Diğer taraftan Anayasa'nın 4. maddesine ilişkin 6 Eylül 1987'de yapılan referandumla 1980 İhtilali sonrası yasaklı hale gelen siyasetçilerin önü açılmış ve oluşan yeni politik zeminde 29 Kasım 1987 Genel Seçimleri'ne gidilmiştir. Ancak Demokratik Sol Parti, Refah Partisi, Milliyetçi Çalışma Partisi ve Islahatçı Demokrasi Partisi barajı aşamayarak Meclis dışında kalmıştır. Bu durumun doğal bir sonucu olarak özellikle baraj altında kalan partilerde kanunlar elvermediği için yeni ittifak arayışları gündeme gelmiştir. Refah Partisi Genel Başkanı Necmettin Erbakan 1988'de yapmış olduğu açıklamada bir yandan sistemi ve bu sistemin sürekliliğini sağlayan partileri eleştirirken diğer taraftan geniş tabanlı bir uzlaşı modeli ortaya koymuştur:

> *Seçim kanunuymuş. Biz Refah Partisi olarak 2 milyon oy aldık. Bu 33 milletvekili eder. Nerede bu 30 milletvekilimiz. ANAP yutmuş. ANAP'lılar oturuyor bizim sıralarımızda. Ne ile oluyor bu? Seçim kanunu hilesi. Millette bir kabahat yok. Bu milletin %64'ü "Bu ANAP'tan hayır gelmez." bunu biliyor. Daha ne diyecek. Büyük çoğunluk bu faizciliğin sonu gelmez, bunu biliyor. Oyuyla da göstermiş. Böyleyken bu seçim kanunu hilesiyle ufak bir azınlık büyük çoğunluğa tahakküm ediyor. İlla sizi vergiyle, zamla ezeceğim. Avrupa kazanının içine sokup eriteceğim. Yüzdü yüzdü televizyona çıkıp söylenen sözler, yapılmak istenen şeyler bunlardır.*
>
> *Şimdi muhterem kardeşlerim. İşte bulunduğumuz nokta budur. Önemli olan bu noktadan nasıl kurtulacağız? Önemli olan budur. Bakınız, buradan nasıl kurtuluş olacak hususunu size şu şekilde açıklamak istiyorum. Hemen seçimin arkasından biz bir proje ortaya koyduk. Türkiye bu felaketlerden nasıl kurtulur? Bu projemizin özü şudur. Bir kere daha hepinize açıklayayım. Bugün şimdi ANAP %36 oy aldı, değil mi. Bunun dışında kaç var, %64. Biz bu dört tane muhalefet partisine dedik ki, gelin bir beraberlik yapalım. Herkes kendi zihniyetinde, kendi partisinde yürüyecek. Bugünkü kanunların içerisinde biz öyle bir beraberlik yapabiliriz ki bu Özal'ın oynadığı oyunu kendisine oynarız. Bu Özal'ın oynadığı oyun nedir? Yani en fazla oyu alan partiye bir sürü avantajlar veriyor. Eee peki, Özal %36, bunun karşısına %64'lük bir topluluk koyarsanız ne olacak. Bu takdirde aynı kanunlar Özal'a sadece 50 milletvekili bırakacak. %64'lük topluluk geçen seferki oyu herkes alsa dahi 400 milletvekiline tekabül ediyor. Bugünkü SHP 98 milletvekili aldı. Eğer bizim bu projemize, hay hay bunu tatbik edelim derse 150 milletvekili alacak. Bugünkü DYP şu anda 59 milletvekili var. Bizim projemizi kabul ederse bu takdirde 100 milletvekiline çıkacak. Evet bilmem DSP 70 milletvekili alacak. Refah*

Partisi de 60 milletvekili alacak. 400 tane milletvekili böylece taksim edilmiş olacak. ANAP da 50 milletvekili alacak. Nasıl oluyor? İşte ANAP'ın yaptığı kanun, böyle bir kanun.

Eğer bu dördü bir araya gelirse. Bir araya gelmek demek, tek parti olmak değil haa. Bir seçim beraberliği. Seçim beraberliği de zannettiğiniz gibi tek listeyle falan çıkmak değil. Çok rahatlıkla tatbik edilecek bir projedir. Şimdi projenin teferruatına girmiyorum. Çünkü açıklarsam bu Özal'a güvenilmez. Yarın başka bir hile düşünür. Onun için şimdilik projenin teferruatına açıklamıyorum. Fakat bunu diğer partilere özel olarak duyurduk. Şimdi o partiler üç aydan beri "evet" veya "hayır" bir şey demediler, bekliyoruz. Neden, evet veya hayır demiyorlar biliyor musunuz? Ya bu Refah 60 milletvekili alırsa! O zaman biz bunun hesabını nasıl veririz. Bunu düşünüyorlar (Erbakan, 1988, 51:13-55:35).

9 Kasım 1989'da Turgut Özal'ın cumhurbaşkanı görev süresinin başlaması üzerine tek başına iktidarda bulunan Anavatan Partisinde genel başkanlık, ona bağlı olarak başbakanlık konusunun gündem olması, yerel seçimlerde ciddi oy kaybı yaşanması ve özellikle de ekonomik istikrarın bozulması karşısında siyasi bir manevraya ihtiyaç duyulması genel seçimlerin yaklaşık bir yıl süreyle erkene alınmasını sağlamıştır. Ülke ve seçim bölgesi barajlı d'Hondt seçim sistemi ve kontenjan usulünün devam ettiği bu dönemde genel baraja ek olarak iki, üç ve dört milletvekiline sahip yerlerde %25, beş ve altı milletvekiline sahip yerlerde ise %20 seçim çevresi barajı getirilmiş ve böylelikle seçim çevresinde bu barajı aşarak en yüksek oy alan partiye kontenjan milletvekili çıkarabilme hakkı verilmiştir. ANAP'ın tek başına iktidarda olmasının vermiş olduğu güçle yapılan bu değişiklikler bilhassa Meclis dışındaki partileri tedirgin etmiş ve seçim uzlaşısı yönünde yakınlaşmalara sebep olmuştur (Duran, 2012, c. 1, s. 6).

Refah Partisi, 26 Mart 1989 Yerel Seçimleri'nde Türkiye geneli %9,8 oy oranı motivasyonu ve toplum kesimlerinde karşılık bulan "Adil Düzen" teması ile seçim çalışmalarına başlamıştır. Ancak Erbakan'ın seçim sistemine ilişkin yapmış olduğu eleştiriler ve çözüm önerileri barajı geçen partiler tarafından ilgi görmemiştir. Dolayısıyla olası seçim ittifakı için baraj altında kalan partilerle görüşme yapmaktan başka alternatif kalmamıştır (Bağce, 2019, s. 281). Bu noktada ilk seçim ittifakı teklifini Erbakan, bizzat MÇP Genel Başkanı Türkeş'in ofisine giderek baş başa gerçekleştirmiş olduğu görüşmede yapmıştır. IDP'nin ittifaka dâhil olması ise IDP Genel Başkanı Aykut Edibali'nin talebi üzerine olmuştur.[70]

MÇP'nin de ideolojisi göz önüne alındığında RP yönetimi iki farklı eğilim arasında uzlaşı süreçlerini kendi içinde değerlendirmeye açmıştır. Ana faktör olarak "seçim barajı ve siyasal düşünce" arasına sıkışan ittifak konjonktüründe Erbakan, seçim ittifakı için yapılan MKYK toplantısında "faydalar ve mahzurlar" başlığıyla bazı maddeler üzerinde müzakereleri

[70] Yusuf Yalanız (Mehmet Karaman ile Mülakat, 22 Haziran 2021).

başlatmıştır. Bunlardan baraj endişesinin ortadan kalkması, daha fazla milletvekili çıkarılması, süreçte etkin rol üstlenilmesi, seçim kanunun aşılması, ittifak yapılan partiler arası münasebetlerin artırılması, birleşmenin manevi bir kazanımı da beraberinde getirmesi, güçlü görüntü verilmesi ve bölgesel kaygılardan ziyade genel strateji üzerinden siyaset yapılması ittifakın faydaları; Doğu ve Güneydoğu'daki RP'li seçmenlerin küstürülmesi, kazanma ihtimalinin yanında kaybetmenin de doğması, en son yapılan yerel seçimler baza alındığında baraj endişesinin zaten kalmadığı, fikriyatın bulandırılmamasının gerektiği, seçimden sonra ittifakın bozulmasından kaynaklanan düşük görüntünün partilere olumsuz etkisinin olacağı, ırkçı ideolojilere karşı yumuşama ihtimali, silahlı mücadele ile siyaset yapmış olanların desteklenmemesi, uzun süreli de olsa kendi başına ve sağlam var olma düşüncesi ve özellikle Güneydoğu'da anarşi ve terörün artmasına sebep olabilecek bir siyasi birlikteliğin tercih edilmemesi ittifakın mahzurları başlığı altında ele alınmıştır. Uzun görüşülen ve parti içinde sıkı bir şekilde tartışılan sürecin neticesinde Erbakan'ın da siyasi hayatında en zor aldığı kararlardan biri olarak belirtilen seçim ittifakına olumlu kanaatle girilmiştir (Kazan, 2001, c. 1, s. 65-66).

İttifak görüşmelerinin teknik heyetinde Refah Partisinden Oğuzhan Asiltürk, Milliyetçi Çalışma Partisinden ise Devlet Bahçeli yer almıştır (Arpacı, 2021, s. 24). Yapılan çalışmaların ardından 19 Eylül 1991'de Refah Partisi, Milliyetçi Çalışma Partisi ve Islahatçı Demokrasi Partisi seçim ittifak şartları ve prensiplerinde uzlaşarak kendi aralarında bir protokol imzalamışlardır. Buna göre bütün partiler Refah Partisi milletvekili listelerinden ve tespit edilen kontenjan tablosuna uygun bir şekilde seçime katılmışlardır. 31 Ekim 1991'de gerçekleştirilen ortak basın toplantısında ittifakın aynı zamanda partiler arası ciddi bir uyum getirdiğini IDP Genel Başkanı Aykut Edibali şu ifadelerle dile getirmiştir, *"Ben IDP'li olduğum kadar RP'li ve MÇP'liyim de."* (Islahatçı Demokrasi Partisi, 1992, s. 52-53).

Yapılan seçim ittifakının ortaya çıkardığı en önemli sorunlardan biri özellikle Refah Partisindeki güneydoğu kökenli yöneticilerin bu durumu benimsememesi üzerine olmuştur. Yoğun tartışmaların yaşandığı süreçte ittifak kararından sonra Milli Görüş Hareketi'nin önemli isimlerinden Fehim Adak oldukça fazla tepki göstermiş, parti müfettişlerinden Altan Tan Refah Partisinden istifa etmiştir. İttifak sürecinde Erbakan'ın geri adım atmamasındaki etkili faktörlerden başında ise seçim barajı engeli ve özelliklede mütedeyyin ya da muhafazakâr olarak addedilen kesimlerin birleşmesinin engellendiği algısının oluşturulacağı

sakıncalar gelmiştir.[71] İttifakın partilerce seçim sürecinde ve sonrasında ifade edilen karamsar öngörüler (Aydın & Taşkın, 2018, s. 412-413) ve özellikle İslami entelektüel çevrenin ittifaktan dolayı RP'ye karşı koymuş olduğu ideolojik mesafe beklenilenin altında kalmıştır (Bakır, 2007, s. 351). Bora'ya (2017, s. 476) göre RP'nin bir önceki yerel seçimde baraj bandında oy almasına rağmen ittifaka iten önemli etkenlerden biri de İskenderpaşa Cemaati ile yaşamış olduğu anlaşmazlık ve cemaatin karşı propaganda hamlesi olmuştur. Diğer yandan her ne kadar dönem sonuna kadar uzlaşıyı sürdürmeye taraftar olduklarını önceden belirtseler de ittifak grubuyla Meclis'e giren milletvekilleri RP'den istifa etmiş ve kendi gruplarını kuran partiler Meclis ittifakını bir yıl geçmeden bozmuşlardır. Ancak bu tablo diğer partilerden ayrılan milletvekillerinin yeni parti grupları oluşturması kümülatif durumlarına da istinaden ittifak süreçlerinde ifade edilen ve beklenen kriz algısını aşarak siyaset ve toplum çevrelerince ciddi bir sorun olarak telakki edilmemiştir (Çakır, 2005, s. 548).

4.7.1.2. Millî İttifak

22 Haziran 2001'de Fazilet Partisinin kapatılmasının ardından Milli Görüş partilerinden beşincisi olan Saadet Partisi kurulmuş ve bu parti FP'nin kapatılmasıyla boşta kalan 21. dönem milletvekillerinin bir kısmıyla temsil edilmiştir. Ancak Saadet Partisi 3 Kasım 2002, 22 Temmuz 2007 ve 12 Haziran 2011 genel seçimlerinde seçim barajı engeline takılarak parlamentoya girememiştir. Her ne kadar bu seçimlerde birçok partiyle ittifak görüşmeleri yapılmış olunsa da 7 Haziran 2015 Genel Seçimleri'ne kadar herhangi bir resmi uzlaşı sağlanamamıştır. Bu minvalde dönemin konjonktüründe anayasal açıdan partiler doğrudan seçim ittifakı yapamadıkları için kimi durumlarda seçim barajını aşamayacaklarını düşündüklerinden başka bir parti lehine seçimden çekilebilmekte kimi zaman da uzlaşı sağlayarak başka bir partinin listelerinden belirli kontenjanlarla milletvekili çıkarmayı hedefleyebilmektedirler. Diğer benzer bir alternatif model ise iki partinin ittifakın prosedürü olarak milletvekili listelerini partilerce ortak olarak hazırlanması ve çatı partinin ismiyle seçimlere katılmasına dayanmaktadır (Bağce, 2019, s. 292).

7 Haziran 2015 Genel Seçimleri'nin 22 Ocak 2015'te ilan edilmesinin ardından birçok parti seçim ittifak görüşmelerine başlamıştır. Bu minvalde Saadet Partisi muhtelif ittifaklar

[71] Yusuf Yalanız (Mehmet Karaman ile Mülakat, 22 Haziran 2021).

üzerine MetroPoll Araştırmaya anket yaptırmıştır. Bu çalışmada BBP ile yapılabilecek bir ittifaktın olumlu yönleri tespit edilerek iki parti arasında görüşme süreçleri başlamıştır. Milli Görüş partileri ile BBP özellikle Meclis'teki geçmiş dönemlerde gerek koalisyonlarda gerekse Meclis başkanı ve cumhurbaşkanı seçimlerinde birbirlerini destekleyen ve birbirlerine karşı uzlaşıya açık olan görünüm sergilemişlerdir. Ayrıca iki parti arasında seçim ittifakının sağlanması hususunda Necmettin Erbakan tarafından da bir tavsiyenin olduğu ileri sürülmüştür ("Karargah başkanları", 2015). "Millî İttifak" olarak adlandırılan bu seçim iş birliği başlangıçta RP-MÇP ve IDP seçim ittifakını da anımsatan bilişsel bir örüntü ile Saadet Partisi, MHP ve BBP üçlü ittifakı üzerine kurgulanmış ve partiler arası ilk görüşmeler bu şekilde gerçekleşmiştir. Ancak MHP'nin ittifaka dâhil olmaması ile ittifak değerlendirmeleri Saadet Partisi ve BBP arasında kalmıştır. Bu minvalde iş birliğinin sağlanması ve uzlaşı maddelerinin ele alınması hususunda kurulan teknik heyetlerde Saadet Partisinden Hasan Bitmez, Mehmet Karaman, Birol Aydın ve Mesut Doğan, BBP'den Haşim Yanar ve Remzi Çayır yer almıştır.[72] İttifak çalışmalarında müzakere edilen en önemli gündem maddeleri, çatı parti konusu ve seçim kampanya süreçlerinin maliyetleri üzerine gerçekleştirmiştir. Çatı parti konusunda iki parti de ısrarcı olmuş ancak son tahlilde Saadet Partisi listeleriyle seçime girilmesinde uzlaşıya varılmıştır. Bununla bağlantılı olarak BBP'nin şartı ise seçim kampanya maliyetlerinin Saadet Partisi tarafından karşılanması ve bunun asgari 10 milyon TL bandında planlanması şeklinde olmuştur.[73]

Sürdürülen çalışmaların ardından 7 Nisan 2011'de Saadet Partisi Genel Başkanı Mustafa Kamalak ve BBP Başkanı Mustafa Destici yaptıkları ortak basın açıklamasıyla seçim iş birliğine dayanan ittifakı kurduklarını ve seçimlere Saadet Partisi çatısı altında gireceklerini ilan etmişlerdir. Toplam 85 seçim bölgesinin 55'inde Saadet Partisi, 30'unda BBP adayları milletvekili listelerinin birinci sırasında katılmışlardır ("Milli ittifak", 2015). Bu sürecin neticelenmesi öncesinde listelerin teslim edilmesi aşamasına kadar partiler arası ittifak görüşmeleri süregelmiştir. YSK'ya aday listelerinin teslim edileceği son gün saat 10:00'da listelerin birleştirilmesine ilişkin Saadet Partisi heyeti ile yapılacak toplantıya BBP heyeti 15:00 civarında gecikmeli olarak gelmiştir. Saadet Partisi teknik heyeti olası risk durumlarına karşı tek başlarına seçime girecek aday listesini de hazırda tutmuştur. Gecikmenin sebep olduğu zaman darlığı sebebiyle 17:00'a kadar listelerin birleştirilmesi ise

[72] Yusuf Yalanız (Hasan Bitmez ile Görüşme, 15 Haziran 2021).

[73] Yusuf Yalanız (Atik Ağdağ ile Mülakat, 30 Haziran 2021).

taraflarca imkân dâhilinde gözükmemiştir. Bunun üzerine Saadet Partisi Genel Başkan Yardımcısı Mehmet Karaman'ın güven telkinine BBP Genel Başkan Yardımcısı Selahattin Şenliler icabet etmiş ve önce BBP'li adaylar Saadet Partisi listelerindeki kontenjanlara sıra farkı gözetmeksizin eklenmiş, daha sonra da YSK tarafından altı gün içerisinde listelerdeki sıralamaların değiştirilmesine ilişkin verilen süre zarfında aday sıralamaları tarafların mutabık kaldıkları asıl listeye göre yeniden düzenlenmiştir.[74]

İttifakın ana gündeminde ise devlet yönetimine ilişkin siyasi mülahazalarla birlikte %10 seçim barajının kaldırılması, seçim kanunun düzenlenmesi, sivil anayasanın hazırlanması ve hazine yardımının adil bir şekilde dağıtılması konuları yer almıştır ("Milli ittifak açıklaması", 2015, 01:05-05:30). Milletvekili listesinin oluşturulmasında kullanılan metoda ilişkin yapılan değerlendirmede ise Saadet Partisi Genel Başkanı Mustafa Kamalak şu ifadelere yer vermiştir:

> *İki kardeş parti de bu duygularla, bu düşünce üzerine hareket etti. Mademki önümüzdeki baraj engelini aşmak istiyoruz bunun için akli, vicdani ve adil formüller üretelim denildi. Elbette böyle olması lazım dedik. Ne olabilir? Bundan önce her iki partide de seçimlere katıldı. Misalen son katılmış olduğu genel seçim 2011 yılı seçimleridir. Dedik ki prensip itibariyle 2011 yılında önde olan iki partimizden önde olan birinci sırayı o alsın. İkinci sırayı o ilde ikinci sırada olan partimiz alsın. Misalen Saadet Partimizin önde olduğu seçim bölgelerinde birinci sırayı Saadet Partisinin adayına verelim, ikinci sırayı Büyük Birlik Partimizin adayına verelim. Büyük Birlik partimizin 2011 yılında önde olduğu seçim bölgelerinde birinci sırayı Büyük Birlik Partimize verelim, ikinci sırayı Saadet'e verelim, diye konuştuk. Evet bu prensip doğru bir yaklaşımdı. Ama bunun istisnaları da olabilir, dedik. O tarihten bu yana diyelim bazı illerde Saadet Partisi önde olmuş olmasına rağmen Büyük Birlik Partimizin daha güçlü aday gösterme imkânı, ihtimali olabilir. Yine 2011 seçimlerinde Büyük Birlik Partimizin önde olduğu yerlerde Saadet Partimiz çok daha güçlü bir aday gösterme imkanına sahip olabilir. Bunları da konuşalım, dedik. Öyle oldu nitekim Büyük Birlik Partimiz Ankara'da 2011 yılı seçimlerinde Saadet Partimizden önde idi. Ankara'nın birinci ve ikinci seçim bölgelerinde birinci sırayı Büyük Birlik Partisine mensup kardeşlerimize verdik. Ancak onlar dedi ki, evet kural olarak ikinci sıra sizin olmalı ama bizim burada ekip halinde verimli çalışabilmemiz için ikinci sıranın da biz de olmasında ittifakımız bakımından fayda var. Müzakere ettik konuyu. Genel kuralımıza istisna olarak ikinci sıraları da burada sizin olsun dedik. Benzer şekilde diğer illerimizde de, seçim bölgelerinde de istisnai kuralları uyguladığımız oldu. Ama hiçbir zaman iyi niyetten, kardeşlik hukukundan, adalet kuralından ayrılmadık. Listeleri hazırlayışımız ana hatlarıyla böyle oldu ("CNN Türk - Genel Seçime Doğru", 2015, 05:21-08:29)*

26 Nisan 2015'te düzenlenen Milli İttifak aday tanıtım toplantısında iki parti genel başkanı, müştereken seçim beyannamesini okuyarak yapılan ittifakı, seçim iş birliği uzlaşısından koalisyon ortaklığına taşıyıcı adımlar atmışlardır. İttifakın dışarıdan da desteklendiği açıklamalarını teyit eden en belirgin örnek ise Turgut Özal'ın oğlu Ahmet Özal'ın Mardin'den birinci sıra milletvekili adayı olması olarak değerlendirilmiştir ("Omuz omuza

[74] Yusuf Yalanız (Mehmet Karaman ile Mülakat, 22 Haziran 2021).

Meclis'e", 2015). Seçim sürecinde uzlaşının mahiyetini ortaya koyan önemli örneklerden biri de seçimlere Saadet Partisi ismiyle girilmesine rağmen tanıtımda, özellikle de seçim müziğinde Büyük Birlik Partisinin siyasal düşüncesini yansıtan imgelerle yer verilmiş olunmasıdır ("Saadete Gel - Saadet Partisi Seçim Müziği 1", 2015,). Ancak seçim sonuçlarına göre ittifak, beklenilen hedefe ulaşamamış ve %10 barajının altında kalmıştır.

4.7.1.3. Millet İttifakı

16 Nisan 2017'de yapılan anayasa değişikliği referandumuna "evet" çıkmasının ardından Türkiye'de köklü bir siyasal değişim yaşanmıştır. Bu değişikliklerin en önemlisi ise hükümet sisteminde meydana gelmiş ve böylece parlamenter sistem terk edilerek başkanlık sistemine geçilmiştir. Bu geçişle birlikte "yönetimde istikrar" ilkesi hem Cumhurbaşkanı hem de Meclis bazında öncelenerek ve ilişkilendirilerek daha çoğunlukçu yönetim için seçimlerde ittifak yapmanın önü açılmıştır. Ancak 1982 Anayasası ile yüksek oy alan partileri daha da güçlendiren anlayış terk edilmemiş ve %10 seçim barajı başkanlık sistemine geçilmesine rağmen kaldırılmamıştır. Partiler, seçimlerin temel hükümlerini içeren kanundaki değişiklikle ittifak grubuna dâhil olduklarında bile kendi aday listeleri ve kendi hüviyetleriyle seçimlere girebilme imkânına sahip olmuşlardır. Böylece partilerin kendi oy oranlarının yanında, ittifak grubu oyu da seçimlerde yeni bir denklem oluşturmuş, hatta milletvekili çıkarılmasında parti oyundan öncelikli hale gelmiştir. Fakat düşük oy bandında kalan partiler bulunduğu ittifakı güçlendirseler dâhi ittifak grubu içinde milletvekili çıkarma dereceleri yine düşük kalmıştır. Yani bu ittifak sistemiyle grup faydası parti faydasını aşarak yine ittifak içindeki güçlü partinin daha fazla milletvekili kazanmasını sağlamıştır. Bu da bir yandan siyasal uzlaşının çeşitliliğini diğer yandan da siyasal toplumsallaşmanın niteliğini önemli ölçüde etkilemiştir. Dolayısıyla yeni siyasal sistem beraberinde yeni bir siyasal kültürü ve yeni bir demokrasi anlayışını dolayısıyla yeni bir siyasal uzlaşı ve toplumsallaşma biçimi getirmiştir (Ünal, 2019, s. 322-325).

Referandum sonrası ilk ittifak AK Parti ve MHP arasında gerçekleşmiş ve "Cumhur İttifakı" adıyla siyasi çalışmaları birlikte yürütmeye başlamışlardır. İlk hamle olarak 20 Nisan 2018'de çoğunluğunda vermiş olduğu güçle 24 Haziran 2018'de yapılmak üzere erken seçim önerisini Meclis'e taşıyarak kabul edilmesini sağlamışlardır. Seçim sathı mailine girildiğinde ise Cumhur ittifakına BBP, AK Parti listelerinden girmek koşuluyla dâhil olmuştur. Diğer yandan farklı siyasal düşüncelere sahip olmasına rağmen CHP'den Bülent

Tezcan ve Mehmet Bekaroğlu, İyi Partiden Nuri Okudan, Halkların Demokratik Partisinden (HDP) Ayhan Bilgen ve Saadet Partisinden Birol Aydın ve Mehmet Karaman'ın katılımlarıyla olası ittifaklar üzerine müzakereler yapılmıştır. Bilgen, "Bizim konuşulan ittifaklarda yer almamız size zarar verir." düşüncesiyle ileri toplantılara katılmamıştır.[75] Daha sonraki süreçte ise yeniden ele alınan ittifak görüşmeleri 5 Mayıs 2018'de sonuç vermiş ve muhalefetin çoğunluğunu içine alan CHP, İyi Parti, Saadet Partisi ve Demokrat Partinin iştiraki ile seçim iş birliği bildirisi yayınlanarak "Millet İttifakı" adıyla kontrast bir ittifak kurulmuştur. İttifakın oluşum sürecinde CHP'den Bülent Tezcan, İyi Partiden Aytun Çıray, Ümit Özdağ, Saadet Partisinden ise Birol Aydın, Hasan Bitmez ve Atik Ağdağ yer almıştır. Millet İttifakı süreci öncesinde önemli bir gelişme olarak İyi Parti, Saadet Partisine Demokrat Partinin dâhil olduğu fakat CHP'nin içinde yer almadığı bir ittifak grubu oluşturulması teklifinde bulunmuş ancak Saadet Partisi böylesi bir ittifakın başarı olasılığını düşük bularak daha geniş tabanlı bir ittifak üzerine çalışılması gerektiğini öne sürmüş ve bu uzlaşı biçimini kabul etmemiştir.[76] Millet İttifakı'nın protokolü olarak da beliren YSK'ya teslim edilen bildiride ise temelde "temsilde adalet" ve "kuvvetler ayrılığı" ("Kübra Par ile HaberTürk Röportajı", 2018, 07:51-10:00) ilkeleri ön plana çıkarılarak partilerin uzlaşma mantalitesi hakkında bilgiler verilmiştir:

> *Farklı yaşam tarzı ve siyasal görüşlere sahip olan toplumsal kesimlerin demokratik ilkeler etrafında sağlayacakları uzlaşma, milletimizin ihtiyacı olan barış, huzur ve istikrarın ön şartıdır. Demokrasilerde, hukukun üstünlüğünün esas alarak yapılan ve uygulanan anayasa ve seçim kanunları, yönetimlerin meşruiyet kaynağıdır ve bir uzlaşma rejimi olan demokrasinin temel yapıtaşlarıdır.*
>
> *Erken seçim kararının alındığı günlerde, siyasi partiler ve seçim kanunlarında yapılan değişiklikler, temsilde adalet, milli iradenin tecellisine mani olacak düzenlemeler ve engellerle doludur. Milletin iradesinin önüne konan bu engelleri ortadan kaldırmak demokrasinin sağlıklı şekilde işlenmesine saygı duyan her siyasi partinin ilk ve temel görevidir. Milli iradenin eksiksiz tecelli etmesi, kuvvetler ayrılığına dayalı güçlü Meclisin olduğu, güçlü bir Türkiye'nin inşa edilmesi milletimizin ortak menfaatinedir.*
>
> *Bu amaçla ülke meselelerine farklı bakan, kendi görüşlerine göre farklı çözüm yolları öneren siyasi partilerin "seçim iş birliği" yapmasının, temsilde adaletin sağlanması ve milletimizin her bir üyesinin iradesinin hiçbir etki altında ve yönlendirme altında kalmadan Yüce Meclisimizde temsil edilmesi bakımından önemli olduğunu düşünüyoruz.*
>
> *Bizler, bugün ülkemizin içinde bulunduğu zor koşulların farkında olarak Yüce Meclisimizin huzurunda, tüm vatandaşlarımızın şahitliğinde;*
>
> *1. Toplumsal ayrışma ve kutuplaşmaya son vermek, halkımızın özlediği huzur, kardeşlik ve güven ortamı içinde adil ve güvenli bir seçimin yapılmasına katkıda bulunmak,*
>
> *2. Ülkemizin siyasal sistemini bir an önce normalleştirmek, çoğulcu demokrasi esaslarına göre rekabetçi demokratik siyasal zemini, tüm gerekleri ile yeniden inşa etmek,*

[75] Yusuf Yalanız (Mehmet Karaman ile Mülakat, 22 Haziran 2021).

[76] Yusuf Yalanız (Hasan Bitmez ile Görüşme, 15 Haziran 2021).

3. Kuvvetler ayrılığı ilkesine göre hukukun üstünlüğünü, yargı bağımsızlığını ve tarafsızlığını sağlamak,

4. Başta ifade ve basın özgürlüğü olmak üzere tüm hak ve özgürlüklerin vatandaşlarımız ve kurumlarımız tarafından layıkıyla kullanılmasını temin etme ilkelerini hayata geçirmek üzere seçim iş birliği için bir araya geldik.

Farklı program ve dünya görüşlerimizi muhafaza ederek, vatandaşlarımızın siyasi tercihlerinin Meclise eksiksiz yansıması ve temsilde adaletin sağlanması amacıyla, Cumhuriyet Halk Partisi, Demokrat Parti, İyi Parti ve Saadet Partisi olarak, 24 Haziran 2018 günü yapılacak 27. Dönem Milletvekili Genel Seçiminde seçim işbirliği yapmaya karar verdik. Bu işbirliği çerçevesinde Cumhuriyet Halk Partisi, İyi Parti ve Saadet Partisi "Millet İttifakı" adı altında kendi amblemleriyle seçime girecek, Demokrat Parti de adaylarını İyi Partinin listelerinden göstererek Millet İttifakının parçası olacaktır.

Aziz Milletimize saygıyla duyururuz.

Milletvekili listelerinin belirlenme sürecinde Demokrat Partinin adayları İyi Partinin listelerinden seçime girerken CHP, Meclis içerisinde grup kurmasını kolaylaştırmak ve ittifak hasılasından kazanılacak milletvekili sayısından ittifak grubu içerisinde istifade etmesi amacıyla Saadet Partisine kendi listelerinden 14 kişiye verilmek üzere özel kontenjan ayırmıştır. CHP'nin teklifiyle gerçekleşen bu liste paylaşımına Saadet Partisi Genel Başkanı Temel Karamollaoğlu kendi tabanını ikna etme kaygısıyla ihtiyatlı yaklaşmış ve teşkilatlarda ön plana çıkmayan sınırlı sayıda isimler üzerinden mukabele etmiştir. Ancak Saadet Partisinin bu tutumu sebebiyle CHP listelerindeki kontenjanlarda kaymalar yaşanmış ve beklenilen netice tam anlamıyla elde edilememiştir[77] ("İlk sıralarda kontenjan", 2018). Karamollaoğlu, yapmış olduğu açıklamalarda ise CHP'nin atmış olduğu bu adımı bir "kadirşinaslık" olarak değerlendirmiştir ("Cumhurbaşkanı Adayımız Temel Karamollaoğlu", 2018, 2:13:35-2:14:24). Adaylar arasında İstanbul 1. Bölge 11. sırada Prof. Dr. Hüseyin Emre Bağce ve 3. Bölge 9. sırada Prof. Dr. Nazır Cihangir İslam, Kayseri 2. sırada Ahmet Yıldız, Konya 2. sırada Abdülkadir Karaduman, Trabzon 2. sırada Abdülkadir Çelebi, Samsun 3. sırada da Hüseyin Şahin yer almıştır. Ancak bunlardan ve Saadet Partisi listelerinden sadece İslam ve Karaduman milletvekili olarak Meclis'e girebilmiştir ("CHP'den Saadet'e kontenjan", 2018). Saadet Partisinin seçim sürecindeki genel tavrı göz önüne alındığında ise Millet İttifakı'nı partilerin bir araya gelerek yürüttüğü bir seçim kampanyası ya da partilerin birbirlerini destekler mahiyette açıklamalar yaptığı belirgin bir uzlaşı olarak değil, teknik bir iş birliği olarak gördüğü gözlemlenmektedir.

24 Haziran 2018'de Cumhurbaşkanı ve milletvekili genel seçimleri birlikte yapılmıştır. Ancak Millet İttifakı cumhurbaşkanı adayı olarak ortak bir isim üzerinde uzlaşı

[77] Yusuf Yalanız (Birol Aydın ile Mülakat, 21 Haziran 2021).

sağlayamamıştır. Bu süreçte Saadet Partisi, AK Parti içindeki memnuniyetsiz seçmenleri de etkileyebileceği, konsolide edebileceği kanaatiyle stratejik bir hamlede bulunarak 11. Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün ortak aday gösterilmesi için teklif götürmüş, muhtelif çalışmalar yürütmüş ancak ittifak grubu partileriyle bu konuda tam bir uzlaşı sağlayamamıştır. Bunun üzerine CHP Muharrem İnce'yi, İyi Parti Meral Akşener'i, Saadet Partisi de Temel Karamollaoğlu'nu cumhurbaşkanı seçimi için aday göstermiştir. Saadet Partisi izlediği siyaset tarzıyla diğer Milli Görüş partilerinde olduğu gibi bu seçim süreçlerinde de gerek ittifak gerekse muhalefet partileri içerisinde dönemin kutuplaştırıcı ve ayrıştırıcı sert tarzdan uzak kalarak birçok farklı siyasal düşüncedeki parti ile özellikle öne çıkardığı ilkeler üzerinden uzlaşı sağlayabileceğini ortaya koymuştur (Bağce, 2019, s. 293-297).

4.7.2. Seçim İttifak Görüşmeleri

Milli Görüş partilerinde ittifak ile sonuçlanmayan ancak muhtelif tarihlerde gerçekleşmiş olan seçim ittifak görüşmeleri siyasal uzlaşı kültürü açısından önemli örnekler barındırmaktadır. Böyle bir olgunun ortaya çıkmasında ise özellikle %10 seçim barajı nedeniyle birçok partinin Meclis dışında kalması, parlamento içindeki sınırlı parti profili, seçim sisteminin yüksek oy alan partilerin daha fazla milletvekili çıkarmasını sağlayan yapısı gibi sebepler farklı siyasal düşüncelere sahip, hatta taban tabana zıt olan partilerin yakınlaşmasını ve ittifak kurma girişimlerinde bulunmalarını sağlamış, bir yönüyle de gerektirmiştir. Bu minvalde yapısal ve muhteva farklılıkları dolayısıyla başkanlık sistemine geçişle birlikte partilerin resmi ittifak yapmalarının önünü açan "2018 Anayasa değişiklikleri", ittifak değerlendirmelerini "öncesi ve sonrası" olmak üzere ikiye ayırmıştır. Milli Görüş partileri bağlamında ise özellikle Saadet Partisi döneminde beliren konjonktürel sebepler doğrultusunda ittifak görüşmelerinin yoğunluğu önceki partilere nazaran dikkat çekmektedir.

4.7.2.1. 24 Aralık 1995 Genel Seçimi

4.7.2.1.1. HADEP İltihak ve İttifak Görüşmeleri

1995 yılında Güneydoğu'nun kanaat ve aşiret önderlerinden Şemsettin Keleş'in aracılığıyla Halkın Demokrasi Partisi (HADEP) ve Refah Partisi arasında bazı görüşmeler cereyan etmiştir. HADEP'ten Genel Başkan Murat Bozlak ve Cemil Aydoğan, RP'den ise Doğan Bekin'in katıldığı dört tur gerçekleşen müzakerede Bozlak, kendi partilerinde bir eksen kayması yaşandığını ve partilerinin farklı mecralara sürüklendiğini ifade ederek 24 Aralık 1995 Genel Seçimi'nin yaklaşması durumu ile de hem bir seçim ittifakının hem de parti iltihakının aynı anda gerçekleşebileceğini teklif etmiştir. RP Genel Başkanı Necmettin Erbakan'a intikal eden bu teklif, daha sonra partiler arası görüşmeleri hızlandırmış ancak bu durum RP'de parti içi tartışmaların artmasına neden olmuştur. Sürecin devamında HADEP'in bu hamlesine RP organlarından olumsuz yanıt gelmiş ve ne iltihak ne de seçim ittifakı gerçekleşebilmiştir.[78]

4.7.2.2. 3 Kasım 2002 Genel Seçimi

4.7.2.2.1. DEHAP İttifak Çalışması

3 Kasım 2002 Genel Seçimi öncesi Türkiye siyasetinde önemli gelişmeler meydana gelmiş ve köklü birçok parti bölünmüş ya da parti içindeki ayrılıklar sebebi ile yeni partiler kurulmuştur. Necmettin Erbakan'ın yasaklı olduğu bu dönemde Saadet Partisi kurulmuş ve genel başkanlığına Mehmet Recai Kutan getirilmiştir. Ayrıca oy bölünmeleri sebebi ile partilerde seçim ittifak arayışları gündeme gelmiştir. Birçok parti bu döneme alternatif teşebbüslerde bulunurken bunlardan en önemlilerinden biri Saadet Partisi ile Demokratik Halk Partisi (DEHAP) arasında gerçekleşmiştir.

Başlangıçta görüşmelerde DEHAP'tan Murat Bozlak ve Kemal Peköz, Saadet Partisinden Mehmet Bekaroğlu, Ömer Vehbi Hatipoğlu ve Hüsamettin Korkutata yer almışlardır. Teknik heyet çalışmalarında Saadet Partisi çatısı altında girilmesi düşünülen seçimlere DEHAP, kendi oy potansiyeline ve seçmen kitlesine göre bazı illerden milletvekili liste başları için

[78] Yusuf Yalanız (Doğan Bekin ile Mülakat, 1 Temmuz 2021).

taleplerde bulunmuştur. Seçim ittifak çalışmalarının belli bir aşamaya gelmesinden sonra Erbakan'ın isteği doğrultusunda Saadet Partisi teknik heyeti değişmiş ve Fehim Adak, Şevket Kazan ve Doğan Bekin süreci yürütmek üzere görevi devralmıştır. Bu görüşmeler özellikle Ahmet Türk'ün DEHAP yetkili organlarındaki olumlu kanaati ve ittifaka verdiği destek doğrultusunda büyük bir oranda hem partiler arası hem de ittifak koşulları bağlamında uzlaşılmasını kolaylaştırmıştır. Ancak listelerin tamamlanmasına yakın bir zaman zarfında Saadet Partisi yetkili mercilerinde tartışılmaya devam eden ittifak görüşmeleri olumsuz bir kanaate evrilmiş ve bu tutumun baskınlığı sebebiyle ittifak görüşmeleri askıya alınmıştır. Daha sonra sekteye uğrayan ittifak çalışmaları için Erbakan yeniden bir hamle yapmış ancak talebe bu sefer de Saadet Partisinin önceki tavrı sebebiyle DEHAP yetkilileri olumsuz yaklaşmıştır. Böylece teknik heyet çalışmalarıyla önemli bir noktaya gelen seçim ittifak çalışmaları nihayete ermeden sonlanmıştır.[79]

4.7.2.2.2. BBP Görüşmesi

DEHAP seçim ittifak görüşmelerinin olumsuz olarak sonuçlanmasının ardından Saadet Partisi yeni bir seçim ittifak girişimi için BBP ile görüşmelere başlamıştır. Saadet Partisinden Doğan Bekin'in yer aldığı müzakerede BBP Genel Başkanı Muhsin Yazıcıoğlu ittifak görüşmelerinin başlayabilmesinin ön şartı olarak seçim ittifakı çatı partisin BBP olması kabulünü ileri sürmüştür. Erbakan'a intikal eden konu, Saadet Partisi yetkili organlarının da bu şarta olumsuz bakmaları sebebiyle ittifak görüşmeleri başlamadan sona ermiştir.[80]

4.7.2.3. 22 Temmuz 2007 Genel Seçimi

4.7.2.3.1. Milli Kurtuluş Harekâtı

3 Kasım 2002 Genel Seçimleri neticesinde Meclis'e sadece iki partinin girmesi, bazı partilerin seçim barajı bandında kalmaları ve diğer sebepler 22 Temmuz 2007 Genel Seçimleri öncesi seçim ittifaklarının gündeme gelmesini sağlamıştır. Bunun yanında seçimlerden yüksek oy oranı ile birinci çıkan AK Parti'nin ağırlıklı olarak Fazilet Partisinden

[79] Yusuf Yalanız (Doğan Bekin ile Mülakat, 1 Temmuz 2021).

[80] Yusuf Yalanız (Doğan Bekin ile Mülakat, 1 Temmuz 2021).

ayrılan siyasetçilerce kurulması ve söylem bakımından kendilerini merkez sağa konumlandırmaları hem Milli Görüş'ün temsilcisi olan Saadet Partisinin hem de sağ partilerin Türkiye siyasal zemininde yeniden konumlanmasını gerektirmiştir. Örneğin, Saadet Partinin parti program ve beyannameleri ile üst düzey yöneticilerinin açıklamaları gözlemlendiğinde Milli Görüş vurgusunun ve AK Parti ile olan ayrımlarının özellikle baskın bir şekilde işlendiği incelenmektedir. Bu durumun müzakeresi için ilgili partilerden Saadet Partisi, DYP, ANAP ve BBP olası ittifak için görüşmelere başlamışlardır. İttifak çalışmalarına başlamadan önce ilk istişare toplantısı ise Necmettin Erbakan'ın daveti üzerine Mehmet Haberal, Ufuk Söylemez ve Hasan Ünal ile birlikte yapılmıştır.[81] Çoğunluğunu yine Erbakan'ın koordine ettiği müzakerelere Saadet Partisi üst düzey yöneticilerinin yanında DYP Genel Başkanı Mehmet Ağar, ANAP Genel Başkanı Erkan Mumcu, BBP Genel Başkanı Muhsin Yazıcıoğlu katılmışlardır. İttifakın ana gündemi ve uzlaşmanın temel şartı, partilerin Türkiye siyasetindeki konumları sebebiyle çatı parti üzerinden değil de yeni bir parti üzerinden seçimlere girilmesi şeklinde olmuş ve bu hamle iktidarda bulanan AK Parti'nin özellikle dış politikada AB, ABD ve İsrail'le olan ilişkileri, ekonomik sorunları çözememesi ve ahlaki tahribatın önüne geçememesi sebepleri ileri sürülerek "Milli Kurtuluş Harekâtı", partileşmeye başlaması düşünülen süreçte de "Milli Kurtuluş Partisi" olarak isimlendirilmiştir. Partiler bir önceki seçimlerde aldıkları oylara göre yeni kurulacak olan partinin milletvekili listelerinde yer bulması esasını benimsemişlerdir. Saadet Partisinden Fehim Adak ve Ahmet Sünnetçioğlu'ndan oluşan teknik heyet il il parti sıralamalarını hazırlamışlardır. Ancak ilerleyen süreçte olumlu devam eden görüşmelere rağmen önce Ağar, belirli bir müddet sonra da Mumcu ittifak grubundan ayrılma kararı almıştır. İttifak görüşmelerinden iki parti ayrılmış olsa da Saadet Partisi ve BBP ittifak görüşmelerine devam etmişlerdir. Teknik heyetin yanı şıra Şevket Kazan ve dışarıdan ittifakı kurulması için destek veren Namık Kemal Zeybek bu görüşmelerin içinde yer almışlardır. Erbakan ve Yazıcıoğlu'nun özel görüşmeleri sonunda BBP konuyu Genel İdare Kuruluna taşımış ancak ittifakın milletvekili çıkarma olasılığının düşmesi sebep gösterilerek parti adayların bağımsız olarak seçimlere girmesini beyan ederek ittifaktan çekilme kararı almıştır. Böylelikle ittifak görüşmeleri bütünüyle sonlanmış ve partiler seçimlere ayrı ayrı kendi hüviyetleriyle girmişlerdir.[82]

[81] Yusuf Yalanız (Lütfü Esengün ile Görüşme, 3 Haziran 2021).

[82] Yusuf Yalanız (Ahmet Sünnetçioğlu ile Görüşme, 3 Haziran 2021).

4.7.2.3.2. AK Parti Teması

Ele alınan bu görüşme 22 Temmuz 2007 Genel Seçimi öncesi Saadet Partisinden Ömer Vehbi Hatipoğlu ve AK Parti'den Egemen Bağış arasında başlayan bir görüşmedir. Bu diyalogda Bağış, AK Parti Genel Başkanı ve Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın Saadet Partisi ve Millî Gazete hakkında yapmış olduğu bazı tespitleri ve eleştirileri Hatipoğlu'na aktarmıştır. Bunun akabinde iki parti arasında bir ittifak görüşmesi olabilme durumları için Bağış, Erdoğan'la Hatipoğlu'da Erbakan'la görüşmeler gerçekleştirebileceğini belirterek ayrılmışlardır. Daha sonra Hatipoğlu, Bağış ile görüşmesinin detaylarını Erbakan'a aktarmış ancak bu girişimden ittifaka dair bir netice çıkmamıştır.[83]

4.7.2.3.3. DTP Görüşmesi

22 Temmuz 2007 Genel Seçimi öncesi gerçekleşen bir diğer ittifak görüşmesi Demokratik Toplum Partisinden (DTP) Tuncer Bakırhan ve Necmettin Erbakan arasında gerçekleşen çalışmalardır. Saadet Partisi çatısı altında girilmesi planlanan seçime fermuar sistemi olarak belirtilen modelle partilerin güçlü oldukları yerlerde milletvekili liste başlarını almaları üzerine kurgulanmıştır. Erbakan'ın partilerin birbirlerinin hassasiyetlerini gözetmesi üzerine ifade ettiği görüşmede özellikle terörize olmamış adayların gösterilebileceği şartına DTP sıcak bakmıştır. Ancak önemli bir noktaya gelen görüşmeler parti içlerindeki ihtilaflar ve DTP'nin Avrupa kanadının sürece müdahale etmesi sebebiyle neticelenmemiştir.[84]

4.7.2.4. 12 Haziran 2011 Genel Seçimi

4.7.2.4.1. AK Parti Teması

12 Haziran 2011 Genel Seçimi Seçim sathı mailine girilmeden ve henüz sağlık durumlarından dolayı Saadet Partisi Genel Başkanı Necmettin Erbakan'ın hastaneye kaldırılmasından önce Erbakan'ın yakın arkadaşların Mustafa Tahhan, Kuveyt'te gerçekleştirilen bir toplantıda AK Parti Genel Başkanı ve Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın daveti üzerine bir görüşme gerçekleştirmiştir. Gerçekleşen görüşmede Erdoğan,

[83] Yusuf Yalanız (Atik Ağdağ ile Mülakat, 30 Haziran 2021).

[84] Yusuf Yalanız (Mehmet Karaman ile Mülakat, 22 Haziran 2021).

Tahhan'a Erbakan ile görüşmek istediğini ve Saadet Partisi ile ittifak yapabileceklerini ifade etmiştir.[85]

Türkiye'ye döndükten sonra Tahhan, AK Parti ile herhangi bir ittifakın gerçekleşip gerçekleşemeyeceğiyle ilgili olarak Erbakan ile bir görüşme yapmıştır. Erbakan yapılan toplantıda birincisi, ittifakların konuşulabilmesi için Fransız ittifak modelini örnek göstererek öncelikle partilerin kendi amblemleriyle seçime girebilmesi için seçim ittifak yasasının geçmesi gerektiğini ileri sürmüştür. İkincisi de böyle bir ittifak için AK Parti'nin ne tür teklifte bulunacağını yazılı olarak bildirmesini istemiştir. Ancak AK Parti ile ittifak yapılması konusunda olumlu veya olumsuz herhangi bir kanaat belirtmemiştir. Tahhan daha sonra birtakım çalışmalar yapmış olsa da Erbakan'ın hastaneye kaldırılması sebebiyle yeni bir görüşme gerçekleşememiş ve vefatına kadar da bu konu hakkında bir gelişme yaşanmamıştır.[86]

Yine Erbakan'ın yakın arkadaşlarından Allan Bilal, AK Parti ile olası seçim ittifakı için Erbakan ile bazı görüşmeler gerçekleştirmiştir. Ancak Erbakan, böyle bir ittifak için yine olumlu veya olumsuz herhangi bir kanaat belirtmemiştir.

Bu görüşmeler Erbakan'ın vefatından sonra bizzat Bilal tarafından parti kanalları arasında devam etmiştir. Daha sonra 12 Haziran 2011 Genel Seçimi'nin yaklaşmasıyla görüşmeler bir teklife dönüşmüş ve konu Saadet Partisi Genel İdare Kurulu tarafından genel başkanlığa getirilen Mustafa Kamalak'ın başkanlık ettiği Başkanlık Divanına intikal etmiştir. Fakat Erbakan'ın vefatından hemen sonra böyle bir ittifak görüşmesinin parti içi ve kamuoyu açısından yanlış anlaşılmalara sebebiyet vereceği düşüncesiyle mesele müzakereye bile açılmadan reddedilmiştir. Dolayısıyla aracıların geliştirdiği bu durum partiler arası resmî görüşmelere taşınmadan kapanmıştır.[87]

4.7.2.4.2. BBP-DP-TP İttifak Çalışması

Erbakan, vefatından önce muhalefet kanadındaki bazı partilerle olası seçim ittifakı için birtakım ön görüşmeler gerçekleştirmiştir. Şevket Kazan'ı görevlendirdiği görüşme sürecinde BBP, Türkiye Partisi (TP) ve DP temsilcileri ile birtakım toplantılar

[85] Yusuf Yalanız (Atik Ağdağ ile Mülakat, 30 Haziran 2021).

[86] Yusuf Yalanız (Mehmet Karaman ile Mülakat, 22 Haziran 2021).

[87] Yusuf Yalanız (Birol Aydın ile Mülakat, 21 Haziran 2021).

gerçekleşmiştir. Ancak bu görüşmeler belli bir aşamaya geldikten sonra BBP ve DP görüşmelere devam etmeme kararı almıştır. Daha sonra aynı partilerle yeni bir ittifak trafiği başlatılması için girişimlerde bulunulmuştur.[88]

TP Genel Başkanı Abdüllatif Şener ile yapılan bir toplantıda Büyük Birlik Partisi ve Demokrat Partinin de içinde yer aldığı geniş tabanlı bir ittifakın yapılabileceği konusunda ortak kanaate varılmıştır.[89] Bunun üzerine Saadet Partisi, BBP, TP ve DP ile genel başkanlar bazında olası seçim ittifakı için resmî görüşmeler başlatılmıştır.[90] Bu süreçte Bağımsız Türkiye Partisi de ittifaka dâhil olmak istemiş ancak bu teklifi Saadet Partisi kanadı kabul etmemiştir.[91]

Erbakan sağlık sorunları sebebiyle hastaneye kaldırıldıktan sonra ittifak görüşmelerini hastane odasında devam ettirmiştir. TP Genel Başkanı Şener ile gerçekleştirdiği görüşmede Erbakan, ülkenin içinde bulunmuş olduğu sorunları da ortaya koyarak ittifakın gerçekleşmesi için özel gayretlerin ortaya konulması gerektiğini dile getirmiştir.[92]

Daha sonra Erbakan'ın vefatıyla sekteye uğrayan ittifak çalışmaları seçimlerin yaklaşmasıyla yeniden başlatılmıştır. Seçim ittifakı teknik heyetinde Saadet Partisinden Şevket Kazan, Hasan Bitmez, Birol Aydın ve Atik Ağdağ, BBP'den Üzeyir Tunç, TP'den Mehmet Erşahin ve DP'den Osman Çilsal yer almıştır. Bu görüşmelerde Saadet Partisinin çatı parti olmasında belirleyici adımlar atılmıştır. Şener'in uzlaşı şartı da bu yönde Saadet Partisinin çatı parti olması ve dörtlü ittifakın bozulmaması şeklinde olmuştur. BBP ve DP ise kendi partilerinin çatı olması konusunda ısrarcı olmuşlardır. BBP, o dönemde Saadet Partisinden ayrılarak kurulan Halkın Sesi Partisini (HAS Parti) ve özellikle de genel başkanı Numan Kurtulmuş'u ittifaka dâhil etmek istemiştir. Saadet Partisi kanadı bunu kabul etmemiş ancak HAS Parti'nin BBP listelerinden girebileceğini ileri sürmüştür.[93]

Bu arada Saadet Partisinden Hasan Bitmez, Birol Aydın ve Atik Ağdağ'dan oluşan heyet, alternatif ittifak modelleri üzerinden yaptırılan anket çalışmalarının detaylarını görüşmek üzere BBP Başkanlık Divanında bir sunum gerçekleştirmişlerdir. Birkaç gün sonra BBP'den

---

[88] Yusuf Yalanız (Atik Ağdağ ile Mülakat, 30 Haziran 2021).

[89] Yusuf Yalanız (Hasan Bitmez ile Mülakat, 23 Haziran 2021).

[90] Yusuf Yalanız (Mehmet Karaman ile Mülakat, 22 Haziran 2021).

[91] Yusuf Yalanız (Birol Aydın ile Mülakat, 21 Haziran 2021).

[92] Yusuf Yalanız (Atik Ağdağ ile Mülakat, 30 Haziran 2021).

[93] Yusuf Yalanız (Hasan Bitmez ile Mülakat, 23 Haziran 2021).

Remzi Çayır başkanlığındaki bir heyet hem Saadet Partisinin sunumları hem de kendi çalışmaları neticesinde olası ittifakın olumlu neticeler ortaya çıkaracağını ancak BBP'nin çatı parti olması durumunda ittifak süreçlerine devam edebileceklerini ifade etmişlerdir. Dolayısıyla BBP tarafından yapılan çatı parti ve HAS Parti konularındaki tekliflerin kabul edilmemesi üzerine BBP, ittifak görüşmelerinden çekilmiştir.[94]

Şener de uzlaşının başında bulunduğu dörtlü ittifak grubu şartının bozulduğunu gerekçe göstererek ittifaktan çekildiği ve seçimlere bağımsız olarak gireceğini bildirmiştir. Saadet Partisi ve Demokrat Parti ile devam eden ittifak çalışmasında ise fermuar modeliyle milletvekili aday listeleri hazırlanmış ancak süreçte DP Genel Başkanı Namık Kemal Zeybek genel başkanlıktan istifa etmek istememiştir. Bunun üzerine Saadet Partisi ittifakın güçlü kalması için Tansu Çiller'in İstanbul'dan aday gösterilmesi konusunda bir teklifte bulunmuş fakat DP bu isteği sonuçlandırılamamıştır. Neticede milletvekili listelerinin verileceği son gün Zeybek, ittifaktan çekildiklerini bildirmiş ve böylece ittifak çalışmaları seçime ulaşamadan tamamen sona ermiştir.[95]

4.7.2.5. 7 Haziran 2015 Genel Seçimi

4.7.2.5.1. CHP Görüşmesi

7 Haziran 2015 Genel Seçimi öncesi Saadet Partisi ve CHP arasında seçim ittifak görüşmeleri bazı ön görüşmeler sonunda başlamıştır. Saadet Partisinden Fehim Adak ve Hasan Bitmez, CHP'den ise Aytun Çıray bu ön görüşmelerde bulunmuşlardır. Ancak görüşmelerde Aytun Çıray CHP Parti Meclisi Üyesi sıfatı ile bulunduğu için partiler arası denklik sağlanması aranmış ve görüşmelerin resmî temaslara dönüşmesi için Saadet Partisi tarafından CHP'den üst düzey yetkililerin devreye girmesi talep edilmiştir. [96] Bunun üzerine Saadet Partisi Genel Başkanı Mustafa Kamalak ve Yüksek İstişare Kurulu Başkanı Oğuzhan Asiltürk'ün tasvipleriyle aynı isimlerden oluşan Saadet heyeti ve CHP Genel Başkanı Kılıçdaroğlu'nun görevlendirmesiyle CHP Genel Başkan Yardımcısı Bülent Tezcan ve İzzet Çetin'in aralarında bulunduğu CHP heyeti seçim ittifak görüşmelerini sürdürmüşlerdir.

[94] Yusuf Yalanız (Atik Ağdağ ile Mülakat, 30 Haziran 2021).

[95] Yusuf Yalanız (Hasan Bitmez ile Mülakat, 23 Haziran 2021).

[96] Yusuf Yalanız (Hasan Bitmez ile Görüşme, 15 Haziran 2021).

Prensipte CHP çatısı altında seçimlere girilmesi üzerine yapılan görüşmelerde milletvekili sayı, yer ve sıralaması konularında liste çalışmaları belli bir aşamaya gelmiştir. Saadet Partisinin Meclis'te grup kuracak 20 milletvekili talebine karşı, CHP seçilebilecek ve seçilme ihtimalli yerlerden olmak üzere 8+2 teklifinde bulunmuştur (Çalışlar, 2015).

Saadet Partisinin talep ettiği milletvekili sayısındaki ısrarlı tutumuna CHP; birincisi verilebilecek sayının artması sonucunda parti tabanlarını ikna etmekte zorlanacakları, ikincisi de parti tüzüğünde var olan milletvekili adaylarının belirlenmesinde izlenecek "önseçim", "aday yoklaması" ve "merkez yoklaması" çalışmalarının tamamlandığı üzerinden karşılık vermiştir. Burada ittifak sürecini kilitleyen durum ise CHP'de yargı yönetimi ve denetiminde yapılan milletvekili aday belirleme önseçimlerine Genel Merkez'in müdahale edememesi ve merkez yoklaması sonucu beliren Genel Merkez kontenjanlarının sınırlı olması maddelerinin yanı sıra Kılıçdaroğlu'nun ittifak görüşmelerinden önce genel bir temayül göstergesi olmasına rağmen aday yoklamasından ya da eğilim yoklamalarından çıkan sonuca müdahale etmeden uyacağını açıklaması olmuştur. Böylece CHP aday listelerinden yeni kontenjanların açılması ya da sıralamalara eklemeler yapılmasının imkânı ortadan kalkmış ve nihayetinde ittifak çalışmaları uzlaşılamayan milletvekili sayısı sebebiyle neticelendirilememiştir.[97]

4.7.2.5.2. AK Parti Görüşmesi

7 Haziran 2015 Genel Seçimi öncesi yapılan bir diğer ittifak görüşmesi ise AK Parti ile olmuştur. Öncelikle ilk ön görüşme Mustafa Şentop'un talebi üzerine Mehmet Recai Kutan'la gerçekleşmiştir. Daha sonra resmî görüşmeler Saadet Partisinden Hasan Bitmez ve AK Parti'den Şentop üzerinden devam edilmiştir. Görüşmeler Şentop'un AK Parti aday listelerinden Saadet Partisine 6 milletvekili kontenjanı verebileceklerini ifade etmesiyle başlamıştır.[98] Ancak bu tekliften sonra süreçte konunun müzakeresi için Saadet Partisinin çalışma talebine karşı cevap verilmemiş ve irtibat kesilmiştir. Daha sonra Bitmez ve AK Parti'den Abdülhamit Gül arasında geçen diyalogda Gül, ittifaka olumsuz baktıkları kanaatini ifade etmiş ve neticede ittifak çalışmaları başlamadan sona ermiştir.[99]

---

[97] Yusuf Yalanız (Hasan Bitmez ile Mülakat, 23 Haziran 2021).

[98] Yusuf Yalanız (Mehmet Karaman ile Mülakat, 22 Haziran 2021).

[99] Yusuf Yalanız (Hasan Bitmez ile Mülakat, 23 Haziran 2021).

4.7.2.5.3. HDP Görüşmesi

7 Haziran 2015 Seçimleri öncesi nisan ayında HDP'den Ayhan Bilgen'in talebi üzerine Saadet Partisi Genel Başkanı Mustafa Kamalak ile bir ittifak görüşmesi gerçekleşmiştir. Saadet Partisi Genel Merkezindeki görüşmeye Bilgen'in de isteği üzerine Saadet Partisi Genel Başkan Yardımcısı Atik Ağdağ da katılmıştır. Yapılan görüşmede Bilgen ilk önce HDP'nin seçim barajına yakın bir yerde oy oranına sahip olduğu ve seçim ittifakı için arayışta bulunduklarını ifade etmiş, ikincisi de 2002 ve 2007 yıllarında yapılan ittifak görüşmelerinin seyirlerini gündeme getirmiştir. Bilgen özellikle 2007'de sona gelinmesine rağmen Avrupa kanatlarının olumsuz tutumları sebebiyle gerçekleşmeyen ittifak çalışmalarının 7 Haziran 2015 Seçimleri'nde yeniden değerlendirilebileceği ifadelerine yer vermiştir. Kamalak ise olası seçim ittifakında çatı partinin Saadet Partisi olarak kabul edilmesi durumda görüşmelere devam edebileceğini ileri sürmüştür. Ancak HDP bu teklifi kabul etmemiş ve ittifak görüşmesi ilk toplantıda sona ermiştir.[100]

4.7.2.6. 1 Kasım 2015 Genel Seçimi

4.7.2.6.1. AK Parti Görüşmesi

7 Haziran 2015 Genel Seçimleri'nden sonra hükmet kurma krizinin yaşanması partileri ittifak yapma hususunda birbirlerine daha da yakınlaştırmıştır. Saadet Partisi ve AK Parti arasında gerçekleşen en önemli ittifak görüşmelerinden biri de bu süreçte 1 Kasım 2015 Genel Seçimleri öncesi yaşanmıştır.

İlk görüşme AK Parti Genel Başkanı Ahmet Davutoğlu ile Saadet Partisi Yüksek İstişare Kurulu Başkanı Oğuzhan Asiltürk ve Genel Başkan Yardımcısı Temel Karamollaoğlu arasında yapılmıştır.[101] Saadet Partisinin genel tavrı önceki görüşmelerde olduğu gibi Meclis çalışmalarında aktif bulunmak için grup kuracak sayıda milletvekili talep etmesi üzerine olmuştur. AK Parti bu sayıyı yüksek bulmuş ancak müzakerelerin devam etmesi yönünde kanaat bildirmiştir. Oluşturulan teknik heyette AK Parti'den Faruk Çelik ve Kerim Özkul, Saadet Partisinden Hasan Bitmez ve Mehmet Karaman yer almıştır. Teknik heyet ilk görüşmelerinde Saadet Partisi 20 milletvekili konusunda ısrar edince Çelik, "Eğer size bu

[100] Yusuf Yalanız (Atik Ağdağ ile Mülakat, 30 Haziran 2021).

[101] Yusuf Yalanız (Birol Aydın ile Mülakat, 21 Haziran 2021).

kadar milletvekili verirsek siz bizim altımızı oyarsınız." ifadelerini kullanmıştır.[102] Bu da AK Parti'nin önceki görüşmelerde olduğu gibi Saadet Partisine karşı ne kadar ihtiyatlı yaklaştığını göstermektedir.

Devam eden görüşmelerde Saadet Partisi bir önceki seçimde AK Parti'nin aldığı oy oranına göre çıkardığı milletvekili sayısı üzerinden bir simülasyon hazırlamıştır. Buna göre Saadet Partisinin bir önceki seçimde almış olduğu %2,06 oy oranı 13 milletvekiline tekabül etmektedir. Saadet Partisi bu sayısal hesaplamaya göre bu milletvekili sayısının garantilenmesini istemiştir. Sonra iki partinin oyları toplamı ile yeni kazanılabilecek 20 kadar yerden 6 milletvekili, iki partinin ittifak sinerjisinden milletvekili çıkarabilecek yerlerden de 6 milletvekili talep etmiştir. AK Parti heyeti ise 7 Haziran 2015 Genel Seçimleri'nde AK Parti'nin milletvekili çıkardığı yerlerden 2 milletvekili, iki partinin ittifak sinerjisiyle çıkabilecek olası yerlerden de 25 milletvekili teklif etmiştir. Yapılan görüşmeler sürecinde AK Parti'nin Saadet Partili adaylardan kendi partilerince uygun görmedikleri adayları göstermeyeceklerine dair yaklaşımları ittifak sürecini kilitleyen unsur olmuştur. Saadet Partisi, AK Parti inisiyatifindeki böyle bir milletvekili aday tespit usulünü kabul etmeyerek ittifak görüşmelerinden çekilme kararı almıştır.

Böylelikle önemli bir noktaya gelen ittifak görüşmeleri AK Parti'nin politik yaklaşımı sebebiyle ve Saadet Partisinin de bu hamleyi kabul etmemesi üzerine neticelenememiştir.[103]

4.7.2.7. 24 Haziran 2018 Genel Seçimi

4.7.2.7.1. AK Parti Görüşmesi

24 Haziran 2018 Genel Seçimi öncesi Türkiye'de gerçekleşen sistem değişikliği ve Anayasa değişiklikleri partilerin birbirlerine karşı konumlarını yeniden gündeme getirmiştir. Siyasal sistemdeki bu değişikliklerin siyasal kültür açısından nasıl bir etkiye sahip olacağı ve partilerin birbirleriyle ne tür bir ilişki geliştireceği tam anlamıyla belirmemiştir. Bu dönemde Seçim İttifak Kanunu'nun yeniden düzenlenmesine ilişkin süreçte 9 Şubat 2018'de Saadet Partisi Genel Başkanı Temel Karamollaoğlu, AK Parti Genel Başkanı ve Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ı AK Parti Genel Merkezinde ziyaret etmiştir. Çoğunluğu uyum

[102] Yusuf Yalanız (Mehmet Karaman ile Mülakat, 22 Haziran 2021).

[103] Yusuf Yalanız (Hasan Bitmez ile Mülakat, 23 Haziran 2021).

yasaları üzerine gerçekleşen görüşmede Erdoğan, beraber çalışma ve birlikte hareket etme teklifinde bulunmuş ancak bu hamle, ittifaktan ziyade iltihak olarak algılanmıştır. Bu görüşmeden kısa bir sonra Erdoğan'ın yurtdışı seyahatinde olduğu dönemde Şentop, Erdoğan adına gerçekleştirdiği Saadet Partisi ziyaretinde Saadet Partisi Genel Başkanı Karamollaoğlu, Tacettin Çetinkaya ve Mehmet Karaman'ın olduğu heyete hazırlanan Anayasa değişikliği metni hakkında bazı bilgiler vermiş, Cumhur İttifakı içerisinde yer alması için teklifte bulunmuş ancak görüşmede ittifakın teferruatına ilişkin herhangi bir detay konuşulmamıştır. Bu görüşmenin ardından Şentop, 1 Mart 2018'de Saadet Partisine ikinci bir ziyarette bulunmuş ve yaklaşık üç saat süren görüşmede 15 Temmuz darbe teşebbüsü sonrası ülkenin içinde bulunmuş olduğu zor şartları değerlendirmiş, Erdoğan'ın bizzat ittifak teklif ettiğini ifade etmiş fakat ittifakın nasıl olabileceğiyle ilgili konu önceki görüşmeden ileriye taşınamamıştır. Gerçekleşen bu ziyaretlerin devamında ise ittifak görüşmelerinde herhangi bir gelişme yaşanmamış ve son görüşmedeki noktada kalınarak ittifak süreçleri sonlanmıştır.[104]

4.7.2.7.2. HDP Yoklaması

HDP kanadından Ayhan Bilgen ile Saadet Partisinden Birol Aydın ve Fatih Aydın arasında yapılan bu görüşme seçim öncesi partilerin birbirlerine yapmış olduğu yoklama niteliği taşımaktadır. Bu çalışmada İyi Partinin de ittifaka dâhil edilmesiyle Türkiye'de kutuplaşmanın durdurulması ve aşırı normalleşmeye gidilebileceği gibi konularda çeşitli müzakereler yapılmıştır. Ancak gerçekleşen toplantıda ilerleme kaydedilememiş ve yoklama, resmî temaslara dönüşmeden kişisel görüşme safhasında sona ermiştir.[105]

4.7.2.8. 2021 - Erdoğan - Asiltürk Görüşmeleri

Başkanlık sistemine geçildikten sonra siyasal sistemde birçok yapısal değişiklik meydana gelmiş olmasına rağmen siyasal kültür aynı doğrultuda gelişmemiştir. İttifaklar seçim özelini aşarak siyaset yapma tarzına sirayet etmiş ve çift kutuplu siyaset tarzına uyumlu olarak sürekliliğini korumuştur. Dolayısıyla ittifaklar üzerinden yürütülen bu siyasi kamplaşma modeli partileri seçimlerin dışında cepheleşmeye itmiştir. Böylelikle ittifaklar önlerinde

[104] Yusuf Yalanız (Mehmet Karaman ile Mülakat, 22 Haziran 2021).

[105] Yusuf Yalanız (Birol Aydın ile Mülakat, 21 Haziran 2021).

yazan isimlerden ya da seçim uzlaşısından ziyade iktidar-muhalefet ilişkisi üzerine kurgulanarak siyaseti keskin bir şekilde ikiye bölmüştür. Doğal olarak ülkede gerek cumhurbaşkanlığı gerekse milletvekili seçim süreçleri başlamamış olmasına rağmen ittifaklar parti ve kamuoyu gündemlerinden hiçbir zaman düşmemiştir. Ayrıca cumhurbaşkanı seçiminde %50+1 formülünün benimsenmesi oy oranı düşük olan partilerin kutuplaşmalar da göz önünde alındığında "siyasete", daha doğrusu "ittifaka" aktif katılımlarını sağlamış ve uzlaşı süreçlerinde pazarlık elini kuvvetlendirmiştir. Temel Karamollaoğlu başkanlığındaki Saadet Partisi oluşturulan bu siyasi algının spekülatif olduğu gerekçesi ile dışında kalmayı tercih etmiştir. İttifaklarla ilgili açılan her gündemde ise parti yetkilileri seçim sürecinin başlamadığına vurgu yaparak ittifaklar adı altında ülke siyasetinin kutuplaştığını ve ülkenin ciddi sorunları varken partilerin suni birtakım gündemlerle ön plana çıkmalarını eleştirmişlerdir.

İktidar-muhalefet dikotimi üzerine gelişen bu siyasi atmosferde her ne kadar Saadet Partisi kendini ittifak gruplarının dışında tutmuş olsa da 2018 seçimlerinde Millet İttifakı'nda yer alması ve bu ittifak grubunun muhalefetin geniş tabanını temsil etmesi Saadet Partisinin de bu ittifak içinde olduğu algısını pekiştirmiştir. Diğer yandan Saadet Partisinin özellikle AK Parti ile olan ideolojik, siyasi, politik, kültürel, tarihsel ve benzeri ilişki tarzları Saadet Partisinin Cumhur İttifakı'na daha mesafeli baktığını göstermektedir. Ancak siyasal sistem içerisinde en düşük oy oranları bile bütün siyaseti değiştirebilecek etkiye sahip olduğundan Saadet Partisi gibi birçok parti domine partiler tarafından çevrelenmiştir. Bu minvalde Saadet Partisi Genel Başkanı Karamollaoğlu ve merkez kadrolarının Cumhur İttifakı'na olan mesafeli duruşu parti içerisindeki faklı damarlar tarafından bütünüyle kabul edilmiş değildir. Özellikle 7 Ocak 2021'de AK Parti Genel Başkanı ve Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Saadet Partisi Yüksek İstişare Kurulu Başkanı Oğuzhan Asiltürk'ü evinde ziyaret etmesi ("Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan", 2021) ve 21 Nisan 2021'de Asiltürk'ün Cumhurbaşkanlığı makamında Erdoğan ile birebir görüşmesi kamuoyunda ve dolayısıyla parti içinde ittifaklarla ilgili ciddi bir gündem oluşturmuştur ("Erdoğan ve Asiltürk bir araya geldi", 2021). Böylelikle ittifaklar üzerinde geliştirilen siyaset tarzı sadece partilerin ana akım siyasetlerini değil, kendi iç meselelerini de önemli ölçüde etkiler hale gelmiştir.[106]

[106] Yusuf Yalanız (Oğuzhan Asiltürk ile Mülakat, 31 Mart 2021).

4.7.2.9. 2022 - Ahlatlıbel Buluşması

2017 Referandumu'nun "Evet" ile sonuçlanmasının akabinde Türkiye'deki hükümet sisteminin parlamenter sistemden başkanlık sistemine geçişi için önemli bir adım atılmıştır. Süreçte sistem değişikliği bütünüyle sağlanmış ve bu yeni sistem ile birlikte Türkiye siyasetinin yapısal fonksiyonlarında ve özellikle de siyasal kültüründe ciddi değişiklikler meydana gelmiştir. Bunun başlıca nedenleri arasında formel olarak yönetim yetkilerinin tek bir merkezde birleşmesi ve başkanın doğrudan icracı gücü, seçim sistemi ve buna bağlı olarak seçim barajı uygulaması gibi sistemin kendine has yönleri gelmektedir (Karatepe, 2013, s. 225). Değişiklik sebebi ile açığa çıkan problemler gözlemlendiğinde ise 24 Haziran 2018'de yapılan milletvekili ve cumhurbaşkanı seçimleri sonrası sistem değişikliğinden kaynaklanan yapısal sorunların, boşlukların ya da açığın aynı minvalde doldurulamaması, bizatihi devlet başkanının yetkesi, partilerin iktidar-muhalefet tarzı yeni bir kutuplaşma eksenine kayması ve bu doğrultuda iktidar ile muhalefet kutbundaki partilerin siyaset tarzları ve bunun yanında sistem tutumları gibi faktörlerin de önemli bir etkiye sahip olduğu açığa çıkmaktadır. Bununla beraber hükümet sistemi ile parti yapıları ya da siyasal kültür arasındaki ilişkiden kaynaklı meydana gelen sorunların zaman içerisinde kendini bir tür paradoksal polemiğe çevirerek partiler ile sistem arasında sürekli bir çatışma alanı açtığı da tespit edilmiştir.

Türkiye'de siyasal uzlaşı kültürü bakımından parlamenter sistem ve başkanlık sistemi arasındaki fark gerek seçim süreçleri gerek yasama ve yürütme faaliyetleri gerekse partilerin birbirlerine olan yaklaşımları çerçevesinde bütünüyle değişikliğe uğramıştır. Dolayısıyla benzermiş gibi görünen siyasi manevra alanlarının ya da uzlaşı biçimlerinin arkasında sistem bazında ciddi farkların olduğu gözlenmiştir. Örneğin, parlamenter sistemde seçim ittifakları örtük, hükümet etme biçimi açık protokole dayanırken başkanlık sisteminde seçim ittifakları açık, hükümet etme biçimi örtük protokole dayanmaktadır. Bu da özellikle başkanlık sisteminin yönetim kademesinde partilerin hangi taviz ya da kazanımlarla iktidar ittifakını sürdürdüklerini açık olarak belirtmemesinden dolayı "yönetimde şeffaflık" ilkesinin göz ardı edilmesine sebep olduğu şeklinde ileri sürülmüştür.

Başkanlık sisteminin muhalefet partileri tarafından birçok yönü ile ancak özellikle de yönetim anlayışı, kuvvetler ayrımı, uzlaşı kültürü açılarından sorunlu gözükmesi farklı siyasal düşüncelere sahip olsa da Cumhuriyet Halk Partisi, İyi Parti, Saadet Partisi, Demokrat Parti, Gelecek Partisi ve Demokrasi ve Atılım Partisinin "hükümet sistemi

değişikliği" üzerinden bir araya gelerek uzlaşmasını sağlamıştır. "Güçlendirilmiş Parlamenter Sistem" temasıyla 2021'in Eylül ayında başlayan alt görüşmelere CHP'den Muharrem Erkek, İyi Partiden Bahadır Erdem, Saadet Partisinden Bülent Kaya, Demokrat Partiden Bülent Şahinalp, Gelecek Partisinden Ayhan Sefer Üstün ve Demokrasi ve Atılım Partisinden Mustafa Yeneroğlu katılmıştır. Sürecin devamında ise güçlendirilmiş parlamenter sisteme dair uzlaşılan maddeler etrafında genel başkanlar bazında ilk toplantı 12 Şubat 2022'de Çankaya Belediyesi Ahlatlıbel Tesislerinde yuvarlak masa etrafında gerçekleşmiştir. Toplantı sonrası sistem değişikliği merkezinde temel uzlaşı metni ya da sistem değişikliği noktasında birlikte hareket edileceği hususunda bir mutabakat metni olarak kamuoyuna şu bildiri sunulmuştur:

Adil Bir Sistem İnşa Etme Kararındayız!

Altı Siyasi Parti Genel Başkanının Ortak Açıklaması

(Ankara, 12-13 Şubat 2022)

Bugün, Türkiye için tarihi bir gündür. Birbirinden farklı altı siyasi parti olarak, bizler, Türkiye'nin yıllardır görmeyi umut ettiği tarihi bir çalışma için bir araya geldik.

Güçlendirilmiş Parlamenter Sistem Mutabakat Metni'ni hazırlayan partiler olarak bizler, etkin ve katılımcı bir yasama, şeffaf ve hesap verebilir bir yönetim, tarafsız ve bağımsız bir yargı ile kuvvetler ayrılığının tesis edildiği güçlü, özgürlükçü, demokratik, adil bir sistem inşa etme kararlığı içindeyiz.

Ülkemiz, Cumhuriyet tarihinin en derin siyasi ve ekonomik krizlerinden birini yaşamaktadır. Toplumsal, siyasal ve ekonomik sorunlar her geçen gün artarak etkisini ağır bir biçimde göstermektedir. Bu krizin en önemli sebebi kuşkusuz, "Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi" adı altında uygulanan keyfi ve kural tanımaz yönetimdir.

Altı siyasi parti olarak hepimizin ortak sorumluluğu, uzlaşarak ve birlik içinde bu krizi aşmak, derin sorunlarımızı demokratik siyasetin alanını genişleterek, çoğulculuk temelinde çözebilmektir.

Tam da bu inanç ve kararlılıkla, yasama, yürütme ve yargı organlarının güçlendirilmesinin yanında, demokratik hukuk devletini güçlendirmek amacıyla Güçlendirilmiş Parlamenter Sistem Mutabakat Metni üzerinde yoğun bir çalışma gerçekleştirdik. Kutuplaşmayı değil, istişare ve uzlaşmayı esas aldık.

Bugün de parti genel başkanları olarak bir araya gelerek, üzerinde uzlaşıya vardığımız yeni sistemle ilgili mutabakat metninin kamuoyuna takdimi üzerine görüştük ve 28 Şubat 2022 tarihinde milletimizle paylaşılmasında mutabık kaldık.

Güçlendirilmiş Parlamenter Sistem'e geçmek ortak ve öncelikli hedefimizdir. Bu hedefe ulaşabilmemiz için sürecin nasıl işleyeceğinin ve bu süreçte ülkemizin nasıl yönetileceğinin yapıcı bir şekilde planlanması gerekmektedir. Bu nedenle geçiş sürecinin yol haritasının çalışılarak üzerinde mutabık kalınması ve vatandaşlarımızla paylaşılması konularında da uzlaşıya vardık.

Ayrıca bu toplantıda güncel ekonomik ve sosyal gelişmeleri değerlendirdik ve seçimlerden sonra uygulanmaya başlanacak politikalar konusunda ortak çalışma yapılabilecek alanlara ilişkin görüş alışverişinde bulunduk. Hedefimiz milletimizin rahat bir nefes almasını sağlamak ve refah düzeyini, kapsayıcı bir anlayışla ivedilikle yükseltmektir.

Türkiye'nin istişare ve uzlaşı ile çözülemeyecek hiçbir sorunu yoktur. Önemli olan, tüm farklılıklarımızla beraber "biz" düşüncesini, Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği normları çerçevesinde temel hak ve özgürlüklerin güvence altına alındığı, herkesin kendini eşit ve özgür

vatandaş olarak gördüğü, düşüncelerini özgürce ifade edebildiği, inandığı gibi yaşayabildiği demokratik bir Türkiye'yi inşa etmektir.

Öte yandan hedefimiz; kamu yönetiminde şeffaflık, eşitlik, tarafsızlık ve liyakatin sağlanması, yolsuzlukla etkin mücadele edilmesi, Siyasi Etik Kanunu ile siyasi makamların millete hizmetten başka bir amacının olmamasının garanti altına alınmasıdır.

Bugün burada milletimiz adına "Yarının Türkiyesi"ni inşa etmek için önemli bir adım attık. Bundan sonra da işbirliği alanlarını genişleterek sürdürmekte kararlıyız. Hep birlikte inşa edeceğimiz Güçlendirilmiş Parlamenter Sistem'i milletimize ve gelecek nesillere adalet, barış, refah ve huzur getirmesi inancıyla hayata geçirmeyi taahhüt ettiğimizi kamuoyunun bilgisine sunarız.[107]

Toplantı sonrası yapılan diğer bir açıklamada ise 28 Şubat 2022'de uzlaşı maddeleri üzerinden ikinci bir toplantının yapılacağı açıklanarak sistem değişimi için gerekli olan seçim ittifakına ve cumhurbaşkanı adayına ilişkin çalışmaların yapılacağı ifade edilmiştir.

[107] Bu metin; Saadet Partisi resmî internet sayfasından, https://saadet.org.tr/tr/haber/6208d596edb9e/adil-bir-sistem-insa-etme-kararindayiz adresinden 20.02.2022 tarihinde alınmıştır.

5. BÖLÜM

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Türkiye siyasetinin ve Milli Görüş partilerinin siyasal uzlaşı kültürü ve toplumsallaşma niteliklerinin incelendiği bu tezde kategorik olarak öncelikle alana özgü kavramsal ve kuramsal temellendirmeler dikkate alınmıştır.

Öncelikle kavramsal çerçevede konunun değerlendirileceği zeminin merkez aksı çalışmanın da sınırlılıkları göz önüne alınarak oluşturulmuştur. Bu doğrultuda tezin odak düşüncesinin pekişmesinde ve kurgusunun oluşmasında ilk olarak insanın birlikte yaşama, iyi yaşama ya da yaşamak zorunda olma ilişikleriyle beraber toplum felsefesi ve pratikleri incelenmiştir. Bu kurguda tali konu olarak beliren aile, topluluk ya da ara form olarak ifade edilen farklı bir arada yaşama tecrübeleri de göz önüne alınmıştır. Temel yaklaşımlar çerçevesinde insanın toplumsallığının tekidi ise iki ana alt bileşene dayandırılmıştır. Birincisi, insanı fıtri olarak ve doğuştan toplumsal bir varlık olarak tanımlarken ikincisi, insanın sosyal evrimler sonucu toplumsal bir varlığa dönüştüğü üzerinedir. Neticede toplum sözleşmelerinin insanın toplumsal ve siyasal bir canlı olması yorumlarının yanında insanlığın belli bir evresinde ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Bu da siyasal alanla ilgili yaşanan değişim ve dönüşümlerin insanın yapısal olarak geliştirdiği devlet modellerine etki ettiğini göstermiştir. Örneğin, özgürlük, egemenlik ve hak anlayışı gibi konularda önemli ölçüde değişimler yaşanmış ve devlete ilişkin yeni anlayışlar ortaya çıkmıştır. 18. yüzyılda "kuvvetler ayrımı" düşüncesinin gelişmesinde olduğu gibi bu ilke daha sonraki yıllarda anayasaların, toplumsal sözleşmelerin, bildirgelerin, özgürlük anlayışlarının temelini teşkil etmiştir.

Çalışmanın mihengi kavramlarından "uzlaşı"ya gelindiğinde ise öncelikle insanlık tarihiyle özdeş bir maziye sahip olması bakımından teolojik, metafizik, siyasi ve benzeri

temellendirmelerle açıklanmaya çalışılmıştır. Uzlaşı ile ilgili ortaya çıkan en önemli değerlendirmelerin başında uzlaşının "çift değerli" bir yapıya sahip olması vardır. Ancak uzlaşı üzerinden geliştirilen olumlama, kavramın çift değerli oluşunun görmezden gelinmesine sebep olmaktadır. Doğal mecrasında uzlaşı, temelde barış ya da adaletin kendisi olarak değil, savaş ile barış arasında mümkün olanın bir tür topografyası olarak değerlendirilmiştir. Çünkü uzlaşı, kendi içyapısında güç mücadelesi gibi bir unsuru barındırmasına rağmen amacı itibariyle açık bir çatışmamazlık durumu olarak da nitelenmektedir. Uzlaşının bu politik görünümünün altında yatan ana yetke ise aslında şiddetten uzaklaşmaktır. Neticede politik aktörler, sosyal tabakalar ve farklı zihniyetteki insanların bir arada yaşayabilme becerisi ve bu beceri için gerekli olan donanımın uzlaşı kavramıyla ifade edildiği değerlendirilmiştir.

Siyasal veya toplumsal uzlaşı tabanlı yapılan çalışmaların önemli bir bölümü çatışma zemini üzerine kurulmuştur. Ancak siyasal çatışma nosyonu üzerinden gelişen konuların sonuçlandığı nokta yine siyasal uzlaşı kültürüne dayanmaktadır. Dolayısıyla çatışma tabanlı teoriler her ne kadar müstakil olarak ele alınsa da büyük bir çoğunluğu siyasal uzlaşı merkezli çalışmalara dâhil edilmektedir.

Çatışma güçler dengesini doğurmakta ve ister istemez ödün ya da ayrıcalık diyalektiğini politik olarak oluşturmaktadır. Siyasal çatışma böylelikle partiler açısından iktidara tek başına ya da ortaklıkla gelmek veya iktidarı bir şekilde yönlendirmek amaçlarını taşımaktadır. Ancak siyasal taraf olmak aynı zamanda çatışma sebebi olması durumu doğurmamaktadır. Siyasal çatışma veya uzlaşma bir bakıma siyasal kültür içerisindeki algılama biçimidir. Uzlaşma salt çatışmanın karşıtı gibi değerlendirildiğinde çatışma siyasal yapının işleyişinde merkezi bir rol üstlenmekte ve her alanda uzlaşma, çatışmama sebebi olarak ele alınmaktadır.

Siyasal uzlaşı kültürü, modern demokrasilerin işleyişi için kaçınılmazdır. Bu aynı zamanda demokratik toplumsal temelin bir bileşeni olarak kabul edilmektedir. Siyasal uzlaşı kültürü herhangi bir demokrasi kültürü için önemli bir meseledir. Çünkü demokrasinin özünde yani demokrasinin işleyişinde zıt kutuplar ya da farklı düşünceler olsa da uzlaşı herkesin ortak zemini olarak kabul edilmektedir. Ancak işleyişin sürekliliği için temel prensiplerin uyarlanması ve karşılıklı saygı gibi önemli kriterler vardır. Neticede her uzlaşı biraz taviz ve biraz da kazanımdır. Bu yönüyle salt elde edilen veya taviz verilen durumlardan dolayı siyasetin önünün tıkanması sorunlu değerlendirilmiştir.

Günümüz siyasal sistemleri ve uzlaşı dinamikleri açısından ideolojilerin varlığı önemli bir parametre olarak görülmektedir. Partiler ideolojik tutumları sebepleriyle rasyonelliği görmezden gelip katı tutumlar içerisine girdiğinde bundan en fazla olumsuz olarak seçmenler ve sistemin işleyişi etkilenmektedir. Bu da beraberinde taraflar arası siyasi uzlaşıyı zorlaştırmaktadır. Demokrasi kültürünün gelişkin olduğu ülkelerde toplumsal sorunlar ideolojik kaygıların önünde bulunmakta ve siyasi partiler arasındaki politik pazarlıklar daha yumuşak bir zeminde gerçekleşmektedir. Bu minvalde klasik olarak gelişen sağ ve sol partilerin ideolojik tutumları günümüzde zayıflasa da siyasal uzlaşı için ideolojik tarafların daha fazla stratejik hamleler yapmaları gerektiği sonucuna varılmıştır.

Diğer taraftan toplumsallaşma, genel çerçevesiyle birey-toplum ilişkisinden kaynaklı etkileşimi ve bu etkiden meydana gelen değişimi, siyasal toplumsallaşma da benzer bir çıkarımla siyasal olanla birey-toplum arasındaki ilişkiyi ifade etmek için kullanılan kavramlardandır. Siyasal toplumsallaşmanın içerdiği tanımda bu ilişki basit bir yönelimden ziyade bir tür öğrenme, dâhil olma ve ait olma olgularını taşımaktadır.

İdeolojilerin baskın olduğu siyasal yapılarda siyasal toplumsallaşmanın bireylerin siyasal sistemi doğrudan benimsenmesi için kullanılan bir telkin veya eğitim aracı olduğu incelenmiştir. Demokrasinin daha gelişkin olduğu ülkelerde ise siyasal toplumsallaşma, siyasal kültürün öğrenilmesi ve oluşan kolektif hafızanın nesillere aktarılmasında değerlendirilen bir unsur olarak ele alınmaktadır. Netice itibariyle ister dikta yolu ile olsun isterse özgür tercih; siyasal toplumsallaşma, siyasal olana ilişkin gelişen münasebetin başta partiler olmak üzere muhtelif organlar yoluyla öğrenme sürecine karşılık gelmektedir. Hangi şartta olursa olsun siyasal düzenin süreklilik kazanması siyasal toplumsallaşma ile geliştirilen değerler bütünü ve davranış kalıplarına bağlıdır. Günümüzde demokratik teamülleri güçlü olan toplumlar kuvvetler ayrılığı ilkesinin ihlali, ileri parti kutuplaşması gibi siyasal yapı içerisinde oluşabilecek çatışma durumlarını siyasal toplumsallaşma ile caydırıcı hale getirmektedirler. Dolayısıyla sosyal hareketliliğin, politik bilincin ve kitle siyasetinin yüksek olduğu toplumlarda siyasal toplumsallaşma argümanlarının daha belirgin olduğu gözlemlenmiştir.

Siyasal toplumsallaşmada partilerin fonksiyonları ele alındığında ise süreç doğal ve doğrudan bir seyir izlemektedir. Çünkü siyasal sistemin işleyebilmesi için bireylerin gerek siyasal katılıma yönlendirilmesi gerek siyasi hüviyet kazanması gerekse gelecek ideallerini gerçekleştirmesi bağlamlarında partilenin temel gayelerinden biri olan siyasal

toplumsallaşmanın mevcut siyasal yapıyı koruyucu ya da dönüştürücü gerçekleşmesi gerekmektedir. Siyasi partiler bir yandan vatandaşlara kendi adaylarını ve çalışma programlarını tanıtırken üyelerine de siyasi konuşma, toplantı, uzlaşı teknikleri gibi siyasal becerileri nasıl kazanacağını ve siyasi strateji üretme metotlarını öğretmektedir. Dolayısıyla parti üyeleri siyasi kampanya süreçlerinde dil, düşünce, üslup, temellendirme, mesaj verme, çözüm üretme, algı yönetme gibi faaliyetlerle siyasi kimliklerini pekiştirerek partinin temsilini kuvvetlendirirler. Böylelikle partilerin siyasal toplumsallaşma adına çok yönlü bir vazife gerçekleştirmiş oldukları değerlendirilmiştir.

Kavramsal çerçevenin akabinde başka bir yönüyle siyasetin felsefi arka planının yanında, onun bir pratik olarak ele alındığı siyasal yapı ve bileşenlerinin değerlendirilmesi konunun tamamlayanı olarak tespit edilmiştir. Bu çalışmada siyasal kültür ve siyasal yapı birbirlerinden ayrılamaz iki unsur olarak kabul edilmiştir. Bu sebeple siyasal yapıyı sadece şekil unsurlarından ibaret görmenin ya da siyasal kültürü sadece teorik yönleriyle ele almanın konunun bütünlüğü açısından bir tür çelişki ürettiği saptanmıştır. Bu minvalde çalışmaya gidişatı, kapsamı ve sınırlılıkları bakımından hükümet sistemleri, seçim sistemleri ve siyasi partiler alt başlıklarıyla devam edilmiştir.

Hükümet sistemi tartışmalarında asli değişken olarak değerlendirilen konunun başında toplumun genel eğilimleri gelmektedir. Toplumlar hükümet sistemlerini çoğunlukla bu siyasal kültür üzerinden belirlemektedir. Dolayısıyla toplumun siyasal dinamikleri, demokratik seviyesi, demografik şartları, coğrafi konumu, eğitim düzeyi gibi siyasal kültürünü biçimlendiren sebepler hükümet sistemini de şekillendirmektedir. Ancak günümüzde toplumların ve siyasal düzenin "demokrasi algısı" hükümet sistemlerinin niteliği noktasında en belirleyici unsur olarak kabul edilmektedir. Böylelikle anayasanın oluşturulmasından kuvvetler ayrılığı prensibinin uygulanışına, temel hak ve özgürlüklerden kamu kaynaklarının kullanımına devletin asli niteliklerinin belirli bir anlayışın ürünü olarak tebarüz ederek topluma bir tür siyasal uzlaşı kültürü anlayışı kazandırdığı belirlenmiştir.

Hükümet sistemi tartışmalarına Türkiye'deki uygulamaları baz alındığında parlamenter ve başkanlık sistemleri üzerinden bir yaklaşım getirilmiştir. Parlamenter sistemin doğuşu incelendiğinde demokrasi ile paralel bir gelişim, hatta başlangıçta aynı anlamda kullanıldığı tespit edilmiştir. Ancak zamanla liberal parlamenter sistemdeki fikir ve uygulamaların demokrasi ile özdeş olmadığı düşüncesi ortaya çıkmış ve bu makas giderek açılmıştır. Parlamentarizmi haklı çıkarmak için öne sürülen görüşler geçerliliğini yitirmiş ve geriye

sadece siyasal bir teknik kalmıştır. Demokrasi ise kendini şekil ve rejim unsurlarından biraz daha ileri taşıyarak farklı yönetim tarzlarını yorumlayan bir düşünce biçemine ya da yaşam tarzına dönüşmüştür.

Parlamenter sistemin felsefi paradigması temelde siyasal uzlaşı üzerine kurulmuştur. Gerek iktidarda gerekse meclis temsiliyetinde iki ya da daha fazla partiden oluşan süreçler uzlaşı adına yapısal olarak desteklenmiştir. Burada siyasal uzlaşı mekanizmasını işletecek olan partilere yüklenen en önemli fonksiyon ise ittifak ya da koalisyon gibi süreçlerde demokratik teamüller gereği siyasal uzlaşıya müsait olmalarıdır. Dolayısıyla siyasal uzlaşı kültürü gelişmemiş toplumlarda parlamenter sistemin sıhhatli bir şekilde varlığını sürdürebilmesinin imkânlı görülmediği değerlendirmiştir.

Parlamenter sistemin temel hükmetme ve işleme becerisi ise "koalisyon" kavramına dayanmaktadır. Bu yüzden parlamenter sistemin partilere yönelttiği ana düşünce koalisyona yani siyasal uzlaşmaya müsait ve hazır olmalarıdır. Ancak koalisyonlar, parlamenter sistem içinde hükümet kurmak için gerçekleştirilen bir siyasi iş birliklerini temsil ettiği kadar, seçim ittifak ve iş birlikleri, siyasi blok oluşturma, ortak adaylar çıkartma gibi türevleri de kapsamaktadır. Diğer yandan kuramsal açıdan koalisyonlarda siyasi uzlaşı önemli bir faktör olmasına rağmen sistem gereği bazı siyasal pratiklerde uzlaşının birtakım zorunlulukların sonucunda gerçekleşebildiği de değerlendirilmiştir. Bu minvalde koalisyonlar her ne kadar uzlaşının bir ürünü olsa da uzlaşının kendisi değildir.

Koalisyon ve uzlaşı yönetimini konu alan çalışmalarda koalisyon ortaklarının ortak kararlara neden ve nasıl ulaştığının cevapları aranmıştır. Koalisyonlarda partiler arası uzlaşma biçimi analiz edildiğinde süreci ve sürecin gelişimini çözmek için parti içi siyasetin dikkate değer olduğu tespit edilmiştir. Parti içi politika göz önüne alındığında kurumsal kaybı en aza indirmek için ana ilkelere en yakın olan politikacıların bireysel politika pozisyonlarından veya parti içi çeşitliliğinden yararlanılmaktadır. Güçlü koalisyon hükümeti geleneğinin mevcut olduğu yerlerde bakanların kendileri ve koalisyon arasındaki politika mesafesine göre seçilme eğilimleri vardır. Bu noktada ortaya çıkabilecek sorun, koalisyon hedeflerine ulaşmak için gerçekleşen hükümet dayanışmasında parti içi yaklaşımların koalisyonun aleyhine işlemesidir. Bu noktada hükümet ayakta kalabilmek için partiler arası uzlaşma sağlayabildiği gibi, partiler de parti içi tutumları uzlaştırmak durumundadır. Bunun için koalisyonun oluşumunda ve sürdürülebilirliğinde parti bütünlüğünün ve disiplininin partiler için önemli bir gündem maddesi olduğu değerlendirilmiştir.

Siyasal uzlaşı kültürü yapısal fonksiyonlarının yanı sıra politik uzantılara da sahiptir. Parlamenter sistemde bu yön koalisyon tutumları başlığı altında tartışılmıştır. Koalisyon pazarlığının bağlamı ne olursa olsun politika bir faktördür çünkü seçmenler parti platformlarına veya hükümette portföylerin dağılımına değil, nihai politikalara önem vermektedir. Bu nedenle koalisyonun sıhhatli oluşabilmesi için tarafların çeşitli hükümet oluşumları sonucunda hangi politikaların yürürlüğe gireceğine dair açık beklentileri olmalıdır. Dolayısıyla politika oluşturma ve uygulama, koalisyon oluşumu ve davranışında çok önemli unsurlardır ve birden fazla siyasi partiden oluşan hükümetlerin politika yapımında temel bir sorunla yüzleşmek zorunda oldukları da açıktır.

Başkanlık sistemi ise yönetim; yasama ve yürütme organlarının siyasal ve anayasal açıdan keskin ayrımına dayanmaktadır. Parlamenter sistemden ayrılan en önemli özelliği, başkanın doğrudan halk tarafından seçilmesi ve sembolik değil, doğrudan icracı olmasıdır. Bu yüzden sistem gereği başkan, devletin ve hükümetin başını birlikte temsil etmektedir. Ortaya çıkan meşruiyet biçimi başkanı geniş yetkilerle donatırken birçok yönüyle de güçlü kılmaktadır. Bu sebeple başkanlık sistemi, demokrasinin kişisel iktidarın odağında olduğu değerlendirmesini açığa çıkarmıştır.

Her iki sisteminde yapı taşı olan seçim sistemleri ise temsili demokrasilerin olduğu siyasi yapılarda olmazsa olmaz unsurların başında gelmektedir. Seçim sistemleri, siyasal uzlaşı kültürü ve siyasal toplumsallaşmanın belirgin ve yapısal işlendiği en önemli konulardan biridir. Toplum ve devlet arasındaki ilişki biçiminin ya da siyasal kültürün niteliğine seçim sistemleri doğrudan etki etmektedir. Toplumun oy verme tercihi ve bu tercihin rasyonel bir karşılık bulması seçim sisteminin bir özelliği olarak gözlemlenmiştir. Toplumlar bu yönde siyasal toplumsallaşma eğilimlerini harekete geçirmektedirler. Siyasal uzlaşı kültürü de bu minvalde seçim sisteminin doğrudan nüfuz ettiği konularda bariz şekillenirken dolaylı etki alanı göz ardı edilemeyecek kadar önemli bulgular içermektedir. Örneğin, seçim sisteminin aritmetik hesaplamalarla bir takım doğrudan tatbik edilen yönünün yanında orantısızlık derecesi ve parti sayısı gibi öngörüler sebebiyle dolaylı olarak oy verme eğilimlerini etkilediği belirlenmiştir. Dolayısıyla ülkelerde siyasal tarafların spekülatif ortaya çıkması, tarafsız seçmen kitlelerinin büyük bir yekûn oluşturması gibi yan etkiler incelenmiştir. Uzlaşma kültürünün gelişmediği toplumlarda seçim sisteminin bu yan etkileri siyasi partilerin ve de siyasal kültürün yapısı itibariyle birçok kriz ataklarına yol açabildiği değerlendirilmiştir.

Seçim sistemleri başlığı altında önemli tartışmalardan biri de "seçim barajı"dır. Bu uygulama çoğunlukla düşük oy alan partileri etkisi altına aldığı ve parlamento içindeki veya yüksek oy alan partilerin lehine işlediği için parlamento gündemine getirilmemesi yeğlenmektedir. Bu durumda seçim ittifakları üzerinden birtakım dengelemelere başvurulabilmektedir. Ancak seçim ittifaklarının çok farklı biçim ve dereceleri vardır. Araştırmalara konu olan tarzlarıyla genellikle seçim öncesi ve seçim sonrası ittifaklar; seçim, parlamento ve hükümet ittifakları, zorunlu ve geçici ittifaklar gibi kategorilerde değerlendirilmektedir. Diğer yandan bu tasnifler seçim ittifaklarının salt seçim barajına bağlı olmadığını da göstermektedir. Parlamenter sistemde gözlemlenen ittifaklar daha çok seçim sonrasında belirginleşmektedir. Koalisyonların uzlaşı zemini ittifaklar üzerine sağlanmaktadır. Güvenoyu, gensoru, fezleke ve cumhurbaşkanlığı seçimlerinde ittifaklar belirleyici roller üstlenmektedir. Bu münasebetle toplumsal barışa katkısı bakımından ittifaklar çok yönlü etkiye sahiptir. Aynı durum parti iç yapısı için de geçerlidir. Kimi ittifakların toplumsal uzlaşıyı ya da parti içi disiplini sağladığı kimi ittifakların da kutuplaşmayı ya da muhtelif çatışmaları artırdığı şeklinde değerlendirilmiştir.

Başkanlık sisteminde incelenen ittifaklar ise çoğunlukla seçim iş birliklerini kapsamaktadır. Buradaki ittifak, iktidar kullanımı değil de milletvekili kazanma ya da oy oranını en üst seviyeye çıkarma amacıyla yapıldığı için siyasal kültürlerin uzlaşısı anlamında daha yumuşaktır. Çok partili sistemlerde bu durum biraz daha zorunluluk haline geldiği için ideolojik etmenler partiler tarafından minimize edilmektedir. Ancak siyasal söylemleri yakın olan partiler seçmen tabanlarını muhafaza etmek istediklerinde ittifakın gerçekleşmesi zorlaşmaktadır. Dolayısıyla ittifak stratejisi olarak partiler en kuvvetli ihtimali yakalamayı düşündüklerinden siyasal satranç tahtasında sürekli konum almaktadırlar. Bunun için seçim öncesi ve sonrası ittifaklarla ilgili belirgin bir ayrım yapılmak istenirse seçim ittifaklarında uç partilerin, hükümet ittifaklarında ise ılımlı partilerin bir araya gelmesinin daha muhtemel olduğu söylenebilir.

Kuramsal çerçeve Türkiye siyasal hayatı bakımında göz önüne alındığında anayasa çalışmaları ve beraberinde gelişen hükümet sistemi tartışmaları Cumhuriyet'ten önce başlamakla birlikte her dönem ciddiyetini korumayı başarmış ve günümüze değin gerek akademik ve entelektüel çevrelerce gerekse siyasetçilerce gündemde tutulmuştur. Türkiye siyasetindeki meselelerin tek bir unsur üzerinden değerlendirmeye çalışılması ya da özellikle

de hükümet sistemindeki değişikliklerle, yaşanan krizlerin bütünüyle aşılanacağı yaklaşımı siyaset çalışmalarını konu alan disiplinler bakımından sorunlu gözükmektedir.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden günümüze değin anayasa değişiklikleri ve hükümet sistemleri üzerinde gerçekleştirilen farklı uygulamalar aslında siyasal kültür ile siyasal yapı arasında hangi ünsiyete dayalı olarak bir ilişki geliştirileceğini ortaya çıkarmıştır. Ancak her sistem beraberinde ona uyumlu toplumsal bir mutabakat ve siyasal bir tavır getirmek durumundadır. Aksi takdirde sistem tercihinin bizatihi kendisi devlet mekanizmasının sıhhatli işlemesi için yeterli değildir. Dolayısıyla hangi sistem ile neyin amaçlandığı ve bu amaca uygun asgari siyasal şartların sağlanıp sağlanmadığı önemli bir konu olarak görülmüştür.

Türkiye'de yapılan özellikle 1961 ve 1982 anayasaları askeri darbeler neticesinde ve belirli kriz dönemlerini yansıtan hüviyetlere sahip olduğu için anayasanın ruhu ve hükümet sisteminin alt bileşenleri vesayet sisteminin özelliklerini yansıtmaktadır. Buna ek olarak toplumsal yapı göz ardı edilmiş ve siyasi partiler, dayatılan anlayış çerçevesinde siyaset yapmak durumunda kalmışlardır. Neticede demokrasi teorileri açısından örneğin, parlamenter sistem tercih edilse dâhi siyasal kültür buna uygun olmadığında siyasal uzlaşı ve siyasal toplumsallaşmanın gelişmediği, aynı doğrultuda siyasal uzlaşı ve siyasal toplumsallaşma gelişmediğinde de parlamenter sistemin kendine özgü niteliklerini yansıtmadığı değerlendirilmiştir.

Siyasal yapı içerisinde hükümet sistemlerinden sonra seçim sistemleri her ne kadar teknik bir konu gibi görünse de siyasal uzlaşıyı ve siyasal toplumsallaşmayı doğrudan etkilediği incelenmiştir. Genel özellik olarak tek turlu çoğunluk sisteminde yüksek oy alan iki partiye yönelinmekte, iki turlu çoğunluk sisteminde siyasal uzlaşı zorunlu görünse de kutuplaşma fazlasıyla yükselmekte, orantılı temsil sisteminde düşük oy alan partilerin potada kalmaları sağlanarak çok partili siyasal yaşam teşvik edilmektedir. Diğer taraftan partiler, sistemin el verdiği ölçüde seçim öncesi ittifaklar gerçekleştirerek oy oranlarını ve parlamenter sayılarını yükseltmek için seçim sisteminden azami faydalanabilmektedir. Bazen de mecliste güçlü çoğunluğa sahip partiler mevcut pozisyonlarını korumak veya kuvvetlendirmek için milletvekili seçim kanunlarında değişiklikler gerçekleştirerek seçim sisteminde oynamalar yapabilmektedir. Türkiye'de bir siyasal mühendislik olarak seçim sisteminde yapılan bu tarz değişikliklerin, farklı siyasal manevraların yanı sıra yeni sosyolojik seçmen krizlerini ortaya çıkardığı da tespit edilmiştir.

Türkiye siyaset tarihinde siyasal uzlaşı kültürü ve siyasal toplumsallaşma nitelikleri çeşitli dönemlere göre faklı özellikler yansıtmaktadır. Bunun en belirgin örneği ise siyasi partilerin kuruluş serencamı ve yaşanan politik süreçlerdir. Anayasa değişiklikleri, cumhuriyetin ilanı, tek partili dönem ve çok partili hayata geçişle birlikte muhtelif sistem ve modellerin uygulanışı bir demokrasi anlayışına ve siyasal kültür oluşumuna kaynaklık etmektedir.

Türkiye siyasal hayatının ilk dönemi gerek devrimleri gerek hükümet biçimleri gerekse yasaklamaları ve siyasal tutumları ile temel eğilim ve devlet ideolojisi olarak "Batılılaşmayı" esas almıştır. Bu da Türkiye'de oluşan siyasi yelpazenin özgün nitelikleriyle belirmesinden ziyade Batı tarzı şekillenmesine ve bazı yerleşik unsurların ötelenmesine sebep olmuştur. Ancak çok partili hayata geçiş evresinin ciddi siyasal krizler ve toplumsal kopmalar neticesinde değil de uzlaşmaya dayalı usuller ve dönüşümlerle gerçekleşmesi dünya siyasi tarihi ve özellikle de siyaset bilimi çalışmaları açısından önemli bir bulgu olarak değerlendirilmiştir.

Türkiye'de çok partili hayata geçişteki önemli meselelerin başında "yapısal sorunlar" gelmektedir. Örneğin, 1946-1961 yılları arasındaki genel seçimlerde seçim sistemi olarak uygulanan tek dereceli liste usulü çoğunluk modeli partilerin aldıkları oylar ile temsil ettikleri meclis sandalyesi arasındaki makas farkını açmıştır. 2 Mayıs 1954 Genel Seçimleri'nde DP, oyların %58,4'ünü almasına rağmen Meclis çoğunluğunun %92,9'una sahip olmuştur. Bu dönemde tertip edilen çoğunlukçu demokrasi uygulamalarına iktidar partisinin diğer partilere karşı "hukuk gücünü kullanma" yetkisi de eklenince siyasal uzlaşma yerini siyasal rövanşizme ve ciddi kutuplaşmalara bırakmıştır. Dolayısıyla gerek askeri ihtilaller gerekse Meclis tarafından gerçekleştirilen köklü değişikliklerde bu temel sıkışıklık sonraki dönemlerde etkisini belirgin bir şekilde göstermeye devam etmiştir.

Türkiye siyasal hayatında parti ve siyasal yapı tecrübeleri "siyasal sistemin siyasal kültürü domine ettiği" tezini doğrular niteliktedir. Böylesi bir tevcihte siyasal gücü elinde tutan partiler ya da kurumlar kendi menfaatlerini ya da salt iktidarda kalmayı veya iktidarı etkilemeyi önceledikleri için uzlaşma kültürü sürekli ötelenmiştir. Bu sebeple birincisi, Türkiye'deki siyasal krizlerin ortaya çıkışındaki temel mesele bir demokrasi ya da siyasal kültürün olmayışı değil, bunu destekleyen uygun bir siyasal mekanizmanın kurulamamış olmasındandır. İkincisi uzlaşmaya açık bir zeminin oluşturulamaması çatışma kültürünü mütemadiyen dinamik tutmakta ve uzlaşı gerektiren siyasal yapıyı işlemez duruma getirmektedir. Üçüncüsü de çatışmaya dayalı siyasal kültürün partiler tarafından bir siyaset

tarzı olarak benimsenmesi sebebiyle yapısal zorunluluk olarak beliren basit uzlaşmalar dahi krize dönüşebilmektedir. Bu durumun bir sarmala dönüşmesi de beraberinde bir çeşit siyasal çatışma paradoksunun ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Türkiye siyasetinin önemli bir bölümü ihtiva eden koalisyonlar, koalisyonlara ilişkin geliştirilen kuramsal çerçeveyle tam anlamıyla uyumlu değildir. Teorik olarak varsayılan ve koalisyonun yapısal görünümü hakkında daha ziyade nicel bilgilere dayalı olarak büyüklük, orantısal, sayısal gibi ifadelerle yapılan açıklamaların dışında çoğunlukla partilere özgü sebeplerden kaynaklı kompleks durumların varlığı da siyaset çalışmalarının bir gerçeği olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla bazı kuramsal temellendirmelerin öngörüleri formel durumlarına göre değil, örneğin partilerin niyetlerine ve politik tavırlarına göre şekillenebilmektedir. Bu da ele alınan koalisyon hakkında siyasal değerlendirmelere başvurmayı gerekli kılmaktadır. Söz gelimi aynı koalisyonda yer alan iki partiden biri ahlaki nitelikleri, diğeri ise pragmatik hamleleri esas alabilir. Bu sebeple her ne kadar kuramsal çerçevede belirli kavramlar belirli ilişkilerle ortaya konsa da bunlar koalisyonun bizatihi kendisinin ahlaki veya pragmatik olduğu hakkında bilgi vermezler. Yine Türkiye'deki koalisyonlar bağlamında, ele alınan koalisyonun kuruluşu ve yıkılışı aynı kategoride değerlendirilen maddeler üzerinden farklılık oluşturabilmektedir. Örneğin, kuruluşunda derin uzlaşı olarak belirlenen koalisyon, yıkılışı üzerinden incelendiğinde sığ uzlaşıya tekabül edebilmekte ya da koalisyon biçimine göre bir tasnife başvurulduğunda niteliği bütünüyle değişebilmektedir. Benzer bir şekilde yapısal durumlar bağlamında Türkiye'de partilerin seçim öncesi baskın ilkeli, seçim sonrası ise koalisyon merkezli hareket ettikleri belirgin olarak değerlendirilmiştir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında devletin kuruluş şartları sebebiyle her ne kadar meclis hükümeti sistemi ve kuvvetler birliği ilkesi uygulanmış olsa da zamanla yasama, yürütme ve yargı organlarının ayrılması demokratik kültür anlayışı bakımından gereklilik halini almıştır. Ancak geleneksel devlet ideolojisi yeni kurumların oluşma sürecinde kuvvetler ayrılığını bir çeşit kuvvetler çatışmasına dönüştürerek siyaseti sürekli olarak siyaset dışı unsurlarla tanzim etmeye çalışmıştır. Neticede yapısal bir düzen oluşturulmasından ziyade bu yapılar kullanılarak hukuk, milli güvenlik, laiklik gibi temel gerekçelerle siyaset ve toplum üstü bir "bürokratik oligarşi" meydana getirilmiştir. Örneğin, Vekiller Heyeti, Sıkıyönetim ve Milli Güvenlik Konseyi, Anayasa Mahkemesi gibi yapılar tarafından Cumhuriyet'in ilk yıllarından günümüze birçok parti, devlet ideolojisiyle ters düştüğü ve siyaset tarzı

gerekçeleriyle kapatılmıştır. Bu minvalde Türkiye'de parti kapatmalarının farklı bir reel politiği de siyasal istikrarı sağlamak adına merkezde bulunan ya da merkeze taşınmak istenen partileri güçlendiren tasfiye metodu olmuştur. Bu manevra her ne kadar iktidarı doğrudan belirleyen bir hamle olsa da belirli bir siyasal nüfuz alanına sahip partiler geçici olarak saf dışı bırakıldıktan sonra farklı siyasal formlarda yeniden siyasete girmiş ve Refah Partisi örneğinde olduğu gibi iktidara gelmeyi dâhi başarabilmişlerdir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren devlet ideolojisinin temel yaklaşımlarından kaynaklı siyasal yönelimlerin ortaya çıkışında "dini ve etnik" unsurları sürekli bastıran uygulamaların önemli bir yeri vardır. Özellikle ilk dönemlerde laiklik ekseninde dini olana karşı siyasal bir cephe oluşturulurken diğer yandan bunu bir siyasal sorun olarak dile getiren ve İslami temsili gerekli gören partiler de çok partili hayata geçişle birlikte hemen belirmeye başlamıştır. 1945'te kurulan Milli Kalkınma Partisi, 1946'da kurulan İslam Koruma Partisi, 1948'de kurulan Millet Partisi, 1951'de kurulan İslam Demokrat Partisi ve daha sonra 1970'te kurulan Milli Nizam Partisi ve aynı geleneği devam ettiren Milli Görüş partileri bu kategorinin önemli örnekleri olarak gözlenmiştir.

Türkiye siyasi tarihini dünyadaki birçok muadiline göre öne çıkaran ve her ne kadar siyaset dışı unsurların müdahalesine açık veya kısa süreli işgallerine maruz kalsa da özgün kılan siyasal sistemin büyük oranda "parti siyaseti" üzerine kurulmuş olmasıdır. Özellikle parti merkez yapılarında güçlü bir görünüm gözlemlenirken siyasi partiler kanununun da bu minvalde parti merkezlerini güçlendirici içerikte donatıldığı saptanmıştır. Parti yapılarının merkezce güçlendirilmesi güçlü liderlerin ve egemenliklerin ortaya çıkmasını tetiklemektedir. Bu da beraberinde yüksek parti disiplini ve parti içi beraberliği getirmektedir. Parti içi demokrasi ise siyasetin genel demokratik eğilimlerine göre bir derece geride seyretmektedir. Bu doğrultuda parti merkez yapılarının bozulmasındaki en önemli sebeplerden biri parti liderinin görevinden ayrılmasıyla gerçekleşen güç dengelerinin bozulmasıdır. Kurumsallaşmış, teamülleri yerleşmiş ve demokrasi kültürü oturmuş yapılarda bu durum büyük sarsıntılara yol açmadığı gibi partinin birçok unsuru ile revize olması gibi olumlu bir sürece de katkı sunabilmektedir.

Kavramsal ve kuramsal çalışmanın ardından tezin üçüncü bölümü olan kurumsal bölümde tezin bulgular kısmına hazırlık mahiyetinde olup örneklemleri desteklemesi ve bağlamı kuvvetlendirmesi amacıyla Milli Görüş partilerinin tarihsel, toplumsal ve siyasal arka planı, siyasal düşüncesinin temel ilkeleri ve Türkiye siyasal hayatındaki yeri ele alınmıştır.

Böylelikle bulgulara konu olan örneklemlerin konjonktürel durumları ve arka planı göz önüne alınmış ve sıhhatli değerlendirmelerin yapılabilmesi için örneklemlere uyumlu olacak şekilde tanzim ve tasnif edilmiştir.

Çalışmanın dördüncü bölümünde ise Türkiye siyaset tarihinde siyasal uzlaşı kültürü ve siyasal toplumsallaşma nitelikleri Milli Görüş partileri örneği ve ilgili örneklemlerle incelenmiştir. Öncelikle bölüme kavramsal bir örneklem seçilerek girilmiştir. Çünkü Milli Görüş Hareketi'nin Türkiye siyaseti açısından öne çıkan ayırt edici yönlerinden birinin siyasal düşüncesi olduğu değerlendirmesine varılmıştır. Bu minvalde Milli Görüş partilerinin siyasal paradigmasını oluşturan önceledi̇ği, üstelediği, eleştirdiği bazı kavramlar tespit edilmiştir. Siyasal uzlaşı ve toplumsallaşma diyalektiği bakımından bu kavramlar çeşitli zaman dilimleri ve şartlara göre kendilerini belirginleştirdiği gibi örtük bir konuma da getirebilmektedir. Ancak Milli Görüş partileri siyasal düşüncesini klasik sağ-sol zemininden farklı olarak tanımladığı için bazı kavramların sürekli olarak gündemde tutulması beklendik bir durum olarak gözlemlenmiştir. Milli Görüş Hareketi'nin kurucusu Necmettin Erbakan da siyaset hayatı boyunca cari ana akım siyasetin ve devletin kurucu geleneğinin temel konularını çevreleyen kavramları hem eleştirmiş hem de yeniden tanımlanmasının gerekliliğini savunmuştur. Dolayısıyla siyasal uzlaşı ve toplumsallaşma çerçevesinde laiklik, Atatürkçülük, Batılılaşma, demokrasi gibi kavramlar en fazla değerlendirmede bulunulan terminolojinin başında gelmiştir.

Örneğin, laiklik konusu Türkiye'nin siyasal, toplumsal ve konjonktürel şartları da göz önüne alındığında Milli Görüş partileri açısından kritik bir yere sahiptir. Erbakan'ın söylemlerinin ve parti genel merkez tavrının dışında radikal İslami görünüm ile ortaya çıkan ve parti içerisinde bir şekilde yer bulan farklı kişi ve grupların laiklik karşıtı tutumları gerek diğer partiler gerekse mevcut devlet yapısı ve teamülleri nezdinde Milli Görüş partileri hakkındaki izlenimlerini olumsuz etkilemiştir. Bu intibaın oluşmasında ayrıca parti yapısının, disiplininin ve siyasal düşüncesinin toplumsal yansımalarının önemli etkilere sahip olduğu da değerlendirilmiştir.

Koalisyonlar başlığı altında Milli Görüş partilerinin ana akım sağ-sol siyasetindeki partilerle fark etmeksizin uzlaşıya hamleler ortaya koyduğu değerlendirilmiştir. Bunlardan en önemlisi de ilk partileşme sürecinden itibaren mukaddesatçı bir görünüme sahip olmasına rağmen MSP'nin ilk hükümet tecrübesini CHP ile yapmasıdır. 1968'de başlayan öğrenci hareketleri Türkiye'de 1970'lerin siyasi bir gerilim ve ideolojik bloklaşmalarla başlamasına

sebep olmuştur. Bu sorun hem toplumsal hem de siyasal alana ciddi bir şekilde nüfuz etmiş ve sadece kaba bir sağ-sol bölünmesine değil, radikal ve şiddet içerikli bazı grupların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla siyasal uzlaşı kültürünün oturması zorlaşmış ve belirli niteliklerde partilerin birbirlerine yanaşması bir zaaf olarak telakki edilmiştir. Aslında bu ortamda CHP-MSP arasında gelişen koalisyon, Türkiye'nin içinde bulunmuş olduğu ideolojik krizi kırıcı ve siyaseti normalleştirici bir misyon yüklenmiştir ancak kurulan koalisyon ideolojilerden ve klişelerden arındırılmış sosyal ve siyasal bir zemin bulamadığı için çabuk çözülmüştür. Fakat daha sonra 1990'ların başında ve sonunda yine kontrast olarak ve uzun bir dönem iktidarda kalan DYP-SHP ve Anasol-M koalisyonları kurulmuştur. Bu yönüyle CHP-MSP koalisyonunun dönemin katı parti tutumları da göz önüne alındığında ileri bir örnek olduğunu göstermektedir.

Diğer önemli bir koalisyon ise 1995 Genel Seçimleri'nden sonra kurulan RP-DYP koalisyonudur. Seçimlerin hemen akabinde sağ ve sol kutuplaşmadan ziyade RP'nin seçimlerden birinci parti olarak çıkması ve büyüme trendini hızlandırması diğer partileri RP'ye karşı cephe almaya itmiştir. RP bu dönemde sağ ve sol ayırt etmeksizin bütün partilerle uzlaşı sağlayabileceğini ortaya koysa da diğer partiler ilk önce RP'ye yanaşmamış, hatta RP'siz koalisyon için ideoloji gözetmeksizin muhtelif uzlaşı modelleri geliştirmişlerdir. Ancak süreçte diğer partilerin koalisyon uzlaşmazlıkları ve Yüce Divana kadar gidebilecek olan soruşturmalar dönemin şartlarında ikinci ve üçüncü parti olan ANAP ve DYP'nin RP'ye yakınlaşmasını sağlamıştır. RP de bu durumu kendi lehine çevirerek DYP ile görüşmeler başlatmış ve hükümetin kurulmasını başarmıştır. Fakat baskı gruplarının RP'ye karşı yürüttüğü çalışmalar, manipülasyonlar ve post modern darbe olarak nitelenen 28 Şubat süreci iktidar partilerini, hükümeti, ülke siyasetini ve toplumu gerilimli hale getirmiştir.

Meclis içindeki uzlaşıya konu olan önemli bir gündem maddesi meclis başkanı seçimleridir. Meclis başkanı seçiminin ilki genel seçimlerden hemen sonra parlamentonun toplanmasıyla gerçekleştiği için parlamentoya giren partilerin koalisyon durumları seçimin seyrini önemli ölçüde etkilemektedir. Meclis başkanının belirlenmesi olası hükümet durumlarına nazaran ya da koalisyon görüşmelerine yakın zamanlarda partiler için pazarlık konusu olduğu şeklinde değerlendirilmiştir. 1961 Anayasası'ndan sonra Meclis başkanı seçim süreçleri partilerinden bağımsız çalışma yapan milletvekillerine sahne olmuş ancak 1982 Anayasası'nda yapılan değişikliklerle partilerin grup halinde hareket etmesi neticeye büyük

oranda fayda sağladığı için parti içi disiplin daha fazla önem kazanmıştır. Ayrıca ilgili madde gereği dönemin ilk Meclis başkanı seçiminde en fazla milletvekiline sahip olan parti, dönemin ikinci Meclis başkanı seçiminde ise hükümette olan parti veya partiler avantajlı oldukları için alternatif bir adayın seçilebilmesinde diğer partilerin ya da muhalefetin uzlaşması gereklilik halini almıştır.

Milli Görüş partilerinin Meclis başkanlığı seçimlerinde her ne kadar istisnasız aday çıkardığı gözlense de hiçbir zaman kendi partisinden Meclis başkanı seçtirememiştir. Buna nazaran 1973 -1980 yılları arası farklı uzlaşı yollarını tercih ettiği tespit edilmiştir. Örneğin, 1973 Genel Seçimleri'nden sonra gerçekleştirilen Meclis başkanlığı seçiminde CHP, MSP, Demokratik Parti ve Cumhuriyetçi Güven Partisi açık bir uzlaşı sağlayarak CHP Kars Milletvekili Mustafa Kemal Güven'in Meclis başkanı seçilmesini sağlamışlardır. Bu uzlaşının, hemen akabinde kurulan CHP-MSP koalisyonuna etki ettiği değerlendirilmiştir. Aynı dönem ikinci devre seçiminde ise Türkiye siyaset tarihinin en uzun Meclis başkanı seçimlerine sahne olmuştur ve bu sırada hükümette AP, MSP, MHP ve CGP'den oluşan dörtlü koalisyon vardır. Koalisyonun baskın partilerinden AP ve MSP, Bağımsız Milletvekili Kemal Ziya Öztürk üzerinde uzlaşı sağlamışlar ancak mevcut koalisyona rağmen seçilmesini temin edememişlerdir. Bu da koalisyonun diğer partileri arasında açık bir uzlaşının sağlanamadığını, hatta koalisyonun uyumsuz ilerlediğini göstermektedir. 1977 Genel Seçimleri'nden sonra ise AP, MSP ve MHP koalisyon ortağı olmalarına rağmen Meclis başkanlığı konusunda bu partiler herhangi bir uzlaşı sağlayamamışlardır. Yaşanan Meclis başkanı seçimi krizi ise aşırı kutuplaşmaya ve koalisyon içinde bulunmuş olmasına rağmen MHP'nin CHP adayı Cahit Karakaş üzerinde uzlaşması ile sonlanmıştır. Bu olay, toplumun içinde bulunduğu politik anarşiye rağmen partilerin bazı krizleri aşmak için uzlaşı sağlayabileceğini gösteren önemli bulgulardan biri olarak değerlendirilmiştir.

1991-2002 Meclis başkanlığı seçimlerinde ise Milli Görüş partilerinin 1982 Anayasası'nın getirdikleri ve oylarının da nispetinde ileri turlara kadar kendi adayını desteklediği, kendi adayının elendiği durumlarda da siyasal konjonktüre göre diğer adaylara yönelim gösterdiği tespit edilmiştir. Oy bloklarındaki değişimler göz önüne alındığında ise Milli Görüş partilerinin Meclis başkanlığı seçimlerinde parti içi disiplini sağlayıcı bir görünüm sergilediği değerlendirilmiştir. Bunun bir istisnası olarak 2000 yılında FP'de yaşanan parti içi sorunlardan kaynaklı Meclis başkanlığı seçimlerinde muhtelif adaylara yönelimlerin olması gösterilebilir. Genel değerlendirmeden farklı olarak 1991 Genel Seçimleri'nden

sonra gerçekleştirilen Meclis başkanlığı seçiminde RP-MÇP-IDP örtük seçim ittifakının sürdürüldüğü ancak ikinci devre seçimlerde RP'li ve MHP'li ayrı adayların çıkması bu uzlaşının sürekliliğini korumadığı yorumunu beraberinde getirmiştir.

Meclis içindeki uzlaşıya konu olan diğer bir gündem maddesi parlamenter sistemdeki cumhurbaşkanı seçimleridir. Parlamenter sistemde cumhurbaşkanının Meclis tarafından seçilmesi doğal olarak dönemin parti grupları arasında ve iktidar ilişkilerinde uzlaşı kültürünün oluşmasına ve ittifak görüşmelerine, ayrıca cumhurbaşkanın seçilmesine ilişkin anayasada ve Meclis içtüzüğünde belirtilen şekil unsurları partilerin temsilleri nispetinde ya da üzerinde sürece katılmalarına imkân sağlamıştır. Dolayısıyla uzlaşı konusunun cumhurbaşkanı seçimleriyle beraber değerlendirilmesi özellikle çok partili hayata geçildikten sonra anlamlı hale gelmiştir.

Cumhuriyet'ten sonra demokratikleşme ve sivilleşme adına devlet mekanizmaları ve partileşme süreçlerinin önü açılmaya çalışılsa da devlet içerisindeki askeri ve bürokratik vesayet varlığını sürdürmüştür. Fakat birçok alanda olduğu gibi özellikle cumhurbaşkanı seçimlerinde partiler ordu ile ilişkileri politik bir zemine çekebilme ve olası baskıları asgari düzeyde tutmak için "milli uzlaşı" gibi farklı uzlaşı tiplerine başvurmuşlardır. Bu minvalde 1961 Askeri İhtilali'nden sonra ordunun cumhurbaşkanı tazyikine karşı partiler her ne kadar çatışma zemini içerisinde olsalar da yine asker kökenli ancak üzerinde uzlaşı sağladıkları Cevdet Sunay ve Fahri Sabit Korutürk'ü cumhurbaşkanı makamına getirmişlerdir. Dolayısıyla siyaset kurumunun olası darbe ve baskı senaryoları içinde politik gücünü "rağmen" yerine "ile birlikte" hamlesiyle kullanması siyasetinin orduya teslim edilmediği imajını vermeye çalıştığı değerlendirmesini beraberinde getirmiştir.

12 Eylül 1980 Askeri İhtilali'nden sonra ise öncesinde yaşanan cumhurbaşkanı seçimi krizleri sebebi ve askeri yönetim anlayışı doğrudan yönetim tarzını şekillendirmiştir. Dönemin siyasi konjonktüründe yaşanan kutuplaşma ve toplumun içinde bulunduğu anarşik olaylar ihtilal sonrası cumhurbaşkanının konumunu Milli Güvenlik Konseyinin de tasarrufu ile parlamenter sistemin özünü yansıtan sembolik ve yansız düzeyden tam yetkili ve sorumlu devlet başkanı pozisyonuna getirilmiştir.

Türkiye'nin içinde bulunmuş olduğu siyasal kültür ve devlet içerisinde ve sivil olarak bulunan baskı grupları cumhurbaşkanı seçimlerinin iki ana kategoride yapılmasına olanak sağlamıştır. Birincisi geniş uzlaşı zemini olarak iktidar, muhalefet ve ordu üçlemesini içine alan, ikincisi koalisyon da olsa güçlü iktidarın çoğunluğuna dayanan seçimlerdir. Birinci

alternatifte gerçekleşen uzlaşının niteliğinde cumhurbaşkanın iktidar ve muhalefetin varlığına rağmen sivil tercihten yana olmadığı gözlemlenirken ikinci alternatifte sivil cumhurbaşkanının seçilmesine rağmen ağırlıklı olarak bir meşruiyet krizi varmış gibi bir algısının ortaya çıkarıldığı tespit edilmiştir.

Bu değerlendirmeler ışığında çalışmanın örneklemine konu olan yönüyle Milli Görüş partilerinin Meclis'te olduğu dönemlere tekabül eden 7., 9. ve 10. Cumhurbaşkanı seçimleri incelenmiştir. Fakat bu seçim dönemleri yıl bazında birbirine çok yakın olmadığı için farklı konjonktürel değerlendirmelerin yapılmasını gerekli kılmıştır. Öncelikle 1980 Askeri Darbesi'nden önceki son seçim ya da seçim krizi olması sebebiyle 7. Cumhurbaşkanı Seçimi Türkiye siyaseti açısından önemli bir yer tutmaktadır. Seçim; sıkıyönetim uygulamalarının, siyasi suikastların, toplu katliamların, seri anarşik olayların ve askeri muhtıraların verildiği bir dönemde gerçekleşmiştir. İktidarda MSP ve MHP'nin dışarıdan desteklediği VI. Demirel Azınlık Hükümeti vardır. Ancak Meclis başkanı seçimine paralel olarak bu seçimde de partiler arası açık bir uzlaşı sağlanamamıştır. MSP ise seçim sürecinde krizin büyümesi üzerine ağırlıklı oya sahip kendi partisinden olmayan sağ ve sol parti kökenli adaylardan birçoğunu kendi oy nispetinde ayrı ayrı desteklemiş ve kendi partisinin içinde muhtelif sorunlara yol açsa da politik olarak diğer gruplara yönelik uzlaşmaya açık bir tavır sergilemiştir. Bu da MSP'nin aşırı kutuplaşmış siyasal yapıda ve parti içi muhalefete rağmen başka bir tarafıyla da askeri darbe söylentilerinin arasında politik davranabilme, sağ ve sol adaylara karşı ilkeler bazında pazarlık yapabilme ve koalisyon ya da iktidar bileşenlerini etkileyebilecek uzlaşı biçimleri geliştirme becerileri ortaya koyabildiği değerlendirmesini ortaya çıkarmıştır.

9. Cumhurbaşkanı Seçimi'nde iktidarda bulunan DYP-SHP koalisyonun bütünleşik bir şekilde uzlaşıyla hareket etmesi seçimleri salt çoğunluk aşamasında kendi adayları lehine sonuçlanmasını yüksek olasılıklı kıldığı için muhalefet partilerinin ve özellikle de RP'nin genel tavrı uzlaşının daha geniş bir mutabakatla sağlanması zemininde gelişmesi üzerine kurgulanmıştır. Fakat ne koalisyon partileri yeni bir uzlaşı adımına ihtiyaç duymuş ne de muhalefet partileri herhangi bir aday üzerinde ittifak edebilmiştir. Bu durum, siyasal yapı ve siyasal kültür arasında partilerin kendi lehlerine işlediği süreçlerde sistemden yana tutum geliştirdikleri, hatta siyasal uzlaşı kültürüne katkıda bulunulsa dahi uzlaşıyı tercih etmedikleri şeklinde değerlendirilmiştir.

10. Cumhurbaşkanı Seçimi'nde ise "milli uzlaşma" metodu ile başlangıçta Meclis'teki partiler arası bir tercihte bulunulmuş olunsa da özellikle FP, grup olarak dağınık bir görünüm ortaya koymuştur. FP'nin Milli Görüş partilerinin geleneksel uzlaşma stratejisinden farklı olarak uzlaşılan grubun hem içinde hem de dışında kalması ve istikrarlı bir tutum ortaya koyamamasında konjonktürel durumların yoğun baskısı altında özellikle parti disiplininde ortaya çıkan sorunların, parti kapatma davası sebebiyle ihtiyatlı yaklaşımların ve 28 Şubat sürecinin devam eden etkisinin önemli faktörler olduğu değerlendirilmiştir.

Çalışmanın bulgular kısmında özgün bir yere sahip olan "Seçim İttifakları ve Görüşmeleri" başlığına geçildiğinde Milli Görüş partilerinin yapmış olduğu üç ayrı konjonktürde gerçekleşen seçim ittifakları ve kimi zaman seçim sistemini egale edici kimi zaman güçler dengesini değiştirici kimi zaman da parlamento içi siyasete dahil olmanın gerekliliği gerekçeleriyle yapılan hamleler olarak seçim ittifak görüşmeleri ele alınmıştır. Seçim ittifakları kısmında 1991'de ve 2018'de gerçekleşen ittifakların Milli Görüş partilerinin uzlaşı anlayışı ve bu noktada ortaya koymuş oldukları politik tavırların bütünü gözlemlendiğinde yapısal bir soruna rastlanmazken parti içi dengeler açısından ihtilaflı bir görünüme sahip oldukları değerlendirilmiştir. Parti içi tartışmaların genel karakteristik özelliğinin ise ittifak ile gerçekleşecek oy verme biçiminin seçmen davranışlarına olumsuz yansıyacağı ve parti hüviyetinin zarar göreceği yaklaşımlarına dayandığı şeklinde incelenmiştir. Diğer uzlaşma biçimlerinde baskın olarak görülmeyen bu durumun seçim ittifaklarında derinlemesine tartışılması ise seçim algısı, siyasal düşünce, seçmen kitlesi, pazarlık-kazanım-taviz gibi konularda Milli Görüş partilerinin parlamento içi korelasyonel politik davranma tarzının dışında parlamento dışı ve parti iç bünyesinde hassas bir dengeye sahip olduğu değerlendirmesini açığa çıkarmıştır.

"Seçim İttifak Görüşmeleri" kısmına geçildiğinde Milli Görüş partilerinin ittifak ile sonuçlanmayan ancak muhtelif tarihlerde gerçekleştirilmiş olduğu seçim ittifak görüşmeleri siyasal uzlaşı kültürü açısından ele alınmıştır. Böyle bir olgunun ortaya çıkmasında ise özellikle %10 seçim barajı nedeniyle birçok partinin Meclis dışında kalması, parlamento içindeki sınırlı parti profili, seçim sisteminin yüksek oy alan partilerin daha fazla milletvekili çıkarmasını sağlayan yapısı gibi sebepler farklı siyasal düşüncelere sahip, hatta taban tabana zıt olan partilerin yakınlaşmasını ve ittifak kurma girişimlerinde bulunmalarını sağlamış, bir yönüyle de gerektirmiştir. Ayrıca yapısal ve muhteva farklılıkları dolayısıyla başkanlık sistemine geçişle birlikte partilerin resmi ittifak yapmalarının önünü açan "2018 Anayasa

değişiklikleri", ittifak değerlendirmelerini "öncesi ve sonrası" olmak üzere iki ana kategoride incelenmesini zorunlu kılmıştır.

Mili Görüş partileri içinde Saadet Partisi döneminin ittifak yelpazesi açısından çok daha geniş olduğu değerlendirilmiştir. Bunun da temelinde Fazilet Partisinin kapanmasının ardından Saadet Partisi-AK Parti ayrışması sonrası hem AK Parti'nin tek başına iktidara gelerek uzun süreli ülkeyi yönetmesi ve hükümet etme tarzını iktidar-muhalefet eksenindeki blokajla kutuplaşmış olarak kurgulaması hem de Saadet Partisinin aynı dönem sathında seçim barajını aşamayarak Meclis dışında kalması olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Bu sebeple Saadet Partisi öncelikle seçmene AK Parti ile ayrışan yönlerini ön plana çıkararak partilerin ayırt edilebilir özelliklerine vurgu yapmıştır. Doğal olarak AK Parti'nin iktidar süresi de göz önüne alındığında Erbakan'ın vefatına kadar Saadet Partisi-AK Parti yakınlaşması her iki parti için de oldukça riskli görülmüştür. Dolayısıyla ittifak görüşmelerinde Saadet Partisinin ilk dönemlerindeki genel yöneliminin AK Parti dışındaki ana akım siyasi partilere yönelik olduğu tespit edilmiştir. Buna nazaran siyasal konjonktürün belirli ölçülerde zamanla değişmesi Saadet Partisi-AK Parti ittifak görüşmelerinin yapılmasına imkân sağlamıştır. Bu da partilerin kısmen de olsa siyasal düşüncelerinin seçmen algısına göre farklılaştığını ve partilerin birbirlerine karşı politik davranabilme becerisi ortaya koyabildikleri yorumunu beraberinde getirmiştir. Örneğin, Saadet Partisi-AK Parti ittifak görüşmelerinde uzlaşma zemini güncel siyasi meselelerden ya da siyasal düşüncelerden ziyade seçim odaklı pazarlıklar üzerinden geçmesi bunun önemli bir göstergesidir. Diğer partilerle yapılan ittifak görüşme türleri incelendiğinde ise genel olarak oy oranı yüksek partilerle yapılan ittifak görüşmelerinin iktidarı etkileyebilme gücüne bağlı olarak yapıldığı gözlemlenirken oy oranı düşük partilerle yapılan ittifak görüşmelerinin seçim barajını aşabilme ve Meclis'te temsil oluşturabilme amacına yönelik gerçekleştiği şeklide değerlendirilmiştir.

Siyasetin konusu bakımından uzlaşmanın ve toplumsallaşmanın, Türkiye siyaset tarihi açısından da siyasal uzlaşı kültürü ve siyasal toplumsallaşma niteliklerinin ilgili örnek ve örneklemlerle incelenip değerlendirildiği bu tezde siyasetin doğasındaki mefhum ve teorilerle farklı dönemlere ait olmakla birlikte günümüze değin değişen ve dönüşen siyasal yapı arasındaki korelasyon hakkında muhtelif çözümlemeler yapılmıştır. Çalışmanın ana sorusuna karşılık gelebilecek cevapların genel itibariyle kavramsal ve kuramsal çerçeveyle

paralellik gösterdiği ancak konjonktürel durumlarının da özgüsel nitelikler taşıdığı saptanmıştır.

Türkiye siyaset tarihi bir bütün olarak Cumhuriyet'ten itibaren demokrasi teamülleri de göz önüne alındığında çok fazla krize maruz kalmış, bu sebeple bölünmüş bir görünüme sahip olduğu tespit edilmiştir. Bunun da temelinde özellikle devletin millet ile barışık olmayan kurucu unsurlarının, ideolojik ve toplumsal kamplaşmaların, askeri ve bürokratik müdahalelerin ya da vesayetin, sivil olmayan anayasaların ve demoktarikleşme eğilimleri göz ardı edilen siyasal yapının, kırılgan kutuplaşmalar üzerinden siyaset yapan siyasi partilerin, devleti ve iktidarı bir nüfuz etme veya ele geçirme itkisi üzerinden kurgulayan çıkar gruplarının baskın etkisi öncelikle gözlemlenmiştir. Dolayısıyla Türkiye siyaset tarihinde siyasal uzlaşı kültürü ve siyasal toplumsallaşma nitelikleri böylesi bir çevrelemenin içinde şekil almış ve değerlendirilmiştir.

Tezin ana sorusu için beliren cevapların çalışmanın çok boyutluluğu da dikkate alındığında dünyadaki gelişmişlik göstergelerinin ya da ölçütlerinin muhtelif skalalarında değerlendirilmesine imkân vermesine rağmen kuramsal çerçevede ortaya konulan siyasal kültür, coğrafya, tarihi müktesebat gibi maddelerin dikkate alınmasıyla değişkenlik bütünüyle bir tür olumlama ya da olumsuzluk veya gelişmişlik ya da geri kalmışlık telakkisi üzerinden yorumlanmamıştır.

KAYNAKLAR

13 MSP milletvekili adaylıktan çekildi (1977, Mayıs 6). *Milliyet Gazetesi*.

30 Nisan 1993'te milletvekili dağılımı (1993, Nisan). *Meclis Haber Dergisi*, Sayı: 23.

4 parti, başkanlık için çarşambaya kadar devamlı görüşecek (1977, Kasım 4). *Milliyet Gazetesi*.

Abdurrahman, T. (2020). *Bilgi ahlaktan ayrıldığında* (A. Keskinsoy, Çev.). İstanbul: Pınar.

Abdurrahman, T. (2021). *Dinin ruhu* (S. Gündüzöz, Çev.). İstanbul: Pınar.

Acar, H. (2018). Türkiye'de siyasi temsil krizi bağlamında II. Milliyetçi Cephe Hükümeti ve "Güneş Motel Olayı"nın değerlendirilmesi. *I. Bozok Uluslararası Siyaset Bilimi Kongresi, "Geçmişten Günümüze Yerel, Bölgesel ve Küresel Krizler", Bildiriler*, 478-487.

Adalet Partisi (1968). *Adalet Partisi Genel Başkanı ve Başbakan Süleyman Demirel'in A.P. dördüncü büyük kongresini açış konuşması*. Ankara.

Adalıoğlu, H. H. (2009). Siyasetname. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi* içinde (c. 37, ss. 304-306). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Ağırdır, B. (2014). Siyasi uzlaşma kültürü olmayınca. *#Tarih Dergi*, (3), 38-42.

Ahmad, F. (2015). *Demokrasi sürecinde Türkiye (1945-1980)*. İstanbul: Hil.

Akarsu, B. (1998). *Felsefe terimleri sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp.

Akdoğan, A. A. (2006). Siyasal kültür ve sosyal sermayenin karşılaştırılması: Türkiye için bazı çıkarsamalar. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, (12), 162-187.

Akın, R. (2000). *Türk siyasal tarihi - 1908-2000*. İstanbul: On İki Levha.

AKP hükümetine Erbakan sürprizi (2006, Nisan 10). *Milliyet Gazetesi*.

Akşin, S. (2007). *Kısa Türkiye tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.

Akyıldız, A. (2016). Demokrasinin sayılarla sınavı: Seçim sistemleri. *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi,* (7), 127-148.

Akyol, A. (2016). Siyasal kültür. *Kamu politikaları ansiklopedisi* içinde (c. 1, ss. 315-318). Ankara: Nobel.

Alkan, M. Ö. (1999). Osmanlı'dan günümüze Türkiye'de seçimlerin tarihi. *Görüş Dergisi*, (39), 48-61.

Al-Ramiah, A., Hewstone, M. (2012). Predictors of compromise over social and political issues. *Cambridge University: Government and Opposition an International Journal of Comparative Politics,* 47(3), 296-320.

Altındal, A. (2019). *Siyasal kültür ve yöntem*. İstanbul: Destek.

Ankara'da 3 saat süren hükûmet buhranı oldu (1976, Kasım 19). *Milliyet Gazetesi*.

AP, Erbakan ve 13 adayı veto etti (1969, Ağustos 19). *Milliyet Gazetesi*.

AP, MSP, MHP temsilcileri dün 2 kez toplandı (1977, Temmuz 8). *Milliyet Gazetesi*.

AP'nin 51 ilkesi belli oldu (1979, Ekim 30). *Milliyet Gazetesi*.

AP-MSP anlaştı: Aday bağımsız (1975, Kasım 20). *Milliyet Gazetesi*.

Aristoteles (2015). *Nikomakhos'a etik* (F. Akderin, Çev.). İstanbul: Say.

Aristoteles (2018). *Politika* (M. Tunçay, Çev.). İstanbul: Remzi.

Arpacı, I. (2021). Necmettin Erbakan. M. Maruf & Y. Yalanız (Ed.), *Milli Görüş -hareketin öncüleri-* içinde (ss. 1-39). Ankara: Nobel.

Arslan, E. (2012). *Türk parlamento tarihi: TBMM XVI. dönem (1977-1980)* (1-3 cilt). Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu.

Aydemir, S. (2006). Seçim sistemlerinin siyasal hayattaki etkileri ve Türkiye örneği. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi,* (1), 61-79.

Aydın, R. (2016). Türk siyasal kültürü açısından hükümet sistemleri (parlamenter sistem ve başkanlık sistemi)'nin değerlendirilmesi. *Akademik Hassasiyetler Dergisi,* 3(6), 13-41.

Aydın, S., Taşkın, Y. (2018). *1960'tan günümüze Türkiye tarihi*. İstanbul: İletişim.

Back, H. (2016). Intra-party diversity and ministerial selection in coalition governments. *Public Choice,* 166(3-4), 355-378.

Bağce, H. E. (2004). Türkiye'de siyaset ve resmi ideoloji: Temel yaklaşımlar. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* 2(1), 197-224.

Bağce, H. E. (2007). Siyaset ve demokrasi üzerine eleştirel bir değerlendirme. *Amme İdaresi Dergisi,* 40(4), 1-19.

Bağce, H. E. (2012). *Türk parlamento tarihi: TBMM XV. dönem (1973-1977)* (1. cilt). Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu.

Bağce, H. E. (2015). *Türkiye'de siyasi partiler ve seçimler: 1946-2015. Türkiye'de siyasi partiler ve seçim kampanyaları: Araftaki seçim- 7 Haziran 2015,* E. A. Bekaroğlu (Ed.), İstanbul: Vadi, 17-60.

Bağce, H. E. (2019). İktidar-muhalefet ekseninde Milli Görüş Hareketi. A. Çelik & A. C. Çiçek (Ed.), *Tarihsel süreçte Türkiye'de din ve siyaset* içinde (ss. 263-304). İstanbul: Efe Akademi.

Baltacı, A. (2018). Nitel araştırmalarda örnekleme yöntemleri ve örnek hacmi sorunsalı üzerine kavramsal bir inceleme. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 7(1), 231-274.

Bakır, B. (2007). Necmettin Erbakan. A. F. Demir (Ed.), *Türk dış politikasında liderler, süreklilik ve değişim- söylem ve eylem* içinde (ss. 343-438). Ankara: Bağlam.

Barın, T. (2019). Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde temsilde adalet ilkesi ve "seçim ittifakı" düzenlemesinin değerlendirilmesi. *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi,* (1), 1-34.

Baş başa, gizli pazarlık (1996, Haziran 15). *Milliyet Gazetesi*.

Başbakanlık (1996a). *54'üncü hükümet programı*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.

Başbakanlık (1996b). *Refah Partisi ile Doğruyol Partisi koalisyon hükümeti protokolü*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.

Başbakanlık (1997). *Başbakan Prof. Dr. Necmettin Erbakan'ın TBMM grup toplantısında yaptığı konuşmalar*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.

Başer, A. E. (2000). *Orta Doğu'da modernleşme ve İslami hareketler*. İstanbul: Yöneliş.

Başgil, A. F. (1961). *Demokrasi yolunda*. İstanbul: Yağmur.

Batı'da RP alarmı (1996, Haziran 24). *Milliyet Gazetesi*.

Batuhan, H. (1959). *Batıda tolerans fikrinin gelişimi*. İstanbul: Anıl.

Batur, M. (1985). *Anılar ve görüşler, üç dönemin perde arkası*. İstanbul: Milliyet.

Baykal: Refah'ı Ecevit büyüttü (1995, Aralık 8). *Milliyet Gazetesi*.

Baxter, P., Jack, S. (2008). Qualitative case study methodology: Study design and implementation for novice researchers. *The Qualitative Report*, 13(4), 544-559.

Bellamy, R. (2012). Democracy, compromise and the representation paradox: Coalition government and political integrity. *Cambridge University: Government and Opposition an International Journal of Comparative Politics*, 47(3), 441-465.

Bengtsson, M. (2016). How to plan and perform a qualitative study using content analysis. *NursingPlus Open*, (2), 8-14.

Beriker, N. (2009). *Çatışmadan uzlaşmaya: Kuramlar, süreçler ve uygulamalar*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Bilgiç, S. (2007). *Hatıralarım*. Ankara: Akasya.

Bingöl, Y., Tunçkaşık, H. (2021). Türkiye'de muhafazakâr siyasetin siyasi uzlaşma kültürü: Milli Görüş Hareketi üzerine nitel bir araştırma. *Muhafazakar Düşünce Dergisi, 17 (60)*, 86-110.

Bolay, S. H. (2004). *Felsefe doktrinleri ve terimleri sözlüğü*. Ankara: Akçağ.

Bolay, S. H. (2015). Birlikte yaşamanın imkânlarına felsefi bir bakış. C. Türer (Ed.), *Ortak yaşama kültürü ve felsefesi* içinde (ss. 61-73). Ankara: Ziraat Gurup.

Bora, T. (2017). *Cereyanlar: Türkiye'de siyasi ideolojiler*. İstanbul: İletişim.

Bosco, G. (2010). On compromise and rotten compromises by Avishai Margalit. *Rivista di Studi Politici Internazionali*, 77(4), 633-634.

Bottomore, T. (2017). *Siyaset sosyolojisi* (E. Mutlu, Çev.). İstanbul: İletişim.

Boudreaux, D., Lee, D. R. (1997). Politics as the art of confined compromise. *Cato Journal*, 16(3), 365-381.

Bozbeyli: Demirel hükûmeti, ülkeyi geriye götürür (1974, Aralık 28). *Milliyet Gazetesi*.

Braud, P. (2017). *Siyaset sosyolojisi* (E. C. Gürcan, Çev.). Ankara: İmaj.

Canatan, K. (2014). *İslam siyaset düşüncesi ve siyasetname geleneği*. İstanbul: Doğu.

CGP bakanlar kuruluna, Erbakan ise liderler toplantısına katılmadı (1977, Mart 4). *Milliyet Gazetesi*.

CHP İnönü'den yana (1993, Nisan 20). *Milliyet Gazetesi*.

CHP'den Saadet'e kontenjan (2018, Mayıs 22). *Sözcü*. https://www.sozcu.com.tr/2018/gundem/chpden-saadete-kontenjan-2421754/ sayfasından erişilmiştir.

CHP-MSP koalisyonu ihtimali arttı (1974, Ocak 11). *Milliyet Gazetesi*.

CHP-MSP ortaklık için anlaştılar (1974, Ocak 14). *Milliyet Gazetesi*.

Cizre, Ü., Çınar, M. (2003). Turkey 2002: Kemalism, Islamism and politics in the light of the February 28 process. *South Atlantic Quarterly*, 102 (2/3), 309-332.

CNN Türk - Genel Seçime Doğru - Prof. Dr. Mustafa Kamalak (2015, Nisan 29). *Saadet Partisi* [Video]. https://www.youtube.com/watch?v=JMMYDFjX6oU sayfasından erişilmiştir.

Coşkun, Y. (2017). I. Milliyetçi Cephe Hükümetinin ilk üç ayında Türk siyasal hayatı ve mecliste iktidar-muhalefet ilişkisi. B*alıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(38), 175-190.

Crabtree, B. F., Miller, W. L. (1999). *Doing qualitative research*. California: Sage.

Creswell, J. W. (2002). *Educational research: Planning, conducting, and evaluating quantitative*. Saddle River: NJ.

Cumhurbaşkanı Adayımız Temel Karamollaoğlu - FoxTv - 23.05.2018 (2018, Mayıs 24). Saadet Partisi [Video]. https://www.youtube.com/watch?v=Sg2H8229Uw0 sayfasından erişilmiştir.

Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan Oğuzhan Asiltürk'e nezaket ziyareti (2021, Ocak 8). *Millî Gazete*.

Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi (Mayıs 1974), Birleşim 53, Cilt 15.

Çaha, Ö. (2005). Ana temalarıyla 1980 sonrası İslami uyanış: Demokrasi, çoğulculuk ve sivil toplum. Y. Aktay (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce – İslamcılık* içinde (ss. 476-492). İstanbul: İletişim.

Çakır, R. (2005). Milli Görüş Hareketi. Y. Aktay (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce – İslamcılık* içinde (ss. 544-575). İstanbul: İletişim.

Çakmak, C. (2015). Birlikte yaşarken birimize açılan tek kapı: Politika. C. Türer (Ed.), *Ortak yaşama kültürü ve felsefesi* içinde (ss. 75-81). Ankara: Ziraat Gurup.

Çalışlar, O. (2015, Mayıs 15). CHP-Saadet Partisi: Yarım kalmış bir ittifak öyküsü. *Hürriyet Gazetesi*.

Çalışma Bakanı MSP'li Paksu dün gece istifa etti (1976, Ekim 27). *Milliyet Gazetesi*.

Çavuşoğlu, H. (2009). TOBB-siyaset ilişkisi açısından Erbakan'ın TOBB başkanlığı sürecinin değerlendirilmesi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (4), 44-55.

Çavuşoğlu, H. (2015). *Türk siyasal yaşamında Doğru Yol Partisi*. Saarbrücken: Verlag.

Çelebi, K. (2020). *Siyaset nazariyesi, düstûru'l-amel li ıslâhi'l-halel*. İstanbul: Büyüyenay.

Çelebi, K. A (2016). *Ahlâk-ı alâi*. Ankara: Fecr.

Çınar, Y., Göksel, T. (2019). *Türkiye'de yeni seçim ve Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne ilişkin sayısal analizler ve politika önerileri*. Ankara: TEPAV.

Çiller'siz birleşme (1995, Aralık 6). *Milliyet Gazetesi*.

Çiloğlu, İ. (2016). Uzlaşma ve demokrasi. *Ombudsman Akademik Dergisi*, (4), 221-234.

Demirel hükümeti kuruyor (1979, Kasım 8). *Milliyet Gazetesi*.

Demirel uzlaşma aramalı (1993, Nisan 20). Milliyet Gazetesi.

Demirel, Köşk'e aday (1993, Nisan 20). *Milliyet Gazetesi*.

Demirel, MSP'nin öne sürdüğü 12 şartı kabul etti (1975, Kasım 7). *Milliyet Gazetesi*.

Dénes, I. Z. (2013). Making democratic political culture. *European Review*, 21(4), 553-563.

Descartes, R. (2004). *Felsefenin ilkeleri* (M. Akın, Çev.). Ankara: Say.

Devellioğlu, F. (2017). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat (eski ve yeni harflerle)*. Ankara: Aydın Kitabevi.

Devran, Y. (2004). *Siyasal kampanya yönetimi: Mesaj, strateji ve taktikler*. İstanbul: Odak İletişim.

Dixit, A., Grossman, G. M., Gul, F. (1998). A theory of political compromise. *CEPR Discussion Paper Series*, (1935), 1-45.

Donat, Y. (2005). *Cumhuriyetin kara kutusu, Süleyman Demirel anlatıyor*. İstanbul: Turkuvaz.

Dört sağ parti seçime ortak liste ile gitmek istiyor (1974, Aralık 14). *Milliyet Gazetesi*.

Dryzek, J. S., Niemeyer, S. (2006). Reconciling pluralism and consensus as political ideals. *American Journal of Political Science*, 50(3), 634-649.

Duran, B. (2012). *Türk parlamento tarihi: TBMM XIX. dönem (1991-1995)* (1-2 cilt). Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu.

Durgun, G. B. (2013a). Hükümet sistemi tartışmaları ve Türkiye. *Yeni Türkiye Dergisi*, 9(51), 246-256.

Durgun, Ş. (2013b). Sistem arayışlarında siyasal partiler ve parti disiplini. *Yeni Türkiye Dergisi*, 9(51), 337-357.

Durkheim, E. (2016). *Ahlak ve toplum* (D. Çenesiz, Çev.). İstanbul: Pinhan.

Durkheim, E. (2019). *Rousseau ve toplum sözleşmesi* (Ö. B. Kara, Çev.). İstanbul: Pinhan.

Dursun, S. (2018). Türk siyasal hayatında Milliyetçi Cephe hükümetleri (1975-1977). *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(20), 425-440.

Duverger, M. (1993). *Siyasi partiler* (E. Özbudun, Çev.). Ankara: Bilgi.

Duverger, M. (2017). *Siyaset sosyolojisi* (Ş. Tekeli, Çev.). İstanbul: Varlık.

Dünya liderini seçti: Erbakan (2010, Ekim 18). *Millî Gazete*.

Düzeni değiştirecek temeller atıldı (2016, Ekim 31). *Millî Gazete*.

Ebenstein, W. (2003). *Siyasi felsefesinin büyük düşünürleri* (İ. Özel, Çev.). İstanbul: Şûle.

Ebû Nasr El-Farabi (2017). *Es-siyâsetü'l-medeniyye veya mebâdi'il-mevcûdat*. İstanbul: Büyüyenay.

Ebû Nasr El-Farabi (2018). *İdeal devlet*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.

Ebu Necîb Sühreverdi (2015). *Yönetenlerin yönetimi, nehcu's-sülûk fi siyâseti'l mülûk*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat.

Ebu'l-Hasan Habib el-Maverdi (2016). *El-ahkâmü's sultaniye*. Ankara: Ufuk.

Ecevit ve Erbakan: Hedefe yaklaştık (1974, Ocak 13). *Milliyet Gazetesi*.

Ecevit, 12'lerle İstanbul'da görüştü (1977, Aralık 22) *Milliyet Gazetesi*.

Ecevit, Erbakan'a koalisyon ortaklığı teklif etti (1973, Ekim 31). *Milliyet Gazetesi*.

Ecevit: Sorumluluğunun bilincinde 13 insan çıkacağını umuyorum (1977, Haziran 11). *Milliyet Gazetesi*.

Ecevit'e bugün hükümeti kurma görevi veriliyor (1973, Ekim 27). *Milliyet Gazetesi*.

Ecevit'e görev verildi (1974, Ocak 16). *Milliyet Gazetesi*.

Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (t.y.). *Prof. Dr. Necmettin Erbakan*. http://www.esam.org.tr/prof-dr-necmettin-erbakan_d110.html sayfasından erişilmiştir.

El-Attâs, M. N. (2016). *İslâm, sekülerizm ve geleceğin felsefesi* (M. E. Kılıç, Çev.). İstanbul: İnsan.

El-Katib, A. (2017). *Doğunun hükümdarı* (S. Gündüzöz ve G. Gündüzöz, Çev.). İstanbul: Antik.

Emanet Kutan'da (1998, Mayıs 15). *Milliyet Gazetesi*.

Emre, S. A. (2015). *Siyasette 35 yıl* (1-3 cilt). Ankara: MGV.

Erbakan bitti (2000, Mart 11). *Milliyet Gazetesi*.

Erbakan MSP'ye resmî genel başkan oldu (1973, Ekim 22). *Milliyet Gazetesi*.

Erbakan ve Türkeş, Demirel'e ilke olarak "evet" dediler (1977, Temmuz 8). *Milliyet Gazetesi*.

Erbakan, Ecevit'in önerilerini reddetti (1977, Haziran 18). *Milliyet Gazetesi*.

Erbakan, istekleri olmazsa bütçeyi imzalamayacak (1976, Kasım 7). *Milliyet Gazetesi*.

Erbakan, N. (1970). *Müsbet ilim ve İslâm*. Konya: Denizkuşları.

Erbakan, N. (1971). *Türkiye ve ortak pazar*. Ankara: Furkan.

Erbakan, N. (1973). *Meclis'te Millî Görüş açısından Üçüncü Beş Yıllık Plan'ın tenkidi*. Ankara: Furkan.

Erbakan, N. (1974). *Üç konferans: İslam ve ilim, doğuda, batıda ve İslâm'da kadın, sanayi davamız*. İstanbul: Fetih.

Erbakan, N. (1975). *Millî Görüş*. İstanbul: Dergah.

Erbakan, N. (1988). *Erbakan'dan hatıralar - İzmir konferansı* [Video]. https://www.youtube.com/watch?v=j6XclnT8E-0&t=3073s sayfasından erişilmiştir.

Erbakan, N. (1991). *Adil ekonomik düzen*. Ankara: Milsan.

Erbakan, N. (1995). *Asrın notları, Prof. Dr. Necmettin Erbakan, TBMM grup toplantısı '95* [Video]. https://www.youtube.com/watch?v=Fc9fBqPdOJg&t=3050s sayfasından erişilmiştir.

Erbakan, N. (2009). *2 doğu 2 batı - Tv5 - Necmettin Erbakan - 27.03.2009* [Video]. https://www.youtube.com/watch?v=ZKf1AuRdHV0 sayfasından erişilmiştir.

Erbakan: Anarşi AP zamanında çıkmıştır (1978, Ekim 16). *Milliyet Gazetesi*.

Erbakan: AP bir daha denenmeli (1979, Ekim 20). *Milliyet Gazetesi*.

Erbakan: Dünyanın sonu mu geldi? (1997, Ağustos 30). *Milliyet Gazetesi*.

Erbakan: Hükümet 10 günde kurulur (1974, Ocak 18). *Milliyet Gazetesi*.

Erbakan: RP En Büyük Parti. (1996, Ağustos-Ekim). *Meclis Haber Dergisi, Sayı: 50*.

Erdoğan ve Asiltürk bir araya geldi (2021, Nisan 23). *Millî Gazete*.

Ergun, D. (1993). *Yöntemi bulmak (Türkiye'de toplumsal bilimlerin bunalımı)*. İstanbul: Gerçek.

Erken seçim reddedildi (1984, Mart 27). *Milliyet Gazetesi*.

Ertan, T. F. (2012). *Türk parlamento tarihi: TBMM XX. dönem (1995-1999)* (1-2 cilt). Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu.

Ertem, B. (2018). 12 Mart 1971 Askerî Müdahalesi sonrası ara rejim ve Türkiye siyasetine etkileri (1971-1974). *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, (14), 655-676.

Erul, B. (2012). Veda hutbesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi* içinde (c. 42, ss. 591-593). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erzen, M. Ü., Yalın, B. E. (2011). Siyasal kültürün temel paradigmaları üzerine: Kültürden, siyasal toplumsallaşma, örgütlenme ve katılma süreçlerine yansıyanlar. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (41), 49-61.

Esiroğlu, M. (2015). Erbakan Hoca'nın kullandığı kavramlar ve zihinsel kodları. *Anadolu Gençlik Dergisi Prof. Dr. Necmettin Erbakan Özel Sayısı*, 23-32.

Faruki, İ. R. (2017). *Tevhid, düşünce ve hayata yansımaları* (E. Okumuş, Çev.). İstanbul: Mahya.

Fazilet Partisi (1998). *Türkiye'nin öncelikleri ve temel görüşlerimiz - M. Recai Kutan'ın basın toplantısı*. Ankara: Semih.

Fazilet Partisi (1998). *Türkiye'nin öncelikleri ve temel görüşlerimiz - M. Recai Kutan'ın basın toplantısı*. Ankara: Semih.

Fazilet Partisi (1999). *Fazilet Partisi'nin anayasa değişikliğine dair uzlaşma metni taslağı*. Ankara: Semih.

Fazilet Partisi (1999). *Seçim beyannamesinde ilkeler - hedefler*. Ankara.

Fazilet Partisi (2000). *Recai Kutan - 2001-2005 8. Beş yıllık kalkınma planı üzerinde TBMM genel kurul konuşması*. Ankara.

Formisano, R. P. (2001). The concept of political culture. *The Journal of Interdisciplinary History*, 31(3), 393-426.

Forrester, M. A., Sullivan, C. (2018). *Doing qualitative research in psychology: A practical guide*. New York: Sage

Fumurescu, A. (2013). *Compromise, a political and philosophical history*. Cambridge: Cambridge University.

Gerber, A., Ortuno-Ortin, I. (1997). Political compromise and endogenous formation of coalitions. *Social Choice and Welfare*, (15), 445-454.

German, D. B. (2014). Political socialization defined: Setting the context. Christ'l De Landtsheer, Russell F. Farnen, Daniel B. German, Henk Dekker, Heinz Sünker, Yingfa Song, Hongna Miao (Eds.), *E-political socialization, the press and politics: The media and government in the USA, Europe and China*, (pp. 17-26), Frankfurt: Peter Lang AG.

Gildea, R. (1998). Political culture, political class, and political community. *The Historical Journal*, 41(1), 311-315.

Golafshani, N. (2003). Understanding reliability and validity in qualitative research. *The Qualitative Report*, 8(4), 597-606.

Golkarian, K. (2001). سیاست (sejasät). *Rahnama Farsça, İngilizce, Türkçe sozluk* içinde (v.1, pp. 1053-1054). Tehran: Rahnama.

Gökalp, N. (2014). *İnsan Felsefesi*. Ankara: Nobel.

Göle, N. (2021). *Melez desenler - İslam ve modernlik üzerine*. İstanbul: Metis.

Görev Demirel'de (1975, Mart 20). *Milliyet Gazetesi*.

Görev Demirel'de (1979, Ekim 25). *Milliyet Gazetesi*.

Görgün, T. (2003). Medeniyet. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi* içinde (c. 28, ss. 298-300). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Grigoriadis, I. N. (2009). Islam and democratization in Turkey: Secularism and trust in a divided society. *Democratization Journal*, 16(6), 1194-1213.

Guba, E. G., Lincoln, Y. S. (1994). Competing paradigms in qualitative research. *Handbook of Qualitative Research*, 2(105), 163-194

Gutmann, A., Thompson, D. (2010). The mindsets of political compromise. *Perspectives on Politics*, 8(4), 1125-1143.

Gülalp, H. (1999). Political Islam in Turkey: The rise and fall of the Refah Party. *The Muslim World*, 89(1), 22-41.

Gülsoy, M. T. (2013). Anayasa yenileme çalışmalarında hükümet sistemi sorunu. *Yeni Türkiye Dergisi*, 9(50), 884-891.

Güvenç, B. (2002). *İnsan ve kültür*. İstanbul: Remzi.

Güveyi, Ü. (2018). Türkiye'de seçme ve seçilme hakkı boyutunda yaşanan demokratikleşme sürecinin kısa tarihçesi ve bu süreçte kadim Türk kültürünün rolü. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, (137), 37-66.

Habermas, J. (2019). *"Öteki" olmak, "öteki"yle yaşamak-siyaset kuramı yazılarından seçmeler* (İ. Aka, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi.

Hallaq, W. B. (2020). *İmkansız devlet: Modern çağda bir İslam devleti niçin mümkün değildir?* (A. Hikmet, Çev.). İstanbul: Babil.

Hamidullah, M. (1996). *İslâm'a giriş* (C. Aydın, Çev.). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

Hekimoğlu, M. M. (2013). Başkanlık demokrasisini doğru tartışmak. *Yeni Türkiye Dergisi*, 9(51), 587-591.

Heper, M. (2018). *Türkiye'de devlet geleneği*. Ankara: Doğu Batı.

Heywood, A. (2015). *Siyasetin temel kavramları* (H. Özler, Çev.). Ankara: Adres.

Heywood, A. (2018a). *Siyaset teorisine giriş* (H. M. Köse, Çev.). İstanbul: Küre.

Heywood, A. (2018b). *Siyaset* (F. Bakırcı, Çev.). Ankara: BB101.

Hicretin kutlu olsun (2011, Şubat 28). *Millî Gazete*.

Hoca'nın zoruyla (2000, Mayıs 15). *Milliyet Gazetesi*.

Hoca'ya son darbe (2000, Temmuz 6). *Milliyet Gazetesi*.

Hükûmete iki hafta sonra kavuşabiliriz (1974, Ocak 15). *Milliyet Gazetesi*.

Ilıman, A., Dönmez, C. (2015). 12 Mart 1971 Muhtırası sonrasında kurulan koalisyonlara örnek: Birinci ve ikinci milliyetçi cephe hükûmetleri. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 11(21), 163-198.

Islahatçı Demokrasi Partisi (1992). *IDP'ye kurulan tuzaklar parçalanacaktır*. İstanbul.

İba, Ş. (2001). *Türkiye'de meclis başkanlığı ve başkanlık divanı*. Ankara: Nobel.

İbn Miskeveyh (2018). *Ahlak eğitimi, tehzîbu'l-ahlak ve tathîru'l-a'râk* (A. Şener, C. Tunç ve İ. Kayaoğlu, Çev.). İstanbul: Büyüyenay.

İbn-i Haldûn (2004). *Mukaddime* (H. Kendir, Çev.). İstanbul: Yeni Şafak.

İbnu'l Mukaffa (2018). *İslam siyaset üslûbu* (V. Akyüz, Çev.). İstanbul: Dergâh.

İkbal, M. (2008). *Çağdaş İslam düşüncesi* (Y. Kaplan, Çev.). İstanbul: Külliyat.

İkinci kırk yıla da hazırız mesajı (2011, Temmuz 18). *Millî Gazete*.

İlk hedef iktidar (2014, Mayıs 5). *Millî Gazete*.

İlk sıralarda kontenjan (2018, Mayıs 19). *Cumhuriyet Gazetesi*.

İlk uzlaşma (2000, Nisan 7). *Milliyet Gazetesi*.

İnönü'den 3 şart (1993, Nisan 20). *Milliyet Gazetesi*.

İsfahanî, R. (2012). *Müfredât - Kur'an kavramları sözlüğü* (A. Güneş ve M. Yolcu, Çev.). İstanbul: Çıra.

İzci, F., Sarıtürk, M. (2017). Yeni anayasa değişikliği ile getirilen cumhurbaşkanlığı sisteminin idari yapı ve işleyişe etkisi. *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 517-532.

İzzetbegoviç, A. (1987). *Doğu ve Batı arasında İslam* (S. Şaban, Çev.). İstanbul: Nehir.

Kahraman, H. B. (2010). *Türk siyasetinin yapısal analizi - II (1920-1960)*. İstanbul: Agora.

Kant, I. (1960). *Ebedî barış üzerine felsefî deneme* (Y. Abadan ve S. L. Meray, Çev.). Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.

Kara, M. A. (2015). *Türk siyasal yaşamında koalisyon*. Ankara: BigBang.

Karargah başkanları besmeleyi çekti (2015, Nisan 19). *Millî Gazete*.

Karatepe, Ş. (2013). Hükümet sistemleri ve Türkiye. *Yeni Türkiye Dergisi*, 9(51), 223-235.

Karpat, K. H. (2019). *Kısa Türkiye tarihi (1800-2012)*. İstanbul: Timaş.

Karpat, K. H. (2020). *Türk siyasi tarihi - siyasal sistemin evrimi* (C. Elitez, Çev.). İstanbul: Timaş.

Kaygı, A. (2020). Kesin buyruğu doğru anlamak. İ. Kuçuradi (Ed.), *Barışın felsefesi, 200. ölüm yıldönümünde Kant* içinde (ss. 7-53). Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.

Kazan, Ş. (1998). *Refahyol Hükümeti nasıl kuruldu, neler yaptı?* Ankara.

Kazan, Ş. (2001). *Refah gerçeği* (1-4 cilt). Ankara: Keşif.

Kazan, Ş. (2010). *Saadet'te kırılma noktası*. Ankara.

Kışlalı, A. T. (2018a). *Siyasal sistemler - siyasal çatışma ve uzlaşma*. İstanbul: Kırmızı Kedi.

Kışlalı, A. T. (2018b). *Siyaset bilimi*. İstanbul: Kırmızı Kedi.

Kiriş, H. M. (2011). Parti sisteminde kutuplaşma ve Türk parti sistemi örneği. *Amme İdaresi Dergisi*, 44(4), 33-67.

Kitzinger, J. (1995). Qualitative research: Introducing focus groups. *The Bmj*, 311(7000), 299-302.

Koalisyon protokolü için çalışma başladı (1975, Mart 22). *Milliyet Gazetesi*.

Kontacı, A. E. (2016). Siyasî istikrar temelli koalisyon eleştirileri: Anayasa hukuku açısından ampirik bir analiz. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, (123), 33-58.

Korutürk görevden ayrıldı (1980, Nisan 7). *Milliyet Gazetesi*.

Köker, L. (2012). *İki farklı siyaset*. Ankara: Dipnot.

Köni, H. (2015). History of Islamic political movements in Turkey. *Asian Social Science*, 11(10), 339-347.

Köse, H. M. (2009). Siyaset. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi* içinde (c. 37, ss. 294-299). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Kramer, H. (1999). Turkey toward 2000: In search of national consensus and a new political center. *The Brookings Review*, 17(3), 32-35.

Kutan, R. (2001). *Kirazlıdere Tutukevi penceresinden 12 Eylül.* Ankara: Keşif.

Kutan: MSP bazı konularda CHP ile işbirliği yapar (1976, Kasım 1). *Milliyet Gazetesi*.

Kutluer, İ. (2003). Medeniyet. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi* içinde (c. 28, ss. 296-297). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Kübra Par ile HaberTürk Röportajı - Cumhurbaşkanı Adayı Temel Karamollaoğlu (2018, Haziran 19). Saadet Partisi [Video]. https://www.youtube.com/watch?v=wB-lc_SkS1s sayfasından erişilmiştir.

Lijphart, A. (2014). *Demokrasi modelleri, otuz altı ülkede yönetim biçimleri ve performansları*. İstanbul: İthaki.

Llavador, H. (2001). Political compromise: Platforms and policies. *Barcelona: The Institut de Ciències Polítiques i Socials*, 1-33.

Lundell, K. (2011). Accountability and patterns of alternation in pluralitarian, majoritarian and consensus democracies. *Cambridge University: Government and Opposition an International Journal of Comparative Politics*, 46(2), 145-167.

Machiavelli, N. (2019). *Hükümdar* (N. Adabağ, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.

Maliye Hoca'yı vurdu (1999, Ekim 26). *Milliyet Gazetesi*.

Mardin, Ş. (2003). Kültür ve din. *Türkiye Günlüğü Dergisi*, 72(1), 5-21.

Margalit, A. (2013). *Uzlaşma ve kokuşmuş uzlaşmalar* (N. Çatlı, Çev.). İstanbul: İthaki.

Martin, L. W., Vanberg, G. (2014). Parties and policymaking in multiparty governments: The legislative median, ministerial autonomy, and the coalition compromise. *American Journal of Political Science,* 58(4), 979-996.

Meclis'te hükümetle birlikte dengeler de değişti, istifalarda en yoğun dönem (1997, Haziran-Temmuz-Ağustos). *Meclis Haber Dergisi, Sayı: 57.*

Mengüşoğlu, T. (2015). *İnsan felsefesi*. Ankara: Doğu Batı.

Meriç, C. (2009). *Umrandan uygarlığı*. İstanbul: İletişim.

MHP, CHP'nin başkan adayına oy verecek (1977, Kasım 16). *Milliyet Gazetesi*.

Mill, J. S. (2017). *Demokratik yönetim üzerine düşünceler* (Ö. Orhan, Çev.). İstanbul: Pinhan.

Millet iktidara yürüyor (2010, Temmuz 12). *Millî Gazete*.

Millet ittifakı (2018, Mayıs 6). *Millî Gazete*.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi (1969, Aralık), Dönem 3, Birleşim 18, Cilt 1.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi (1970, Aralık), Dönem 3, Birleşim 20, Cilt 9.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi (1973, Aralık), Dönem 4, Birleşim 23, Cilt 1.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi (1973, Ekim), Dönem 4, Birleşim 2, Cilt 1.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi (1973, Şubat), Dönem 3, Birleşim 54, Cilt 33.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi (1974, Kasım), Dönem 4, Birleşim 10, Cilt 7.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi (1974, Mayıs), Dönem 4, Birleşim 74, Cilt 3.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi (1974, Mayıs), Dönem 4, Birleşim 79, Cilt 4.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi (1974, Ocak), Dönem 4, Birleşim 34, Cilt 1.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi (1974, Şubat), Dönem 4, Birleşim 35, Cilt 1.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi (1975, Aralık), Dönem 4, Birleşim 32, Cilt 14.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi (1975, Kasım), Dönem 4, Birleşim 1, Cilt 14.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi (1975, Kasım), Dönem 4, Birleşim 17, Cilt 14.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi (1975, Nisan), Dönem 4, Birleşim 65, Cilt 11.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi (1975, Nisan). Dönem 4, Birleşim 58, Cilt 11.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi (1975, Şubat), Dönem 4, Birleşim 40, Cilt 9.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi (1975, Şubat), Dönem 4, Birleşim 50, Cilt 10.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi (1977, Ekim), Dönem 5, Birleşim 57, Cilt 1.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi (1977, Kasım), Dönem 5, Birleşim 69, Cilt 1.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi (1977, Şubat), Dönem 4, Birleşim 48, Cilt 24.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi (1977, Temmuz), Dönem 5, Birleşim 12, Cilt 1.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi (1977, Temmuz), Dönem 5, Birleşim 13, Cilt 1.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi (1977, Temmuz), Dönem 5, Birleşim 16, Cilt 1.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi (1977, Temmuz), Dönem 5, Birleşim 21, Cilt 1.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi (1979, Kasım), Dönem 5, Birleşim 2, Cilt 13.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi (1979, Kasım), Dönem 5, Birleşim 7, Cilt 13.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi (1979, Kasım), Dönem 5, Birleşim 8, Cilt 13.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi (1980, Ağustos), Dönem 5, Birleşim 123, Cilt 16.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi (1980, Ağustos), Dönem 5, Birleşim 126, Cilt 16.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi (1980, Eylül), Dönem 5, Birleşim 130, Cilt 16.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi (1980, Şubat), Dönem 5, Birleşim 44, Cilt 14.

Milletimizin kararı: Şimdi yeni anayasa (2010, Eylül 13). *Millî Gazete*.

Milletvekili olamazlar (2002, Temmuz 18). *Milliyet Gazetesi*.

Milli ittifak (2015, Nisan 8). *Millî Gazete*.

Milli ittifak açıklaması (2015, Nisan 10). *Saadet Partisi* [Video]. https://www.youtube.com/watch?v=d2Y42T4yH2w sayfasından erişilmiştir.

Milli Nizam Partisi (1970a). *M.N.P. - Millî Nizâm Partisi kuruluş beyannamesi*. Ankara: Nüve.

Milli Nizam Partisi (1970b). *Milli Nizam Partisi programı*. Ankara.

Milli Nizam Partisi (1971a). *Basında Prof. Dr. Necmettin Erbakan*. İzmir: İstiklâl.

Milli Nizam Partisi (1971b). *MNP - Milli Nizam Partisi 1. büyük kongresi*. Ankara.

Milli Selamet Partisi (1973). *Milli Selâmet Partisi 1973 seçim beyannamesi*. İstanbul: Fatih.

Milli Selamet Partisi (1976a). *Milli Selâmet Partisi 3. büyük kongresi*. Ankara.

Milli Selamet Partisi (1976b). *Milli Selâmet Partisi tüzüğü ve programı*. İstanbul: Bilgiç.

Milli Selamet Partisi (1977a). *1977 genel seçimi radyo konuşmaları*. Ankara: Başbakanlık.

Milli Selamet Partisi (1977b). *1977 mahallî seçimi radyo konuşmaları.* Ankara: Başbakanlık.

Milli Selamet Partisi (1977c). *Erbakan diyor ki...* Ankara.

Milli Selamet Partisi (1977d). *İnanç ve hamle.* Ankara: Gaye.

Milli Selamet Partisi (1978). *Milli Selamet Partisi 4. büyük kongresi*. Ankara: Elif.

Milliyetçi Cephe, hükümeti kurmak istediğini açıkladı (1975, Ocak 8). *Milliyet Gazetesi*.

Montesquieu, B. B. (2017). *Kanunların ruhu üzerine* (B. Günen, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.

Morley, J. (2009). *On compromise*. London: Book Jungle

Mouffe, C. (2018). *Siyasal üzerine* (M. Ratip, Çev.). İstanbul: İletişim.

MSP "hayır" dedi (1973, Kasım 7). *Milliyet Gazetesi*.

MSP, hükûmet ortaklarından istediği 12 maddeyi tekrarladı (1976, Nisan 5). *Milliyet Gazetesi*.

MSP, hükümetten desteğini çekiyor ama düşürmüyor (1980, Haziran 24). *Milliyet Gazetesi*.

MSP: AP hükümetine dıştan destek oluruz (1979, Ekim 1979). *Milliyet Gazetesi*.

MSP: Biz, koalisyona gelişme hızımız kesilsin diye girmedik (1975, Ekim 21). *Milliyet Gazetesi*.

Muhalefetin adayı olmam (1993, Nisan 27). *Milliyet Gazetesi*.

Mustafa Kamalak genel başkan oldu (2011, Mart 6). *Millî Gazete*.

Mutahhari, M. (2016). *İnsân-ı kâmil* (M. R. Elmas, Çev.). İstanbul: Çıra.

Narlı, N. (1999). The rise of the Islamist movement in Turkey. *Middle East Review of International Affairs*, 3(3), 38-48.

Neuman, W. L. (2012). *Toplumsal araştırma yöntemleri: Nicel ve nitel yaklaşımlar* (1-2 cilt). İstanbul: Yayın Odası.

Neziroğlu, İ. & Yılmaz, T. (2015). *Koalisyon hükümetleri, koalisyon protokolleri, hükümet programları ve genel kurul görüşmeleri* (1-10 cilt). Ankara: TBMM Basımevi.

Niray, N. (2009). *Siyasal kültür yazıları*. İstanbul: Derin.

Nizamü'l-Mülk (2018). *Siyasetname* (M. T. Ayar, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.

Ocak, A. Y. (2003). Türkiye'de siyasi ve toplumsal uzlaşma problemi ve ideolojik çatışmanın merkezindeki İslam. *Türkiye Günlüğü Dergisi*, 72(1), 55-65.

Omuz omuza Meclis'e (2015, Nisan 12). *Millî Gazete*.

Orum, A. M., Dale, J. G. (2016). *Siyaset sosyolojisi* (İ. Kaya, Çev.). Ankara: Say.

Öymen, A. (2015, Temmuz 12). Siyaset tarihimizden sağduyulu bir uzlaşma örneği... *Radikal*. http://www.radikal.com.tr/yazarlar/altan-oymen/siyaset-tarihimizden-sagduyulu-bir-uzlasma-ornegi-1395744/ sayfasından erişilmiştir.

Özbudun, E. (1974). *Siyasal partiler*. Ankara: Sosyal Bilimler Derneği.

Özbudun, E. (1995). Seçim sistemleri ve Türkiye. Ankara Üniversitesi *Hukuk Fakültesi Dergisi*, 44 (1) , 521-539.

Özbudun, E. (2016). *Otoriter rejimler, seçimsel demokrasiler ve Türkiye*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Özdemir, H. (2007). *Cumhurbaşkanı seçimleri*. İstanbul: Remzi.

Özgişi, T. (2012). *Türk parlamento tarihinde cumhuriyet senatosu*. Ankara: TBMM Basımevi.

Özhan, H. A. (1999). TBMM başkanı seçimi üzerine bir inceleme. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, (3), 797-810.

Özkan, M. (2019). Medine vesikası. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi* içinde (ek c. 2, ss. 212-215). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Özpolat, V., Şahin, M. Ş. (2012). Toplumda uzlaşma kültürü için demokratik vatandaşlık eğitimi. *Uluslararası Sosyal Bilgiler Eğitimi* Sempozyumu içinde (ss. 227-236) Ankara: Pegem Akademi.

Öztürk bugün de seçilemezse MSP, Emre'ye oy verecek (1975, Aralık 23). *Milliyet Gazetesi*.

Pareto, V. (2016). *Demokrasinin dönüşümü* (K. Z. Tezer, Çev.). İstanbul: Pinhan.

Parijs, P. V. (2012). What makes a good compromise? *Cambridge University: Government and Opposition an International Journal of Comparative Politics*, 47(3), 466-480.

Patton, M. Q. (1990). *Qualitative evaluation and research methods*. London: Sage.

Payne, T. (1965). The role of consensus. *The Western Political Quarterly*, 18(3), 21-31.

Platon (2018). *Devlet* (S. Eyüboğlu & M. A. Cimcoz, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.

Polat, F., Subay, Ö. Ö. (2016). *Çatışma ve uzlaşma bağlamında siyasetin psikolojisi*. Çanakkale: Paradigma Akademi.

Protokol toplantısı başladı (1974, Ocak 19). *Milliyet Gazetesi*.

Protokolde anlaştılar, sıra bakanlıklarda (1977, Temmuz 13). *Milliyet Gazetesi*.

Ranciere, J. (2017). *Uzlaşı çağına notlar* (D. Tuna, Çev.). İstanbul: Sel.

Rawls, J. (2020). *Hakkaniyet olarak adalet* (O. Baş, Çev.). İstanbul: Pinhan

Refah Partisi (1985a). *Refah Partisi birinci büyük kongresi - Genel Başkan Ahmet Tekdal'ın açış konuşması*. Ankara: Elif.

Refah Partisi (1985b). *Refah Partisi büyük kongresi*. Ankara: Elif.

Refah Partisi (1985c). *Refah Partisi tüzük ve programı*. Ankara: Elif.

Refah Partisi (1987). *Refah Partisi ikinci büyük kongresi*. Ankara.

Refah Partisi (1989). *Refah Partisi belediye başkanları*. Ankara.

Refah Partisi (1990). *Refah Partisi 3. olağan büyük kongresi Genel Başkan Prof. Dr. Necmettin Erbakan'ın açış konuşması*. Ankara.

Refah Partisi (1991). *Refah Partisi seçim sloganları*. Ankara.

Refah Partisi (1992). *Meclis'te ilk 100 gün*. Ankara: Semih.

Refah Partisi (1993a). *Refah Partisi 4. büyük kongre Genel Başkan Prof. Dr. Necmettin Erbakan'ın açış konuşması*. Ankara: Gaye.

Refah Partisi (1993b). *Refah Partisi Genel Başkanı Prof. Dr. Necmettin Erbakan'ın konuşmaları.* Ankara.

Refah Partisi (1995a). *Prof. Dr. Necmettin Erbakan'ın basın toplantısı, 24 Aralık seçim sonuçları değerlendirmesi*. Ankara: Semih Ofset.

Refah Partisi (1995b). *Refah Partisi'nin anayasa değişikliği uzlaşma teklifi*. Ankara.

Refah Partisi (1995c). *Türkiye'nin gerçek durumu, sebepleri, teşhis*. Ankara: Semih.

Refah Partisi (1996a). *Refah Partisi Genel Başkanı Prof. Dr. Necmettin Erbakan'ın 05.03.1996 tarihinde yaptığı grup toplantısı*. Ankara.

Refah Partisi (1996b). *Refah Partisi'nin anayasa değişikliği uzlaşma teklifi.* Ankara.

Refah Partisi (1997). *İktidarda 1 yıl*. Ankara.

Refah Partisi (1998). *Refah Partisi ve Türkiye'de demokrasi*. Ankara.

Refah'ın defterini düreceğiz (1995, Aralık 18). *Hürriyet Gazetesi*.

Refah'ın iki yüzü (1996, Ekim 14). *Milliyet Gazetesi*.

Roskin, M. G., Cord, R. L., Medeiros, J. A. & Jones, W. S. (2018). *Siyaset bilimi: Bir giriş* (A. Yayla, Çev.). Ankara: Adres.

Rossi, E. (2013). Consensus, compromise, justice and legitimacy. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 16(4), 557-572.

Rousseau, J. J. (2018). *Toplum sözleşmesi* (V. Günyol, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.

Saadet Partisi (2001). *Saadet Partisi programı*. Ankara.

Saadet Partisi (2002). *Saadet Partisi 3 Kasım 2002 seçim beyannamesi: Acil onarım ve atılım programı*. Ankara.

Saadet Partisi (2003). *Prof. Dr. Necmettin Erbakan Saadet Partisi 1. olağan büyük kongre konuşması*. Ankara.

Saadet Partisi (2005). *Tarihe düşülen kayıtlar – uluslararası ilişkiler, dış politika konuşmaları*. Ankara.

Saadet Partisi (2007). *Saadet Partisi seçim beyannamesi 22 Temmuz 2007*. Ankara.

Saadet Partisi (2011). *Seçim beyannamesi*. Ankara.

Saadet'le ikinci 50 yıla (2019, Kasım 4). *Millî Gazete*.

Saadete Gel - Saadet Partisi Seçim Müziği 1 (2015, Nisan 26). *Saadet Partisi* [Video]. https://www.youtube.com/watch?v=MvZ_CNjKnh4 sayfasından erişilmiştir.

Sabuncu, Y., Ersel, H., Aleskerov, F. (2010). *Seçimden koalisyona: Siyasal karar alma*. Ankara: Efil.

Sandelowski, M. (1986). The problem of rigor in qualitative research. *Advances in Nursing Science*, (8), 27-37.

Sarıbay, A. Y. (2005). Milli Nizam Partisi'nin kuruluşu ve programının içeriği. Y. Aktay (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce – İslamcılık* içinde (ss. 576-590). İstanbul: İletişim.

Sarıbay, A. Y. (2014). *Global bir bakışla politik sosyoloji*. İstanbul: Sentez.

Sarıçam, İ. (2009). İlk Müslüman toplumunda bir arada yaşama tecrübesi. *İslam Medeniyetinde bir arada yaşama tecrübesi* içinde (ss. 115-127). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

Saruhan, M. S. (2015). Ortak yaşama felsefemizin ilkesi ve güvencesi: Adalet. C. Türer (Ed.), *Ortak yaşama kültürü ve felsefesi* içinde (ss. 285-301). Ankara: Ziraat Gurup.

Savaş: FP habis ur gibi (1999, Mayıs 8). *Milliyet Gazetesi*.

Schmitt, C. (2017). *Parlamenter demokrasinin krizi* (A. E. Zeybekoğlu, Çev.). Ankara: Dost.

Schmitt, C. (2018). *Siyasal kavramı* (E. Göztepe, Çev.). İstanbul: Metis.

Selçuk, E. K. (2011). Evolution of political Islam: From the Welfare Party to the Virtue Party. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İletişim Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 19-31.

Shenton, A. K. (2004). Strategies for ensuring trustworthiness in qualitative research projects. *Education for Information*, 22(2), 63-75.

Sıra Demirel'de (1977, Temmuz 5). *Milliyet Gazetesi*.

Sonun başlangıcı (1997, Mayıs 20). *Milliyet Gazetesi*.

Soysal, M. (1957). Türk parlâmentolarında meclis başkanlarının durumu. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 12 (2), 76-83.

Spinoza, B. (2004). *Etika* (H. Z. Ülken, Çev.). Ankara: Dost

Steel, B., Tsurutani, T. (1986). From consensus to dissensus: A note on postindustrial political parties. *Comparative Politics*, 18(2), 235-248.

Şahin, K. (2014). Türkiye'deki hükümet sistemi tartışmalarına siyasi kültür ve demokrasi eksenli bir yaklaşım. *Sakarya İktisat Dergisi*, 3(3), 29-71.

Şaylan, G. (2006). Cumhuriyet ve demokrasi kavramları üzerine düşünceler. *Amme İdaresi Dergisi*, 39(4), 1-15.

Şeriati, A. (2016). *İnsan* (Ş. Öçal, Çev.). Ankara: Fecr.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1980, Haziran), Toplantı 19, Birleşim 58, Cilt 1.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1980, Mart), Toplantı 19, Birleşim 6, Cilt 1.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1980, Mart), Toplantı 19, Birleşim 7, Cilt 1.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1991, Kasım), Dönem 19, Birleşim 1, Cilt 1.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1991, Kasım), Dönem 19, Birleşim 3, Cilt 1.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1991, Kasım), Dönem 19, Birleşim 8, Cilt 1.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1992, Aralık), Dönem 19, Birleşim 38, Cilt 23.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1992, Mart), Dönem 19, Birleşim 46, Cilt 5.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1993, Aralık), Dönem 19, Birleşim 38, Cilt 46.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1993, Aralık), Dönem 19, Birleşim 54. Cilt 49.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1993, Eylül), Dönem 19, Birleşim 2, Cilt 39.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1993, Mayıs), Dönem 19, Birleşim 101, Cilt 35.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1993, Nisan), Dönem 19, Birleşim 94, Cilt 34.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1993, Temmuz), Dönem 19, Birleşim 121, Cilt 37.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1995, Ekim), Dönem 19, Birleşim 10, Cilt 94.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1995, Ekim), Dönem 19, Birleşim 11, Cilt 94.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1995, Mayıs), Dönem 19, Birleşim 107, Cilt 85.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1996, Haziran), Dönem 20, Birleşim 56, Cilt 6.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1996, Haziran), Dönem 20, Birleşim 64, Cilt 7.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1996, Mart), Dönem 20, Birleşim 22, Cilt 2.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1996, Mayıs), Dönem 20, Birleşim 48, Cilt 5.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1996, Mayıs), Dönem 20, Birleşim 50, Cilt 5.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1996, Nisan), Dönem 20, Birleşim 34, Cilt 3.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1996, Nisan), Dönem 20, Birleşim 37, Cilt 3.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1996, Nisan), Dönem 20, Birleşim 38, Cilt 3.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1996, Nisan), Dönem 20, Birleşim 45, Cilt 4.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1996, Ocak), Dönem 20, Birleşim 1, Cilt 1.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1996, Ocak), Dönem 20, Birleşim 2, Cilt 1.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1996, Ocak), Dönem 20, Birleşim 3, Cilt 1.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1996, Ocak), Dönem 20, Birleşim 4, Cilt 1.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1996, Ocak), Dönem 20, Birleşim 5, Cilt 1.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1996, Temmuz), Dönem 20, Birleşim 70, Cilt 7.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1996, Temmuz), Dönem 20, Birleşim 72, Cilt 8.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1997, Ekim), Dönem 20, Birleşim 3, Cilt 34.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1997, Ekim), Dönem 20, Birleşim 4, Cilt 34

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1997, Temmuz), Dönem 20, Birleşim 84, Cilt 25.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1998, Kasım), Dönem 20, Birleşim 21, Cilt 66.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1998, Kasım), Dönem 20, Birleşim 24, Cilt 66.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1999, Mayıs), Dönem 21, Birleşim 2, Cilt 1.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1999, Mayıs), Dönem 21, Birleşim 3, Cilt 1.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1999, Mayıs), Dönem 21, Birleşim 4, Cilt 1.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (2000, Ekim), Dönem 21, Birleşim 2, Cilt 41.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (2000, Ekim), Dönem 21, Birleşim 3, Cilt 41.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (2000, Ekim), Dönem 21, Birleşim 4, Cilt 41.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (2000, Mart), Dönem 21, Birleşim 73, Cilt 29.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (2000, Mayıs), Dönem 21, Birleşim 90, Cilt 32.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (2000, Nisan), Dönem 21, Birleşim 76, Cilt 30.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (2000, Nisan), Dönem 21, Birleşim 88, Cilt 32.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (2002, Temmuz), Dönem 21, Birleşim 123, Cilt 101.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (2007, Mayıs), Dönem 22, Birleşim 98, Cilt 155.

Tahhan, M. (2007). *Turkiya elleti araft, mines'suldan ila Necmeddin Erbakan 1842-2006*. Kuwait: Merkez el-Diraset el-İslamiyye.

Tandoğan, K. (2019). *Uzlaşma kültürü nedir? Ne değildir?* http://www.tghukuk.com.tr /yayin/22/ uzlasma-kulturu-nedir-ne-degildir.html sayfasından erişilmiştir.

Tarih beni yazacak (1995, Aralık 5). *Hürriyet Gazetesi*.

Tarihe imza (2000, Nisan 26). *Milliyet Gazetesi*.

TBMM Kütüphanesi (1974, Ocak 25). *Cumhuriyet Halk Partisi ile Millî Selâmet Partisi Arasında yapılan koalisyon protokolu*. T. B. M. M. Kitaplığı (Kayıt No. 164943, Yer No. 75002935), Ankara.

TBMM Kütüphanesi (1975, Mart 31). *Adalet Partisi, Milli Selamet Partisi, Cumhuriyetçi Güven Partisi ve Milliyetçi Hareket Partisi arasında yapılan koalisyon protokolu*. T. B. M. M. Kitaplığı (Kayıt No. 165026, Yer No. 75003017), Ankara.

TBMM Kütüphanesi (1977). *Adalet Partisi, Milli Selamet Partisi ve Milliyetçi Hareket Partisi arasında yapılan koalisyon protokolu*. T. B. M. M. Kitaplığı (Kayıt No. 165120, Yer No. 75003111), Ankara: Başbakanlık Basımevi.

Tekin, A. (2019). *Liberal anayasal sistemlerde parlamento içi muhalefetin rolü*. İstanbul: On İki Levha.

Tekin, A. R. (2017). Türk dış politikasında Prof. Dr. Necmettin Erbakan (kimlik, siyaset ve dış politika). *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 12(8), 211-246.

Tekin, Y. (2013). Hükümet sistemi tartışmalarının sorunlu görünümü. *Yeni Türkiye Dergisi*, 9(51), 190-198.

Topçu, N. (2006). *Sosyoloji*. İstanbul: Dergâh.

Topçu, N. (2010). *Kültür ve medeniyet*. İstanbul: Dergâh.

Touraine, A. (2000). *Eşitliklerimiz ve farklılıklarımızla – birlikte yaşayabilecek miyiz?* (O. Kunal, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi.

Touraine, A. (2019). *Demokrasi nedir?* (O. Kunal, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi.

Toynbee, A. (1980). *Medeniyet yargılanıyor* (U. Uyan, Çev.). İstanbul: Yeryüzü.

Tönnies, F. (2009). *Cemaat ve cemiyet* (E. Güler, Çev.). İstanbul: Vakıfbank Kültür.

Tunaya, T. Z. (2016). *Türkiye'de siyasal gelişmeler (1876-1918)*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Tuncay, S. (2000). *Parti içi demokrasi ve Türkiye*. Ankara: Gündoğan.

Tuncel, G., Yılmaz, H. (2017). Türkiye'de devlet (!) toplum gerilimini azaltıcı bir aktör: Milli Görüş. *Birey ve Toplum Dergisi*, 7(13), 151-182.

Tuncer, E. (2018). *1923'den günümüze siyasi partiler.* Ankara: TESAV.

Tunç, H. (2008). Demokrasi türleri ve müzakereci demokrasi kavramı. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 12(1-2), 1113-1132.

Tunçkaşık, H. (2020). *Political compromise and coalitions in Turkey the case of Milli Görüş*. Doktora Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Turan, İ. (1968). Parti disiplini: Kapsam, tarihçe, teşvik eden sebepler. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 28 (1-4), 79-102.

Turhan, M. (1961). *Garblılaşmanın neresindeyiz?* İstanbul: Bâbıâli.

Türe, İ. (2001). Koalisyon hükümetlerinde başbakanlık. *Mülkiye Dergisi*, 25(227), 71-86.

Türer, C. (2016). Uzlaşma/nın felsefesi. *Ombudsman Akademik Dergisi*, (4), 169-198.

Türk, H. S. (2006). Seçim, seçim sistemleri ve anayasal tercih. *Anayasa Yargısı*, 22(1) , 75-113.

Türk, H. S. (2015). Demokratik rejim ve seçim sistemleri. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 27(117), 419-452.

Türkeş: CHP'nin 15 adayından birisine oy vereceğiz (1977, Kasım 17). *Hürriyet Gazetesi*.

Türkiye Büyük Millet Meclisi (t.y.). *Siyasi partiler*. https://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/siyasi_partiler.html sayfasından erişilmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı (t.y.a). *Süleyman Demirel*. https://www.tccb.gov.tr/cumhurbaskanlarimiz/suleyman_demirel/ sayfasından erişilmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı (t.y.b). *A. Necdet Sezer*. https://www.tccb.gov.tr/cumhurbaskanlarimiz/ahmet_necdet_sezer/ sayfasından erişilmiştir.

Türkiye İstatistik Kurumu (2012). *Milletvekili genel seçimleri 1923-2011*, 3685, Haziran 2012.

Türkiye İstatistik Kurumu (t.y.). *Seçim yılına göre milletvekili genel seçimi sonuçları*. http://rapory.tuik.gov.tr/26-12-2020-19:11:47-15916638381016789031467074869.html? sayfasından erişilmiştir.

Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (t.y.). *Eski başkanlar*. https://www.tobb.org.tr/Sayfalar/EskiBaskanlar.php sayfasından erişilmiştir.

TÜSİAD (2006). *Türk demokrasisinde 130 yıl (1876-2006)*. İstanbul: TÜSİAD.

Uçar, F. (2015). *Türk siyasi hayatında Milliyetçi Cephe hükümetleri*. Ankara: Berikan.

Urhan, V. (2015). Kültür-siyaset ilişkisi bağlamında ortak yaşama kültür. C. Türer (Ed.), *Ortak yaşama kültürü ve felsefesi* içinde (ss. 355-361). Ankara: Ziraat Gurup.

Uzeltürk, S. T. (2006). Türk anayasa mahkemesi kararlarında seçim sistemleri. *Anayasa Yargısı Dergisi*, (23), 237-278.

Ünal, B. A. (2019). Türkiye'nin yeni sisteminde seçim öncesi ittifaklar. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 10(2), 321-328.

Vasilev, G. (2015). The uneasy alliance between consensus and democracy. *The Review of Politics*, 77(1), 73-98.

Vercesi, M. (2016). Coalition politics and inter-party conflict management: A theoretical framework. *Politics & Policy*, 44(2), 168-219.

Vergin, N. (2019). *Siyasetin sosyolojisi*. İstanbul: Doğan.

Volcansek, M. L. (2007). Coalition composition and legislative outcomes in Italy. *West European Politics*, 22(1), 95-114.

Volden, C., Carrubba, C. J. (2004). The formation of oversized coalitions in parliamentary democracies. *American Journal of Political Science*, 48(3), 521-537.

Weber, M. (2014). *Protestan ahlakı ve kapitalizmin ruhu* (M. Ökten, Çev.). Ankara: Tutku.

Weinstock, D. (2013). On the possibility of principled moral compromise. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 16(4), 537-556.

Weinstock, D. (2017). Compromise, pluralism, and deliberation. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 20(5), 636-655.

Wendt, F. (2013a). Introduction: Compromising on justice. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 16(4), 475-480.

Wendt, F. (2013b). Peace beyond compromise. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 16(4), 573-593.

Yalanız, Y. (2011). *Milli Görüş Partileri'nin eğitim ve kültür programları*. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Yalanız, Y. (2021). Mehmet Recai Kutan. M. Maruf & Y. Yalanız (Ed.), Milli Görüş -*hareketin öncüleri*- içinde (ss. 85-112). Ankara: Nobel.

Yalçıntaş, N. (2012). *Türkiye'yi yükselten yıllar*. İstanbul: İşaret.

Yaka, A. (2015). *Sosyoloji yazıları: Çatışma kültüründen uzlaşma kültürüne*. İstanbul: Gündoğan.

Yavuz, C. (2012). *Türk parlamento tarihi: TBMM XXI. dönem (1999-2002)* (1. cilt). Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu.

Yavuz, M. H. (2005). Milli Görüş Hareketi: Muhalif ve modernist gelenek. Y. Aktay (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce- İslamcılık* içinde (ss. 591-603). İstanbul: İletişim.

Yazıcıoğlu'ndan üç koşul (1996, Haziran 11). *Milliyet Gazetesi*.

Yeşilada, B. A. (2002). The Virtue Party. *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 3(1), 62-81.

Yıldırım, A., Şimşek, H. (2008). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin.

Yıldırım, E. (2012). Türkiye'de İslamcılığın laikliğe bakışı. Y. Aktay, P. el-Sharkawy & A. Uysal (Ed.), *Değişen Ortadoğuda kültür ve siyaset* içinde (ss. 199-223). Ankara: SDE.

Yıldırım, U. T. (2021). Saadet Partisi. M. Maruf & Y. Yalanız (Ed.), *Milli Görüş partileri* içinde (ss. 203-232). Ankara: Nobel.

Yıldız, A. (2018). Seçim sistemleri ve Türkiye'de milletvekili seçim sistemine ilişkin bir öneri. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 26 (3), 113-153.

Yılmaz, M. E. (2012). The rise of political Islam in Turkey: The case of the Welfare Party. *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 13(3), 363-378.

Yılmaz, S. (2016). Milli Görüş Hareketi: Toplumsal hareketlerde çerçeve değişimi etkisi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(4), 1164-1185.

Yolumuza devam edeceğiz (2010, Ekim 2). *Millî Gazete*.

Yusuf Has Hacib (2020). *Kutadgu Bilig* (A. Çakan, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.

Yüksek Seçim Kurulu (t.y.a). *Milletvekili genel seçim arşivi*. https://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644 sayfasından erişilmiştir.

Yüksek Seçim Kurulu (t.y.b). *1950-1977 yılları arasında yapılan milletvekili genel seçimleri*. https://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007 sayfasından erişilmiştir.

Yüksek Seçim Kurulu (t.y.c). *1983-2007 yılları arasında yapılan milletvekili genel seçimleri.* https://www.ysk.gov.tr/tr/1983-2007-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3008 sayfasından erişilmiştir.

Yüksek Seçim Kurulu (t.y.d). *27 Mart 1994 tarihinde yapılan mahalli idareler genel seçimi*. https://www.ysk.gov.tr/tr/27-mart-1994-mahalli-idareler-genel-secimi/2804 sayfasından erişilmiştir.

Yüksek Seçim Kurulu (t.y.e). *18 Nisan 1999 tarihinde yapılan mahalli idareler genel seçimi*. https://www.ysk.gov.tr/tr/18-nisan-1999-mahalli-idareler-genel-secimi/2805 sayfasından erişilmiştir.

Yüksek Seçim Kurulu (t.y.f). *28 Mart 2004 tarihinde yapılan mahalli idareler genel seçimi*. https://www.ysk.gov.tr/tr/28-mart-2004-mahalli-idareler-genel-secimleri/2818 sayfasından erişilmiştir.

Yüksek Seçim Kurulu (t.y.g). *Anayasa değişikliği halkoylaması sonuç tutanağı*. https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2007Referandum/Sonuc/sonuc.pdf sayfasından erişilmiştir.

Yüksek Seçim Kurulu (t.y.h). *29/03/2009 genel mahalli idareler seçim sonucu*. https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2009MahalliIdareler/ResmiGazete/IlGenel.pdf sayfasından erişilmiştir.

Yüksek Seçim Kurulu (t.y.i). *Anayasa değişikliklerinin halkoylaması sonuç tutanağı*. https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2010Referandum/KesinSonuc/Sonuc.pdf sayfasından erişilmiştir.

Yüksek Seçim Kurulu (t.y.j). *Gümrük oyları dahil Türkiye geneli seçim sonuçları*. https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2011MilletvekiliSecimi/gumrukdahil/gumrukdahil.pdf sayfasından erişilmiştir.

Yüksek Seçim Kurulu (t.y.k). *Mahalli idareler seçim istatistikleri*. https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=adalet-ve-secim-110&dil=1 sayfasından erişilmiştir.

Yüksek Seçim Kurulu (t.y.l). *12. cumhurbaşkanı seçimi*. https://www.ysk.gov.tr/tr/onikinci-cumhurbaskani-secimi/3456 sayfasından erişilmiştir.

Yüksek Seçim Kurulu (t.y.m). *7 Haziran 2015 25. dönem milletvekili genel seçimi*. https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/7Haziran2015/KesinSecimSonuclari/ResmiGazete/D.pdf sayfasından erişilmiştir.

Yüksek Seçim Kurulu (t.y.n). *1 Kasım 2015 26. dönem milletvekili genel seçimi*. https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1Kasim2015/KesinSecimSonuclari/96-D.pdf sayfasından erişilmiştir.

Yüksek Seçim Kurulu (t.y.o). *Yurt içi, gümrük kapısı ve yurt dışı sandıkları anayasa değişikliği halkoylaması sonuç tutanağı*. https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2017Referandum/2017HO-Ornek135.pdf sayfasından erişilmiştir.

Yüksek Seçim Kurulu (t.y.p). *Yurt içi, yurt dışı ve gümrük sandıkları dahil milletvekili genel seçimi sonucu*. https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/24Haziran2018/KesinSecimSonuclari/2018MV-96C.pdf sayfasından erişilmiştir.

Yüksek Seçim Kurulu (t.y.r). *Yurt içi, yurt dışı ve gümrük sandıkları dahil cumhurbaşkanı seçim sonucu*. https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/24Haziran2018/KesinSecimSonuclari/2018CB-416D.pdf sayfasından erişilmiştir.

Yüksek Seçim Kurulu (t.y.s). *31 Mart 2019 mahalli idareler genel seçimi belediye meclisi üyeliği seçimleri sonucu*. https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2019MahalliIdareler/KesinSecimSonuclari/2019Mahalli-Liste-4.pdf sayfasından erişilmiştir.

Weber, M. (2017). *Sosyal bilimler metodolojisi* (V. S. Öğütle, Çev.). İstanbul: Küre.

Zengin, B. (1992). 80 öncesi ve 90 sonrası siyasal konjonktür. *Panel Siyasi ve Fikri Analiz Dergisi*, (40), 26-29.

Zengin, B. (1995). *Özgürleşerek birlikte yaşama, hukuk toplulukları birliği*. İstanbul: Birleşik.

Zeydân, C. (2013). *İslâm uygarlığı tarihi* (1-2 cilt) (N. Gök, Çev.). İstanbul: İletişim.

Zor pazarlık (1993, Nisan 26). *Milliyet Gazetesi*.

EKLER

EK-1 Görüşme ve Mülakatlar

2011.05.27 Süleyman Arif Emre ile Görüşme

2015.01.07 Mehmet Recai Kutan ile Görüşme

2019.05.09 Temel Karamollaoğlu ile Mülakat

2019.07.12 Temel Karamollaoğlu ile Mülakat

2020.02.06 Mehmet Görmez ile Mülakat

2020.01.11 Arif Ersoy ile Mülakat

2021.01.06 Ali Türkmen ile Görüşme

2021.03.31 Oğuzhan Asiltürk ile Mülakat

2021.04.02 Mehmet Recai Kutan ile Görüşme

2021.05.17 Cemalettin Hınıslıoğlu ile Görüşme

2021.05.17 Burhan Sadak ile Görüşme

2021.05.17 Mehmet Bozgeyik ile Görüşme

2021.05.31 Mehmet Recai Kutan ile Mülakat

2021.06.03 Yılmaz Bayat ile Görüşme

2021.06.03 Lütfü Esengün ile Görüşme

2021.06.03 Suat Pamukçu ile Görüşme

2021.06.03 Ahmet Sünnetçioğlu ile Görüşme

2021.06.15 Hasan Bitmez ile Görüşme

2021.06.19 Yaşar Canbay ile Görüşme

2021.06.21 Birol Aydın ile Mülakat

2021.06.22 Mehmet Karaman ile Mülakat

2021.06.23 Hasan Bitmez ile Mülakat

2021.06.30 Atik Ağdağ ile Mülakat

2021.06.30 Sabri Tekir ile Görüşme

2021.07.01 Doğan Bekin ile Mülakat

GAZİLİ OLMAK AYRICALIKTIR…